307.224
41
1997
28

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLI. KÖTET 1–2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ
1997

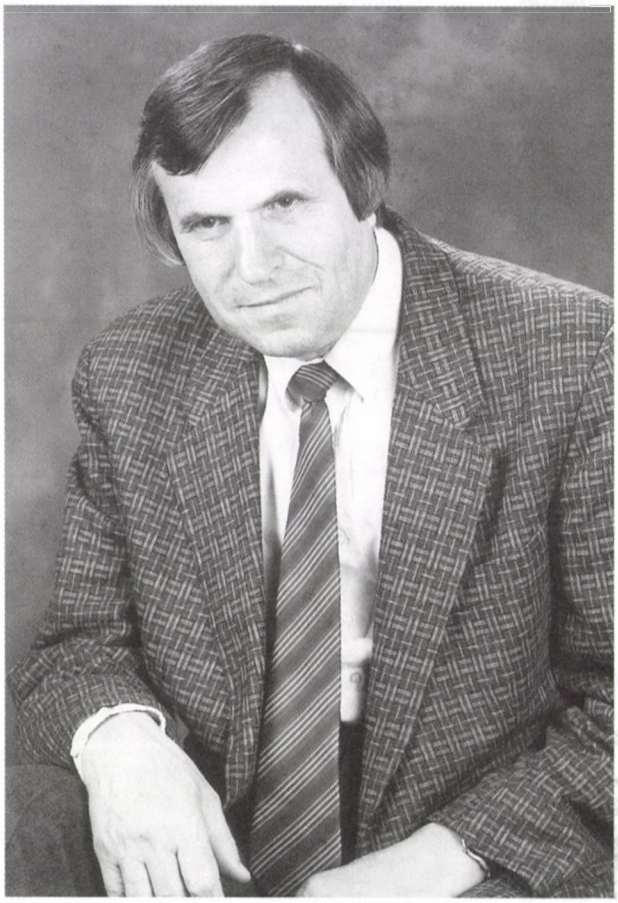
FELELŐS SZERKESZTŐ:
BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
HARMATTA JÁNOS, KÁKOSY LÁSZLÓ, RITOÓK ZSIGMOND,
SZABÓ MIKLÓS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1. III. em. (Latin Tanszék)
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓJA

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél, 1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 19–35. Telefon: 464-5500. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó Rt. *Magiszter* (Budapest, V. Városház u. 1.) könyvesboltjában.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája
Felelős vezető: Liener Katalin
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Nyomda végezte
Martonvásár, 1998
Felelős vezető: Reisenleitner Lajos
Felelős szerkesztő: Borzsák István
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
Megjelent 22,52 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003—467X

THOMAE ADAMIK
SEXAGENARIO
ARTIS RHETORICAE PERITISSIMO
MAGISTRO IUVENTUTIS ELOQUENTISSIMO
COLLEGAE ET DISCIPULI
BENE MERENTI
CONGRATULANTUR

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

LYDOS KÖRÉBŐL

Új jövevény a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményében az *1—5. kép*en bemutatott feketealakos díszítésű keverőedény (lelt. sz. 95. 4. A; magassága 25,8 cm, legnagyobb szélessége 29,9 cm). A típust, amely Korinthosban alakult ki, a fül kiképzéséről nevezik oszlop-kratérnak. A budapesti példány lelőhelye ismeretlen. Sok darabból van összeállítva, kis kiegészítésekkel, amelyeket az általános műkereskedői szokás szerint átfestettek. Anyaga narancsszínű agyag. Belsejében a nyak fekete, a test hígított vékony mázzal van fedve, festetlen maradt a patkó alakú fülek belseje, a nyaknak a fülek fölötti lapok alatti része és a talp alja. A füleket fedő lapokon egy-egy madár jelenik meg. Az edénytest főoldalán (A) két tollászkodó, szembeforduló, hattyúszerű madár közt bagoly, a hátoldalon (B) balra lépő, legelő kecske alakja látható. A szájperem fölső részét hanyagul, egyenetlen vastagságú mázzal felfestett sugarak koszorúja, a test A oldalán a váll fölső szélét vastag vonalakká formátlanodott nyelvek sora, a test alsó részét öt sugárszerű, hígított festékkel festett vonal díszíti. A fekete mázra ráfestett, többnyire erősen lekopott, ún. járulékos lilásvörös festéssel: körbefutó fonal a száj belső szélén, kívül a képmező alatti vastag fekete sávon (egy az alsó, kettő a fölső szélén) és a lábon (kettő), továbbá kerek foltok a madarak nyakán (a baglyot kivéve), a madarak bekarcolt vonalakkal három vagy négy részre tagolt testének egy-egy sávjában, valamint vastag vonalak a kecske nyakán, vállán és bordáin.

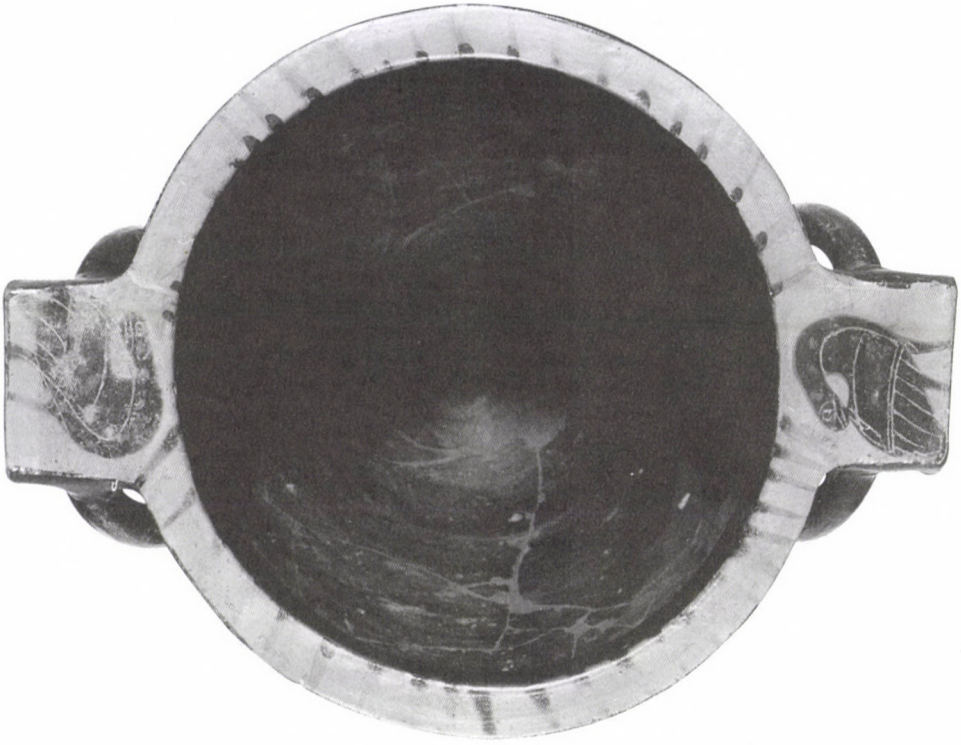
A váza elhelyezése a görög vázafestészet történetében nem jelent nehézséget: festője az attikai feketealakos vázafestészetben a 6. század közepén kialakult „monumentális" irányzat egyik legjelentősebb, ha nem is legvonzóbb mesterének, Lydosnak a köréhez tartozott. Lydos művészi jelentőségét újkori felfedezője is csak fenntartással ismerte el, és Richter alapvető tanulmánya nyomán először Beazley-nek az athéni feketealakos vázafestészet fejlődéséről írt könyvében kapott megértő méltatást.[1] Ennek az okát aligha-

[1] A legfontosabb irodalom: *A. Rumpf,* in: *Thieme-Becker* XXIII (1929) s. v. Lydos; *G. M. A. Richter,* MetrMusStud 4 (1932—1933) 169—178; *A. Rumpf:* Sakonides. Leipzig 1937 (l. a festő tartózkodó megítélését kézikönyvében: *Malerei u. Zeichnung.* München 1953, 50); *J. D. Beazley:* The Development of Attic Black-Figure. Berkeley — Los Angeles 1951, 38—49; *Ua.:* ABV, 107—132 és ehhez *Para,* 43—54; *M. A. Tiverios:* Ho Lydos kai to ergo tou. Athén 1976; *M. B. Moore,* in: *Moore—M. Z. Pease:* Attic Black-Figured Pottery (The Athenian Agora, vol. XXIII). Princeton 1986, 83—86.

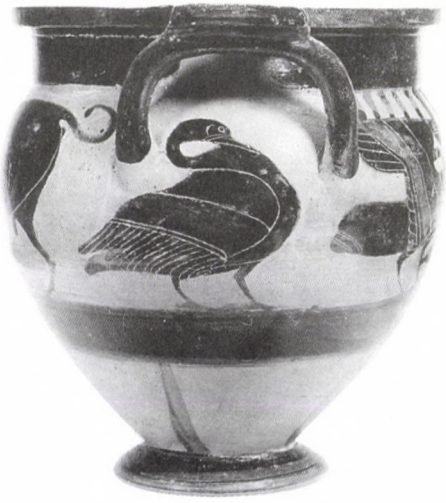
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1—2. kép. Athéni feketealakos kratér. Budapest, Szépművészeti Múzeum

3—5. kép. Athéni feketealakos kratér. Budapest, Szépművészeti Múzeum

nem művészetének nehezen megfogható kettős természetében kell keresni. Egészében munkássága szilárdan az attikai hagyományban gyökerezik, de lényeges különbség van ember- és állatalakos vázaképei között, mégpedig olyan méretű, hogy Beazley a Lydos-műhelybe sorolható vázák tárgyalásakor szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy csak emberábrázolásos jelenetein tudja a mester kezét legjobb műhelytársaiétól és követőiétől megkülönböztetni, az állatalakos vázaképek az ő szemében mind azonos stílusúak, „akár valamennyit egy kéz festette, akár arról van szó, hogy néhány munkatársa annyira tökéletesen sajátította el a mester állatábrázoló stílusát, hogy a festőkezeket nem tudjuk elkülöníteni egymástól".[2] Lydos firenzei amphorájával kapcsolatban viszont úgy látta, hogy az emberalakos képzóna alatti állatfrízt a mestertől eltérő stílusú segédei egyikének kell tulajdonítani.[3]

Az ilyen értelemben Lydos „modorában" díszített vázák felsorolásában ennek megfelelően elválasztotta egymástól azokat, amelyeken emberalakok (is) megjelennek, a kizárólag állatalakokkal díszítettektől. Az utóbbiak közé[4] tartozik a budapesti oszlopkratér is, ami az 560—550 körüli évekre való keltezését teszi valószínűvé.

A Lydos-körbe sorolt vázák legkedveltebb típusa az oszlopkratér. Ismert példányaik száma a Beazley munkájának megjelenése óta eltelt negyedszázadban, de kivált az utóbbi években jelentősen megnövekedett. A budapesti példányhoz az aiginai Aphaia-templom körüli új ásatásokon előkerült öt darab töredékei járulnak.[5] Legalább négy kratért találtak a Thessaloniki közelében fekvő Agia Paraskevi archaikus temetőjében,[6] kettőt ettől nem messze, Karaburnaki egyik sírjában,[7] egy alighanem helyi lelőhelyű darab pedig ajándékként jutott Beroia Múzeumába.[8] Egy Centuripe melletti kamrasírból kiásott példányhoz más szicíliai lelőhelyűek is járulnak;[9] talán ennek tudatában neveztek publikációjában „szicilo-korinthosinak" egy svájci műkereskedelemből[10] magángyűjteménybe került kratért. Összesen tehát mai ismereteink szerint közel negyven kratérról van szó, amelyek egyhangúan ismétlődő állatalakjaikkal szorosan összefüggő sorozatot alkotnak.

[2] *Beazley:* ABV, 114.

[3] *Beazley:* Development, 44.

[4] *Beazley:* ABV, 117, 26—39; Para, 47; Beazley Addenda[2], Oxford 1989, 32—33.

[5] *M. B. Moore,* ArchAnz 1986, 56—58, nn. 4—8. és 5—8. kép

[6] *K. Sismanidis,* in: Arte dei Macedoni, kat. Bologna 1988, 90, n. 64; 93, n. 70; 95, n. 75 (ugyanezek a vázák a katalógus német változatában: Makedonen, die Griechen des Nordens. Hannover 1994, 174—175, Nr. 185 és 187; 178, Nr. 191), továbbá *Uő.;* in: ΑΜΗΤΟΣ (M. Andronikos-emlékkönyv). Thesszaloniki 1987, 160. t, 2 (fent balra) és a temető ásatásairól uo., 787—803. Lehetséges, hogy a Sismanidistől említett (793) 85 oszlopkratér közül még további darabok is tartoznak a csoporthoz.

[7] *Ph. Zaphiropoulou,* BCH 94 (1970) 377—384, 392—398 és 18—27. kép; egy Serres-ben újonnan előkerült, a csoportba tartozó példányt is említ, kép nélkül.

[8] ArchDelt 35 (1980, megj. 1988) B. 2, 411, 6 és pl. 245a.

[9] *G. Rizza,* SicGymn 24 (1971) 220 és tav. 4,4; *V. La Rosa,* CronArch 7 (1971) 52—56 és tav. 17,1—5. Két közöletlen példányra utal Aidoné-ból, illetve Grammichelé-ből *La Rosa* (i. m., 33. jegyz.) és *C. W. Neeft* (levélben).

[10] Zürich, Galerie Fortuna. Képéért C. W. Neeft professzor úrnak tartozom köszönettel.

A sorozat vázáinak részletesebb tárgyalására eddig kevés figyelmet fordítottak, ami a díszítés alacsony színvonala miatt teljesen érthető.[11] Úgy tűnik azonban, hogy más szempontból mégis némi figyelmet érdemelnek. Egy pillantást vetve elterjedésük képére feltűnik, hogy Athénon és a szomszédos Aiginán kívül lelőhelyeik többnyire Észak-Görögországra koncentrálódnak. Egyelőre bizonytalan vonalakkal rajzolódik ki exportjuknak egy másik iránya: Szicília. Ásatásból innen egyelőre csak a csoport egy darabja származik, de az agrigentói és cataniai múzeumban őrzött példányok esetében legalábbis némi valószínűsége van annak, hogy Szicíliában kerültek elő. A Campana-gyűjteményből a Louvre-ba jutott négy kratér nyilván Etruriából, minden valószínűség szerint Cerveteriből származik, de így is feltűnően kicsi az Etruriában talált példányok száma, jóllehet az attikai oszlopkratérok jelentős része a Lydos-műhelyben készült, és Cerveteriben ez a vázaforma, valószínűleg helyi kultikus vagy társadalmi szokás igényeinek kielégítésére, különösen keresett volt.[12] A nagy dél- és közép-etruriai városokban pedig ekkor már rohamosan nőtt az attikai feketealakos vázák népszerűsége, amit az importált példányok ugrásszerűen emelkedő száma is jelez.[13] Ha a Lydos-műhely állatdíszes vázáinak elterjedési térképét a velük sok tekintetben szoros kapcsolatban álló „tyrrhén" amphorákéval hasonlítjuk össze, a különbség szembetűnő: az utóbbiak mintegy hatvan ismert lelőhelye közül csak kettő van Etrurián kívül (egy-egy a szicíliai Megara Hyblaeában és a szardíniai Tharrosban).[14] Az összehasonlítás nem indokolatlan és improvizált. Mindkét vázacsoport jellemző vonása, hogy vásárlóik megtalálták rajtuk azokat az állatalakos jeleneteket, amelyek a megelőző évtizedekben széltében népszerű korinthosi vázákat díszítették, és így különösen alkalmasak voltak arra, hogy helyükbe lépjenek.[15] Minthogy a két athéni műhely, mint alább még szó lesz róla, kimutathatóan közeli kapcsolatban állt egymással, nem lehet a leletek egyelőre kis száma ellenére sem számításon kívül hagyni azt a lehetőséget, hogy a Lydos-körből származó kratérokat exportáló kereskedők a „tyrrhén" amphorák konkurenciáját elkerülendő mondtak le, ha nem is teljesen, békés megegyezés révén vagy kényszerűségből az etruriai piacról, és kerestek helyette más, ugyancsak nagy lehetőségeket kínáló területeket vázáik értékesítésére. A „piac" ilyen felosztásának már ebben a korban is számos példája van, nemcsak a görög, hanem az etruszk műhelyekben is.

Érdemes megjegyezni, hogy a Lydos és társai által díszített többi oszlopkratér is a fentiekkel megegyező elterjedési tendenciáról tanúskodik, némi ellentétben a műhelyben készült, de Etruriában jóval gyakoribb egyéb vázaformákkal. Nem itt a helye ennek

[11] L. elsősorban *Beazley:* ABV, 117 és Para, 47, továbbá *Zaphiropoulou,* i. h.; *La Rosa,* i.h.; *M. A. Tiverios:* Problemata tes melanomorphes attikes keramikes. Thesszaloniki 1981, 150 és 670 jegyz.

[12] *J. de la Genière,* BCH 112 (1988) 83—90.

[13] Legutóbb *M. Martelli,* in: Civiltà degli Etruschi, kat. Firenze 1985, 175—181, kül. 13. kép (utalással a korábbi irodalomra); *L. Quartili,* in: La ceramica attica nel Mediterraneo (630—560 a. C.), ed. *R. Rosati.* Bologna 1989, 69—72 és tav. 47—48; 191—199 és tav. 194.

[14] *J. Kluiver,* BABesch 67 (1992) 74—75.

[15] L. *J. Boardman:* Athenian Black Figure Vases. London 1974, 36.

Etrurián belüli okait vizsgálni. Mindenesetre a kratérok különálló tárgyalását nemcsak meghatározott funkcióik indokolják,[16] hanem az is, hogy túlnyomó részük a Lydos-műhelyen belül, mint fentebb kitűnt, zárt egységet alkot. Elterjedésük említett irányai érthetővé teszik, hogy elsősorban az Észak-Görögországban talált példányokkal kapcsolatban felmerült a helyi készítés feltevése, akár Athénból beköltözött mesterek, akár az importált példányok helyi utánzói vagy másolói voltak a vázák díszítői.[17] Ennek azonban határozottan ellentmond a kratérok csoportjának említett szoros összetartozása. Zaphiropoulou a Karaburnakiban talált két példánynak nemcsak díszítését találta „provinciálisabbnak" az Athénban találtakénál, hanem anyagukat is eltérőnek gondolta az attikai agyagtól. Az Agia Paraskeviben talált vázákra, amelyeket alkalmam volt személyesen tanulmányozni, ez semmi esetre nem áll, és a budapesti váza, amely díszítésének minden részletében megegyezik a karaburnaki 5. kratérral (kivéve, hogy az A oldal közepén, mint más esetekben is, bagoly helyettesíti a csoportban ezen a helyen ugyancsak többször előforduló növénydíszt), ugyancsak nem ad okot ilyen feltevésre.

Bár újabban történt kísérlet arra, hogy a csoporton belül néhány kratért elkülönítsenek, és azonos kéznek tulajdonítsanak,[18] alighanem ebben az esetben is érvényes az, amit D. v. Bothmer egy hasonló problémával kapcsolatban fogalmazott meg: az igazi kérdés nem az, hogy fenntarthatóak-e ezek az attribúciók, hanem hogy szükségesek-e.[19] A kratérok díszítése ugyanis annyira uniformizált, a budapesti vázával kapcsolatban leírt legjelentéktelenebb vonásoktól (mint pl. a száj belsejének festése vagy a lilásvörös fedőszínnel festett sávok alkalmazása) a figurális díszítés állatalakjainak nemcsak kiviteléig, hanem a vázán való elhelyezéséig, hogy egyelőre aligha érdemes feladni Beazley óvatosan tartózkodó álláspontját. A kivitel minőségének kétségtelenül vannak különbségei. Az athéni Agorán előkerült P. 24943 kratér aljának sugársora és vállának nyelvmintái sokkal gondosabban vannak megrajzolva, mint a csoportban általában szokás, de erre más példa is van (pl. ABV 117, 29). A budapesti vázán, amely egyébként a szokott „provinciális" vonásokat mutatja, az állatok közül a legelő kecske alakja egyedülállóan gazdag a többi kratéron nem található részletekben, mint a szakáll rajza és bekarcolása, a fejet a nyaktól elválasztó vonal kis félkörökkel való díszítése, vagy a test, a váll és a hátsó comb bekarcolt vonalainak a szokottnál lendületesebb ívelése. Az ilyen különbségeknél azonban, amelyek nem elegendők mesterkezek elkülönítésére, sokkal szembetűnőbbek a csoportot összetartó vonások.

A budapesti váza mintegy gyűjteménye ezek közül a legtipikusabbaknak. Ilyen az A és B oldal megkülönböztetése azáltal, hogy az előbbin a képmező fölött olykor, mint láttuk, gondosabban, de túlnyomórészt a budapesti vázán láthatóhoz hasonló módon,

[16] *De la Genière*, i.h.; *Uő.*, in: Studi V. Tusa. Padova 1993, 42—44; *F. Lissarrague*, in: Sympotica (ed. *O. Murray*). Oxford, 1990, 196—209 (irodalommal); *B. d'Agostino*, StItalFilCl 85 (1992) 449—459.

[17] *Zaphiropoulou*, i. m. (fent 7. jegyz.), 398.

[18] *La Rosa*, i. m. (fent 9. jegyz.), 55 (egészében kevéssé meggyőzően).

[19] Gnomon 59 (1987) 720.

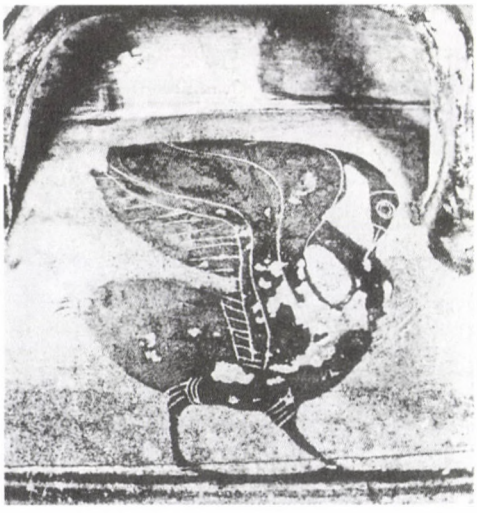
6. kép. A Dámvad-festő feketealakos amphorája (részlet) CVA München 7, Taf. 323,2 nyomán

7. kép. Lydos feketealakos csészéje (részlet) CVA Taranto 3, III H, tav. 18,2 nyomán

8. kép. A Louvre F 6-festő feketealakos oszlopkratérja (részlet) CVA Boston 2, pl. 61,2 nyomán

9. kép. Korinthosi feketealakos oszlopkratér CVA Musei Capitolini 1, III C, tav. 5,4 nyomán

keretezés nélkül festett egyszerű vastag vonalszerű nyelvminták sora jelenik meg.[20] Ilyenek a fülek fedőlapján fejét hátrafordítva tollászkodó és a fülek alatti, profilban ábrázolt, mellükbe belerajzolt csőrű madarak, és ilyen a valamennyi példányon balra forduló kecske típusa. A kecske egyébként a kratérokon túlnyomórészt a B oldalt díszíti; soha nem *csak* az A oldalt, abban a néhány esetben pedig, mikor mindkét oldalt kitölti, egyikben sincs fölötte nyelvminta, vagyis ha nem a B oldal szereplője, a festő nem különbözteti meg a két oldalt.[21] A szájperemen és a képmezők alatt a furcsán deformált sugármotívumok, valamint az A oldalon a nyak alatti nyelvek a legtöbb darabon ugyanolyan egyenetlen festésűek, mint a budapesti kratéron.

Valamivel részletesebb tárgyalást igényel mindezeknél az A oldal díszítése. Nem a kompozíció egésze miatt, amelynek, mint fentebb említettük, ebben a formában vagy ennek egy változatában több példája ismeretes,[22] hanem a baglyot közrefogó két madár típusa miatt. A profilban ábrázolt alak ezúttal előrenyújtott nyakába vagy mellébe mélyített csőrével tollászkodik, egyetlen látható szárnya nem simul a testéhez, mint a fül alatti madaraké, hanem nyitott, olykor egybeolvad a fejjel, és eltakarja a nyak fölső részét, úgyhogy az csak a közepe táján bukkan elő.

A szkéma 570—560 körül jelent meg az attikai vázafestészetben,[23] ahonnan egyik festőjével együtt Boiótiába is átkerült.[24] Elvétve felbukkan a konzervatív, az állatfrízek mellett kitartó kisebb mestereknél (mint a Ptóon-festő vagy a Lydostól is díszített, ún. Siana-típusú csészék egyik mestere),[25] de igazán népszerűvé csak két műhelyben vált: a „tyrrhén" amphorák és Lydos műhelyében.[26] Az előbbiben főleg a Dámvad-festő (Fallow Deer Painter) kedvelte (*6. kép*), de a csoport más festői is jól ismerték,[27] Lydos körében pedig a kratérok csoportján kívül is népszerű volt[28] (*7—8. kép*). A szkéma a század közepe után elvesztette aktualitását az attikai vázafestészetben. Az alighanem a dél-itáliai Reggióban készült „chalkisi" kerámia még ismerte,[29] a Lydos-műhely kratérjainak szem-

20 *Moore,* i. m. (fent 1. jegyz.), 25, 20. jegyz.

21 Pl. *Beazley:* ABV, 117, 30, 31; BCH 94 (1970) 381—382, 24. és 26. kép.

22 Középen bagollyal: a magángyűjteménybe került példány (1. fent 10. jegyz.) és *Beazley:* ABV, 117, 37; középen palmetta-lótusz motívummal: BCH 94 (1970) 378, 18. kép és 393, 34. kép (= Para, 47).

23 Hesperia 9 (1940) 67, n. 35, 15. kép.

24 *K. Kilinski II:* Boeotian Black Figure Vase Painting of the Archaic Period. Mainz 1990, 8, nn. 8 és 9. A festőről (Ló-madár-festő) és áttelepüléséről Athénból Boiótiába; *Beazley:* ABV, 21—23; *Kilinski:* i. m., 7—13 (irodalommal).

25 A Ptóon-festő hydriája: *Beazley:* ABV, 84, 4; a Siana-csésze: *H. A. G. Brijder:* Siana Cups, II. Amsterdam 1991, 483 („Amsterdam 2148-festő") és pl. 166, e—f.

26 Erre elsőként *H. R. W. Smith* utalt: The Hearst Hydria. An Attic Footnote to Corinthian History. Berkeley — Los Angeles 1944, 244.

27 A Dámvad-festő vázáiról *Beazley:* ABV, 98, 40 (CVA München 7, Taf. 323); Kunst der Antike. Schätze aus norddeutschem Privatbesitz (hrsg. *W. Hornbostel*). Kat. Hamburg 1977, 258—261, Nr. 235; *J. Kluiver,* i. m. (fent 14. jegyz.), 88—89, n. 10, 38—47. kép. A „tyrrhén"-csoport más festői: *Beazley:* ABV, 95, 5; 98, 46; 99, 54; stb.

28 Lydosnál: *Beazley:* ABV, 113, 72 (CVA Taranto 3, III H, tav. 18,2). Egy váza Lydos modorában: *Beazley:* uo., 114,2. A Louvre F 6-festőnél: *Beazley:* Para, 51 (CVA Boston 2, pl. 61, 1—2).

29 CVA Malibu 5, pl. 259,2 (= *M. Iozzo:* Ceramica „calcidese", AttiMemMagnaGr, 3. ser. 2, 1993, tavv. 42—43).

pontjából azonban jóval érdekesebb, hogy a motívum pontosan fent leírt formájában kétszer ismétlődik egy késő-korinthosi oszlopkratér képmezőjében[30] (*9. kép*).

Ha ennek tudatában nézzük meg a budapesti kratért és csoportját, nagyobb jelentőséget kap, hogy nemcsak a vázaforma kapcsolódik szorosan a forma legkésőbbi korinthosi változatához,[31] amelynek olykor — mint többek közt a budapesti példány esetében — kissé magasabb és keskenyebb típusú utánzata, hanem valamennyi állatalak is korinthosi előképeket követ. Ez nemcsak a belső tagolás részleteiben vagy a madarak nyakán megjelenő vörös foltokban mutatkozik meg,[32] hanem például abban is, hogy a fejét hátrafordító, tollászkodó ragadozó madár szokásos helye a korinthosi kratérokon is a fül fölötti fedőlap fölső oldala.[33] Már korábban megfigyelték, hogy a Lydos-műhely állatalakjai „valamennyi athéni váza közül a legközelebb állnak azokhoz, amelyeket a késő-korinthosi mesterek festettek".[34] Ugyancsak közismert a „tyrrhén" amphorák szoros kapcsolata is a korinthosi vázafestészet középső és késői korszakával. A többi athéni vázafestő, akinek neve a sajátos madár-szkémával kapcsolatban említésre került, szintén az athéni vázafestészet korinthizáló irányzatába sorolható.[35] Minderre, főként a Lydos-műhely és a késő-korinthosi produkció közeli rokonságára már részletes elemzés alapján rámutattak.[36] Az is feltűnt már azoknak, akik a 6. század első felének attikai—korinthosi kapcsolatait vizsgálták,[37] hogy a korinthosi hatás, amely a század elejétől kimutatható Athénban, és korinthosi művészek beköltözésének feltevését is megengedi,[38] a század második negyedében vált a legintenzívebbé, tehát akkor, amikor már megszülettek az athéni feketealakos vázafestészet korai emberábrázolásos remekművei: Sophilos késői, szignált mitológiai jelenetei, a François-váza, Kleitias és Ergotimos főműve eljutott Chiusiba, a korinthosi vázafestészet pedig hanyatló periódusába kerülve egyre inkább az új athéni vázaművészet utánzásával, vívmányainak elsajátításával igyekezett riválisával

30 CVA Musei Capitolini 1, III C, tav. 5, 2 és 4. Vö. még CVA Heidelberg 1, Taf. 16,13 (késő-korinthosi csésze) és *A. Romualdi,* in: Aristaios. La coll. G. Sinopoli I. Venezia 1995, 204, 209 (késő-korinthosi oszlopkratér).

31 *T. Bakir:* Der Kolonnettenkrater in Korinth und Attika zwischen 625 und 550 v. Chr. Würzburg 1974, 62—65; *Moore,* i. m. (fent 1. jegyz.), 23—25.

32 Vö. pl. a budapesti kratéron láthatóval néhány korinthosi váza ábrázolását: *Amyx:* CorVP, pl. 95,4 és 115a (alul), vagy CVA Toledo 2, pl. 78,1 (alul). A bagoly: Corinth VII, II. Princeton 1975, pl. 97,d. A ragadozó madár típusához *Payne:* NC, 76, 9. jegyz. A fülek alatti madár: Corinth VII, II, pl. 96, n. 572. Vörös foltok a madarak nyakán: *Amyx,* i. m., pl. 21, 1b; 74, 1b és 1d; 89, 1d; 104, 2b; 112, 2b és 4; stb.

33 Corinth VII, II, pl. 37, n. 196 és 197; pl. 38, n. 203; *G. Vallet—F. Villard:* Mégara Hyblaea 2: La céramique archaique. Paris 1964, pl. 49,1; *J. Chamay—J. L. Maier:* Céramiques corinthiennes (Coll. Lauffenburger). Genève 1984, 44—47; stb.

34 *Boardman,* i. m. (fent 15. jegyz.), 54.

35 A Ptóon-festő és Lydos kapcsolatáról *Smith,* i. m. (fent 26. jegyz.), 246 skk.; *Boardman,* i. m., 35. A fent (25. jegyz.) említett Siana-csésze festője a C(orinthianizing)-festő műhelyében dolgozott (*Brijder,* i. m., 488); vö. *Smith,* i. m., 251.

36 L. elsősorban *W. E. Kleinbauer,* AJA 68 (1964), kül. 358, 363 skk.

37 *Payne:* NC, 190—202; *Smith,* i.h.; *Kleinbauer,* i.h.; *Boardman,* i. m., 14—54, *passim;* az oszlopkratérről *Bakir,* i. m. (fent 31. jegyz.), 61—63.

38 *T. J. Dunbabin,* BSA 45 (1950) 193—202; *M. Robertson:* A History of Greek Art. Cambridge 1975, 124.

szemben mind reménytelenebbül versenyben maradni. Elvben tehát éppúgy elképzelhető, hogy a tárgyalt madár-szkémát a Lydos-műhelyből vették át a korinthosi vázák díszítői, mint az, hogy korinthosi motívum athéni adaptációja volt. A kérdés ebben a formában jelenleg eldönthetetlen, hacsak nem feltételezzük, hogy mai ismereteink elegendők a teljes egykorú valóság pontos rekonstruálására. Arra azonban ettől függetlenül meg lehet kísérelni választ keresni, milyen háttere lehetett a régimódi korinthosi előképeket idéző állatfrízekkel díszített vázák népszerűvé válásának az Amasis-festő és Exékias fellépésének előestéjén, az Akropolis 606-festő és Nearchos nyomában.

Könnyen lehetséges, hogy magában Athénban elsősorban azokhoz szóltak, akiket a leginkább megriasztott az a gyökeres átalakulás, amelynek Peisistratos uralmának megszilárdulása inkább következménye, mint oka volt. Hasonló történelmi helyzetekben a múlt visszaidézésének vágya gyakori jelenség, amely természetszerűleg terjed ki a művészi kifejezés formáira is. De az is szinte törvényszerű, hogy az ilyen múltfelidézés soha nem sikerülhet. Legalábbis abban az értelemben nem, hogy eredeti kifejezőerejével és változatlan megjelenési formájában keltse életre azt, ami egykor aktuális volt. Az athéni feketealakos vázafestészet kezdetén a nem kis részben korinthosi minták ösztönzésein nevelkedett állatfrízek, áldozatukat szétmarcangoló vadállatok véres jeleneteivel, békésen legelő őzeket, szarvasokat, kecskéket követő vagy velük szembenéző párducokkal és oroszlánokkal, és a köztük megjelenő monstrumokkal az ember léthelyzetének evidens és minden epikus utalás nélkül is mitikus mélységű emblematikus kifejezései voltak. A század második negyedének állatjelenetei ennek a képvilágnak csak a külsőségét tudták visszaidézni. Feltűnő, hogy a Lydos-műhely állatfrízes kratérjairól néhány békésen lépő párduc kivételével teljesen eltűntek a vadállatok, ahogy eltűntek a fantasztikus szörnyalakok és főként az egymással viaskodó állatok ábrázolásai is. Az igényesebb vázákon ezekben az években gyorsan uralkodóvá váló emberalakos és túlnyomórészt mitologikus jelenetek állásfoglalást provokáló, az embernek a kozmoszban kijelölt helyzetét új formában és többféleképpen is új tartalommal megfogalmazó-megjelenítő ábrázolásai helyett a kratérok és rokonaik állatjelenetei dekorációvá silányult, de legalább csöppet sem felkavaró sóvárgást jelenthettek a visszahozhatatlan után. A jó és rossz között választani nem merők művészete lehetett ez, a kortárs költők közül a középszerűséget magasztaló (és sikeresen megvalósító) milétosi Phókylidés (1. különösen a 12D töredéket), vagy a magasabb színvonalon a múlt visszasírását az ehhez hasonló útszéli bölcsességek pregnáns versbe foglalásával (1. mindenekelőtt a híres 335. sort) összekötő megarai Theognis szellemi rokonaié.

Mindez talán legalább részben megvilágítja a kratérok tömeges készítésének és athéni fogadtatásának motívumait. A legkevésbé sem szükségszerű azonban, hogy Athénon kívüli megjelenésüket és elterjedésüket ugyanezekkel az okokkal magyarázzuk. A „tyrrhén" amphorák kétségtelenül a peisistratosi Athén szellemi atmoszférájában készültek, de akaratlanul, vagy — ami valószínűbb — szándékosan etruszk vásárlóik igényeihez alkalmazkodtak, mikor egyszerre igyekeztek kielégíteni az ott éppen szélesebb körben terjedni kezdő érdeklődést a mitológiai ábrázolások iránt, és a figurális jelenetek alatt megjelenő állatfrízekkel a félig-meddig még orientalizáló és a korinthosi vázák stílusá-

nak emlékét őrző ízlést, amely legalább a 6. század közepéig, talán valamivel tovább is élt Etruriában.[39] Hasonló, bár távolról sem azonos helyzet elképzelhető Észak-Görögországban is, ahol az athéni kerámia sűrűsödő importja még a század közepe után sem szüntette meg, sőt alig csökkentette a korinthosi vázák iránti érdeklődést.[40] Itt az állatokkal díszített vázákhoz — legalábbis a lakosság jelentős részénél — nyilvánvalóan más képzetek kapcsolódtak, mint Athénban, ahol a feketealakos vázafestészet története folyamatosan együtt élt a városéval. Az, hogy mennyiben függött össze ez a befogadókészség a Thrákia által közvetített ázsiai állatstílus ismeretével, olyan kérdés, amelyet egyelőre legföljebb felvetni érdemes, a választ rá elsősorban az utóbbi évtizedekben mind nagyobb lendülettel folyó és mind gazdagabb eredményeket hozó észak-görögországi ásatásoktól[41] és a temetők anyagának szociológiai elemzésétől kell várni.

[39] *N. Spivey:* The Micali Painter and his Followers. Oxford 1987, 77—78. *M. A. Tiverios* (AEphem 1976, 44—57) joggal utalt arra, hogy a „pontusi" vázák állatfrízei a „tyrrhén" amphorák díszítésének ebben a vonatkozásban a folytatását jelentik.

[40] *M. A. Tiverios,* Makedonika 25 (1985—1986) 84—85. Az attikai kerámia észak-görögországi elterjedéséről a 6. század első felében *Uő.:* Problemata (fent 11. jegyz.), 151 skk. Vö. ehhez egy újonnan előkerült oszlopkratért az ukrajnai Olbiából: *A. Rusiava—P. D. Diatroptov,* Arheologija Kiiv 1994, 2, 141—144.

[41] *Jan Bouzek* szíves levélbeli közlése szerint az 1996. októberében tartott „Archaia Makedonia" konferencia egyik előadója számos idetartozó új leletről számolt be.

HARMATTA JÁNOS

EGY ISMERETLEN NYELVŰ FELIRAT ÉSZAK-BULGÁRIÁBÓL

SZEMERÉNYI OSZVALD
EMLÉKÉNEK

1965 tavaszán Zunjovo Kladenče helységben, egy kilométerre Kölmen falutól, amely körülbelül három kilométerre fekszik Varbicától Šumen körzetében, traktorral való szántás közben egy kőlapokkal befedett temetkezésre bukkantak egy alacsony halomsírban. Az észak—déli tájolású, négyszögletes sírban egy pikkelypáncélt, egy kardot, egy lándzsahegyet, egy amphorát és széttört agyagedényeket találtak. A halottat valószínűleg elhamvasztották.[1]

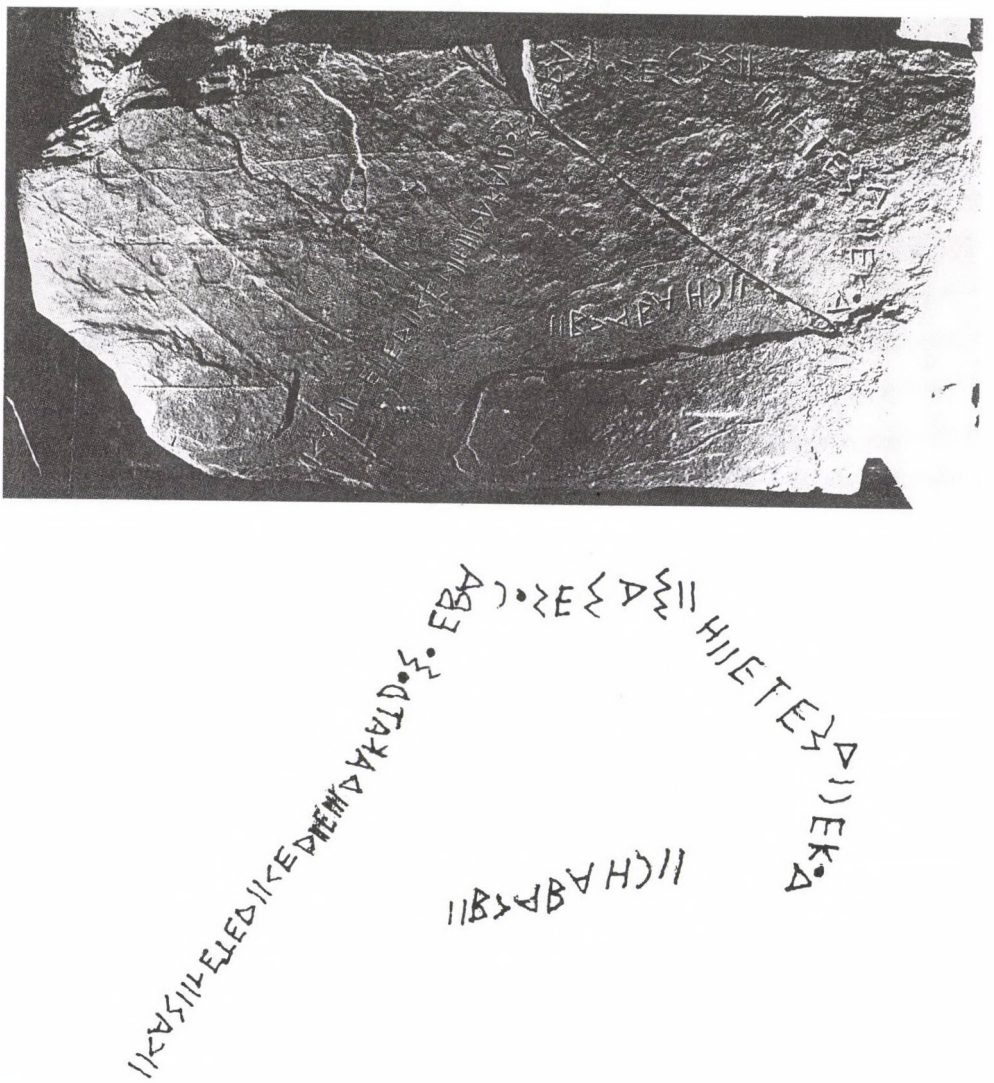
A finom szemcséjű homokkőből faragott fedőlapon egy felirat látható. A kőlap maga két egyenlőtlen részre törött és a felirattal lefelé fordítva helyezték a sírra. A feliratos követ a Preslavi Múzeumba szállították (lelt. sz. 3311), és a vele foglalkozó muzeológus, T. Totev V. Beševliev professzornak, a neves bolgár epigráfusnak engedte át a közlés jogát.

Beševliev szerint a feliratot szabálytalan félkör formájában vésték be, amelynek közepében még egy második, bizonyára utólag készített felirat foglal helyet.[2] Valójában azonban a felirat alakja szabálytalan, ferde ötszögnek tekinthető és semmi jele sincs annak, hogy az ötszög alapvonalát alkotó rövidebb feliratrészt utólag vésték volna be (l. *1. kép*). A feliratot — mint ezt már Beševliev észrevette — bustrophedon írták: az ötszög hosszú oldala jobbról balra és kívülről olvasandó, mint ez az *A* betűk elhelyezéséből kiderül, az ötszög második, harmadik és negyedik oldala belülről és balról jobbra van bevésve, míg a rövid, az ötszög két oldalszára között elhelyezett feliratrészt ismét belülről, de jobbról balra kell olvasni.

A feliratot kétségtelenül görög eredetű ábécében vésték a kőre, így a betűk többsége a keleti görög ábécék segítségével azonosítható. Ugyanakkor, mint erre az újabb kutatások rámutattak, a keleti görög és a kis-ázsiai nyelvek szintén föníciai eredetű ábécéi között bonyolult s máig sem egészen tisztázott kölcsönhatás áll fenn s ez megnehezíti a felirat szövegének helyes megállapítását. Így nem véletlen, hogy az a három kutató, aki

[1] *V. Beševliev:* Inschrift in unbekannter Sprache aus Nordbulgarien. Glotta 43 (1965) 317—322, Abb. 1—3.

[2] *V. Beševliev:* I. m. 317.

1. kép

eddig foglalkozott a felirattal, három egymástól elég erősen eltérő szöveget olvasott ki belőle. Íme a három olvasat egymás mellé állítva:

1. V Beševliev[3] (1965): 1. || *ΛΑΣ* || *ΛΕΤΕΔ* || *ΛΕΔ* || *ΕΠΙΔΑΚΑΤΡΟΣΟΕΒΑΓΟΣΕΣΑΣ* || *Η* || *ΕΤΕΣΑΙΓΕΚΟΑ* 2. || *ΒΛΑΒΑΗΓ*||

2. V. Georgiev[4] (1966): 1. *ebar . zesaśn en etesa igek . a* 2. *nblabahegn* 3. *nuasnletednuedneindakatr . ś.*

3. K. Olzscha[5] (1967): 1. || *blabaeg* || 2. || *las* || *leted* || *led* || *ei* || *dakatrośo* || *ebaro zesaś* || *n* || *etesa igekoa* (||)

A három olvasat közötti eltéréseknek két fő oka van. Az egyik az, hogy a felirat különös elhelyezése bizonytalanná teszi, hol is van a kezdete. Így mind a három olvasási kísérlet máshol keresi azt. A másik pedig az, hogy a két párhuzamos függőleges vonalból álló írásjel és a lyukszerűen bevésett, kis *o* betűre emlékeztető, de a többi betűnél sokkal kisebb alakú jel funkciója bizonytalan. Beševliev és Olzscha a két párhuzamos függőleges vonást szóelválasztó jelnek tartják, a kis alakú, lyukszerű betűt pedig *o*-nak, Georgiev viszont a két párhuzamos függőleges vonást *n*-nek, a kis alakú *o* betűt pedig szóelválasztó pontnak értelmezi. A felirat kezdetét Beševliev az ötszög jobbról balra írt hosszú oldalának elején, Georgiev annak utolsó három betűje előtt, míg Olzscha az ötszög két oldalszára között elhelyezett rövid feliratrész elején keresi.

Vizsgáljuk meg e két kérdést. Beševliev a felirat kezdetére vonatkozó nézetét azzal támasztja alá, hogy a felirat bustrophedon jellege csak akkor érvényesül, ha a kezdetét az ötszög hosszú oldalszárának elején keressük. Ezt az érvelését bizonyára el lehet fogadni és azzal is alátámaszthatjuk, hogy szabad hely mindig a feliratok végén szokott maradni, míg az elején maximálisan kihasználják az adott helyet, hogy a felirat kiférjen. A Georgievtől feltett feliratkezdetnek, amely azon az elgondolásán alapszik, hogy a feliratos kő már eleve törött volt, azért nincs semmi alapja, mert az általa elsőnek tartott *e* betű sérülése világosan mutatja, hogy utólag, a sírra helyezés után tört el a befedő kőlap (lehet, hogy a traktor törte el). Ha a sír fedőlapja már a felirat bevésése előtt törött lett volna, mint ahogy Georgiev gondolja, akkor érthetetlen lenne, miért vésték volna be az általa a felirat kezdetének gondolt *eba* betűket más szögben és jobbról balra, amikor a folytatást már balról jobbra és eltérő szögben készítették. Kétségtelen tehát, hogy csak Beševliev elgondolása fogadható el a felirat kezdetére vonatkozólag.

Ami a két párhuzamos függőleges vonást illeti, az kétségtelenül sem szóelválasztó jel, sem *n* betű nem lehet. Szóelválasztó jel azért nem lehet, mert ebben az esetben egy 21

[3] *V. Beševliev:* I. m. 321.

[4] *V. Beševliev:* Die Deutung der altertümlichen thrakischen Inschrift aus Kjolmen. Ling. Balc. 11. (1966) 7—23.

[5] K. Olzscha Georgiev magyarázatának elutasító ismertetésében: IF 72 (1967) 152—156; saját olvasata a 155. lapon. Az *ebaro* alak Olzschánál (*ebar.* Georgievnél) egyszerű tévedésen alapszik, amennyiben a kőfelület egyenetlenségét, illetve annak árnyékvetését egybeolvasták az itt bevésett félkörív alakú gammával, l. a kitűnő minőségű 3. képet Beševlievnél, aki a helyes *ebago* olvasatot adja.

jelből álló megmagyarázhatatlan hosszú szó keletkeznék a feliratban s érthetetlen lenne, miért van szóelválasztó jel a felirat elején is, végén is, mint erre már Georgiev rámutatott.[6] Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy szóelválasztó jel egyáltalán nincs a feliratban, mert, amiket Georgiev azoknak tartott, azok kis alakú omikronok, mint ezt Beševliev meggyőzően bizonyította.[7] Így a két párhuzamos függőleges vonást bizonyára írásjelnek kell értelmeznünk.

Ennek a hangértékét csak úgy tudjuk meghatározni, ha figyelembe vesszük, hogy a felirat ábécéjében van még egy írásjel, a hatvonásos sigma, amely idegen a görög ábécéktől. Már Beševliev észrevette és utalt is rá, hogy ez megvan a lyd ábécében, amelyben hangértéke palatális *s*. Ez annyit jelent, hogy a kölmeni felirat olyan ábécében íródott, amely szoros kapcsolatban áll a kis-ázsiai ábécékkel. Valóban, ha összehasonlítjuk a felirat ábécéjét a kis-ázsiai nyelvek és a keleti görög területek ábécéivel,[8] akkor a következő képet kapjuk (*2. kép*). Mint e táblázatból megállapíthatjuk, a felirat betűformái legszorosabb kapcsolatban a keleti görög és a kár ábécével állnak, de összefüggnek a lyd ábécével is. Minthogy pedig a felirat nyelve nem görög, nyilvánvaló, hogy a felirat valamilyen kis-ázsiai ábécében és valamilyen kis-ázsiai nyelven íródott. Így a két párhuzamos függőleges vonásból álló jel magyarázatát is a hatvonásos *s*-hez hasonlóan a kis-ázsiai ábécékben kell keresnünk. Ha megvizsgáljuk a fenti táblázatot, azonnal megállapíthatjuk, hogy a kérdéses írásjel csak a kár ábécé két függőleges ívelt vonásból álló és hangértékű jelével hozható kapcsolatba, illetve azonosítható.

Ezek után a feliratnak a következő olvasatát adhatjuk:

θlasθleted θledθeθidakatrośoebagozesaśθēθetesaigekoaθblabaēgθ

Ebben az olvasatban azonnal felismerhetők olyan betűcsoportok, amelyek könnyen azonosíthatók a lyd, lyk vagy kár nyelvek egyes szókészleti elemeivel. Ilyen mindjárt a felirat elején a *θlas* íráskép amely a lykaoniai-pisidiai *Tla* istennévből (*Τλαμοας* < **Tla-muwa-* 'Tla erejével bíró')[9] *-si* képzővel[10] alkotott **Tla-si* személynévnek lehet a megfelelője (> *Θlas*) és bizonyára a halott nevének tekinthető.

A felirat második, önálló szóként elkülöníthető betűcsoportja *θleted* lehet, amelynek első *θle* részét ugyancsak a *Tla* istennévből *-ya* képzővel képzett **Tla-ya* személynév megfelelőjének tekinthetjük (vö. a hettita *Iya-ya* nevet[11]), amelyből a felirat nyelvében

[6] *V. Georgiev:* I. m. 12.

[7] *V. Beševliev:* I. m. 320.

[8] L. *V. V. Ševoroškin:* Zur Entstehung und Entwicklung der kleinasiatischen Buchstabenschriften. Kadmos 7 (1968) 150—173, írástáblázat a 172. és 173. lapok között, ennek felhasználásával készült itt a 2. kép (írástáblázat).

[9] *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* The Luwian Population Groups of Lycia Cilicia Aspera during the Hellenistic Period. Leiden 1961, 124—125.

[10] *Houwink Ten Cate:* I. m. 183—184 a *-si* képzőről.

[11] *E. Laroche:* Les noms des Hittites. Paris 1966, 76. No. 425.

	KÖLMEN	KELETI GÖRÖG	KÁR	LYD	LYK
a					
b					
g					
d					
e					
ē					
z					
θ					
i					
k					
l					
o					
r					
s					
ś					
t					

2. kép

Θle fejlődött, míg a lykiaiban *Tele* < **Tle* < **Tla-ya* alakban őrződött meg.[12] A szó második *-ted* eleme a lykiai *tedi* 'apa'[13] szóval azonosítható és az egész *Θleted* kifejezés patronymikonként használt bahuvrihi típusú összetételnek tekinthető 'akinek apja *Θle*' (= '*Θle* fia') jelentésben. A felirat első két szava tehát a halott nevét és származását tüntette fel: „*Θlas,* (akinek) apja *Θle*".

A felirat harmadik szóegységeként a *θled* betűcsoportot különíthetjük el, amely *θ* és *led* elemekre tagolható. A *θ* a lykiai *ti* 'aki' vonatkozó névmással, *led* pedig a lykiai *lati* 'meghal' ige[14] egyes számú, harmadik személyű múlt idejű alakjával azonosítható: **ti-led* > *θled* 'aki meghalt'. A felirat kezdete tehát a következőképpen értelmezhető: *Θlas Θleted θ-led „Θlas, Θle* fia, aki meghalt".

A következő betűcsoport, amely önálló szóként elkülöníthető, bizonyára *θeθida,* amelyet a lykiai *tadi* 'tesz, elhelyez, eltemet'[15] ige (< ieu. **dhē-*) megfelelőjének tekinthetünk. A *θeθida* alaknak többféle elemzése is lehetséges. Legvalószínűbb ezek közül az, hogy a *θe-* (~ lykiai *ta-*) tőhöz a szenvedő igeragozás egyes szám harmadik személyű *-θid* ragja járult, amelyben a lyd igeragozás azonos funkciójú *-tat* ~ *-tad* ragjának[16] megfelelőjét láthatjuk. A szóvégi *-a* a lydben kimutatható *-a* általánosító partikula[17] megfelelője lehet.

A következőkben a *katrośo* betűsort különíthetjük el önálló szóként és a lyd *kantro-* (< **kat-tro-*) 'vagyont adni' ige[18] *-ś-* képzős névszói származékának tarthatjuk, amelynek jelentése 'az, ami valakihez tartozik, vagyon, tulajdon'. Itt a feliratban ez a szó bizonyára a halott felszerelésére vonatkoztatható, amely (pikkelypáncél, kard, lándzsa) nagy értékű volt. A *katrośo* szó képzésére párhuzamként lehet említeni a lyd *datrośi-* 'hozzátartozó (?)' kifejezést, amely ugyancsak a *tro-* igetőből a *da-* igekötővel és az *-ś-* képzővel van képezve.[19] A *θeθida katrośo* szavak értelmezése tehát a következő lesz: „teljes felszerelése (= ami csak hozzá tartozik) mellé helyeztetett".

A *katrośo* szó után hosszabb betűsor következik, amely után a *θēθet* alakot figyelhetjük meg. Ez bizonyára összefügg a *θeθida* szóval, úgyhogy a közben elhelyezkedő *ebagozesaś* betűcsoport önálló szócsoportnak vagy kifejezésnek tekinthető. Belőle könnyen azonosíthatók a lykiai segítségével az *eb* és az *ago* alakok. Az *eb* szó a lykiai *ebi* 'itt' helyhatározónak lehet a megfelelője, az *ago* alak pedig a lykiai *a-* 'csinál' ige múlt idejű egyes szám első személyű *aga* 'csináltam' alakjának[20] felelhet meg. Az *eb ago* szavak jelentése tehát „itt csináltam".

[12] TL 107a (1), *Houwink Ten Cate:* I. m. 97.

[13] *G. Neumann:* Lykisch. In: Altkleinasiatische Sprachen. Hb. d. Orientalistik. I. Abt. II. Bd. 1—2. Absch. Lief. 2. Leiden/Köln 1969. 375.

[14] *P. Meriggi:* Der Indogermanismus des Lykischen. Festschrift Hirt. II. Heidelberg 1936. 272.

[15] *G. Neumann:* I. m. 389.

[16] *A. Heubeck:* Lydisch. In: Altkleinasiatische Sprachen. Hb. d. Orientalistik. I. Abt. II. Bd. 1—2. Absch. Lief. 2. 414.

[17] *R. Gusmani:* Lydisches Wörterbuch. Heidelberg 1964. 49.

[18] *R. Gusmani:* I. m. 143.

[19] *R. Gusmani:* I. m. 95.

[20] *G. Neumann:* I. m. 389.

A *zesaś* szó szemmel láthatólag a lykiai *ze-* 'eltemetni' ige[21] megfelelőjének származéka. A lykiaiban az igetöveknek *-sa-* képzős alakja is előfordul (*lasa[tti]* ~ *lati*)[22]. Ebből a **zesa-* tőből *-ś-* képzővel képzett névszó lehet a *zesaś* alak 'temetés, temetkezés, sír' jelentéssel.[23] Az egész *eb ago zesas* mondat jelentése tehát „itt csináltam a temetkezést/sírt" lehet.

A következő *θēθet* szó ugyancsak a *θe-* 'elhelyez, eltemet' ige szenvedő jelentésű, múlt idejű egyes szám harmadik személyű alakja lehet (~ *θeθid-*) 'elhelyeztetett, eltemettetett' jelentésben.

Ezek után ismét egy hosszabb mondat következik, amely a kis-ázsiai nyelvek, főleg a lykiai segítségével az *esa ige koa Θbla baēgθ* szavakra tagolható. Közülük az *ige* és a *Θbla* alakok neveknek látszanak. Az *ige* alak a kis-ázsiai *Iyaniga* név[24] későbbi fejleménye: *Iyaniga-* > *Iyanga* > *Inga* > *Iga*. A *Θbla* alak pedig a jól ismert hettita *Tabala (-zunauliš)* név[25] késői fejleménye.

Könnyen azonosítható a *koa* szó is, amelyet a lyd *kave-* 'pap', *κόης* 'a Kabirok papja' szóval[26] vethetünk össze, míg az előtte álló *esa* szót a lykiai *ese* '-val/-vel, együtt' elöljáróval[27] azonosíthatjuk. Az *esa* elöljárószó után az *ige koa* alakok így valószínűleg dativus-locativusoknak tekinthetők. Az *esa ige koa* kifejezés jelentése tehát „*Iga* pappal együtt ..." lesz.

Ezek után már csak a felirat végén álló *baēgθ* szó magyarázata marad hátra. Ennek az elején a lyd *ba-* igekötő megfelelőjét ismerhetjük fel, ami arra enged következtetni, hogy igealakkal van dolgunk. Ez összhangban áll azzal, hogy e szónak kell az utolsó mondat állítmányának lennie, azaz mindenképpen igealakot kell keresnünk benne. Az *ēgθ* alakban szemmel láthatólag egy múlt idejű, egyes szám harmadik személyű igealakot ismerhetünk fel. Aligha lehet kétséges, hogy a *baēgθ* igealak jelentése vagy a temetési szertartás elvégzésével vagy a felirat elkészítésével állhat kapcsolatban. Minthogy azonban a *θēθet* igealak az eltemetést már jelezte, valószínűbb arra gondolni, hogy a *baēgθ* állítmány a felirat készítését jelöli. Ezért inkább a lyd *katu-* 'leírni' ige[28] megfelelőjének a lyd *ēn* igekötő megfelelőjével ellátott **ba-ēn-katut* 'felirattal ellátta' alakjára gondolhatunk, amelyből *baēngθut* > *baēngθ*, majd denazalizációval **baēgθ* fejlődött.

A felirat utolsó *esa ige koa Θbla baēgθ* szövegrészét tehát így fordíthatjuk: „*Iga* pappal együtt *Θbla* készítette a feliratot".

[21] *P. Meriggi:* I. m. 272.

[22] *G. Neumann:* I. m. 390.

[23] Jelentéstani szempontból hasonló képzés a lyk *ñtatã* 'raktár, sír' a *ta-* 'elhelyez, letesz' igéből, l. *Houwink Ten Cate:* I. m. 88.

[24] *E. Laroche:* I. m. 76,307.

[25] *E. Laroche:* I. m. 174, No. 1247.

[26] *R. Gusmani:* I. m. 150.

[27] *G. Neumann:* I. m. 391, pl. *ese perikle* 'Periklésszel együtt'.

[28] *R. Gusmani:* I. m. 74, 105, 147 (*katof-* 'felirat, okirat').

Ezek után az egész feliratot a következőképpen értelmezhetjük:

Θlas Θle-ted θled θeθid-a katrośo eb ago zesaś θēθet esa Ige koa Θbla baēgθ
„*Θlas, Θle* fia az, aki meghalt. Teljes felszerelése mellé helyeztetett. Itt csináltam a sírt. Eltemettetett. *Iga* pappal együtt *Θbla* készítette a feliratot."

Érdekes a felirat szövegében a különböző személyű igealakok váltakozása, mert az *ago* 'csináltam' első személyű igealak alanya bizonyára szintén *Θbla,* aki a *baēgθ* 'feliratot készítette' harmadik személyű állítmány alanya is. Erre a figyelemre méltó nyelvi jelenségre van példas a lykiai sírfeliratokban is[29] (T. L. 149): (1) *ebẽñnẽ : prñnawa me ne : prñnwatẽ* (2) *iyamara : terssiklehκ : tideimi...* „Ezt az építményt Iyamara, Terssikle (= *Θερσικλῆς*) fia építette ..." Így, harmadik személyű állítmánnyal kezdődik a felirat, de ugyanakkor első személyűvel fejeződik be: (13) *sei aga : iyase : hrm̃mã : ebe...* „és csináltam Iyasi számára ezt a fülkét itt ...".

A kölmeni felirattal kapcsolatban két fontos kérdésre kell még választ keresnünk. Az egyik kérdés az, hogy milyen nyelven írták e feliratot és mi a helyzete ennek a nyelvnek a kis-ázsiai nyelvek körében, a másik pedig, hogy mi lehet a történeti háttere e temetkezés és e sírfelirat keletkezésének Bulgária területén, Kölmen térségében. Az első kérdés megválaszolása céljából vizsgáljuk meg, milyen közös nyelvi elemek figyelhetők meg a felirat és az egyes kis-ázsiai nyelvek között.

Kölmen	lyk nyelv	lyd nyelv	egyéb
Θlas < **Tla-si*	*Tla* (istennév)		
Θle < **Tla-ya*	*Tele* < **Tle* < *Tla-ya*		
ted	*tedi* 'apa'	*taada-* 'apa?'	luwiyai *tati-* 'apa'
θ < **ti*	*ti* 'aki'		
led	*la-ti* 'meghal'		
θe-θid	*ta-ti* 'tesz, helyez, temet'		
-a	*-a* általánosító szócska		luwiyai *-(y)a*
katrośo		*kantro-* < **kat-tro-* 'vagyont adni'	
eb	*ebei, ebi* 'itt'	*ebad* 'itt, ott'	hettita *apadda* 'ott'
ago	*aχa, aga* 'csináltam'		
ze-sa-ś	*ze-ti* 'meghalni'		
θē-θet	*ta-ti* 'tesz, helyez, temet'		
esa	*ese* '-val/-vel, együtt'		
Ige < **Iyaniga*	*Iya* (istennév)		hettita *Iyaniga* (név)
koa		*kave- (κόης)* 'pap'	
Θbla			hettita *Tabala-* (név)
bagēθ < **ba-ēn-katut*		*katu-* 'leírni' + *ba-ēn-* igekötők	

[29] *Houwink Ten Cate:* I. m. 98—99.

Mint ebből az összehasonlító táblázatból első pillantásra megállapítható, a kölmeni felirat nyelvét sokkal több szókészleti izoglossza köti a lyk nyelvhez, mint a lydhez. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a felirat szövegében néhány fontos, a lyddel közös nyelvi elem is jelen van. Kimutathatók mind a hettitáig, mind a luwiyaiig visszanyúló nyelvi kapcsolatok is. Így a szókészleti izoglosszákból azt állapíthatjuk meg, hogy a kölmeni felirat olyan kis-ázsiai nyelven íródott, amely legközelebb a lyk nyelvhez áll, anélkül, hogy azzal azonos lenne. Minthogy pedig vannak a lyddel közös szókészleti elemei is, nyelvföldrajzi szempontból azt a területet, amelyen beszélték, Lykia közelében, valahol Lykia és Lydia között kereshetjük.

Ezt a képet megerősíti a szókészlet hangtörténeti vizsgálata és a nyelvtani formák elemzése is. Bár a kölmeni felirat nyelvének hangállományát valószínűleg nem tükrözi a maga teljességében a rövid szöveg, annyi mindenesetre megállapítható, hogy sokkal közelebb áll a lykek, mint a lydek nyelvéhez. A lyktől főleg a nagymértékű magánhangzókiesés (pl. **Tabala* > *Θbla*) és a szóvégek eltűnése (pl. **tedi* > *ted, *ebei, *ebi* > *eb)* különbözteti meg, hangtörténeti szempontból azonban a kölmeni felirat nyelvének szavai többnyire lyk megfelelőikkel azonos hangalakra vezethetők vissza.

Nyelvtani formákból a következők fordulnak elő:

Névszó: Nominatus	
-i- tő *Θlas* < **Θlasi, ted* 'apa' < **tedi*	~ lyk **Tlasi, tedi* 'apa'
-ya- tő *Θle* < **Θla-ya* < **Tla-ya*	~ lyk *Tele* < **Tla-ya*
-a- tő *Θbla* < **Tabala*	~ hettita *Tabala*
katrośo < **kat-tro-śa* 'vagyon'	~ ilyen magánhangzóhasonulás a lyk nyelvben is előfordul: *sa ladi* <*se ladi* 'és feleség(é)nek'[30]
accusativus	
-ś- tő *zesas* < **zesaśn* 'sírt'	~ lyk *tuhesñ* < tő *tuhes-* 'unokaöcs'
dativus-locativus	
-a- tő (*esa*) *Ige* 'Iga(val)'	~ lyk *-i* ~ *-(y)e/ -a.*[31] Az esetvégződés kettőssége már a hettitában megvan.[32]
(*esa*) *koa* 'pappal'	
Névmás: közelre mutató **eb-* 'ez'	~ lyk *ebe-* 'ez'
D.-L. **ebi* 'itt' > *eb*	~ D.-L. *ebei, ebi* 'itt'
vonatkozó *θ-* < **ti* 'aki'	~ lyk *ti* 'aki'
Ige (múlt idő): cselekvő	
egyes szám 1. szem. *-go*	~ lyk *-χa* ~ *ga*
3. szem. *-d* ~ *-θ*	~ lyk *-te* ~*de*
szenvedő	
egyes szám 3. szem. *-θet* ~ *-θid*	~lyd *-tat* ~ *tad*

[30] *G. Neumann:* I. m. 376.
[31] *G. Neumann:* I. m. 384.
[32] *Houwink Ten Cate:* I. m. 56.

Áttekintve a kölmeni felirat szövegének szerény nyelvtani formakincsét, megállapíthatjuk, hogy abban még erősebben kifejezésre jutnak a felirat nyelve és a lyk nyelv közötti kapcsolatok, mint a szókészletben. Itt is található azonban legalább egy izoglossza, amely a lyd nyelvvel közös. Ha most figyelembe vesszük, hogy a felirat ábécéje is kapcsolatban áll a lyd ábécével (az *ś* jele közös), legszorosabban pedig a kár ábécéhez kapcsolódik, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a kölmeni felirat olyan kis-ázsiai nyelven íródott, amely a Kr. e. II. évezredben még a luwiyainak lehetett egyik nyelvjárása, amely azonban földrajzilag úgy helyezkedett el, hogy érintkezett a későbbi kár és lyd nyelvterülettel is. Ennek a követelménynek legjobban *Καβαλίς* területe felel meg, amely Lydia, Karia és Lycia, illetve Milyas között feküdt. Kabalisnak ez a területi elhelyezkedése tökéletesen megmagyarázza a kabalok írásának szoros kapcsolatát a kár ábécével, nyelvföldrajzi elhelyezkedése pedig nyelvük túlsúlyban levő lyk és részleges lyd egyezéseit. Nagy valószínűséggel gondolhatunk tehát arra, hogy a kölmeni felirat a kabalok nyelvén íródott.

A felirat történeti hátterére vonatkozólag Beševliev két feltevést kockáztatott meg.[33] Egyik feltevése szerint a felirat a helyi lakosság nyelvén készült, ami azt is feltételezi, hogy a halott és a temetkezés kivitelezői, valamint a felirat készítői is a helyi lakosság köréből kerültek ki. Ebből a feltevésből indult ki Georgiev is, amikor megkísérelte a kölmeni feliratot a thrák nyelvből magyarázni.[34] Kétségtelen azonban, hogy annak alapján, amit a thrák nyelvről tudnunk[35], a kölmeni felirat nyelvét semmi esetre sem tekinthetjük thráknak, még ha egyébként a thrák nyelvet nagy valószínűséggel a kis-ázsiai nyelvek tágabb köréhez tartozónak tekinthetjük is.[36] Beševliev másik feltevése az volt, hogy a kölmeni temetkezés idegen harcosoktól származik, akik Thrakián kívüli területről jöttek és a Kölmen környékén vívott harcokban egyikük elesett. Úgy gondolta, hogy utóbbi esetben a felirat keletkezése kapcsolatban állhat Dareios Kr. e. 513-ban a szkíták ellen vezetett hadjáratával. Beševliev második feltevése minden bizonnyal figyelmet és alaposabb vizsgálatot érdemel.

Dareios hadserege Kr. e. 514/513-ban[37] a szkíták ellen kétségtelenül a mai Bulgária területén keresztül vonult fel, elméletileg tehát feltehető, hogy Kölmen környéke felvonulási útvonalába vagy hadműveleti területsávjába esett. Szerencsére Dareios szkíta hadjáratának a Dunán való átkeléssel záródó első szakaszáról a hadseregében szolgáló görög harcosok és parancsnokaik révén, akiknek információit Herodotos megőrizte,[38] eléggé pontos és részletes adatokkal rendelkezünk. Herodotos elbeszélése szerint (IV. 83) Da-

[33] *V. Beševliev:* I. m. 321—322.

[34] *V. Georgiev:* I. m. 7 skk.

[35] L. *D. Detschev:* Charakteristik der thrakischen Sprache. Sofiya 1952. 1—136, *V. I. Georgiev:* Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee. Roma 1966. 125—139.

[36] *J. Harmatta:* Das Pelasgische und die alten Balkansprachen. Ling. Balc. 9. (1964) 41—47, kül. 46.

[37] A hadjárat időpontjáról *J. Harmatta:* Darius' Expedition against the Saka Tigraxauda. Acta Ant. Hung. 24 (1976) 17.

[38] *V. D. Blavatskiy:* О стратегии и тактике скифов. КСИИМК 34 (1950) 21.

reios a hadjárat előkészítése során hírnököket küldött birodalma népeihez s egyeseknek gyalogos haderő, másoknak hajóhad kiállítását, ismét másoknak pedig a thrák Bosporoson hajóhíd építését rendelte el. Később (IV. 89) azt is elmondja Herodotos, hogy a hajóhadat az iónok, aiolok és a hellespontosiak, azaz a Kis-Ázsiában perzsa uralom alatt élő görögök állították ki. Jellemző, hogy az Óperzsa Birodalom másik nagy hajós népe, a föníciaiak nem vettek részt benne. Ez a tény arra mutat, hogy Dareios a központi perzsa haderőn kívül főleg a felvonulási útvonala mentén fekvő satrapiákban mozgósítható fegyveres erőkből állította össze hadseregét, mégha esetleg a távolabbi tartományokból is vont magához csapatokat. Herodotos ugyanis arról is tudósít (IV. 87), hogy Dareios a Bosporosnál egy ékírásos és egy görög feliratban felsorolta a haderejében részt vevő összes népeket s külön hangsúlyozza, hogy parancsnoksága alatt valamennyi nép részt vett benne, amelyen uralkodott (...*ἔθνεα πάντα ὅσα περ ἦγε· ἦγε δὲ πάντα τῶν ἦρχε*). Mindezek figyelembevételével nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy Dareios hadseregében Kis-Ázsia harcias népei s köztük a kabalok is részt vettek csapataikkal. Így bizonyára megtörténhetett, hogy egy kabal harcos a hadjárat során elesett és azt a perzsa hadsereg hadműveleti területén a mai Bulgária területén eltemették és sírjára feliratot is helyeztek.

Herodotos elég pontosan leírja az Al-Dunához felvonuló Dareios hadműveleteit. Elbeszélése szerint Dareios a Bosporoson Kalchedonnál átkelve a Tearos folyóhoz vonult, ahol három napig táborozott. A Tearos az Agrianes (ma Ergene) egyik északi mellékfolyója és jól jelzi a perzsa haderő felvonulási útját. Ha Herodotos nem említené is a továbbiakban az Arteskos folyónevet, akkor sem lehetne kétséges, hogy a perzsa haderő állományának és teherhordó állatainak vízszükséglete miatt csak a folyóvizek mentén, nem pedig a tengerparton vonulhatott fel a Dunához. Az Apollonie (ma Sezopol) és Mesembrie (ma Neseber) görög városok térségében lakó thrák törzsek említése (IV. 93) mutatja, hogy a perzsa sereg az Ergene, majd a Tundža folyó mentén vonulva már eljutott a Burgas-i öböl magasságába. Eddig nem került harcokra sor, mert Herodotos elbeszélése szerint a thrák törzsek békésen meghódoltak. A Tundža folyótól a perzsa csapatok csak a Kamčiya folyó mentén haladhattak tovább észak felé és ekkor ütköztek a legvitézebb thrák törzs, a *Γέται ἀθανατίζοντες* ellenállásába. Ez éppen Preslav és Šumen térsége, ahol a kölmeni sír és felirat napvilágra került. Ezekben a harcokban eshetett el a perzsa hadseregnek az az előkelő kabal harcosa, akinek gazdag temetkezését Kölmennél megtalálták.

*

Így tehát Beševliev második feltevését Herodotos tudósításának földrajzi elemzése teljes mértékben alátámasztja és valószínűsíti. Ez lehet a kézenfekvő történeti háttere a kis-ázsiai kabalok eddig ismeretlen nyelvén írt sírfelirat keletkezésének a mai Bulgária területén. Ez a lelet tehát nemcsak egy eddig nem ismert kis-ázsiai nyelvnek és írásának megismerését tette lehetővé, hanem bepillantást engedett Dareios szkíták elleni hadjáratának egy olyan részletébe is, amelyre korábban más forrással nem rendelkeztünk s ezál-

tal értékes új feliratos tárgyi emlékként csatlakozik az Óperzsa Birodalom balkáni jelenlétét korábban egyetlen helyi írott dokumentumként tanúsító szamosújvári óperzsa felirattöredékhez.[39]

[39] *L. J. Harmatta:* A recently discovered Old Persian Inscription. Acta Ant. Hung. 2 (1953/54) 1 skk., *M. Mayrhofer:* Supplement zur Sammlung der altpersischen Inschriften. Wien 1978. 16. Dareios szkíta hadjáratának történeti értékeléséről *J. Harmatta:* Herodotus, Historian of the Cimmerians and the Scythians. In: Hérodote et les peuples non Grecs. Vandouvres-Genève 1990. 115 skk., kül. 128—130.

SZEPESSY TIBOR

PINDARUM QUISQUIS STUDET AEMULARI...

(PINDAROS MAGYAR FORDÍTÁSAI CSENGERY UTÁN)*

In memoriam
ZOLTÁN SZILVÁSSY
piissimi atque desideratissimi

1. Pindarost, legalábbis a maga műfaján belül, már az antik utókor el nem érhető és túl nem szárnyalható költőnek hirdette. Elég Horatius tanúságára gondolni, aki egyik kései ódájában miniatűr irodalomtörténeti esszét kerekít az akkor már jó 400 esztendeje halott görög poétáról (hogy aztán a vers második felében a pindarosi költészettel a maga mégiscsak más igényű és indíttatású költészetét állítsa szembe), s ezt a mélyen értő és főhajtásul is szánt lírai arcképvázlatot a következő súlyos mondaton indítja:

Pindarum quisquis studet aemulari,
Iulle, ceratis ope Daedalea
nititur pinnis, vitreo daturus
nomina ponto.[1]

Vagyis, hogy az ódai szárnyalású Icarus-hasonlatot a *pedestris Musa* szellemében magyarítsam, nem akármilyen, de öngyilkos vakmerőség versenyre kelni a „dirkéi hattyú"-val, ahogyan Horatius ugyanebben a versében Pindarost nevezi.

Igaz, Horatiusból a *költői* versengés kilátástalanságának tudata pattantja ki a Naphoz túlságosan is közel merészkedő s aztán tengerbe bukó Icarus képét, s bizonyosan nem a fordítókra gondolt, más szóval aligha az járt az eszében, hogy Pindarost magyarra (vagy akármilyen más nyelvre) átültetni talán nem kevésbé nyaktörő vállalkozás.

Mindenesetre tény az, hogy idestova hetven éve, azaz Csengery János Pindaros-kötete[2] óta nincs teljes, új magyar Pindaros, mely a négy könyvnyi, vagyis az olympiai, pythói, nemeai és isthmosi epinikionon túl (a továbbiakban Ol, Py, Ne, Is) a töredékeket — legalább a terjedelmesebbeket és fontosabbakat — is tartalmazná[3]. Pedig azóta van új

* Kibővített változata az 1995 októberében, a JATE Klasszika-Filológiai Tanszékén megrendezett Csengery-emlékkonferencián elhangzott előadásnak.

[1] Carm. IV 2, 1—4. *Nemes Nagy Ágnes* fordításában: Bárki verseng is vele: Pindarusszal, / Daedalus szárnyát köti fel, viaszból, / Iullusom, s készül, hogy a tiszta tengert / róla nevezzék.

[2] Pindaros. Magyarul tolmácsolta *Csengery J.* Budapest 1929.

[3] Csengery még ezekre is gondolt, s nem kevesebb, mint 50 lap terjedelemben (i. m. 331—380) fordított a töredékekből, az addig ismert Pindaros-papiruszokat sem hagyva figyelmen kívül.

Homérosunk (az egész „homérosi" corpusszal egyetemben) és Hésiodosunk, tűrhető válogatások készültek az archaikus líra, illetve a görög epigramma-költészet anyagából, sőt magyarra van fordítva a teljes Sapphó, Kallimachos himnuszai és a bukolikusok gyűjteménye, reprezentatív válogatásban olvashatjuk Menandrost, s végül, de nem utolsósorban, van új Aischylosunk, Sophoklésünk és Euripidésünk is, melyek éppen Csengery tragikus-fordításait váltották fel,[4] — hogy a kevésbé jelentős költőkről vagy a görög prózaírók újabb fordításairól ne is beszéljek. Annál feltűnőbb, hogy az új magyar Pindaros nem született meg. S az még csak hagyján, hogy senki nem állt elő, aki *egymaga* vállalta volna a (láttuk: nem akármilyen) feladat egészét: tudtomra hét évtizede sem kiadónak, sem szerkesztőnek nem jutott az eszébe, hogy akár *többek* közreműködésével, megint egyszer az olvasók könyvespolcára segítse Pindarost.

A *teljes* Pindarost. Persze akadt azért néhány fordítója, sőt költő-fordítója a nagy görögnek Csengery után is, de az elmúlt hét évtized magyar Pindaros-termése enyhén szólva szemelvényes; ha sebtében számvetést készítek róla, a hevenyészett végeredmény az, hogy új fordításban csak a fennmaradt 46 epinikion bő egynegyedét, közelebbről 13 győzelmi ódát (Ol 1, 2, 3, 6, 8, 11; Py 3, 4, 9, 12; Ne 1, 5; Is 2), a — Snell—Maehler ma mértékadó kiadásában[5] közölt — 359 töredék közül mindössze 4-et[6] (fr. 75, 129, 131b, 133) olvashatunk. Vagy inkább: ezekhez férhetünk hozzá viszonylag könnyen. Annál is inkább, mert gyakorlatilag valamennyit három antológia, Falus Róbert,[7] Jánosy István[8] és jómagam versgyűjteménye[9] vonultatja fel, bár egynémely fordítás nem itt jelent meg először, s bár egyikük-másikuk a három antológián kívül, hol teljes terjedelmében, hol részleteiben, akár tucatnyi más helyen is napvilágot látott.[10] Ami a fordítókat illeti, ha jól számolom, Bede Anna 2 (Ol 3 és 8), Jánosy István 10 (Ol 2 és 6, Py 3, 4 és 9, Ne 1 és 5, fr. 129, fr. 131b és fr. 133) Kálnoky László 1 (Ol 1), Marticskó József 2 (Py 12 és Is 2), Ritoók Zsigmond 1 (Py 12), Trencsényi-Waldapfel Imre pedig 3 (Ol 1 és 11, fr. 75) pindarosi ódát vagy töredéket ültetett át magyarra, világos jeléül annak, hogy a fordítók számára az „égi szárnyalású" görög magyarra ültetése inkább valamiféle szellemi kirán-

[4] Az Euripidés-töredékekből azonban vajmi kevés új fordítás készült; ezeknek legteljesebb gyűjteménye változatlanul Csengery immár könyvészeti ritkaságnak számító kötete: Euripides elveszett drámáinak töredékei. Fordította s magyarázatokkal ellátta *Csengery J.*, Budapest 1926.

[5] Pindari Carmina cum fragmentis. Pars I. Epinicia. Post *B. Snell* ed. *H. Maehler*. Leipzig 1980; Pars II. Fragmenta. Post *B. Snell* ed. *H. Maehler*. Leipzig 1975.

[6] Összehasonlításul: Csengery annak idején nem kevesebb, mint hatvan kisebb-nagyobb töredék fordítását közölte!

[7] Görög költők antológiája. Vál., szerk., az előszót és a jegyz. írta *Falus R.* Budapest 1959, 221—250 (Ol 1, fr. 129, 131b, 133, Ol 2, 11, Py 4, Ne 5, fr. 75).

[8] Széphajú Khariszok tánca. A bev., magy. és életrajzokat írta *Jánosy I.* Budapest 1960, 35—90 (Ne 5, Py 3, Ol 2, fr. 129, 131b, 133, Ol 1, 6, Py 9, 4).

[9] Görög költők antológiája. Vál., szerk. és az utószót írta *Szepessy T.* A jegyzeteket *Bánk J.* állította össze. Budapest 1982, 217—250 (Ol 1, Py 3, Ol 3, Is 2, Ne 1, Ol 6, 8, 11, Ne 5, Py 12).

[10] Mint az Ol 1 és 11 *Trencsényi-Waldapfel,* ill. a fr. 131b *Jánosy* fordításban; utóbbi főként azért, mert belekerült a *Lator László*tól válogatott „A világirodalom legszebb versei" c. antológiába, mely első megjelenése (1966) óta számos újabb kiadást ért meg.

dulás volt, már akár önszántukból, akár felkérésre vállalkoztak rá; talán csak az egy Jánosy érezhetett ihletést (ideig-óráig) a teljes magyar Pindarosra.

2. S ha ez mégsem készült el, aligha költő-fordítónk Pindaros iránti vonzalmának öntörvényű ellobbanása miatt, vagy nem csupán ezért. Az ok elsősorban és legkivált az elmúlt fél évszázad ideológiai béklyóiban keresendő, melyek fokozatos lazulásuk ellenére sem engedték megnyílni a kiadókba beleprogramozott önkontroll zárjait Pindarosnak már a maga idejében is erősen konzervatív-arisztokratikus költészete előtt. Úgy érzem azonban, hogy az új magyar Pindaros létrejöttét nem egyedül a kulturális atmoszféra zordra fordulása akadályozta meg, vagy éppen az, hogy a futókat, ökölvívókat, kocsiversenyzőket és egyéb sportolókat dicsőítő pindarosi epinikionok, a maguk meglehetősen költőietlennek tetsző tematikájával, netán elriasztották volna a nagy görög felületes ismerőit. A nehézségekhez az is hozzájárult, hogy megnőttek a műfordítással szemben támasztott követelmények, melyek egyebek közt teljes formai-metrikai hűséget parancsolnak a fordítóra. Márpedig a Pindaros-versek, tudnivaló, formai-metrikai szempontból is hírhedten bonyolultak.

Ezt már az antikok világosan látták. Elég Horatius fentebb idézett versét tovább olvasni, mindjárt a 2—3. strófából megtudhatjuk, hogy a pindarosi költemény parttalanul lezúgó, mert záporoktól megduzzasztott hegyipatakhoz hasonlatos, s hogy: *nova... verba devolvit numerisque fertur lege solutis,*[11] vagyis, szó szerint fordítva, „új szavakat görget és szabálytól nem kötött *(lege soluti)* versmértékek *(numeri)* sodorják". A *numeris lege solutis* kifejezést pedig — Borzsák István kommentárja szerint — Horatius vélhetően úgy érti, hogy Pindaros olyan új versképleteket alkalmazott, melyeknek *még* nem volt előzménye, amelyek tehát nem tartoztak a verstani hagyományhoz, ennélfogva nem válhattak szabállyá[12] sem. Hozzátehetjük: a pindarosi versképlet-kombinációk jóval később, Horatiusig és Horatiuson túl, az antikvitás végéig sem váltak szabállyá (következésképpen a modern európai, s így a magyar költészet számára is idegenek). Más okoktól eltekintve bonyolultságuk és rendkívüli változatosságuk miatt sem. S csakugyan, ne vegyük, csak a sértetlenül ránk maradt epinikionokat: a metrikai képletet vagy inkább képleteket tekintve nem csupán a görög kardalköltészet korábbi alkotásaitól különböznek (már amennyire a korábbi kardalköltészet töredékei ezt sejteni engedik), hanem még egymás között is mindegyik más-más metrikai szerkezetet mutat. Legfeljebb a használt képletek típusában van hasonlóság, lévén hogy az epinikionoknak nagyjából fele a dactyloepitritikus, fele pedig az aiol mértékek (más lírai mértékekkel feldúsított) legkülönfélébb változataira épül. Ami önmagában érdektelen adalék volna, ha nem kellene (megint a sommás számvetés alapján) tüstént hozzáfűznöm, hogy Pindaros újabb hazai fordítói a dactyloepitritusban írt epinikionok közül 11-et, az aiol mértékeket használók közül viszont mindösz-

[11] 10—12, v., *Nemes Nagy Ágnes* fordításában: új szókat... / vakmerőn görget, szabados szabállyal, / s nem köti versét.

[12] L. Horatius: Ódák és epódoszok. A szöveget gondozta, bev. és jegyz. ell. *Borzsák I.* Auctores Latini XVII. Budapest 1975, 423.

sze kettőt (!) ültettek át magyarra (Ol 1 és 2). Az aránytalanság szembeötlő, s mert nem hinném, hogy pusztán a vakvéletlen műve volna, egyszersmind magyarázatot is követel; ezért a magyarázatért azonban, ha fontolóra vesszük azokat a kulturális és irodalomtörténeti tényezőket, melyek a magyar fordítót és a magyar befogadót mind a mai napig meghatározzák, úgy vélem, nem is kell olyan messzire mennünk.

Aiol típusú mértékeknek[13] ma — szűkebb értelemben — a pherecrateust (○ ○ — ∪ ∪ — —), a glyconeust (○ ○ — ∪ ∪ — ∪ —) és a hipponacteust (○ ○ — ∪ ∪ — ∪ — —), illetve ezek különféle, külső (iambus, creticus, baccheus) és belső (dactylus, choriambus) toldalékokkal bővített, teljes vagy acephalus változatait szokás nevezni, melyek legrövidebbje is 6-7 szótagot (köztük 1-2 indifferens — az imént alkalmazott hagyományos átírásban: o — időmértékűt) számlál, a terjedelmesebbje ellenben ennek két-háromszorosát is elérheti. Az aiol mértékek egy részét átvette a római költészet (ebben maga Horatius járt az élen), s onnan a magyar költészetbe is átkerült; egyike-másika ma élő költőink műveiből sem hiányzik. A dactyloepitritikus sorokat viszont olyan elemek alkotják (E: — ∪ — x — ∪ —; e: — ∪ —; D: — ∪ ∪ — ∪ ∪ —; d^1: — ∪ ∪ —; d^2: ∪ ∪ — és az ún. összekötőelem: x), melyekben spondeusokkal általában nem helyettesíthető dactylusok és trochaeusok játsszák a főszerepet, ráadásul úgy, hogy a dactylusok többnyire legalább kettesével állnak, a trochaikus lábakból pedig, ha most egyszerűség kedvéért eltekintünk a dactyloepitritusokban is felbukkanó indifferens szótagoktól, akár féltucat is követheti egymást. Az elemi verslábak ismétlődése miatt a görög metrikában kevésbé járatos olvasó (és fordító) eleve könnyebben barátkozik meg a dactyloepitritusok, mint az aiol mértékű sorok ritmusával, kivált ha azt is hozzávesszük, hogy mind a dactylus, mind a trochaeus az aiol mértékeknél lényegesen jelentékenyebb és máig elevenebben ható szerephez jutott a magyar költészetben, tehát magyar fül számára szükségképp ismerősebben hangzik. Az újabb magyar Pindaros-fordítások metrikai szempontból első pillantásra furcsa aránytalansága így talán kétszeresen sem olyan meglepő többé.

Az aiol ritmust követő pindarosi epinikionok kólometriája egyébként, hogy a fordító (ha netán metrikai kérdésekben járatos szakemberhez fordul tanácsért) még több nehézséggel találhassa magát szemközt, ma is vitatott. Hadd hivatkozzam, egyetlen szemléletes példaként, az Ol 1-re, melyet egészen másként metrizál Snell-Maehler[14] és Verdenius:[15] az első strófa tizenegy sora közül csak három (!) metrikai minősítésében egyeznek

[13] Időszerű előrebocsájtanom, hogy a következőkben a nagyjából *P. Maas* és *B. Snell* nevével fémjelezhető kólometriai szisztémát alkalmazom, mert az *A. M. Dale*-től kidolgozott és javasolt rendszer még nem vált általánossá, noha az *I. Müller* megindította kézikönyv-sorozat új görög verstani kötete már ezt — illetve ezt is — használja, l. *C. M. J. Sicking:* Griechische Verslehre. Handbuch der Altertumswissenschaft. Abt. II/4. München 1993.

[14] Pars II. (l. 5. jegyz.) 171.

[15] *W. J. Verdenius:* Commentaries on Pindar II. Mnemosyne Suppl. 97 Leiden—New York—København—Köln 1988, 1.

meg, a többi nyolc esetén megoldásaik jelentősen eltérnek, és nemcsak egymástól,[16] hanem az antik kólometria fennmaradt próbálkozásaitól is.[17]

3. Ami a metrikai hűséget illeti, Csengery annak idején meglehetősen magasra tette a mércét: „Meg voltam és meg vagyok győződve arról, — vallja —, hogy Pindarost, talán még inkább, mint a görög tragikusokat, csak az ő sajátos versalakjaiban lehet és szabad tolmácsolni",[18] s ehhez az általános alapelvhez később még hozzáfűzi, hogy „az alaki hűségnek Pindaros átültetésében nem szabad kicsinyesnek, iskolásnak, pedánsnak lenni...; az egyes taktusok mértékénél fontosabbnak kell tartanunk az egész sor ritmikus lüktetését".[19] Csengery valóban törekszik az eredetit a maga sajátos ritmusával együtt megszólaltatni magyarul, ami sokhelyt sikerül is neki, ahol pedig nem, ott „az egész sor ritmikus lüktetését" többnyire azzal véli biztosíthatónak, hogy szaporítja a dactylusok számát, ami persze általában a sor szótagszámának a növelésével is együtt jár.[20] Dactylo-epitritusok esetén ez viszonylag könnyen védhető és indokolható. Így jár el azonban az aiol epinikionokban is, de módszerét ilyenkor sem védeni, sem indokolni nemigen lehet, hiszen voltaképp az eredeti ritmika nemegyszer szinte teljes megváltoztatását eredményezi.[21] Csengery tehát az aiol ritmusok pontos visszaadásával kevésbé boldogult, vagy

[16] A strófát alkotó tizenegy sorral kapcsolatban elsőnek *Snell—Maehler,* másodiknak *Verdenius* (hozzáteszem: *Wilamowitzra* támaszkodó) megoldását feltüntetve: 1: gl + pher ~ gl + pher; 2: cr + pher^{2d} ~ δ + 4da; 3: cr + ia ~ lec; 4: pher ~ pher; 5: cr + ia ~ lec; 6: cr + 2ia + ^pher + ia ~ 3tro + cho + hδ; 7: cr + ia + ^pher + 1/2ia ~ 2tro + cho + cr; 8: 3ia ~ 3ia; 9: 1/2ia + 2cr ~ δ + cr; 10: ba + ia + cr ~ 2δ; 11: ia + cr + 1/2ia ~ δ + ia.

[17] L. Scholia metrica vetera in Pindari carmina, ed. *A. Tessier.* Leipzig 1989, 1-2. A meglepetések azzal kezdődnek, hogy a scholiasta — példámnál, az Ol 1-nél maradva — nem 11, hanem 14 sorba tördeli az 1. strófát; s folytatódnak azzal, hogy metrikai analízise csak elvétve egyezik a mai analízisekkel.

[18] I. m., 33.

[19] I. m., 34.

[20] Íme a Py 1 első két sora, az eredeti alatt Csengery fordításával (a *dőlt betű* azokat a részeket jelzi, amelyek — az E elem középső szótagját, az összekötő elemet és a sor zárószótagját indifferens időmértékűnek tekintve — *pontosan* megfelelnek a görög szöveget mai felfogás szerint tagoló metrikai elemeknek, a ( ) az utóbbiak határait, a [ ] a fordításban az eredetihez képest jelentkező többletszótagokat, a [—] a hiányzó szótagokat, a / a fordító sorelválasztásait mutatja):

1. Χρυσέα φόρμιγξ,'Απόλλωνος καὶ ἰοπλοκάμων
(— ∪ — — — ∪ —) (—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) ~ E + x + D
Óh arany lant, Apollónnak *birtoka és ibolya-* /
— ∪ — — ∪ — — — (— ∪ ∪ — ∪ ∪ ∪)
2. σύνδικον Μοισᾶν κτέανον· τᾶς ἀκούει
(— ∪ —) (—) (— ∪ ∪ —) (— ∪ —) (—) ~ e + x + d^{1} + e + x
fürtü múzsáké! Tereád / Hallgat a [—]
(— ∪ —) — (— ∪ ∪ —) — ∪ ∪ [—]
μέν βάσις ἀγλαΐας ἀρχά...
(— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) — — ~ D + x + x
táncra kelő kar, amint kezdő[dik az ünnep]... /
(— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) — — [∪ ∪ — ∪]

[21] Vegyük kiragadott példaként az Ol 1 első két sorát, az eredeti mellé (az előző jegyzetben ismertetett módon) megint odaállítva Csengery fordítását:

mert maga sem tudta megoldani az aiol epinikionok kólometriájával kapcsolatban vázolt nehézségeket, vagy talán relatív idegenségük miatt nem is igyekezett ezeket precízebben fordítani.

Az újabb fordítók közül Trencsényi-Waldapfel (akinek Pindaros-fordításai először a 2. világháború idején láttak napvilágot) a metrikai hűség dolgában elmarad Csengery mögött, s javára inkább csak az írható, hogy már a modern magyar költészet nyelvi eszközeivel szólaltatta meg Pindarost. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy afféle szabadversekként ültette át a Horatius szerint „szabálytól nem kötött" verseket, s ha a sorok tördelésében ragaszkodott is a modern szövegkiadásokhoz, az eredeti ritmikájának visszaadását nem tartotta igazán fontosnak, inkább csak valamiféle „antikos" lüktetés benyomását igyekezett kelteni, általában a dactylusok szaporításával.[22] Jóval később, már a háború után, a három költő-műfordító, Bede Anna, Jánosy István és Kálnoky László, a metrikai hűség tekintetében összehasonlíthatatlanul szigorúbbak nem csupán Trencsényinél, de magánál Csengerynél is. Róluk már elmondható, hogy elvben a teljes metrikai hűségre törekedtek, a leginkább következetesen Kálnoky,[23] bár hellyel-közzel ők is túl-

---

1. Ἄριστον μὲν ὕδωρ, ὁ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ
(∪ — — ∪ ∪ — ∪ —) (— ∪ — ∪ ∪ — —) ~ gl + pher
Legbecsesebb dolog a víz, / Ám a vak éj lobogó tüzeként
— ∪ ∪ — ∪ ∪ ∪ — / — ∪ ∪ — ∪ ∪ — [∪ ∪ —]
2. ἅτε διαπρέπει νυκτὶ μεγάνορος ἔξοχα πλούτου
(∪ ∪ ∪ —) (∪ — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — —) ~ cr + pher[2da]
*Kiragyog a pa*lotának / Dús kincsei közzül a sárig arany.
(∪ ∪ ∪ ∪ ∪) ∪ — — / — — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ [—]

Látnivaló: az 1. sorban a glyconeus és a pherecrateus nucleusának kötelező dactylusa mellé töltelékül további egy, illetve két dactylus járult, aminek következtében a két aiol mérték inkább egy-egy D-elemhez lett hasonló; a 2. sorban viszont megvan ugyan a creticus, a 2 dactylusnyi belső bővítésű pherecrateus azonban megintcsak inkább vegytiszta D-elemmé formálódott, s az eredetihez képest a fordítás mindkét sora valamelyest szaporodott is szótagszámban.

22 Találomra választott például álljon itt az Ol 11 első két sora:

1. Ἔστιν ἀνθρώποις ἀνέμων ὅτε πλείστα
(— ∪ —) (—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (∪) ~ e + x + D + x
Van, hogy az ember várja, amíg feltámad [a szél],
— ∪ ∪ — — — ∪ ∪ — — — ∪ ∪ —
2. χρῆσις · ἔστιν δ´ οὐρανίων ὑδάτων...
(— ∪ —) (—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) ~ e + x + D
van, hogy az égből várnak esőt [—] ...
— ∪ ∪ — — — ∪ ∪ —

Az eredeti és a magyar változat összevetéséből kiderül, hogy szótagszámra a fordítás mindkét sora eltér az eredetitől, s ráadásul a fordítás *sehol* sem adja vissza az eredeti metrikai alapegységeit, hanem az eredetihez képest sokkal uniformizáltabb, dactylikus-choriambikus ritmusba rendeződik.

23 Kálnoky fordítása metrikailag többnyire nem csupán pontosan, hanem jó néhány helyen igazi fordítói bravúrral adja vissza az eredeti ritmusát. Hadd idézzem — kiragadott példaként — az Ol 1 utolsó, 4. antistófájának 8—9., vagyis az egész költemény 106—107. sorát:

lépik az eredeti szótagszámát, a Csengerytől kárhoztatott „pedantéria" helyett inkább átültetésük mesterkéletlenségét tekintve előbbrevalónak.[24] Annyiban kétségkívül igazuk is van, hogy a szigorú metrikai hűség, ha a fordítás magyar szövegének vagy nyelvi helyességének megnyomorítása az ára, többet ront, mint használ; az elsőbbség csakugyan a nyelvi megformálást, nem a ritmikai pontosságot illeti. Csakhogy a két követelménynek nem egymás rovására, egyiknek a másik megrövidítésével, hanem egyszerre kellene teljesülnie. Azt, ami Pindaros esetében sem pusztán elméleti, hanem gyakorlatban is elérhető cél, legalábbis Pindaros újabb fordítói közül kettőnek, Marticskó Józsefnek[25] és Ritoók Zsigmondnak[26] sikerült elérnie. S még ha Marticskó csupán két, Ritoók mindössze egy epinikiont fordított is, történetesen a metrikailag „könnyebb", a dactyloepitritusokban írt versekből, nem lehet kétséges, hogy a jövő Pindaros-fordítóinak a kettejük által vágott csapáson kell továbbhaladniuk.

4. A metrikai megfeleltetés azonban önmagában még nem elég, sőt, igaza van Csengerynek, akár „pedánsra" is sikeredhet. Vegyük példának Jánosy egyik fordítását,

---

1. ...θεὸς ἐπίτροπος ἐὼν τεαῖσι μήδεται ~ 3ia
(∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪)(∪ — ∪ —) (∪ — ∪ —)
A te akaratodat oltalomba vette rég
(∪ ∪ ∪ ∪ ∪ ∪)(∪ — ∪ —) (∪ — ∪ —)
2. ἔχων τοῦτο κᾶδος, Ἱέρων... ~ ½ia + 2cr
(∪ —) (— ∪ —) (∪ ∪ ∪ —)
egy isten, s e tiszte, Hierón...
(∪ —) (— ∪ —) (∪ ∪ ∪ —)

Az első és a második sor oldott iambusait, ill. creticusát Kálnoky elegáns természetességgel adja vissza, nem könnyíti feladatát azzal, hogy az oldott formákat esetleg oldatlan változataikkal helyettesítse; mi több, minthogy Pindaros mindegyik strófa és antistrófa 8—9. sorában következetesen az oldott formákat használja, ezeket a sorokat, ugyanolyan könnyedén, szintén az eredeti ritmusára tudja hangszerelni.

[24] Mutatóba egyetlen példa, a Bede Anna fordította Ol 3 első két sora:

1. Τυνδαρίδαις τε φιλοξείνοις ἀδεῖν
(— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—) (— ∪ —) ~ D + x +e
Vágyom a Tyndaridáknak lelni ked[vét],
(— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—) (— ∪ —) [—]
καλλιπολοκάμῳ θ' Ἑλένᾳ
(—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) ~ x + D
a nagyhaju szép Helené-
(∪) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —)
2. κλεινὰν Ἀκράγαντα γεραίρων εὔχομαι...
(—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—) (— ∪ —) ~ x + D + x + e
nek, / hős Agrigen[tum] vegye most méltó dalom...
(—) (— ∪ ∪ — [—] ∪ ∪ —) (—) (— ∪ —)

Az 1. sor első felében lévő egy szótagnyi többlet még összeférne a Csengerytől engedélyezett műfordítói szabadsággal; a „Helenának" szó furcsa és indokolatlan kétfelé törését azonban, ha keményen akarunk fogalmazni, egyedül az eredeti metrikájához való túlságosan is szigorú — hogy ne mondjuk: pedáns — ragaszkodás magyarázza.

[25] *Marticskó* fordításait (Is 2 illetve Py 12) l. Görög költők ant. 230—232 és 249—250.

[26] *Ritoók* fordítását (Py 12) l.: Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Bp. 1982, 39—41.

közelebbről a Ne 5 hosszú, s ezért a kiadóktól két (Jánosytól három) részre tördelt első sorát:

Οὐκ ἀνδριαντοποιός εἰμ΄, ὥστ΄ ἐλινύσοντα ἐργά-
(—) (— ∪ — ∪ — ∪ —) (— ∪ — ∪ — ∪ —) (—) ~x +E + E + x
Én nem vagyok szobrász, tehát / nem teremtek posztjukon holt- /
(—) (— ∪ — — — ∪ —) (— ∪ — — — ∪ —) (—)
ζεσθαι ἀγάλματ΄ ἐπ΄ αὐτᾶς βαθμίδος
(— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—) (— ∪ —) ~ D + x + e
megmerevedve csak álló szobrokat.
(— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—) (— ∪ —)

A magyar szöveg, ha csupán az absztrakt metrikai hűséget nézzük, vitathatatlanul egészen pontos, az utolsó szótagig hű megfelelője a görög eredetinek. Jánosy azonban szemlátomást nem vette észre, hogy Pindaros, akinél egyébként a metrikai és az értelmi egység többnyire *nem* esik egybe, sőt a metrikai egység határvonalai is általában szavak *belsejébe* kerülnek, ezúttal a verskezdő tőmondatot úgy formálta meg, hogy annak végszavával egyszersmind metrikai elem (E) végződjék. Pindaros másutt is szereti az erős versindítást, költői célja tehát minden bizonnyal itt is az volt, hogy az egybeeséssel beköszöntő szavainak, ennek a tömör, negatív önjellemzésnek, még nagyobb nyomatékot és hangsúlyt adjon, hogy egy pillanatra mintegy függetlenítse a mögötte álló szövegtől. Jánosy, aki a metrumot a vessző jelezte értelmi egység *után,* a „tehát" szón zárja, éppen a bemutatkozás tömör egységét lazítja fel, amit csak még észrevehetőbbé tesz az a körülmény, hogy az eredeti első sorát a sort alkotó főbb metrumok szerint tördelte. Hasonló, a verskezdő invokáció szikárságát megtörő fordulattal él Jánosy az Ol 2 első sorában is, hiszen a „ki" kérdőnévmásnak megfelelő τίνα Pindarosnál már a 2. sorban áll (hogy a második sor metrikai pontatlanságát most szóba se hozzam):

1. Ἀναξιφόρμιγγες ὕμνοι,
(∪ — ∪ —) (— ∪ — —) ~ ia + tr?
Ti lantkirály himnuszok, ki
2. τίνα θεόν etc.
(∪ ∪ ∪ —) ~ ba
örök istent etc.
∪ ∪ — —

De igazságtalan volnék, ha nem fűzném mindjárt hozzá az elmondottakhoz, hogy a Ne 5-ben a második sor zárószavának (βαθμίδος), amely szintén teljes metrikai elemet tölt ki, Jánosynál is egyetlen szó („szobrokat") felel meg, s ha már fentebb kezdő versszorokról esett szó, azt is, hogy a Py 3, a Py 8, vagy a Ne 1 kezdősorának fordításában a metrikai pontosságon túl nemcsak a ritmikai és értelmi egységek esetleges egybeesését nem tévesztette szem elől, hanem azt sem, hogy ezek az egységek éppenséggel *nem* esnek egybe. Hogy csak a Py 8 kezdősorait idézzem:

1. Ἐθέλω χαλκάσπιδα Πυθιονίκαν
(∪ ∪ —) (—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—) ~ d^2 +x + D + x
Ime hadd hirdessem az ércpaizsú hőst,
(∪ ∪ —) (—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—)
2. σὺν βαθυζώνοισιν ἀγγέλων
(— ∪ — — — ∪ —) (∪) (—) ~ E + x + x
mélyövű szép Chárisokkal őt,
(— ∪ — — — ∪ —) (∪) (—)
3. Τελεσικράτη Χαρίτεσσι γεγωνεῖν...
(∪ ∪ —) (∪) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—) ~ d^2 +x + D + x
Telesikratést, aki Delphibe' győzött...
(∪ ∪ —) (∪) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (—)

Az imént említettel éppen ellentétes hibatípusra vezethet, ha a fordító ott is közös metrikai-értelmi határt teremt, ahol ez az eredetiben nincs meg. Vegyük például az Is 2-t, melyet az egyébként olyan értően és tudatosan, a pindarosi költészeten és metrikán alapos előtanulmányokat végezve fordított Marticskó József:

1. Οἱ μὲν πάλαι, ὦ Θρασύβουλε,
(—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (∪) ~ x + D + x
A régiek, ó, Thrasybulos,
(∪) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) (∪)
φῶτες, οἳ χρυσαμπύκων
(— ∪ — ∪ — ∪ —) ~ E
fogva zengő lantjukat,
(— ∪ — — — ∪ —)
2. ἐς δίφρον Μοισᾶν ἔβαι-
(— ∪ — — — ∪ —) ~ E
s szállva fönn a színarany
(— ∪ — ∪ — ∪ —)
νον κλυτᾷ φόρμιγγι συναντομένοι...
(— ∪ —) (—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —) ~ e + x + D
pánttal ékes Múzsa-szüzek fogatán...
(— ∪ —) (—) (— ∪ ∪ — ∪ ∪ —)

A fordítás olvasója, egyébként tökéletesen érezve (és élvezve) az eredeti ritmikáját (annál is inkább, mert ez a vers is a „könnyebb", a dactyloepitritikus fajtából való), csupán egy helyen bizonytalanodhat el: a második sor „színarany" szavánál; mégpedig azért, mert első olvasásra nem világos, vajon a jelző csakugyan a közvetlenül utána álló „pánt" szóhoz tartozik-e, vagy a „Múzsa-szüzek" kifejezéshez, netán a sorzáró „fogat"-hoz (hiszen „pántja" inkább a „fogat"-nak van), s csak némi gondolkodás után jön rá, hogy természetesen a Múzsák fejét díszítő „színarany pántra", azaz a Múzsák díszes fejkötőjé-

re kell gondolnia. Az átmeneti bizonytalanságot pedig az kelti, hogy a fordító a „színarany" szóval egyszersmind a sor első felét alkotó metrikai elemet (E) is zárta, holott az elem határa az eredetiben az ἔβαινον ige közepére esik, s az a pillanatnyi megállás, amit a szövég megkövetel, a magyar jelzőt lebegővé teszi, következésképp elszakítja a jelzett szótól, még akkor is, ha a fordítás a második sort nem töri kettőbe, mint kiadója az eredetit.

A felsorolt néhány példa (melyek számát egyébként bízvást növelni lehetne), úgy vélem, legalábbis sejteti, hogy a metrikai képletek mégoly szigorú érvényesítése a metrikailag egyszerűbb epinikionok esetében sem mindig elegendő Pindaros teljes értékű magyar fordításához, egyszerűen azért nem, mert a metrikai elemek olykor sajátos, értelmi egységeket kiemelő-hangsúlyozó funkciót kaphatnak. S ennél is nehezebb feladat vár Pindaros jövendő fordítóira, ha a nagy görög aiol mértékű verseit akarják magyarra átültetni: magyar fül számára jószerivel szokatlan ritmikához kell hozzászoktatniuk a honi olvasót, mi több, a magyar költői nyelvet, hogy ezek a versek is úgy szólaljanak meg, „mintha először magyar embertől magyarul írattak volna". Ahogyan majd négyszáz éve, de máig ható érvénnyel Pázmány követelte.

RITOÓK ZSIGMOND

ALKIDAMAS ÉS A „BESZÉD A SZOFISTÁKRÓL"

Alkidamas életéről nem sokat tudunk. Kis-Ázsia Elaia nevű városában született, apját Dioklésnak hívták, és a zenéről írt valamit.[1] Maga Alkidamas Gorgias tanítványa lett — hol és mikor: nem tudni.[2] Ez mindenesetre arra mutat, hogy jómódú ember lehetett, hiszen ismeretes, hogy Gorgias busás összegeket kért azoktól, akik hallgatni akarták. Alkidamas tevékenysége a 4. sz. első felére esik, ezekben az években működött mint szónok és szónoklattan-tanár, alkalmasint Athénban, vagy ott is. Tanítványai közé tartozott Aischinés,[3] és közvetve Démosthenés is tanult tőle.[4]

Műveiből nem sok maradt fenn. A ránk maradt művek közül a legrégibb talán az „Odysseus vádbeszéde Palamédés árulása ügyében" — ha ugyan tőle való, ami vitatott.[5] A beszéd bizonyosan összefüggésben van a Gorgias-féle Védőbeszéddel (Palamédés érdekében), s ahhoz hasonló „mintabeszéd" lehetett, de ennek kora is vitatott.[6] A Vádbeszéd valószínűleg korábbi, mint a szofistákról mondott, s így a kilencvenes évekre tehető.

[1] Ath. 592c; Suda A 1283 Adler. Az Alkidamas életére vonatkozó források megtalálhatók *G. Avezzù* kiadásában: Alcidamente. Orazioni e frammenti. Testo, introduzione, traduzione e note. Roma 1982. A továbbiakban feltüntetem, hogy e kiadásban a T(estimoniumok), ill. a F(ragmentumok) között milyen szám alatt található a hivatkozás. Az imént idézett két adat tehát: T 1; 2.

[2] A fenti két helyen kívül Suda Γ 388 Adler = T 3.

[3] Plut., Vitae X or. 840 b; Phot. Bibl. cod. 61 p. 20 a 40; Suda Αι 347 Adler (T 6; 7; 8).

[4] Plut., Dem. 5; Luc., Dem. enc. 12; Suda Δ 454 Adler (az első hely nem szerepel a testimoniumok között, a többi: T 4; 5).

[5] Nem Alkidamastól valónak tartja *H. D. Foss:* De Gorgia Leontino commentatio. Halae 1828 (nem láttam); *J. Vahlen:* Der Rhetor Alkidamas: Sber. Wien, Phil.-hist. Kl. 43 (1863) 522—5 (= Gesammelte phil. Schriften, I. Leipzig—Berlin 1911—1923. 148—52); *F. Blass:* Die attische Beredsamkeit. II. (Leipzig 1874) 331. Hitelesnek tartja: *E. Maas:* Comentatio mythographica. Greifswald 1886, 3—4; *U. v. Wilamowitz-Moellendorff:* Asianismus und Attizismus. Hermes 35 (1900) 24; *H. Auer:* De Alcidamantis declamatione quae inscribitur Ὀδυσσεὺς κατὰ Παλαμήδους προδοσίας Diss. Münster 1913; *Avezzù* kiadásában. A beszéd azonban elég szürke és lapos, s ha Alkidamastól való, akkor talán valami fiatalkori iskolai gyakorlat lehetett.

[6] Gorgias von Leontinoi. Hrsg. mit Übers. u. Komm. von *Th. Buchheim.* Hamburg 1989, 173—4 (irodalommal); *Avezzù* (79), aki e beszédet nem tartja Gorgiastól valónak, ezt tartja függőnek a Védőbeszédtől.

Valószínűleg jóval későbbi (368?) a Messénéi beszéd.[7] Epameinóndas 369-ben előzte a spártaiakat Messéniából és újraalapította Messénét. A spártaiak ezt nem akarták tudomásul venni, és ismételten kísérletet tettek a terület visszaszerzésére. Az ő nézeteiket juttatta kifejezésre Isokratés „Archidamos"-a. Ebben a spártai király egyebek közt a következőket mondja (28): „És még ha a valódi messéniaiakat telepítenék le, akkor is jogtalanságot követnének el, de legalább ésszerűen védekeznének ellenünk. Most azonban a helótákat telepítik le a mi szomszédságunkba, úgy, hogy nem az a legkeservesebb, hogy földünktől jogtalanul megfosztanak, hanem hogy azt fogjuk látni, hogy a tulajdon rabszolgáink annak urai." Erre a beszédre válaszol Alkidamas, s ebben a beszédben állt a sokat idézett mondat: „Isten mindenkit szabadon engedett, a természet senkit sem tett rabszolgává".[8]

Hozzávetőleg sem állapítható meg a *Museion* keletkezési ideje.[9] Ez egy sokféle anyagot tartalmazó mű lehetett, mindenesetre része volt a Homéros és Hésiodos versenye, mint azt már Nietzsche bizonyította,[10] akinek fejtegetéseit később két papiruszlelet igazolta.[11] Hogy ezenkívül még mi lehetett benne, inkább csak találgathatjuk. Vahlen szerint ebből való az Aristoteléstól a Rétorikában (1398 b 10—19 = F11) idézett szöveg.[12] Avezzù (52—55) ezt a *Physikon* címen idézett, a gyér töredékekből következtethetőleg doxográfiai jellegű műből valónak tartja, de nem lehetetlen, hogy ez a mű is része volt a *Museion*nak,[13] mint ahogyan abból valók lehetnek bizonyos nyelvtani és rétorikai fogalmakkal kapcsolatos megjegyzések. Az ismeretlen helyről való töredékek közül talán szintén a *Museion*ból való az Odysseia ismeretes jellemzése: „az emberi élet szép tükre" (Arist. Rhet. 1406 b 12—13 = F 34). — Nyelvileg is vitatott az az ugyancsak Aristotelés idézte kifejezés, hogy a filozófia a törvények ἐπιτείχισμα-ja (Rhet. 1404 b 11—12 = F 33). A szó többnyire valami ellen emelt erődítményt jelent, de jelentheti valaminek a védművét is. A magyarázók eszerint oszlanak meg: ki úgy véli, hogy a filo-

[7] Vö. *Vahlen* (5. j.), 504—6 (= 131—3). Vahlen a mantineiai csata után időre teszi a beszédet, hivatkozva Arist. Rhet. 1397 a 11—12 (F 4) idézetére e beszédből: „Ha a háború a jelen bajok okozója, a békével minden helyre fog állni". Az Archidamos azonban minden valószínűség szerint 369-ből való, s ha a Messénéi beszéd csakugyan erre felel, mint *L. Spengel* óta (Συναγωγὴ τεχνῶν. Stuttgart 1828, p. VII) mindenki tartja, az időbeli távolság kicsit túl nagynak látszik.

[8] F 3. A szavak a Rétorika szövegében állhattak (1373 b 18), de a kézirati hagyományból hiányoznak, s számunkra csak egy névtelen szerzőtől való kommentárból ismeretesek (CAG XXI 2. p. 74f Rabe). *Vahlen,* aki eredetileg (5. j., 505=131) Alkidamastól valónak tartotta e szavakat, melyek csak kiestek, később (Über einige Zitate in Aristoteles' Rhetorik. Sber. Berlin 53 (1902) = Gesamm. philol. Schr. II. 636—8) már csak a kommentátor összefoglalójának tartja, valószínűleg a nevezetes A^c kódex iránti egyre merevebbé váló tiszteletе miatt.

[9] A *Museion*ra vonatkozó irodalmat ld. *Avezzù* kommentárjában: 84—7.

[10] *F. Nietzsche:* Der florentinische Tractat über Homer und Hesiod, ihr Geschlecht und Wettkampf. RhM. 25 (1870) 528—40; 28 (1873) 24—49.

[11] Pap. Flinders Petri V N° 25 (ed. *J. P. Mahaffy*); Univ. of Michigan Pap. 274 (ed. *J. G. Winter:* A New Fragment of the Life of Homer. TAPhA 56 (1925) 120—9). Ez utóbbihoz vö. *G. S. Kirk:* The Michigan Alcidamas Papyrus. CQ 44 (1950) 151—60. Nietzsche feltevését nem mindenki fogadta el (l. pl. *Vahlen,* Gesamm. phil. Schr. I 127, jegyzet), s kételkedők újabban is akadtak, de érveik nem meggyőzőek.

[12] *Vahlen* (5. j.), 495 (=121).

[13] *Avezzù,* 90.

zófia védi a törvényeket, és az a jó, ha filozófiailag képzett (művelt) emberek irányítják az államot,[14] ki úgy, hogy a filozófia véd meg a törvények merev érvényesítésével szemben.[15] Nyelvileg az első változat látszik valószínűbbnek. (A magyarázatok alkalmasint többet árulnak el a magyarázókról és korukról, mint Alkidamasról.)

Végül Athénaios említi (592 c = T 1), hogy Alkidamas dicsőítő beszédet írt Naisról, a hetairáról, a rétor Menandros szerint pedig a halálról, s a szegénységről vagy Próteusról, a kynikusról.[16] Ezek a *paignion* műfajába tartozhattak, ami azonban korántsem csak üres tréfát jelentett, hanem szónoki-dialektikai bűvészmutatványt éppúgy, mint keserűen irónikus társadalomkritikát.[17]

Irodalom- és művelődéstörténeti szempontból valószínűleg „Az írott beszédek íróiról vagyis a szofistákról" c. beszéde a legérdekesebb. H. Sauppe az Oratores Attici kiadásában ennek hitelességét is kétségbe vonta, de Vahlen Alkidamas-tanulmánya óta a beszéd hitelességében senki sem kételkedik. Vahlen azt a Spengel felvetette gondolatot is újabb érvekkel támasztotta alá, hogy a beszéd Isokratés ellen irányul, sőt azt a gondolatot is mérlegelte, hogy a támadás céltáblája közelebbről Isokratés 13. beszéde volt, a szofisták ellen írott.[19] Ezzel az időrend és a fejlődés kérdése került előtérbe: Alkidamas beszéde volt-e válasz Isokratés beszédére vagy fordítva; milyen viszonyban van mindkét beszéd Platón Phaidrosával; hogyan illeszkedik a három mű a szónoklattan fejlődésébe.

C. Reinhardt Vahlen feltevését igyekezett igazolni. Szerinte Isokratés 13. beszédére volt válasz Alkidamas beszéde, erre viszonválasz a *Panégyrikos* egy szakasza (Isokr. 4, 11).[20] Ezt a nézetet sokan elfogadták. A. Gercke ezzel szemben a következő sorrendet látta igazolhatónak: Alkidamas—Platón—Isokratés 13.[21] Neki is akadtak követői. Itt azonban nemcsak az időrendről volt szó, hanem arról is, hogy ki lépett fel először a szónoklattan régi *techné*-jével szemben. E kutatók számára mindenesetre az ellentét központi kérdésének az írásbeliség látszott.

Másképp látta a dolgot G. Walberer.[22] Szerinte a sorrend ez: Platón—Isokratés—Alkidamas, de ő Alkidamas beszédét Isokratés *Panégyrikos*a után teszi, s úgy véli, hogy Isokratés (13) nem Alkidamast, hanem Lysiast támadta, s a középpontban nem az írásbeliség, hanem a stílus, az ἀκρίβεια kisebb vagy nagyobb mértéke állott. Isokratés a

[14] *Vahlen* (5. j.), 504 (=130).

[15] *Blass* (5. j.) II 324; *W. Nestle:* Die Vorsokratiker. Jena [2]1922, 210; *Avezzù*, 95—6; stb. Bár formailag a második lehetőség is helytálló, és tartalmi érvek is hozhatók fel mellette (*Nestle* 90—1; *Avezzù*, i. h.), nyelvileg mégis az első a valószínűbb: ha valami elleni erődítményről van szó, dativust vagy praepositiós szerkezetet használnak, míg Sex. Emp. Adv. math. I 298 genitivusszal kétségkívül védősánc értelemben áll.

[16] Men. III 346, 17—9 Sp. = T 14. A szöveg problematikus: *Russel* és egy kézirat elhagyja az „avagy"-ot, s így Próteus művéről volna szó: Próteus a szegénységről.

[17] Vö. *A. N. Cizek:* Imitatio et tractatio. Tübingen 1994, 197; 212—3 irodalommal.

[18] L. fent, 5. j.

[19] *Spengel* (7. j.), 174; *Vahlen* (5. j.), 513—22 (= 140—8).

[20] *C. Reinhardt:* De Isocratis aemulis. Diss. Bonn 1873.

[21] *A. Gercke:* Isokrates 13. und Alkidamas. Rh. M. 54 (1899) 404—13; Die Replik des Isokrates gegen Alkidamas. Rh. M. 62 (1907) 170—202.

[22] Isokrates und Alkidamas. Diss. Hamburg 1938.

szofista-beszédben az írásbeli stílust, nem Alkidamast bírálta, ellentét kettőjük között csak abban volt, hogy miben gyakoroltassa tanítványait a szónoklattan tanára. Más sorrendet javasolt Chr. Eucken, — Isokratés 13. válasz Alkidamas egy számunkra elveszett beszédére, Alkidamas beszéde pedig viszonválasz, — de ő is a stíluskérdést látta a központi kérdésnek: Alkidamas elutasította az ἀκρίβεια-t s vele Isokratés tanítási módszerét, míg viszont Isokratés a különféle szónoklatfajtákban különféle stílusokat tartott helyénvalónak.[23] Végül ugyancsak stílustörténeti szempontból, de sokkal nagyobb összefüggésbe állítva foglalkozott a kérdéssel N. O'Sullivan, a „szóbeli" és „írott" stílus Alkidamas és Isokratés tárgyalta kérdésének előzményét ismerve fel az 5. sz.-ban Aischylos és Euripidés aristophanési szembeállításában, ill. folytatását Aristotelés „vitázó" és „írott" stílus közti különbségtételében és a későbbi elmélet *genus grande* és *tenue* megkülönböztetésében.[24]

A hetvenes évektől elsősorban E. A. Havelock, B. Gentili és W. Rösler kutatásai a figyelmet a szóbeliségnek a görög művelődésben betöltött szerepére irányították,[25] s ennek nyomán elsősorban az olasz kutatásban az Alkidamas-beszédet is kezdték ebben az összefüggésben vizsgálni.[26] Ebben az irányban haladnak az alábbi fejtegetések is.

Alkidamas beszédében, kissé bő lére eresztve, a következő gondolatokat fejtegeti: A rögtönző szónoklás sokkal nehezebb, de tudása sokkal hasznosabb, mint a beszédeket előre megírni, s azután a betanult szöveget előadni (3; 5; 9; 28; 30). A szónok tanulja meg a bizonyításokat (ἐνθυμήματα), melyek különféle helyzetekben alkalmazhatók, de ne tanulja be szóról szóra az egész beszédet (18). Gondolja át előre, hogy az adott helyzetben milyen gondolatokat és érveket használhat és milyen sorrendben, a pontos megfogalmazást azonban hagyja az előadás pillanatára (33). Így tud igazán megfelelni a hallgatóság elvárásainak és a pillanat követelményeinek, a καιρός-nak mind az időtartamot, mind a tartalmat illetően (3; 22; 34; a καιρός-ra vonatkozólag vö. 9; 10; 28). Aki írja a beszédeket, elveszti a rögtönző szónoklás képességét (15). Aki beszédeket ír, inkább a költőhöz (2; 12; 34), aki írott beszédeket előad, inkább a rhapsódoshoz hasonlít, semmint a szónokhoz (14).

[23] *Chr. Eucken:* Isokrates. Berlin 1983, 121—30.

[24] *N. O'Sullivan:* Alcidamas, Aristophanes and the Beginnings of Greek Stylistic Theory. Stuttgart 1992.

[25] *E. A. Havelock:* Preface to Plato. Oxford 1963, 43—7; és idevonatkozó tanulmányainak gyűjteményében: The Literate Revolution in Greece and Its Cultural consequences. Princeton 1982; *B. Gentili:* Aspetti del rapporto poeta, committente, uditorio nella lirica corale greca. Studi Urbinati 39 (1965) 70—8, és azóta többször, legutóbb: Poesia e pubblico nella Grecia antica da Omero al V secolo. Roma—Bari 1984; *W. Rösler:* Dichter und Gruppe. München 1980.

[26] Így *Avezzù* kiadásában: 73—9; *M. Valozza:* Καιρός nella teoria retorica di Alcidamante e di Isocrate ovvero nell'oratoria orale e scritta. Quaderni Urbinati 50 (1985) 119—23; *S. Friedmann:* Überlegungen zu Alkidamas' Rede über die Sophisten: *W. Kullmann—M. Reichel* (kiad.): Der Übergang von der Mündlichkeit der Literatur bei den Griechen. Tübingen 1990, 301—15.

Nincs szükség írásbeliség és szóbeliség 5. századi helyzetének taglalásába mélyedni.[27] Tény, hogy míg a költői tevékenység jelölésére csak az 5. század végétől használták az *írás* igéjét, s akkor is csak szórványosan, a prózai művek szerzőiről kezdettől azt mondták, hogy *írnak*.[28] Alkidamas szavaiból természetesen világos, amit úgyis tudunk, hogy a szóbeliségről az írásbeliségre való átmenet már a költészet esetében is régen végbement, és hogy az emberek tudatában is voltak ennek, bár a költészet létformája még mindig inkább a szóbeliség volt, míg a prózáé inkább az írásbeliség maradt.

Költészet és próza között mindazáltal nemcsak ebben volt különbség. A költészet gyönyörködtetett, és ezáltal hathatott mozgósítólag (és hatott is gyakran, elég Tyrtaiosra vagy Solón Salamis-elégiájára gondolnunk), végül többnyire valamely meghatározott helyzet számára volt szánva. Ez a helyzethez való kötődés az írásbeliséggel mind lazább lett: a költői alkotás ugyan élőszóban, tehát közvetlenül hatott a befogadóra, de a szöveget legfeljebb kis mértékben lehetett változtatni, illetőleg az eredeti helyzettől függetlenül lényegében változatlanul kellett megismételni. A próza ezzel szemben szakpróza volt (ἱστορίη, filozófia), mely ismereteket akart közölni, nem gyönyörködtetni, nem mozgósítani (legalábbis nem abban az értelemben, mint a költészet), elsősorban az értelemre hatott, nem volt helyzethez kötve, és nem közvetlenül, hanem az írott szövegen keresztül hatott a befogadóra.

Az ékesszólás közbülső helyzetet foglalt el. Egyfelől helyzethez volt kötve, és a korszak szellemi fejlődésének megfelelően, értelmi eszközökkel (dialektika, logika, εἰκός) akart hatni. Ebben a tekintetben elsősorban az értelmi mozzanat, nem a nyelvi megformálás volt a döntő. A lehetőségeket előre ki lehetett dolgozni, a vitát mintegy előre le lehetett játszani, és az ennek megfelelően megformált szövegeket mint bizonyításmintákat lehetett használni. Antiphón tetralógiái lehettek ilyen beszédek. Másfelől világos kellett legyen, amit minden szónok a gyakorlatban tapasztalhatott, s aminek tudatosításában talán a pythagoreusok tanítása a zenéről is közrejátszhatott, hogy a hatás szempontjából az érzelmi tényező szerepe nem jelentéktelen. Ahhoz viszont, hogy a kívánt érzelmi visszahatások kiválthatók legyenek, a költészethez hasonlóan megfelelő nyelvi eszközökre volt szükség. Hogy az értelmi és érzelmi tényezőket, a nyelvi eszközöket hogyan adagolják, az a helyzettől függött. Korax és Teisias, talán az eleata dialektikától is ihletve, a hangsúlyt, úgy látszik, inkább az értelmi tényezőre vetette, velük kapcsolatban legalábbis forrásaink az εἰκός fontosságát emlegetik.[29] Ez a szónoki mód kevésbé volt a helyzethez kötve. Gorgias ezzel szemben, aki az érzelmi tényezőknek

[27] *E. G. Turner:* Athenian Books in the Fifth and Fourth Centuries B. C. London 1954; *F. D. Harvey:* Literacy in the Athenian Democracy. RÉG 79 (1966) 585—635; *E. A. Havelock:* The Preliteracy of the Greeks. New Literary History 8 (1977) 382—7 (és a fent, 25. j. idézett tanulmánykötetében); *St. Flory:* Who read Herodotus' Histories?: AJPh 101 (1980) 12—28; stb.

[28] Költői szövegekről: Eur. Hipp. 451—2; Iph. Aul. 798—800; prózáról: Hekataios FGrHist 1 F 1; Hdt. 1, 95; stb.

[29] Platón, Phaidr. 267a; 272d—273c; Arist. Rhet. 1402 a 3—28.

tulajdonított nagy jelentőséget, és aki, hogy e tekintetben hatást érjen el, új nyelvi eszközöket is eszelt ki, a καιρός-ról tartotta szükségesnek írni.[30]

A szónoklás azonban az 5/4. század fordulóján fejlődéstörténetileg is átmeneti helyzetben volt. Az 5. század nagy szónokai még nem írták le beszédeiket, a 4. századéi már igen. Az átmenet az 5. század végén szinte a szemünk előtt megy végbe. Ebben áll Alkidamas beszédének és az Isokratésszal való vitájának a jelentősége, teljesen függetlenül attól, hogy melyik beszéd a korábbi.

A vita ugyanis nemcsak a rögtönző szónoklásról folyt, és nem is csak arról, miképpen tanítsák a szónoklást vagy hogy milyen stílusban kell beszélni. Mivel a beszédhelyzet körülményei nem voltak teljesen kiszámíthatók, hanem hol jobban, hol azonban kevésbé, és az írásos megszövegezés lehetősége ettől függött, mindezen kérdések egy alapkérdésre vezethetők vissza, arra nevezetesen, hogy milyen a közlési helyzet — görögül ez is καιρός-nak volna mondható —, amelyben a beszélőnek a befogadó várakozását ki kell elégítenie. Ebből adódik minden további.

Alkidamas számára a szónoklás szóbeli tevékenység volt, mely a hétköznapi beszélgetéshez hasonlít.[31] Ez a vonása leginkább az *agón*-helyzetben jelenik meg — amire Alkidamas ismételten hivatkozik is (pl. 22; 24; 26) —, hiszen ebben a helyzetben lehet az írásbeliségnek a legkevésbé hasznát venni. Ahhoz, hogy valaki a feladattal az ilyen helyzetekben meg tudjon birkózni és a befogadók várakozásának meg tudjon felelni, olyan rugalmasságra és ügyességre van szükség, mely a pillanatnyi, előre ki nem számítható követelményekhez igazodni képes mind a hallgatóság, mind a másik szónok vonatkozásában (24). Ehhez a rögtönzés képessége elengedhetetlen. Talán nem véletlen, hogy a Homéros és Hésiodos versenyét, ahol éppen ilyen helyzetről van szó, Alkidamas beledolgozta a Museionba.

Ilyen helyzetben a „pontos" (ἀκριβής) stílus, ahol minden az utolsó szócskáig ki van dolgozva, nem lehetséges, de nem is szükséges. Ezt bizonyítja a szónokok eljárása, akik még ha írják is beszédeiket, a „pontosságot" elkerülik, és a rögtönözve beszélők stílusát utánozzák (13). Alkidamas természetesen jól tudja, hogy vannak kiszámítható helyzetek, ahol ennek folytán az írásbeliség hasznos lehet és a „pontos" stílus jól alkalmazható. Ezt a helyzetet azonban a költészet, tehát egy az írásbeliséghez kötött műfaj közlési helyzetéhez tartja hasonlónak, melynek követelményei mások, mint a lényegénél fogva szóbeli szónoklatéi.[32]

Az *agón*-helyzet szóbelisége meghatározza a szónoklás tanításának módját is. A rögtönző szónoklás ti. nem jelenti azt, hogy felkészülésre nincs is szükség. Az embernek előre át kell gondolnia a bizonyításokat, azok csoportosítását, és mindezt meg is kell

[30] VS 82 B 13. Az érzelmi hatás szerepéről az ékesszólásban: *R. J. Connors:* Greek Rhetoric and the Transition from Orality. Philosophy and Rhetoric 19 (1986) 38—65; Gorgias vonatkozásában: *Ch. P. Segal:* Gorgias and the Psychology of the Logos. HSCP 66 (1962) 99—155.

[31] Vö. 9, ahol a magánbeszélgetéseket (ἴδιαι ὁμιλίαι) a népgyűlési és bírósági beszédek mellé helyezi.

[32] Később Aristotelés ennek megfelelően beszél vitatkozó (ἀγωνιστική) és írott (γραφική) stílusról: Rhet. 1413 b 3—4.

jegyeznie (33), a megfogalmazást azonban a pillanatnyi helyzetre kell hagyni, egyrészt mert az ellenfél beszéde is szolgáltathat érveket, másrészt, hogy a hallgatóság reagálásának megfelelően rövidebben vagy hosszabban lehessen beszélni.

A röviden és hosszan egyaránt beszélni tudás képességével, mint ismeretes, Gorgias büszkélkedett, aki azt állította, hogy senki nála rövidebben nem tudja ugyanazt mondani, de, másfelől, ha kell, nem is fogy ki a szóból, mert ő egy hős dicséretét annak apjáéval és nagyapjáéval is össze tudja kapcsolni.[33] Talán nem árt arra emlékeztetni, hogy az epikus énekmondóknak, akik előadás előtt ugyancsak átgondolják énekük menetét és az előadás folyamán figyelik a hallgatóságra tett hatást, szintén meg kell ezt tanulniuk, és gyakorolják is, amint ezt azon népek körében, ahol a szájhagyományozó epika eleven volt, megfigyelték.[34] A homérosi tipikus jelenetek, melyeket röviden éppúgy elő lehet adni, mint hosszan, bizonyítják, hogy ez a görögök körében sem volt másképpen.[35] Az eleven szájhagyományozó énekmondás világában szerzett tapasztalatok Alkidamasnak azt az észrevételét is igazolják, hogy az írott szövegek szó szerinti betanulása káros a rögtönző képességre nézve.[36] Alkidamas tehát tanításait a szónoklásról a szóbeli közlési helyzetre építi, és ezzel bizonyos tekintetben a szájhagyományozó költők gyakorlatát ismétli meg, csak éppen a próza vonatkozásában.

A valóságban soha nem szónokló Isokratés ezzel szemben az írásbeliség közlési helyzetéből indult ki, ahol a körülmények eleve kiszámíthatóbbak, ahol a beszédnek a pillanatnyi helyzettel, az éppen adott befogadókkal való kapcsolata lazább, és ahol ennek folytán a mű öntörvényűbb lehetett. Ezt bizonyítja a καιρός szó jelentésváltozása. Míg Alkidamasnál ez a szó az adott beszédhelyzetet jelentette, amelynek megfelelően kell egy kérdést rövidebben vagy hosszabban tárgyalni, Isokratés számára azt az időtartamot jelenti, ameddig a beszéd egyik vagy másik szakaszának tartania kell, hogy a mű belső arányai fel ne boruljanak.[37]

A másfajta közlési helyzet másfajta beszédmódot is tett szükségessé, a „pontos" stílust, amikor is minden jól kiszámítottan, pontosan a helyén van, hogy a ritmus és a jóhangzás folytán érzelmileg is hasson és gyönyörködtessen, ahol azonban az értelmi

[33] Platón, Gorg. 449b—c; Arist. Rhet. 1418a 34—7; hasonlót mond Platón Teisiasról és Koraxról: Phaidr. 267b, Prótagorasról: Prot. 334e.

[34] Arról, hogy az énekmondók a művet a hallgatóságnak (és természetesen egyéni hangoltságuknak is) megfelelően többé-kevésbé átalakítják, *W. Radloff* óta — Proben der Volksliteratur der nördlichen türkischen Stämme. V. 2. St. Petersburg 1885, p. XIX — annyit írtak, hogy fölöslegesnek tartom művek idézését. Hogy a rhapsódosok a közönségre tett hatást figyelték, bizonyítja Platón irónikus megjegyzése: Io 535e.

[35] Vö. *W. Arend* úttörő munkája után — Die typischen Scenen bei Homer (Berlin 1933) — különösen az *A. B. Lord*tól — Composition by Theme in Homer and Southslavic Epos. TAPhA 82 (1951) 71—80. — megindított kutatások sorát. Gorgias eljárásához is lehet párhuzamot idézni a közép-ázsiai énekmondók gyakorlatából: ők úgy segítenek magukon, hogy a hős élete után fiainak és unokáinak tetteit beszélik el: *B. M. Жирмунский:* Народний героический эпос. Moszkva—Leningrád 1962, 248.

[36] Vö. pl. *J. A. Notopoulos:* Mnemosyne in Oral Literature. TAPhA 69 (1938) 475; uő., The Homeric Hymns as Oral Poetry. AJP 83 (1962) 343—4; *A. B. Lord:* The Singer of Tales. Cambridge Mass. 1960, 129; 137.

[37] *M. Valozza* (26. j.): 122—3.

összetevőnek mégis nagyobb a szerepe a stílusban is, mint a gorgiasi szómágiában, mert a befogadó a beszédet nemcsak a pillanatban és a hallgatók tömegében fogadja be, és nemcsak a pillanat hatása alatt ítéli meg, hanem egyedül, ismételten elemezve is elgondolkodhatik rajta.[38]

A századforduló ékesszólása az átmenet korát élte e két irányzat között. Hogy a szóbeliség gyakorlata hogyan élt tovább az írásbeliségben is, éppen az bizonyítja, amit Alkidamas a beszédírók esetében kifogásol, hogy ti. bizonyításokat (ἐνθυμήματα), melyeket más szónokoknál találnak, maguk is felhasználnak, és hogy sikerült megfogalmazásokat maguk utánoznak (4), vagyis a toposok és kész prooimionok használatát. Ez azonban megint ugyanaz az eljárás, mint amely a szájhagyományozó énekmondók gyakorlatában megfigyelhető, csak az írásbeliségben és a próza vonatkozásában. A közönség ezeket a toposokat, bizonyításokat és prooimionokat elfogadta, és az ismétlésben éppúgy kedvét lelte, mint az eposzok hallgatósága, mert így ugyanúgy, mint ez utóbbi, ismerős világban érezte magát.

Az ékesszólás ugyanazt az utat tette meg, mint a költészet: szóbeliből írásbeli műfaj lett. Isokratés csak tudatosította ezt, csak levonta a következtetéseket abból, ami a beszédeket írók tevékenységében már megindult. Az ékesszólás irodalmi műfajjá lett kettős értelemben: összekapcsolódott az írással, és olyan önálló műfajjá lett, mely nem csupán egy adott pillanathoz kötődik, hanem általánosabb, távolabbi befogadó körhöz is fordul, mikor a szerzőtől elvált műnek mintegy magának kell megteremtenie a helyzetet, melyben a befogadót érzelmileg és értelmileg megindítani képes. A szónoklat öntörvényű műalkotássá lett, hasonlóan a költeményhez, csak míg ezt egyre inkább valami tisztán gyönyörködtetőnek tartották, az ékesszólás esetében, legalább a 4. században, a hasznosság sem volt tagadható. Annak oka, hogy a 4. század reprezentatív műfaja nem a költészet, nem a dráma volt, valószínűleg nemcsak a politikai viszonyokban keresendő, hanem abban is, hogy az írásbeliség elterjedésével a próza is új művészi lehetőségekhez jutott, és új, az írásbeliség közlési helyzetéből adódó varázsával különleges érdeklődést keltett. Ezeket az új lehetőségeket és ezt az új csáberőt a következő évszázadban megint a költészet hasznosította.

Az ékesszólásnak ebből a fejlődéséből következett az is, hogy az előadásmód jelentősége megnőtt. Természetesen az 5. század szónokai is tudták, hogy a beszéd előadásának módja nem közömbös, — csak a bőrkötényben szónokló Kleónra emlékeztetek.[39] Annak folytán azonban, hogy a szónok a színészhez hasonlóan rögzített szöveget adott elő, másfajta elvárásoknak kellett megfelelnie, melyek a színésszel szemben támasztottakhoz voltak hasonlóak. Így érthető egyfelől, amit Aristotelés mond a Rétorikában (1403 a 35—36), hogy az előadás művészetét viszonylag későn írták le, másfelől amit Plutarchos mond Démosthenés-életrajzában (7; 11), hogy Démosthenés színészektől is tanult, és tükör előtt gyakorolta magát.

38 Vö. Isokr. 5, 26—9; 15, 12; Epist. 1, 2—3; ill. *Eucken* (23. j.), 132—4.
39 Arist. Rp. Ath. 28, 3.

Mint a beszédek költőire és a színészek művészetére tett utalásai mutatják, Alkidamas világosan látta ezt a folyamatot, de nem akarta elfogadni vagy hatását a szónoklásnak csak egy részére akarta korlátozni. Beszéde az ékesszólásnak egy korábbi fokát képviseli, mely a szóbeli közlési helyzettel számol, olyan közlési helyzettel, mely a szájhagyományozó énekmondókéhoz volt hasonló. Jelentősége nem utolsósorban ebben áll.

ALKIDAMAS:

AZOKRÓL, AKIK ÍRÁSBAN DOLGOZZÁK KI BESZÉDEIKET, AVAGY A SZOFISTÁKRÓL

(FORDÍTOTTA: VÁRHELYI ZSUZSA)

(1) Az úgynevezett szofisták közül egyesek, bár teljesen elhanyagolják a tudományt és a kultúrát, s a szónoklásban épp olyan járatlanok, mint valami kezdők, mégis beszédek írásával foglalkoznak, s míg e megbízhatatlan alapokra támaszkodva mutogatják tudományukat, büszkélkednek és nagyképűsködnek, és a szónoki tudás egy apró töredékének birtokában a mesterség egészét magukénak vallják. Ezért vállalkozom most arra, hogy vádat emeljek a megírt beszédek ellen. (2) Nem mintha e szónokok tudása számomra ismeretlen volna, hanem mert másra büszkébb vagyok, és úgy gondolom, hogy a beszédek írását csak kiegészítésül kell gyakorolni, és szerintem azok, akik kizárólag ezzel töltik el az életüket, a retorikától és a filozófiától igen távol maradnak: szerintem sokkal találóbb is lenne őket költőknek, nem pedig szofistáknak neveznünk.

(3) Mindenekelőtt már csak azért is lenézhetjük a beszédek írását, mert, mivel könnyen megtanulható, egyszerűen alkalmazható, és bárki által, különösebb tehetség nélkül is használható. Ugyanis arra, hogy találó beszédet rögtönözzenek akármiről, s az érveléseket gyorsan, a kifejezéseket pedig bővével alkalmazzák, továbbá hogy a tárgy adta lehetőségeknek s a hallgatók elvárásainak pontosan eleget tegyenek, valamint pontosan a legmegfelelőbb beszédet tartsák, sem az átlagos tehetségűek, sem a hétköznapi műveltségűek nem képesek; (4) azonban egy beszédet hosszú idő alatt megírni és kényelmesen kijavítgatni, a korábbi szofisták írásaival összevetve mindenhonnan az idevonatkozó érveléseket összegyűjteni és utánozni belőlük, ami szerencsésen sikerült, majd pedig részben más hozzá nem értők tanácsai szerint kijavítani, részben magukban újra meg újra végiggondolva tisztázgatni és átfogalmazni még a műveletleneknek is könnyen sikerülhet. (5) Ugyanis mindaz, ami szép és jó, egyben ritka, nehézségekkel jár és általában fáradsággal érhető el, ami viszont közönséges és értéktelen, könnyen megszerezhető. Mivel a beszédek írása tehát a szónoklásnál egyszerűbb, érthető, ha megtanulását is kevesebbre becsüljük. (6) Továbbá józan ésszel senki sem vonhatja kétségbe, hogy egy jó szónok szokott gondolkodásmódjától kissé eltérve meglehetősen jól ír is beszédeket, míg az írásban járatosakról senki sem hinné el, hogy ugyanazzal az erővel beszédeket is tudnának tartani. Valószínű ugyanis, hogy aki képes nehéz feladatokat megoldani, könnyedén végrehajtja az egyszerűbbeket is, ha azokra fordítja figyelmét; akik azonban könnyebb feladatokhoz szoktak, azoknak a nehezebbekkel megbirkózni szokatlan és gyöt-

relmes lesz. Ez mindenki számára világossá válik a következő példákból: (7) aki egy nehéz súlyt fel tud emelni, könnyebbel próbálkozva egyszerűen megbirkózhat vele, akinek viszont csak a könnyűre futja erejéből, egyáltalán nem tudná a nehezebbet felemelni. Hasonlóképpen a gyors lábú futó könnyedén lépést tarthat a lassúbbal, az viszont nem lenne képes a gyorsabbal tartani az iramot. Azonkívül az, aki dárdával vagy nyíllal messziről is célba tud találni, könnyen beletalál közelről is, aki viszont csak közelről céloz jól, annak nem biztos, hogy távolról is megy majd. (8) Ugyanígy áll ez a beszédre is. Aki jól rögtönöz, nyilvánvaló, hogy ha van rá elég ideje és megfelelőek a körülményei, kiválóan meg is írja beszédét. Aki azonban írással szokta vesztegetni az idejét, annak nem kétséges, hogy a nehézkesség, bizonytalanság és zavarodottság úrrá lesz a gondolatain, ha rögtönzésre kerül a sor.

(9) Véleményem szerint a beszédképesség az ember élete során mindig és minden helyzetben hasznos, az írás viszont csak ritkán jut a neki megfelelő lehetőséghez. Hiszen például ki ne tudná, hogy rögtönözve kell beszélniük a politikai szónokoknak, a perekben, de még az egymás közötti beszélgetések során is, és sokszor váratlanul kínálkozik olyan alkalom, amikor azt, aki csendben marad, megvetésre méltónak fogják találni, azt pedig, aki felszólal, a többiek úgy tisztelik, mintha isteni értelem nyilvánulna meg benne. (10) Ugyanis valahányszor figyelmeztetni kell a hibázókat, vigasztalni a szerencsétleneket, csillapítani a haragvókat, vagy váratlan vádakat elhárítani, akkor szorult helyzetéből csak beszédkészsége tudja kisegíteni az embert; az íráshoz viszont megfelelő körülmények kellenek és a rendelkezésre állónál hosszabb idő. A vitákban ugyanis gyors segítségre van szükség, egy beszéd írásban viszont csak lassan és kényelmesen készül el. Így hát józan ésszel ki is csodálná ezt a tudományt, amely a kínálkozó lehetőséget ennyire kihasználatlan hagyja? (11) Hát nem volna nevetséges, hogyha amikor a kikiáltó szólítására, „Ki kíván a polgárok közül szólni?", vagy amikor a törvényszéken már folyik a víz,* a szónok félrevonulna írótáblájával, hogy megszerkessze és betanulja beszédét? Hiszen, ha a városok zsarnokai volnánk, úgy valóban rajtunk állna, hogy mikor hívják össze a törvényszéket vagy tartanak tanácskozást közügyeinkről, és így csak akkor hívnák össze a többi polgárt beszédeink meghallgatására, amikor már megírtuk őket. Mivel azonban mindez nem tőlünk függ, vajon nem ostobaság-e olyan gyakorlatot folytatnunk, melyek tökéletes ellentétben állnak a beszéd lényegével? (12) Ugyanis ha azok, lévén hogy kifejezésekből aprólékos kidolgozottsággal vannak összeállítva, és ezáltal inkább költeményekre, mintsem beszédekre hasonlítanak, és egyrészt mit sem kezdenek azzal, ami önkéntelenül adódik vagy még inkább, ami valószerű, másrészt előzetes felkészüléssel kicsiszoltnak és megszerkesztettnek tűnnek, akkor csak kételkedéssel és bosszúsággal töltik el a hallgatók gondolatait. (13) Ezt pedig leginkább az bizonyítja, hogy akik törvényszéki beszédeket írnak, kerülik az aprólékos kidolgozást és a rögtönzők stílusát utánozzák, és akkor gondolják a legjobbnak írásaikat, amikor azok a megírt beszédekhez legkevésbé hasonlítanak. De ha a beszédírók között is az a tökéletes kiválóság, ha a

* Vagyis telik a beszéd ideje, amit vízórával mértek.

rögtönzőket utánozzák, hogyan is ne kéne a képzettség területén is azt becsülnünk a legtöbbre, aminek segítségével a beszédnek éppen ezt a fajtáját sajátíthatjuk könnyűszerrel el?

(14) Úgy gondolom, hogy joggal utasíthatjuk el a megírt beszédeket azért is, mert alkalmazói életébe bizonytalanságot hoz. Ugyanis minden tárgyról természetesen lehetetlen fejben tartani megírt beszédeket; amikor tehát valaki egyes dolgokat rögtönöz, másokat pedig készen alkalmaz, a beszéd szükségszerűen egyenetlen lesz, és szégyent hoz elmondójára, hiszen egyes részek színházi és epikus előadásokra fognak emlékeztetni, míg a többi másodrendűnek és szegényesnek tűnik majd az előbbiek aprólékos kidolgozottsága mellett.

(15) Képtelenség, hogy az tartsa magát filozófusnak és vállalkozzék mások nevelésére, aki ha vele van egy írótábla vagy egy könyv, meg tudja mutatni bölcsességét, de ezek nélkül nem lesz különb a műveletleneknél, és, ha időt adnak neki, képes lesz ugyan összehozni egy beszédet, rögtönözve azonban a felmerülő kérdésekhez hozzászólni még az átlagnál is kevésbé tud, és bár a szónoklat művészetét vallja mesterségének, egy csepp beszédkészség sem mutatkozik benne. Az írással való foglalatosság ugyanis igencsak megnehezíti a beszédet. (16) Ha ugyanis valaki ahhoz szokott, hogy apránként készítsen beszédeket és aprólékosan kidolgozva, az elrendezésre ügyelve állítsa össze mondanivalóját, és kényelmes gondolatmenetekben fejtse ki magyarázatát, akkor szükségszerű, hogy amikor rögtönzött beszédre vált, mivel a megszokottaktól eltér, a nehézség és zavarodottság legyenek úrrá eszén, és ha mindezek miatt méltatlankodik is, valójában nem fog különbözni azoktól, akik nem tudnak jól beszélni, s mivel nem használja ki rugalmasan esze frissességét, sohasem tud zökkenőmentes és hatásos beszédeket tartani. (17) Aki hosszú idő elteltével szabadul kötelékeitől, az nem tud úgy járni, mint mások, hanem arra a tartásra és ütemre tér vissza, ahogyan megkötözötten kellett mennie; ugyanígy lassítja le az írás is az észt és szoktatja a beszéddel ellentétes működésre, ezáltal pedig akadályozza és megköti az ember gondolkodásmódját és rögtönzésekkor a beszéd természetes folyamának útjába áll.

(18) Azután úgy gondolom, hogy egy megírt beszédet megtanulni is nehéz, emlékezetben tartani is fárasztó, elfelejteni pedig megszégyenítő a per során. Hiszen senki sem vonná kétségbe, hogy nehezebb megtanulni és emlékezetében tartani egy kis dolgot valami nagyobbnál, illetve sok mindent is, mint keveset. A rögtönzések során csak az érvelést kell fejben tartani, szavakkal pedig csak ott helyben megvilágítani, a megírt beszédek esetében viszont a szavakat és a szókapcsolatokat is pontosan emlékezetben kell tartani és meg kell tanulni. (19) Mármost az érvekből nincs sok egy beszédben, és azok is nagyok, viszont főnév, illetve ige sok van, jelentéktelen és egymástól alig különbözőek; és míg az érveléseket csak egyszer mondjuk el, a szavak közül sokszor kényszerülünk ugyanazokat használni, ezért könnyebb az érveléseket emlékezetben tartani, a szavakat viszont nehéz, mint megtanulni is. (20) Ezenkívül, ha a rögtönzésnél felejt el valamit az ember, megszégyenülése észrevétlen marad. Mivel a gondolatmenet könnyen átalakítható és a szavak sincsenek aprólékos kidolgozással összecsiszolgatva, ezért ha az érvelésből ki is maradna valami, a szónok könnyen megteheti, hogy átsiklik felette és a

következő érvre térve beszédét nem hozza szégyenbe, sőt a kimaradtakat is könnyen elmagyarázhatja, ha később még eszébe jutna valami. (21) Az viszont, aki megírtakat mond el, elkerülhetetlenül bajba kerül és összevissza keresgélni kezd, ha a vita hevében egy apróságot kihagy vagy valamit felcserél, és bár beszéde sokáig tart majd, sokszor szakítja félbe csend, és zavara szégyenletes, nevetséges és nehezen helyrehozható lesz.

(22) Szerintem a rögtönző szónok a hallgatók kívánalmaihoz is jobban tud igazodni, mint aki megírt szöveget használ. Ugyanis aki már jóval a per előtt kidolgozza a beszédét, sokszor eltéveszti, mit kíván az alkalom, azaz vagy hosszabban érvel, mint azt a hallgatók elvárnák, és akkor nemtetszést kelt, vagy pedig, bár még hallgatnák, már be is fejezi beszédét. (23) Nehéz, sőt talán lehetetlen, hogy az ember annyira a jövőbe lásson, hogy aprólékos részletességgel tudja már előre, hogyan is áll majd mondandója hosszúságához a hallgatóság. Rögtönzés esetén viszont előadás közben alakíthatja beszédét a szónok, figyelembe véve, hogy a hallgatók mennyire képesek követni; és ami túl hosszú, rövidre fogja, amit pedig a kelleténél rövidebbre tervezett, azt bővebben fejti ki. (24) Ezenkívül úgy látom, hogy a vita során adódó érveket sem tudják egyformán használni. Aki nem előre megírtakat mond el, az könnyen beszéde rendjébe illesztheti, ha valamit ellenfele érveléséből a saját javára fordít vagy eszét megerőltetve magától kigondol, mert mindezt csak ott helyben foglalja szavakba, és még ha a tervezettnél többet beszélne is, szónoklatát egy ponton sem teszi egyenetlenné vagy zavarossá. (25) Aki viszont megírt beszéddel vesz részt a vitában, az nehezen illeszti be és használja a megfelelő módon, ha az előkészítetteken kívül adódik valamilyen érv, mert a kifejezésekbe menően részletes kidolgozottság nem hagy helyet a véletleneknek, ezért vagy kihasználatlanul kell hagynia az alkalomszerűen adódó érveket, vagy pedig, ha használja, meg kell hogy bontsa és le kell hogy rombolja kifejezéseinek elrendezését, és részben aprólékos kidolgozottsággal, részben pedig kapásból fejezve ki magát, fejtegetését zavarossá és hatástalanná fogja tenni. (26) De hát józan ésszel ki is venne át egy olyan eljárást, amely a magától adódó előnyöket nem hagyja használni, és a vitatkozóktól olykor még a véletlen segítségét is megvonja, és míg a többi mesterség általában jobbá teszi az emberek életét, ez még a kínálkozó lehetőségeket is elrontja?

(27) Továbbá azt gondolom, hogy nem is helyes beszédnek nevezni azt, amit már leírtak, hanem csak a beszédek másának, látszatának vagy utánzatának, és velük szemben joggal lehetek ugyanazon a véleményen, mint egy bronz emberi vagy márvány isteni képmás és a festett képek ellenében. Ahogyan ezek is csak utánzatai a valódi testeknek, és bár látásuk gyönyörködtet, semmiféle hasznot nem hajtanak az emberek életében, (28) ugyanígy a megírt beszéd is, amely egyetlen formához és felépítéshez tartja magát, könyvben olvasva kelt ugyan némi csodálatot, de mivel a kellő pillanatban változatlan marad, birtokosainak semmiféle hasznot nem nyújt. Ahogy viszont az igazi emberi test, bár a szép szobornál szemre sokkal alacsonyabb rendű, a gyakorlatban mégis jóval hasznosabb annál, úgy az a beszéd is, amelyet pusztán az észre támaszkodva, rögtönözve mondanak el, lélekkel teli és eleven, megfelel a valóságnak és az igazi emberi testhez hasonlítható, az írott beszédből viszont, mely természetében a beszéd képmásához hasonlít, mindezen előnyök hiányoznak.

(29) Persze talán ellenem vethetik, hogy esztelenség az írás hatékonyságát bevádolni, holott láthatólag pontosan ennek segítségével adok elő, s előre megbélyegezni azt a foglalatosságot, amelynek révén jó hírnévre tehet szert az ember a görögök között, s bár filozófiával foglalkozom, a rögtönzött beszédet dicsérni, a véletlent hasznosabbnak tartani, mint az előrelátást, a találomra beszélőket értelmesebbnek, mint a felkészülten írókat. (30) Először is, én nem azért fejtegetem mindezt, mintha teljesen lebecsülném az írás értékét, csupán azért, mert alacsonyabb rendűnek tartom a rögtönzésnél, és mert úgy gondolom, hogy leginkább a beszédkészséget kell fejleszteni. Azután: én nem azért használom az írást, mintha nagyra lennék vele, hanem hogy megmutassam az e tudományukkal hivalkodóknak, hogy különösebb fáradság nélkül képes vagyok háttérbe szorítani és hatástalanítani az ő beszédeiket. (31) Ezek mellett még a tömeg előtt való nyilvános szereplés az oka annak, hogy az íráshoz folyamodom. Akikkel ugyanis gyakran találkozom, azokat biztatom arra, hogy tegyenek próbára azon a módon, hogy vajon mindenről, amit csak feladnak, odaillően és művészileg tudok-e beszélni. Akik viszont csak időnként járnak előadásokra, velem pedig korábban még nem találkoztak, azoknak megpróbálok valamit megmutatni a megírtakból, hiszen ahhoz szoktak, hogy másoktól megírt beszédeket halljanak, így tőlem rögtönzést hallva talán a megérdemeltnél rosszabb véleménynyel lennének rólam. (32) Mindezektől függetlenül, az értelem természetszerű fejlődésének jelei is a leírt beszédekből világlanak ki a legjobban. Ugyanis azt, hogy vajon most vagy korábban rögtönöztem-e jobban, nem könnyű eldönteni, mert a korábban elmondott beszédekre nyilvánvalóan nehéz visszaemlékezni, egyszerű viszont rálátni a szellemi fejlődésre, ha mintegy a leírtak tükrében szemléljük. Azután még azért is vállalkozom beszédek írására, mert szeretnék valamiféle emléket hátrahagyni magam után, és engedek becsvágyamnak is. (33) Azt azonban senki sem hiheti, hogy teljesen össze-vissza beszélésre biztatnék, amikor a rögtönzés értékét nagyobbra becsülöm az írásénál. Szerintem ugyanis a szónoknak előre megfontoltan kell az érveket alkalmaznia és beszédét felépítenie, a megfogalmazásnál viszont ajánlatos rögtönöznie. Hiszen nem jár annyi előnnyel a megírt beszéd aprólékos kidolgozottsága, mint amilyen jól illeszkedik a helyzethez a rögtönzött beszéd előadása. (34) Aki tehát jó szónok akar lenni, nem pedig ügyes beszédfaragó, inkább az adódó alkalmat kívánja jól kihasználni, semmint kifejezéseket forgatni aprólékosan kicsiszolt módon, inkább a hallgatók jóakaratát igyekszik elnyerni támogatásul, mint rosszakaratukat ellenfelül, ezenfelül azt szeretné, hogy gondolkodása rugalmas, emlékezőtehetsége jó, feledékenysége pedig észrevehetetlen legyen, és az élet helyzeteinek megfelelő beszédképesség megszerzése a vágya; ha tehát ez az ember mindig, minden helyzetben egyre a rögtönzést használná, az írással pedig csak játékból és mellékesen foglalkoznék, nemde méltán ítélnék őt józan eszűnek a józanul gondolkodók?

BOLLÓK JÁNOS

A VI. EKLOGA KOZMOLÓGIÁJÁNAK HÁTTERE

A vergiliusi eklogagyűjtemény darabjai közül kétségkívül a negyedik és a hatodik az, amelyekben a költő leginkább eltávolodott a görög bukolikus költészet műfaji hagyományaitól. Ezt az eltávolodást a berni scholiasta a hatodik ecloga esetében még a negyedikénél is jelentősebbnek érezte, ehhez fűzte ugyanis azt a megjegyzését, hogy *haec ecloga non proprie bucolicon dicitur.* A scholiastát erre a megállapításra ugyanaz a felismerés késztethette, mint ami a modern olvasó számára is már a költemény első végigolvasása után nyilvánvaló, az, hogy az eclogában a bevezetéstől kezdve egészen Silenus énekéig rendre olyan motívumok jelennek meg, amelyek a bukolikus költészetben addig ismeretlenek voltak. Ilyen mindenekelőtt az *excusatio,*[1] a kozmologikus betét, továbbá a katalógus-költészetre jellemző formai megoldások sora.[2] A Vergilius korabeli műértő közönségre tehát alighanem sokkoló hatású lehetett a költemény végighallgatása vagy -olvasása, hiszen ezek közül akár csak egy is elegendő lett volna ahhoz, hogy az eklogát a görög mintákhoz képest újszerűnek, eredetinek érezhesse. Máig eldöntetlen kérdés, hogy Vergilius öncélú, l'art pour l'art költői játéknak szánta-e az egészet, vagy pedig valami konkrétabb: helyhez, időhöz és személyhez köthető célja is volt vele, és a meghökkentő fogások sorozatát éppen azért alkalmazta, hogy ez utóbbira fokozottan ráterelje közönsége figyelmét.

Erre a kérdésre akkor tudnánk választ adni, ha sikerülne közelebb kerülnünk elsősorban Silenus éneke rejtélyének megfejtéséhez. Csakhogy a sokféle és egymással gyakran még csak érintkezési pontot sem mutató megoldási kísérletek — amelyeket De Saint Denis egyik tanulmányában[3] tipológiailag két csoportra: *etikai-szimbolikus,* illetve *történeti-filológiai* alapú magyarázatokra osztott, — mindmáig nem vezettek megnyugtató eredményre.

[1] Az *excusatio* kérdéséhez az aranykori latin költészetben l.: *W. Wimmel:* Kallimachos in Rom. Hermes Einzelschriften 16 (1960); a VI. eklogára vonatkozóan: 132—148.

[2] *J.—P. Boucher:* (Caius Cornelius Gallus. Paris 1966, 86—87) szerint Silenus éneke nem más, mint célzások formájában számbavétele ama kortárs költők műveinek, akiket Vergilius különösképpen tisztelt. Éppen ez biztosítaná a szatír énekének egységét.

[3] *E. De Saint Denis:* Le chant de Silène à la lumière d'une découverte recente. RPh 37 (1963) 23—40. Hasonló csoportosítás korábban: *G. Stégen:* Commentaire sur cinq Bucoliques de Virgile. Namur 1957, 39—43.

Az *etikai-szimbolikus* interpretációk legfőbb gyengéje az, hogy Silenus énekében minden eddigi erőfeszítés ellenére sem sikerült olyan alapgondolatot találni, amelyhez az ének egyes elemei — beleértve a kozmológiát és a Gallus költővé avatásáról szóló sorokat is — kivétel nélkül kapcsolhatók volnának. Ennek a módszernek meglehetősen ingatag és bizonytalan voltát mi sem érzékelteti jobban, mint a segítségével született megoldási javaslatok sokfélesége, és az, hogy ezek a megoldási javaslatok kölcsönösen kizárják egymást.[4]

A másik, a *történeti-filológiai* alapú módszer képviselői viszont arra nem tudtak mindeddig kielégítő választ adni, hogyan kapcsolódik Silenus éneke Varus személyéhez, s egyáltalán mi a funkciója a költemény egészén belül. Márpedig ha nem kívánunk megrekedni Fontenelles szellemes, bár meglehetősen vitatható álláspontjánál, mely szerint Silenus éneke egyszerűen kusza, zavaros, mégpedig azért, mert a szatír — mint azt az eklogából megtudhatjuk — előző nap túl sokat ivott,[5] akkor valamiképpen mégis meg kell kísérelnünk megtalálni a kulcsot e kétségkívül különös ének jelentésének megfejtéséhez.

Első lépésként — tekintettel a szakirodalom módszertanilag is kusza voltára — azt kell tisztáznunk és abban kell állást foglalnunk, hogy a kétféle lehetséges magyarázati mód, az *etikai-szimbolikus,* illetve a *történeti-filológiai* közül melyiknek alkalmazására jogosít fel, vagy inkább melyiknek alkalmazását sugallja az eklogagyűjtemény egésze és maga az ekloga. Ennek megválaszolásához, azt hiszem, elegendő, ha emlékezetünkbe idézzük és komolyan vesszük az eklogának és a gyűjteménynek néhány, egyébként jól ismert momentumát, és levonjuk ezek következményeit.

Az ekloga Varushoz intézett bevezető részének utolsó két sorából (11—12):

...nec Phoebo gratior ulla est,
quam sibi quae Vari praescripsit pagina nomen

[4] Hogy csak a legtöbbször idézett példákat említsük: *H. J. Rose:* The Eclogues of Vergil. Berkeley and Los Angeles 1942, 94—104: Silenus éneke arról szóló példázatgyűjtemény, hogy az istenek beavatkoznak az emberi sorsba, és büntetik a bűnt; *P. Maury:* Le secret de Virgile et l'architecture des Bucoliques. Paris 1944, 71—147: a VI. ekloga a földöntúli régiókba való emelkedés költeménye; *G. Stégen:* i. m. 40. Silenus éneke vallomás a szerelem legyőzhetetlen voltáról; *E. Paratore:* Struttura, ideologia e poesia nell' egloga VI di Virgilio. Hommage à J. Bayet. Coll. Latomus 70 (1964) 508—537: Silenus éneke vallomás a filozófiáról és a költészetről, látomás a világ egészéről; *E. W. Leack:* The Unity of Eclogue 6. Latomus 27 (1968) 13—32: az ekloga annak kifejezése, hogy az ember vágyik a természettel és az erkölcsi világrenddel összhangban levő élet után; *K. Büchner:* RE „Verg." 1258: Silenus éneke a dal hatalmának, bőségének és varázserejének bizonyítéka. Önkéntelenül felvetődik azonban a kérdés, hogy például Phaethon nővérei miféle bűnt követtek el, átváltozásuknak mi köze van az epikureus életbölcsességhez; vagy hogyan kapcsolódik a kozmológia az isteni igazságszolgáltatáshoz; vagy Silenus dalának melyik mozzanata jogosít fel annak feltételezésére, hogy ezek valóban a dal varázserejének jelképes kifejezései. A válasz alig lehet kétséges: semmi. Nem véletlen, hogy *J. Perret:* Sileni theologia. (*H. Bardon—R. Verdière:* Vergiliana. Leiden 1971, 249—311) mindezekkel a nézetekkel szakítva, ismét történeti irányban keresi a megoldást.

[5] *B. B. Fontenelles:* Discours sur la nature d'églogue. Oeuvres V. Paris 1825, 52: „En verité, je ne sais du tout ce que c'est cette pièce là; je ne conçois point quel en est le dessin, ni quelle liaison les parties ont entre elles... Virgile dit que le bonhomme avait beaucoup bu le jour précédent; mais ne s'en sentait il point encore un peu?". *M. Pagnol* (Virgile, Bucoliques. Paris 1958, 135) szintén a szatír részegségének tulajdonítja a szerinte összefüggéstelen előadásmódot.

eléggé egyértelműen kiderül, hogy a költemény Varusnak ajánlva, esetleg *Ad Varum* címen jelent meg, vált közismertté. Ha ezt egybevetjük a IX. ekloga Menalcas-Vergiliusának egyik daltöredékével, melyet Moeris idéz;

> *Vare, tuum nomen, superet modo Mantua nobis,*
> *Mantua, vae miserae nimium vicina Cremonae,*
> *cantantes sublime ferent ad sidera cycni* (27—29),

egybevetésünk eredményeként meglehetősen szilárd támpontot jelentő információkhoz juthatunk. Ezek a következők:

1 a VI. ekloga tulajdonképpen nem más, mint beváltása a IX. eklogában tett ígéretnek;

2 olyan költemény, mely Varus dicsőségét hirdeti, legalábbis ez következik a *sublime ferent* kifejezésből;

3 valamiképpen kapcsolódik a földosztás körüli bonyodalmakhoz;

4 a IX. eklogában elhangzó ígéret és az *excusatio* tökéletes összhangban áll egymással. Az *excusatio* szerint ugyanis Varus azt kérte Vergiliustól, hogy örökítse meg dicsőségét, s ezen azt értette, hogy énekelje meg haditetteit. Vergilius ezt a kérést a költészet istenének, Apollónak parancsára hivatkozva visszautasítja, mondván: akadnak majd bőven, akik szívesen vállalkoznak efféle feladatra, ő maga az alexandriaiak költészettanának szellemében kitart a *carmen deductum* mellett. Ez azonban, mint hamarosan kiderül, nem a kérés teljes visszautasítását jelenti. A *„non iniussa cano"*-nak (9. v.) kettős értelme van: annak a parancsnak vagy kérésnek az alanya, amelyre az *iniussa* utal, egyaránt lehet Apollo vagy Varus; a mondat jelentheti tehát azt, hogy: „csakis olyasmit énekelek, amit Apollo parancsolt", de értelmezhető úgy is, hogy „pontosan arról énekelek, amire Varus megkért." Vagyis: a vers Varus dicsőségét fogja hirdetni *(te nostrae, Vare, myricae, te nemus omne canet:* 10—11. v.*)*, de az alexandrinus ízlés megkövetelte formában, úgy, ahogyan az — a költő megítélése szerint — a költészet istenénél is tetszésre találhat *(nec Phoebo gratior ulla est / quam sibi quae Vari praescripsit pagina nomen:* 11—12. v.*)*.

Számunkra mindennek fontos módszertani következménye az, hogy Silenus énekének értelmezése közben nem kerülhetjük meg sem Varus személyét, sem a földosztás kérdését.[6] A szatír dalának valamiképpen mindkettőhöz kapcsolódnia kell, jóllehet Varus neve a későbbiek során még csak szóba sem kerül az egész költeményben. A kérdés tehát valójában nem az, hogy létezik-e, hanem hogy miben áll ez a kapcsolat.

Az eklogának a bevezető ajánlást követő része (13—86) formailag három nagyobb szerkezeti egységre tagolódik: a Silenus megkötözését és dalra kényszerítését elbeszélő kerettörténetre (13—30), Silenus énekének kivonatos ismertetésére (31—84), és a két

[6] A földosztás okozta bonyodalmakra, Alfenus Varus és Cornelius Gallus benne játszott szerepére: *J. André:* La vie et l'oeuvre d'Asinius Pollion. Paris 1949. *Servius: ad* Buc. IX. 1—10.

záró sorra (85—86), mely az est beálltára utal, s amelyből hallgatólagosan az következik, hogy Silenus előadása meglehetősen hosszú lehetett, csaknem egy teljes napon át tartott.

Míg a kerettörténet topológiai feltérképezése nem ütközik különösebb nehézségbe,[7] addig Silenus éneke — mint már utaltunk rá — csupa talány. Nemcsak jelentését, szerkezeti tagolódását és egyes részeinek egymáshoz való viszonyát nem sikerült mindeddig megnyugtatóan tisztázni, hanem azt sem, hogy az egész miként kapcsolódik a kerettörténethez.[8] Mindeme kérdések megoldásának nyitját — nézetünk szerint — a kozmológiai betét helyes értelmezése jelentheti, s ez az, amiben álláspontunk alapvetően különbözik mindazokétól, akik előttünk a költemény értelmezésével kísérleteztek.

A kozmológia, amely egyben Silenus énekének első szerkezeti egysége, a következő:

> *Namque canebat uti magnum per inane coacta*
> *semina terrarum animaeque marisque fuissent*
> *et liquidi simul ignis, ut his ex omnia primis,*
> *omnia et ipse tener mundi concreverit orbis;*
> *tum durare solum et discludere Nerea ponto*
> *coeperit et rerum paulatim sumere formas;*
> *iamque novum terrae stupeant lucescere solem*
> *altius atque cadant summotis nubibus imbres,*
> *incipiant silvae cum primum surgere cumque*
> *rara per ignaros errent animalia montis;*
> *hinc lapides Pyrrhae iactos, Saturnia regna*
> *Caucasiasque refert volucris furtumque Promethei* (31—42).

Silenus tehát annak előadásával kezdi dalát, hogy a nagy űrben *(magnum per inane)* hogyan kényszerültek egybe *(coacta fuissent)* a föld, a levegő, a víz és a tűz atomjai *(semina terrarum, animae, maris et ignis),* s hogy ezekből mint őselemekből *(his primis)* hogyan alakult ki minden, mégpedig először a rendezett világ *(mundus)* finom égboltozata *(tener orbis).* Utána hogyan kezdett megszilárdulni a föld *(durare solum),* s ezáltal hogyan különült el a tenger *(discludere Nerea ponto),* s a szárazföld hogyan kezdte dolgok alakját ölteni *(paulatim rerum sumere formas);* hogyan csodálta a föld a számára szokatlan, újszerű Napot *(novum solem),* s a magasba felszálló páratömegből *(altius submotis nubibus)* hogyan hullott az eső *(cadant imbres),* mikor kezdtek sarjadni az erdők *(silvae surgere),* mikor jelentek meg a földön az állatok *(animalia),* majd a

[7] Servius kommentárja, aki Theopompos Thaumasiájára hivatkozik mint forrásra, több kutatót megtévesztett, így *M. Hubbard*ot is, aki egyenesen Cicero közvetítő szerepét hangsúlyozza: The Capture of Silenus. PCPhS 21 (1975) 53—62; sokkal megalapozottabb *F. della Corte* álláspontja, aki az Odysseia IV. énekében jelöli meg a Silenus-jelenet irodalmi mintáját: Da Proteo a Sileno e da Sileno a Proteo. Sandalion 6—7 (1983—84) 165—178.

[8] *A. Cartault:* Études sur les bucoliques de Virgile. Paris 1897, 285. sommás véleményét: „... il résulte qu' il n'y a pas, dans le chant de Silène, de pensée maîtresse... Il se comte de morceaux isolés..." végeredményben máig sem sikerült egyértelműen megcáfolni.

Pyrrha által eldobott kövekből hogyan jöttek létre az emberek, s végül Prometheus lopása hogyan vetett véget az aranykornak. A 43. sor *his adiungit*-ja világosan jelzi, hogy Silenus énekének első része — az általános vélekedéssel ellentétben — nem a 40., hanem a 42. sorig tart: a kozmológiák hagyományainak megfelelően a világ keletkezéséről szóló részhez egy az ember keletkezéséről és a világkorszakokról szóló rész is hozzátartozik: Silenus kozmológiája tehát ily módon egészen az aranykor végéig, Iuppiter uralomra kerüléséig tárgyalja a világ és az emberiség keletkezés-, illetve őstörténetét.

E kozmológia eredetét illetően a szakirodalomban az a felfogás vált a legelterjedtebbé, hogy az egész lényegében véve nem más, mint az epikurosi-lucretiusi világkeletkezés-elmélet tömör, költői foglalata. Ez az értelmezés még Serviustól és Macrobiustól származik, de hasonló álláspontot képviselnek a kozmológiákról szóló modern összefoglalások is,[9] s csak elvétve akadtak olyanok, akik ennek lényegi helyességét megkérdőjelezték.

Silenus kozmológiája első pillantásra valóban hamisítatlan epikurosi-lucretiusi kozmológiának látszik, mindenekelőtt lucretiusi terminológiája miatt. Ezeket a terminológiai egyezéseket — *inane, prima, semina, coacta fuissent* —, valamint a Macrobius számára is furcsának ható *discludere* lucretiusi eredetét már Heyne és Forbiger regisztrálta, s azóta minden részletesebb kommentár pontosan számon tartja, sőt arra is többen rámutattak, hogy Lucretius szélesebb körű ismeretének a római irodalom ránk maradt darabjai közül éppen ez a kozmológia az időben legkorábbi emléke.[10] Hozzátehetjük: az ekloga kozmológiájában ezeken kívül is vannak olyan momentumok, amelyekkel Vergilius nyilvánvalóan utal Silenus világkeletkezés-történetének a *De rerum natura*-hoz fűződő kapcsolatára: ilyen mindenekelőtt a preszokratikus négy elem-tan és az atomelmélet költői ötvözése, de ugyanide sorolható a *tum* adverbium hasonló funkciójú használata is.

E kozmológia eredetének kérdése azonban a Lucretiusszal mutatkozó többrétű hasonlóságai ellenére sem ennyire egyszerű. Silenus kozmológiájában a világ főbb alkotórészeinek kialakulása meghatározott sorrendben követi egymást, és ennek az időbeli sorrendnek Vergilius jelentőséget is tulajdonít: hangsúlyozza ezt egyrészt a *tum*, másrészt a *cum primum* és a *cumque*, illetve a *hinc* használatával. A mindenek kezdetét jelentő őskáoszból eszerint először az ***égbolt*** különült el. A világ kialakulásának második fázisaként viszont egy mindent elborító ***őstenger*** kialakulását kell feltételeznünk, csak így válik ugyanis érthetővé a *discludere Nerea ponto* kifejezés: itt ugyanis a szövegkiadások írásmódjával ellentétben, amelyek a *ponto*-t köznévnek fogják fel, alighanem kettős metonímiával van dolgunk. Hésiodos Theogoniájában (233) Nereus, akinek neve később költői szövegekben gyakran előfordul a tengert jelölő metonímiaként, Pontos fia; vagyis ***a föld*** megszilárdulása következtében az időben korábbi Pontos, az őstenger,

[9] *W. Spoerri:* Späthellenistische Berichte über Welt, Kultur und Götter. Schweizer. Beitr. zur Altertumswiss. 9 (1959), uő: Zur Kosmogonie in Vergils 6. Ekloge. MH 27 (1970) 144—163. Az ókori kozmológiákról összefoglalóan: *H. Schwabl:* RE Suppl. IX. „Weltschöpfung" (kül. 1544—1588).

[10] *D. van Berchem:* La publication de De rerum natura. MH 2 (1946) 26—29.

Nereusnak, a mai értelemben vett tengernek adta át a helyét, azaz „elvált tőle". A keletkezés negyedik fázisaként jött létre azután a ***Nap,*** ezt követően alakult ki a ***felhőzet,*** jelent meg a ***növényvilág,*** majd az ***állatok,*** s végül az ***ember*** — ez utóbbi megjelenésére a Pyrrha-mítosz utal.

De hogy viszonyul mindez Lucretius kozmológiájához?

Lucretius szerint a *mundus* (= *kosmos* = rendezett világ) kialakulásának közvetlen előzménye egy kaotikusan kavargó atomtömeg létrejötte *(nova tempestas molesque coorta)* volt. Ebben a folytonos mozgásban levő, s alkotórészeinek különbözősége miatt belső ellentétektől feszülő tömegben először a föld atomjai különültek el oly módon, hogy súlyuk miatt, és mert össze is kapcsolódtak egymással, eme kavargás mélyén, annak közepén gyűltek össze:

> *quippe etenim* primum terrai corpora *quaeque,*
> *propterea quod erant gravia et perplexa, coibant*
> *in medio atque imas capiebant omnia sedes* (449—451).

Elsőként tehát a **föld** alakult ki mint önálló egység, s ezt követően az egyre összébb tömörülő földatomok fokozatosan préselték ki magukból *(expressere)* a világ többi alkotórészét, sorrendben először a tüzes **aethert:**

> *ideo per rara foramina terrae*
> *partibus erumpens* primus se sustulit aether
> *ignifer et multos secum levis abstulit ignis* (457—459).

Az aether atomjainak egy része, miután egybekapcsolódott *(concreto corpore),* az égbolt és a csillagok megformálódásához szolgált alapanyagul. Ezt követte a **Nap** és a **Hold** létrejötte *(hunc exordia sunt solis lunaeque secuta: 471. v.),* értelemszerűen a földből az aetherrel együtt eltávozott tűzatomoknak abból a részéből, amelyek nem voltak elég könnyűek ahhoz, hogy az égboltig emelkedjenek, ám annyira súlyosak sem, hogy a földön maradjanak.

Ezeknek a többinél könnyebb, simább felszínű és a gömbhöz jobban hasonlító *(magis lĕvēs, lēvēs, rotundi)* atomoknak eltávozása után a föld, minthogy belsejében sok lett az űr, hirtelen összeroskadt, s az így keletkezett mélyedéseket a sós **tenger** öntötte el:

> *his igitur rebus retractis terra repente,*
> *maxuma qua nunc se ponti plaga caerula tendit,*
> *succidit et salso suffudit gurgite fossas* (480—482).

A földből ezután, minthogy a már létező Nap heves sugárzása folyamatosan aszalta, lassan a nedvesség maradék része is eltávozott, s így a föld tovább tömörödött; a távozó nedvesség egy része a tenger vizét növelte, más része pára formájában a magasba szállt és felhőkké állt össze, a földön pedig kialakultak a jelenlegi domborzati viszonyok:

tam magis expressus salsus de corpore sudor
augebat mare manando camposque natantis,
et tanto magis illa foras elapsa volabant
corpora multa vaporis et aeris altaque caeli
densabant procul a terris fulgentia templa.
sidebant campi, crescebant montibus altis
ascensus... (487—493)

Csak ezután vette kezdetét az élővilág kialakulása, előbb a **növényeké**, majd az **állatoké**:

sic nova tum tellus herbas virgultaque primum
sustulit, inde loci mortalia saecla creavit (790—791).

S végül az állatvilággal csaknem egy időben a föld létrehozta az embert:

... *genus ipsa creavit*
humanum atque animal prope certo tempore fudit (822—823).

Lucretius kozmológiája a már említett egyezéseken túlmenően abban is hasonlít a Silenuséhoz, hogy a *mundus* alkotórészeinek kialakulása nála szintén meghatározott sorrendben követi egymást. Csakhogy ez a sorrend a két kozmológiában alapvetően más:

Lucretius	**VI. ekloga**
föld	ég
aether, égbolt, csillagok	őstenger
Nap, Hold	föld-tenger
tenger	Nap
felhőzet, esők	felhőzet, esők
növényvilág	növényvilág
állatvilág	állatvilág
ember (aranykor nincs)	ember (aranykor van)

Ennek a különbségnek a kutatók közül eddig talán Zeller vonta le leghatározottabban a következményeit, állítva, hogy a VI. ekloga kozmológiája szerkezetét tekintve teljesen egyedülálló az ókori görög—latin irodalomban, bár ő ezt az egyediséget pusztán költői játék eredményének tartotta.[11] Megállapításának első részével teljes egészében egyetérthetünk, hozzátéve azonban, hogy a kozmológia csak a görög—latin irodalomban egyedülálló. Az eklogabeli kozmológiának ugyanis valójában van párhuzama, igaz, nem a szorosabb értelemben vett irodalmi források köréből.

[11] Die Philosophie der Griechen, III 1. (Leipzig 1880) 377.

Az *agrimensorok* gyűjteményében maradt fenn az a *Vegoia* etruszk prófétanőnek tulajdonított, fiktív prófécia,[12] mely nemcsak a VI. ekloga kozmológiájának genezisére világíthat rá, hanem a költeményen belüli funkciójára is. Ez a prófécia a következő bevezetéssel kezdődik:

SCIAS MARE EX AETHERE
[SOLIDUM VERO E MARI RE]
MOTUM. CUM AUTEM IUP
PITER TERRAM AETRU
RIAE SIBI VINDICAVIT
CONSTITUIT IUSSITQUE
METIRI CAMPOS SIGNA
RIQUE AGROS. SCIENS
HOMINUM AVARITIAM
VEL TERRENUM CUPIDI
NEM, TERMINIS OMNIA
SCITA ESSE VOLUIT.[13]

Csak ez után a bevezetés után kezdődik a tulajdonképpeni jóslat, mely szerint a hamarosan véget érő nyolcadik *saeculum* idején az emberek kapzsiságukban el fogják helyükről mozdítani a határköveket, hogy így növeljék a vagyonukat. *Sed qui contigerit moveritque possessionem suam promovendo, alterius minuendo, damnabitur a diis.* Ha rabszolga jár el így, kegyetlen úr hatalma alá fog kerülni; ha urának tudtával teszi, rövid időn belül urának házanépe, sőt egész nemzetsége el fog pusztulni, a határkövek elmozdítóit a legsúlyosabb betegségek sújtják; a földön, ahol élnek, viharok, földrengések és járványok fognak pusztítani, termésüket jégverés, aszály vagy gabonarozsda teszi tönkre, a nép pedig lázongani fog. *Fieri haec scitote, cum talia scelera committuntur. Propterea neque fallax, neque bilinguis sis* — zárja le intelmeit Vegoia.

A Vegoia-prófécia valamennyi eddigi elemzője — így Pfiffig is — egyetért abban, hogy a prófécia bevezetője csak részét képezte egy ennél részletesebb kozmológiának, mely a világ kialakulását egészen Iuppiter uralomra jutásáig kísérte végig.[14] Funkcióját tekintve a jóslat elején a kozmológiai betét annak igazolására szolgálhatott, hogy amiként a világ részei is elkülönültek egymástól, ugyanúgy a természet törvényéhez tartozik a földnek Iuppiter szentesítette felosztása is. A kozmológia részletesebb változatát s egyben folytatását a Suda-lexikon *Tyrrhenoi* címszava őrizte meg,[15] igaz, keresztény szerző átfogalmazásában, aki az etruszk világkeletkezés-elméletet az ószövetségi teremtés-

[12] *F. Blume—K. Lachmann—A. Rudorff:* Die Schriften der römischen Feldmesser. I. (Berlin 1848) 350. sk.

[13] A bevezető részt a *A. Vetter* által rekonstruált formában közöljük *A. J. Pfiffig* nyomán: Religio Etrusca. Graz 1975, 157.

[14] *O. Weinstock:* RE „Vegoia" 579.

[15] Suda IV. 609 (A. Adler).

történethez hasonlította,[16] ám hogy lényegében hitelesen őrizte meg az eredeti etruszk hagyományt, azt éppen az mutatja, hogy a megfelelő része megegyezik a Vegoia-jóslat kozmológiai részletével:

καὶ τῇ μὲν α χιλιάδι ποιῆσαι τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν
τῇ δὲ β ποιῆσαι τὸ στερέωμα τοῦτο τὸ φαινόμενον, καλέσας αὐτὸ οὐρανόν
τῇ γ τὴν θάλασσαν καὶ τὰ ὕδατα τὰ ἐν τῇ γῇ πάντα.

Legalább ennyire tanulságos a folytatás, amely a továbbiakban — a vegetáció megjelenésétől eltekintve — szerkezetileg pontos mása a vergiliusi kozmológiának.

τῇ δ φωστῆρας τοὺς μεγάλους, ἥλιον σελήνην καὶ τοὺς ἀστέρας
τῇ ε πᾶσαν ψυχὴν πετεινῶν καὶ ἑρπετῶν καὶ τετράποδα, ἐν τῷ ἀέρι
καὶ ἐν τῇ γῇ καὶ τοῖς ὕδασι,
τῇ ς τὸν ἄνθρωπον.

A vergiliusi, illetve a Vegoia-jóslat és a Sudában olvasható etruszk kozmológia között a párhuzamok tehát a következőképpen összegezhetők:

VI. ekloga	**Vegoia**	**Suda**
semina coacta		ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ = a mindenség
tener orbis = égbolt	*aether = égbolt*	*στερέωμα (οὐρανός) = égbolt*
[őstenger (Pontos)]	*[őstenger]*	*[őstenger]*
Föld és tenger (Nereus)	*föld és tenger*	*ἡ θάλασσα καὶ ὕδατα ἐν τῇ γῇ πάντα = föld, tenger, a földi vizek*
Nap		*ἥλιος, σελήνη, ἀστέρες = Nap, Hold, csillagok*
felhőzet		
vegetáció		
állatok		*madarak, csúszómászók, négylábúak, halak*
ember		*ember*

A VI. ekloga és a Vegoia-féle kozmológia között megejtő továbbá a hasonlóság a vonatkozásban is, hogy mindkettő Iuppiter uralomra jutásáig követi a világ kialakulását és őstörténetét.

Igaz, az *agrimensor*ok gyűjteményét csak későn, a IV. század legvégén állították össze, maga a prófécia azonban századokkal korábban keletkezett. A jóslat a hamarosan véget érő nyolcadik *saeculum* várható eseményeire vonatkozik, s Plutarchos Sulla-

[16] Elemzése: *A. J. Pfiffig:* i. m. 157—158.

életrajzából (7. c.) tudjuk, hogy az etruszkok időszámítása szerint a nyolcadik *saeculum* Kr. e. 88-ban ért véget, s így a Vegoia-jóslat *vaticinium ex eventu*-ja valószínűleg a szövetséges háborúban elkövetett jogsértésekre vonatkozott, így a prófécia Kr.e. 90 körül keletkezhetett.[17] A földmérők köreiben később is közismertnek kellett lennie, ha még közel fél évezred múltán is fontosnak tartották, hogy fölvegyék a gyűjteményükbe, de ismertnek kellett lennie a bevezetőként szolgáló kozmológiának is, ha a szerző megelégedett azzal, hogy részletes ismertetés helyett csupán csak utaljon rá.

A prófécia szerzőjéről semmi közelebbit nem tudunk; neve *Begoe* formában azonban még Serviusnál is felbukkan, aki az Aeneis VI. énekének 136. sorához fűzött kommentárja szerint azt is tudni vélte, hogy az etruszk „nympha" könyvét a Sibylla-jóslatokkal együtt őrizték a palatinusi Apollo-templomban. A Vegoia-prófécia tehát elég híres volt ahhoz, hogy ismeretének elvi lehetőségét feltételezhessük mind Vergilius, mind eclogáinak közönsége részéről. Ezen az elvi lehetőségen túlmenően azonban — nézetünk szerint — a VI. eclogán kívül Vergilius életművében legalább még egy helyen megfogható nyoma van az etruszk kozmológia és a Vegoia-prófécia ismeretének, mégpedig a Georgica I. könyvének híres aranykor-mítoszában:

> *Ante Iovem nulli subigebant arva coloni,*
> *ne signare quidem aut partiri limite campum*
> *fas erat* (125—127).

Az az elképzelés ugyanis, hogy mind a földművelés megindulása, mind pedig a földnek határokkal történő elkülönítése Iuppiter hatalomra kerüléséhez kapcsolódik, pontosan megfelel a Vegoia-prófécia felfogásának, ugyanakkor azonban nem tekinthető mitológiai vagy irodalmi toposznak: Ovidius *Metamorphoses*-ének a világ korszakait tárgyaló fejezetében például a földművelés még az ezüstkorban (I 123—124) elkezdődik, de a *mensor* csak a vaskorban lát hozzá az addig közösnek számító föld felosztásához és határkövekkel való elkülönítéséhez (I 135—136).

Alfenus Varus nagy tette tehát az, hogy a határkövek sértetlenségének biztosításával az istenektől megszabott világrend őrévé lépett elő, és megakadályozta a természeti csapások bekövetkezését, a béke és a rend felbomlását, vagyis mindazt, amivel a Vegoia-jóslat fenyegetett. A költő szerint Varus hadi sikereinek megörökítése nem, ennek a tettének dicsérete viszont nagyon is illik a *tenuis avena* mesteréhez, az *agrestis Musa* költőjéhez.

Az a körülmény, hogy a kozmológia ilyenformán egy jóslatnak a része, az ekloga egyéb összefüggéseire is rávilágít. Arra például, hogy Silenus miért azokat a dalokat énekli, amelyeket Apollón énekelt az Eurotas mellett: azért, mert Apollón nemcsak a költészet istene, hanem jósisten is. Érthetővé teszi továbbá egyrészt azt, hogy a kerettör-

[17] *J. Heurgon:* The Date of Vegoia's Prophecy. JRS 49 (1959) 43. sk., *A. J. Pfiffig:* Die etruskische Prophezeiung. Gymnasium 68 (1961) 60 sk.

ténet hogyan kapcsolódik a költemény egészéhez, másrészt, hogy az ekloga a gyűjteményen belül miért került a VI. helyre. Silenus megkötözésének, akárcsak a Georgica Aristaeus-Proteus-epizódjának az odysseiabeli Próteus—Menelaos-jelenet az irodalmi előképe, ahol a jósistent szintén erőszakkal kell kényszeríteni titkainak feltárására. Ami pedig az eklogának a gyűjteményen belül elfoglalt helyét illeti, így válik világossá, hogy a kötet elrendezésében érvényesülő axalitás elvének megfelelően mi teszi a IV. ekloga párjává. Részint az, hogy mindkettő jóslatra épül, részint az, hogy mindkettőben vannak etruszk elemek: a IV-ben a *saeculum*-ok tízes felosztása és a csodálatos kos, melynek mint az aranykor hírnökének magától válik színessé a gyapja, a VI-ban pedig maga a Vegoia-prófécia.

Vergilius ebben az eklogában kétszeresen is merész újítónak bizonyult. Megújította az idill műfaját oly módon, hogy újításának módszerét tekintve hű maradt annak hagyományaihoz, hiszen az idill bizonyos értelemben eleve kevert műfaj volt — gondoljunk például a mimosra —, csak éppen ő más irányba tágította ki annak kereteit. És megújította a kozmologikus költészetet, új dimenziókat adott neki azáltal, hogy kozmológiáját úgy szerkesztette meg, hogy az egyidejűleg többféle jelentés hordozójává vált: a jóslattal való egybekapcsolása aktualitást, etruszk szerkezete itáliai színezetet adott neki, epikureus terminológiája pedig alkalmassá tette arra, hogy közvetve utaljon a költőnek Varushoz fűződő kapcsolatára, aki a hagyomány szerint tanulótársa volt Seirón epikureus iskolájában. Vergiliusnak ez utóbbi újítása: a kozmológiai betét többjelentésűvé tétele irodalomtörténetileg tartósnak bizonyult, s e vonatkozásban hamarosan követője is akadt: Ovidius a szintén több jelentésű kozmológiájával a *Metamorphoses* elején.[18]

[18] *U. Schmitzer:* Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen. Beiträge zur Altertumskunde 4. (Stuttgart 1990) 33—51.

BORZSÁK ISTVÁN

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A *MONUMENTUM ANCYRANUM*-HOZ

A hagyományosan „a feliratok királynéjának" emlegetett *Monumentum Ancyranum* rendeltetéséről és műfaji hovatartozandóságáról másfél évszázad óta folyó vita nem akar csillapodni. Legméltányosabb, de talán túl kényelmes Ed. Norden megállapítása, amelyel néhány soros jellemzését 1910-ben kezdte (Einl. I 512): „Abseits von der eigentlichen Literatur steht das *Monumentum Ancyranum*." Ezt fogalmazta meg[1] már az antik műpróza alakulását tárgyaló klasszikus művében (Kunstpr. I 268) is: „So" (vagyis „kora érzeményének" megfelelően, a *régiek* és *újak* között közvetítve) — „hoheitsvoll, unnahbar, kühl — spricht er (Augustus) zur Nachwelt in dem Monument, welches die πράξεις des gottgewordenen Menschen enthält..."

Akár ennek a néhány szónak újabb kori recepciója — Augustus „princepshez illő" (Tac., Ann. XIII 3,2 *quae deceret principem;* vö. Liv. XLV 40,9 Aemilius Paullus *oratio*járól: *digna Romano principe*) ékesszólásának koronként és személyenként változó minősítése — tanulságos megfigyelésekre adhatna alkalmat. Míg Norden eredeti fogalmazását Augustus „méltóságteljességet" (würdevolle Hoheit) és „egyszerű tárgyilagosságot" (schlichte Sachlichkeit) egyesítő stílusáról a későbbi kiadások gondozói (E. Koestermann és H. Fuchs) csak egy tapintatos közbevetéssel enyhítették („der — scil. der schlichten Sachlichkeit — *gelegentliche berechnende Färbung des Tatsächlichen* keinen Abbruch tut"), és a Monumentum Ancyranum egyik modern kiadója, J. Gagé nem kevésbé tapintatosan fogalmaz (ANRW II/30, 621: „il s'agit d'un récit exclusivement personnel et justificatif..."), egy modern olasz kutató (L. Braccesi) viszont Augustusnak Germania „megbékéltetésére" vonatkozó kijelentését (R.g.d.A. 26 *Germaniam... ad*

[1] Wilamowitzra hivatkozva: Hermes 21 (1886) 623 sk.; vö. *Mommsen:* Hist. Zeitschr. 57 (1887) 385 sk. = Ges. Schr. IV 247 sk. — Norden (a Kunstprosa későbbi kiadásaihoz fűzött utólagos megjegyzéseiben, Nachtr. 17) Wilamowitz kiegészítő észrevételeire (Internat. Wochenschr. 1907, 1106) utalt, továbbá két Tacitus-helyre irányította a figyelmet: Ann. II 60 (II. Rhamses thébai feliratának tartalmi összefoglalása) és II 83 (Germanicus emlékfelirata); vö. Einl. I 513 (II. Rhamses, I. Dareios és Antiochos „Theos" feliratainak párhuzamosságáról). Ide kívánkozik még Tac., Ann. XI 10,3 is (Vardanes parthus *usurpator* átmeneti sikereiről): *exstructis monimentis, quibus opes suas testabatur, nec cuiquam ante Arsacidarum tributa illis de gentibus parta* (E. Koestermann kommentárjával: „Ein Gegenstück zu der grossen Dareios-Inschrift").

ostium Albis fluminis pacavi... Classis mea per Oceanum... ad solis orientis regionem... navigavit) ismételten (Alessandro e la Germania. Roma 1991, 56 és 65) „tudatos hazudozásnak" minősíti,[2] — ami persze nem csupán a germaniai „hódításokról" szóló passzusokra értendő. Gagé volt különben az, aki Augustus írói eljárásának („Auguste écrivain") szemléltetéséül felelevenítette azt a megfigyelést, hogy a R.g.d.A. oly sokat emlegetett kezdőmondata *(annos XIX natus exercitum privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam dominatione oppressam in libertatem vindicavi)* mily veszedelmesen összecseng Catónak az ifj. Pompeiushoz intézett buzdításával (Bell. Afr. 22 *tuus pater istuc aetatis cum... animadvertisset rem p. ab nefariis civibus oppressam..., privatus atque adulescentulus... paene oppressam... Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit...*); a Braccesi könyvének címében jelzett tényállásra („Alessandro e la Germania"), vagyis a princeps(ek) hódítói igényeinek Nagy Sándor-i előzményeire pedig a továbbiakban még visszatérünk.

Norden annak idején a halála után istenként tisztelt Augustus *tetteinek* görög megjelölését használta: πράξεις, — mint ahogy a Monumentum Ancyranum görög szövegében is ez olvasható. Vitathatatlanul az uralkodói *tettek* megörökítéséről van szó (vö. Cass. Dio LVI 33,1 τὰ ἔργα ἃ ἔπραξε πάντα, ἃ καὶ ἐς χαλκᾶς στήλας πρὸς τῷ ἡρῴῳ αὐτοῦ σταθεῖσας ἀναγραφῆναι ἐκέλευσε); a feliratnak a Cassius Diótól ἡρῷον-nak nevezett *Mausoleum Augusti* előtt képzelendő elhelyezését, az eredeti írásképpel összefüggő kérdéseket nem érintve érjük be E. Kornemann ma is érvényes — rezignált — megállapításával (RE „Mon. Anc." 216): „Das Problem ist mit den zur Verfügung stehenden Mitteln nicht eindeutig lösbar."

Talán megoldhatóbbnak bizonyul a R.g.d.A. irodalmi γένος-ának, azaz összefüggéseinek és előzményeinek a kérdése. A rengeteg műfajmeghatározási kísérlet felsorolása (politikai végrendelet, számvetés, emlékirat, önéletrajz, sírfelirat, ἱερὸς λόγος, *memoria vitae...*) csak a kutatók zavarát mutatná, úgyhogy inkább megint csak Kornemann körültekintő fogalmazását idézzük (RE 225): „Diese Denkschrift ist in formaler Hinsicht ebenso einzig wie in ihrer geschichtlichen Wichtigkeit, wobei... auf die Tatenberichte orientalischer (Dareios I.) und hellenistischer Herrscher (Ptolemaios III. Euergetes und Antiochos von Kommagene) als *allein zu vergleichende Schriftstücke* hingewiesen wird." A személytelen hivatkozás Wilamowitznak, illetőleg Mommsennek szól,[3] akik *általában* mutattak rá a keleti uralkodók példájára. Ez öröklődik — okkal — akárhány kézikönyvben,[4] míg mások — H. Dessau ellenvetéseire[5] hivatkozva — elvitatnák a nagyzoló keleti dokumentumok rokonságát.[6]

[2] Finomabb fogalmazásban *F. R. D. Goodyear* (*ad* Tac., Ann. II 22,1, Germanicus *superbus titulus*-áról: *debellatis inter Rhenum Albimque nationibus...*): „a proud, but untenable claim, like Aug.' at R. g. 26,2."

[3] L. az 1. jegyzetet.

[4] Pl. *A. Rosenberg:* Einl. und Quellenkunde zur röm. Gesch. 1921, 98; *Schanz—Hosius:* Gesch. d. röm. Lit. II[4] 416 sk.; vö. *E. Bickel:* Lehrb. der Gesch. der röm. Lit. 1937, 400.

[5] Klio 22 (1928) 271.

[6] Még legújabban is pl. *H. Volkmann:* Kl. Pauly III 1420; vö. Burs. Jahresb. 279 (1942) 76.

P. Wendland[7] nyomán terelődött a figyelem arra, hogy *istenek* tetteit (πράξεις) hirdető hellénisztikus dokumentumokról is vannak adataink. (Például Diod. I 27,3: Isisnek és Osirisnek mint az egyiptomi uralkodók isteni elődeinek önéletrajzáról; Euhémeros panchaiai aranyoszlopainak ἱερὰ ἀναγραφή-járól, vö. Jacoby, RE VI 963; Lact. Div. inst. I 11,33 *in qua columna Iuppiter gesta sua perscripsit, ut monumentum esset posteris rerum suarum;*[8] és egyéb feliratos aretalogiákról.) A hellénizmus korának uralkodói is *így* gondoltak tetteik megörökítésére. Kornemann (RE 228) mindenesetre különbséget sejtett a keleti világ és a Monumentum Ancyranum között: a Kelet uralkodóinak fennhéjázó beszámolóiban „a hellénisztikus befolyástól temperált" keleti monarchia nyelvezetét érezte, míg Augustus a Nyugatot reprezentálná.

„Gods do what kings do" — fűzte hozzá A. Momigliano[9] az ismert adatok felsorolásához, majd kapcsolatot állapított meg Zeus Triphylios „jótetteinek" euhémerosi referálása és Augustusnak a Monumentum Ancyranum szövegében tanulmányozható *res gestae*-ja között. Az önéletrajzi jellegű hellénisztikus „királyi feliratok" szemléltetéséül Momigliano is Ptolemaios Euergetés (OGIS 54) és a kommagénéi Antiochos (OGIS 383) büszke beszámolóira hivatkozik, de megjegyzi, hogy Augustusét nem lehet egyoldalúan (one-sidely) hellénisztikus mintákra visszavezetni; római komponensként számításba veendők a győzelmi feliratok (triumphal inscriptions) is. Utalt továbbá a Monumentum Ancyranumnak Hadrianus athéni feliratával megállapítható hasonlóságára (mint már korábban Wilamowitz). Pausanias (I 5,5) kivonatából azonban arra következtet, hogy Hadrianus nem annyira római, mint inkább hellénisztikus mintákat (models) követett. „More remote pre-Hellenistic (oriental) models need not concern us here."

[7] *P. Wendland:* Die hell.-röm. Kultur in ihren Beziehungen zum Judentum und Christentum.[2–3] 1912, 313.

[8] Euhémerosszal kapcsolatban ne feledkezzünk meg ama bizonyos Panchaia nevű sziget állítólagos felfedezésének körülményeiről: a regényes hajóút a keleti világtenger vizein zajlott le, amelyet Nagy Sándornak *nem* sikerült felkutatnia. Curtius Rufusnak ugyancsak regényes művében (X 1,10 skk.) Nearchos és Onésikritos óceáni hajózásáról olvasunk „csodálatos" dolgokat: az egyik szigeten (vö. Arr. VI 19,4) például a sűrű pálmaliget közepén feliratos oszlop emelkedik (X 1,14): *columnam eminere, Erythri regis monumentum* (a tenger is *ennek* a királynak a nevét viseli), *litteris gentis eius scriptum.* — Nem lenne vége a hasonló *monumentum*-ok felsorolásának; itt csak Lukianos „Igaz történetének" nyíltan (I 4; II 31) vállalt „hazugságait" említjük. Az Antonius Diogenes „Thulén túli hihetetlenségeit" parodizáló utazás Héraklés oszlopaitól indul (I 5). Mindjárt az első szigeten megpillantanak egy görög feliratos bronzsztélét (I 7), amely szerint „Héraklés és Dionysos eddig jutott el." (Vö. *R. Hennig:* Eine arabische Umdeutung der hell. Sage von den Säulen des Herakles und ihre Fortwirkung bis auf die Gegenwart. Arch. für Kulturgesch. 26 [1936] 337 skk.; *Terrae incognitae.* Leiden 1944, 146 skk.) Egyik felfedezés után a többi, de ők egyre csak tovább hatolnak (I 11), hajtja őket a megismerés vágya (I 5), hogy hol is van az Ókeanos határa, és hogy kik élnek még azon is túl. Phaethón nap-birodalma, Aristophanés Nephelokokkygiája, a *kétos* gyomrában megélt kalandok stb. után is mindenütt feliratokkal találkoznak, maguk is *tropaion*-okat és feliratos emlékeket hagynak maguk után; eljutnak még a Boldogok szigeteire is, ahol maga Homéros örökíti meg látogatásuk emlékét egy beryllsztélén (II 28).

[9] *A. Momigliano:* The development of Greek biography. Harvard Lectures 68. Cambridge 1971, 92.

Egyetértünk Momiglianóval: nem lehet célunk a keleti uralkodó-feliratok további halmozása. Térjünk azonban vissza Tacitus Annalesének fentebb[10] már említett helyére (II 60), amely Champollion óta foglalkoztatja az egyiptológusokat. Az öreg egyiptomi pap magyarázata a thébai Rhamses-felirat hieroglifáinak jelentéséről kielégíthette az oda látogató Germanicus kíváncsiságát, de sehogysem egyeztethető össze a fennmaradt emlékekkel és a történeti tényekkel: a fáraók birodalma sohasem foglalta magába a médek és perzsák országát, Baktriát és a szkíta földet stb.; Tacitus kifejezése *(imperio tenuisse)* legfeljebb Libyára, Etiópiára és Sziria bizonyos részeire vonatkoztatva áll meg. Valójában a Sesóstris-monda tacitusi változatával van dolgunk, amely szerint a több egyiptomi uralkodó alakját egyesítő mesés fáraó Kis-Ázsia leigázása után Északon és Keleten nemcsak a szkítákat, majd Európa egy részét hódította meg, hanem Libyán túl a távolabbi Nyugatot is. Az egyiptomi birodalmi ideológia formálói, mióta országuk betagolódott a perzsa nagykirályok birodalmába, az ő fennhatóságuk alá tartozó területek feliratos felsorolásait nagyvonalúan a mesés egyiptomi hódító győzelmi jegyzékének további gazdagítására használták fel. Szemükben még Nagy Sándor is νεὸς Σεσόγχωσις κοσμοκράτωρnak számított, vagyis csak epigonja lehetett hajdani dicső uralkodójuknak. Sesoósis haditetteinek diodórosi összegzése (I 55,2) szerint az illető fáraó egész Ázsiát uralma alá hajtotta: nemcsak a makedón Alexandros hódításait vette birtokba *(terminus post quem!)*, hanem a Gangesen túl egész Indiát is megszállta az óceán partjaiig, majd *visszafelé*[11] Európába átkelve Thrakiában szabott határt hódításainak. „Az elfoglalt országokban sokfelé emlékoszlopokat (στήλας) állíttatott, amelyekre az egyiptomiak szent betűivel ezt vésette: Ezt a földet is meghódította fegyvereivel a királyok királya és az uralkodók uralkodója, Sesoósis." (Vö. Strab. XVII 1,5 c. 790 Sesóstris oszlopairól és feliratairól.) Vagyis az efféle „dokumentumok" szerkesztői, illetőleg tolmácsolói a legendás „sesóstrisi" hódítások listáihoz az ókori Kelet legnagyobb politikai képződményeinek területi állományát is nyugodt lélekkel igénybe vették.

D. G. Weingärtner, aki a sokáig talányos tacitusi passzust a fentiek szerint magyarázta,[12] a „Sesóstris" hódításaival kapcsolatos auktorhelyeket csak egy eldugott jegyzetben sorolja fel (169, 208), köztük azt a Lucanus-részletet (X 276 skk.), amelynek megfelelő interpretációja további távlatokat nyithat a kutatás számára:

[10] Ebben az összefüggésben hivatkozik E. Kornemann is (RE 226) egyebek közt C. Cornelius Gallus tetteinek a piramisok falába vésett megörökítésére (vö. Cass. Dio LIII 23,5) és Ti. Plautius Silvanus Aelianus ismert tiburi feliratára (CIL XIV 3608 = ILS I 986), amelynek olvasói beleszédülhetnek a nagy számokba, a világvégi királyok és népek felsorolásába („wo es von grossen Zahlen und unbekannten Königen und Völkern am Ende der Erde schwirrt", — az elogiumokban szokásos perf. logicumokkal: *transduxit, compressit; ignotos ante reges signa Romana adoraturos in ripam, quam tuebatur, perduxit; captos remisit; pacem provinciae et confirmavit et protulit; annonam p. R. adlevavit*).

[11] A Nagy Sándor-regény érthetetlennek és értelmetlennek látszó hadiútja is, amely a kutatókat annyira zavarja, az egyiptomi szerző fantáziáját dicséri: Alexandros, mint Ré-Ammon fia, az *Issos felől Görögország ellen* vonuló *Achaimenidák* hódításaival is a *fáraók* hírnevét gyarapítja, vö. *B. I.*: A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Bp. 1984, 10 sk.

[12] *D. G. Weingärtner:* Die Aegyptenreise des Germanicus. Bonn 1969, 164 skk.

Venit ad occasus mundique extrema Sesostris
et Pharios currus regum cervicibus egit,
ante tamen vestros amnes, Rhodanumque Padumque,
quam Nilum de fonte bibit...

A Kleopatra udvarában időző Caesar Egyiptom régiségeit (X 179 sk. *quodcumque vetustis insculptum est adytis...*), de legfőképpen a Nílus eredetét (190 sk. *fluvii causas... ignotumque caput*) tudakolná az idős főpaptól. Az a telhetetlen hódító *vágyát* (268 *noscendi Nilum cupido*) a korábbi „tyrannusokéval" érzi rokonnak: sem a *summus Alexander regum* (272), sem korábban az „őrült" (279 *vesanus*) Kambysés próbálkozását nem kísérte siker, sőt még a legendás Sesóstris is csak Nyugat felé jutott el győztesen a világ végéig, de az is „előbb ivott a Rhône és a Pó vizéből, semmint a Nílus forrásából." Ez a Lucanus-hely azért tarthat számot megkülönböztetett figyelmünkre, mert mutatja, hogy egy letűnt nagyhatalom ideológusai milyen szívósan sajátíthatnak ki soha meg nem hódított tartományokat, sőt földrészeket: nemcsak a közvetlenül szomszédos Libyát, hanem a legtávolabbi Nyugatot *(occasus mundique extrema),* sőt még a *karthagói* terjeszkedés dél-galliai és italiai eredményeit is.

A Mediterraneum nyugati felének hellénizálódásánál, Karthagónak az Alexandriából kisugárzó hellénizmus világába való bekapcsolódásánál kötöttünk ki. Erről a IV. század óta megfigyelhető folyamatról az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán egyre gazdagabb és színesebb kép bontakozott ki előttünk; itt elég, ha G. Charles-Picard könyveire[13] vagy Hahn István kitűnő összefoglalására[14] hivatkozunk. „Hannibal és a Nagy Sándor-hagyomány" c. előadásunkban[15] Jakob Seibert Hannibal-könyveinek (I—II. Darmstadt 1993) korántsem teljes adatgyűjtéséből kiindulva áttekintettük a pun hadvezér Nagy Sándor-„utánzására" történő utalásokat (Sósylos és Silénos görög leckéit, Melqart—Héraklés hódítói mítoszának feltételezhető hatását, az ifjú Barkida érdeklődését Nagy Sándor hadjáratai iránt, az első Ptolemaios történeti művének biztosra vehető tanulmányozását, továbbá a valós történésekhez fűződő legendákat), majd részletekbe menően interpretáltuk Livius III. decasának néhány tanulságos, de eddig félreismert mozzanatát: a Nagy Sándor-hagyománynak a római annalisztikában váratlanul előbukkanó rekvizitumait.

Minket most közelebbről egy Coelius Antipater évkönyveiből, illetőleg Silénos *Graeca historia*-jából merített álomlátás érdekel (Cic., De div. I 24,48): Mikor Hannibal

[13] *G. Charles-Picard:* Les religions de l'Afrique Antique, 1954; Le monde de Carthage, 1956; Hannibal, 1967; Carthage au temps d'Hannibal. Studi Annib., Cortona 1964. — *W. Huss* monográfiája (Geschichte der Karthager. München 1985, a „Handbuch der Altertumswissenschaft" új sorozatában) — terjedelme ellenére — nem mindenben igazítja el olvasóit. (Vö. alább, 205. l.)

[14] *Hahn I.:* Die Hellenisierung Karthagos und die punisch—griech. Beziehungen im 4. Jahrh. Az E. Ch. Welskopf szerkesztette „Hellenische Poleis" c. gyűjteményes mű II. kötetében (Berlin 1974) 841 skk.

[15] *B. I.: Perfidus Hannibal?* Acad. Latinitati fov. Comm. V—VI (Roma 1995) 51 skk.; Ant. Tan. 40 (1996) 68 skk.

Iuno dél-italiai (lakinioni; ma: Capo Colonne) szentélyéből el akart vinni egy aranyoszlopot (*columnam auream;* vö. Liv. XXIV 3,3—6), előbb megfúratta, hogy lássa, tömör-e *(cum dubitaret, utrum ea solida esset..., perterebravisse).* Ekkor az álmában megjelenő istennő megfenyegette, hogy az *ép* szeme látásától is megfosztja, mire az okos *(acutus)* Hannibal elállt szándékától és a kivésett aranyforgácsokból az „ökörszemű" Hérának egy *bucula*-t készíttetett, majd azt fogadalmi ajándékul az oszlop tetejére tétette *(in summa columna conlocavisse).* Seibert (I 416,20) Hannibal szorongatott anyagi helyzetével magyarázná a sikerületlen „kényszerkölcsön"-akciót, de érdemben — néhány szó erejéig — csak azzal a kétnyelvű (görög—pun) feliratos oltárral (sztélével?) foglalkozik, amelyen Hannibal tettei (πράξεις) voltak megörökítve az utókor számára (Liv. XXVIII 46,16 *aram condidit dedicavitque cum ingenti rerum ab se gestarum titulo;* vö. Polyb. III 33,18 és 56,4; Seibert II 245). A forrásanyag szűkössége sajnos nem teszi lehetővé annak eldöntését, hogy ez az *ingens titulus* azonos volt-e a Cicero említette *columna aurea*-val.

A hamarosan regényessé színeződő Nagy Sándor-hagyományban — de már korábban is — számtalanszor felbukkanó emlék- vagy határkövek, melyeket a „világhódító" állíttat (például Dareios: Hérod. IV 87 στήλας ἔστησε δύο ... ἐνταμὼν γράμματα ἐς μὲν τὴν Ἀσσύρια, ἐς δὲ τὴν Ἑλληνικά, vö. IV 91; II 102 skk. — Sesóstris oszlopairól), vagy amelyeken — diadalmenete során — túlhalad[16] (például Curt. Ruf. III 10,5 *emensos... Herculis et Liberi patris terminos;* VII 9,15 *transierant iam Liberi Patris terminos*),[17] vagy amelyek — képletesen — a világ végét jelzik (vö. Arr. V 26,2; Tac., Germ. 45,2 *illuc usque tantum natura*), vagy oltárok, tropaionok stb. megtárgyalása külön tanulmányt igényelne.[18]

A szakirodalomban — elszórtan — számon tartott helyeket itt csak eggyel toldjuk meg, mégpedig a plautusi Curculio *miles gloriosus*-ának vitézkedésével (424 *clypeatus elephantum ubi machaera dissicit*), aki éppen Indiából érkezik vissza Cariába: *ibi nunc*

[16] Külön vizsgálódást érdemelne a legendás Thulés (Thulis) nevű egyiptomi király historiográfiája, aki az Ókeanos egyik távolnyugati szigetét magáról nevezte el *(ultima Thule).* A késői hagyomány szerint (Suda *s. v.;* vö. *B. I.:* Az antikvitás XVI. századi képe, 328 skk.) ez a hódító is két oszlopot hagyott emlékezetül útjának végső állomásán. Még később az Amerika felfedezését V. Károlynak — az „újkor Ulixesének" — tulajdonító udvari közegek ezért tüntették fel a császár címerében az óceán hullámai közül kiemelkedő „Héraklés oszlopain" a Thulén is túli újvilágra utaló feliratot: *„Plus ultra."* (Vö. *E. Rosenthal: Plus ultra, non plus ultra,* and the columnar device of Charles V. Journ. of the Warburg and Courtauld Inst. 34 [1971] 204 skk.) Végső soron talán Pytheas merész hajóútjának zavaros historiográfiai utóéletét tapinthatjuk ki: a massiliai expedíció megfigyelései úgy szivároghattak át a mesebeli egyiptomi uralkodó „győzelmi" listájába, mint a karthagói Hannibal hadjáratának mulandó sikerei. — Massilia és Karthago V—IV. századi vetélkedéséről (Paus. X 8,6) vö. *R. Hennig: Terrae incogn.* 161 sk.; Pytheas felfedezői teljesítményéről uo. 155 skk.

[17] Ez visszhangzik még Tacitus Agricolájának vezéri buzdításában is (Agr. 33,3): *egressi priorum exercituum terminos.*

[18] Vö. *G. Perl* Germania-kommentárját (Berlin 1990, 220) a Tacitus (Germ. 34,2) említette Herculesoszlopokról, vagy a 140. lapon: „zur Sitte der Altäre oder Säulen als Markierung des äussersten Punktes der Reise, bzw. des Feldzuges, etwa des Hercules oder Alexanders", utalással Strabónra: III 5,5—6 p. 170. L. még Iust. XII 10,5 sk. (Nagy Sándorról): *positis imperii terminis... in monumenta a se rerum gestarum... aras statuit.*

statuam volt dare auream solidam faciundam..., quae siet... factis monimentum suis (439 skk.), *quia enim... dimidiam partem nationum omnium* (a perzsáktól Libyáig!) *subegit solus intra viginti dies* (442 skk.). Wilamowitz megjegyzései (Isyllos von Epidauros. Berlin 1886, 37) Sikyón 303. évi ostromáról (vö. 394 skk.) kiegészítendők a *de Coculitum prosapia* (392) eredeztetett félszeműek *(unoculi) antigonosi* (Monophthalmos!) célzásával, amit azonban a római nézők *más* — a köztudatban élő — félszeműre is érthettek. P. Grimalnak a plautusi darabhoz fűzött észrevételei és azonosítási kísérletei[19] szellemesek, de csak részben igazolhatók.

A *perfidus Hannibal*-ról szóló előadásunk teljesebb magyar változatában[20] felvetettük a kérdést: ha Silénos, Hannibal kíséretének tagja és tetteinek megörökítője Norden szerint[21] „ganz im Fahrwasser der hellenistischen Historiographie" irodalmárkodott, szabad-e megkockáztatnunk azt a feltevést, hogy lakinioni πράξεις-feliratának megszövegez(tet)ésében Hannibal is a hellénisztikus minták gyakorlata szerint járt el? W. Hoffmann (Hannibal-monográfiájában, Göttingen 1962, 100) csak annyit írt, hogy „a pun hadvezér 42 éves korában tette azt (mármint hadjárata lefolyásának ország-világ elé tárását), amit mások életük végeztével (nach einem erfüllten Leben) szoktak tenni." A célzás félreérthetetlenül Augustus *res gestae*-jának szól.

A közelmúltban G. Brizzi „még egyszer" visszatért a „Hannibal és a hellénizmus"-kérdésre[22] és — főleg Cornelius Nepos és Iustinus (Pompeius Trogus) nyomán — megértő, sőt lelkes szavakkal igyekezett feltárni a nagy hadvezér mögött sejthető „rendkívül összetett és érett alakot" (245: di accorgersi che dietro al grande capitano esiste una figura straordinariamente più complessa e matura). Hannibal „ nemcsak tanult a történetíró Sósylostól, hanem maga is *az* volt",[23] nemcsak a hellénisztikus condottierék neveltje, hanem a hellénizmus kultúrájáé is, keleti száműzetésében „mentesülve a ránehezedő etnikai, történeti, politikai valóság kötelékeitől" (la matrice culturale... sola poteva nobilitare l'uomo e svincolarlo dalla contingente realtà etnica, storica, politica). Hannibal egyéniségének erre az aspektusára főleg élete második felének ritkábban vizsgált epizódjai vethetnek némi fényt, „amikor szerencséje már leáldozóban volt" (quando ormai si è esaurita la sua fortuna; Brizzi szavai a Metaurus utáni Hannibalt visszhangozzák: *occidit, occidit spes omnis et fortuna nostri nominis Hasdrubale interempto,* vö. Liv. XXVII 51,12 *Hannibal agnoscere se fortunam Karthaginis fertur dixisse*). Igen, 205-ben járunk,

[19] *P. Grimal:* Échos plautiniens d'histoire hellénistique. Mélanges A. Piganiol, III. (Paris 1966) 1731 skk.; *id.,* Le siècle des Scipions. Paris 1975, 98 (a görög hadtudomány iskolájában nevelődött Hannibalról). — L. még *E. Doblhofer:* Zur Geschichte eines antiken Motivs. Živa Antika 44 (1994) 127 skk. (Leporello regiszter-áriájának antik előzményeiről, egyebek közt a Curculio-helyről). A plautusi darabban sűrűn emlegetett pecsétgyűrű *(anellus)* gemma-ábrázolásából (v. 424) kiindulva merész, de tanulságos összefüggésekre következtetett Salv. *Settis:* Alessandro e Poro *in campis Curculioniis.* Parola del passato 23 (1968) 56 skk.

[20] Ant. Tan. 40 (1996) 74.

[21] Ed. *Norden:* Ennius und Vergilius. Leipzig—Berlin 1915, 118.

[22] *G. Brizzi:* Ancora su Annibale e l'ellenismo: La fondazione di Artaxata e l'iscrizione di Era Lacinia. Atti del I. Congr. internaz. di studi Fenici e Punici (Roma 1979). Roma 1983, 243.

[23] *S. Mazzarino:* Il pensiero storico classico, II/1. Bari 1966, 155.

amikor Hannibal „a lakinioni Héra-szentély közelében töltötte a nyarat" (Liv. XXVIII 46,16) és ott azt a bizonyos kétnyelvű *ingens titulus*-t elhelyeztette (vö. Polyb. III 33,18; App., Annib. 57).

A hellénisztikus műveltségű Hannibalnak lehettek persze *hazai* mintái is. Tudjuk, hogy a karthagói Kronos-templomban volt kiállítva Hanno nevezetes afrikai *periplus*-ának eredeti szövege;[24] a bibliai Hiram ofiri vállalkozásának (I Kir. 9,28; 10,11 és 22) a tyrosi Astarte-szentély bronztábláira vésett megörökítése talán már csakugyan távoli és bizonytalan adalék volna. Tény viszont, hogy Hannibal a reprezentatív bilingvis feliratot nem az anyavárosban helyeztette el, hanem Italia déli végein, görög környezetben, tehát nem csupán tetteinek dicsőítésére vagy egyszerű rituális tiszteletadásra volt gondja, hanem üzenetét — propagandisztikus céllal — a görög világnak szánta; 205 nyarán, defenzívába kényszerítve, az egyelőre *nem* római fennhatóság alatt élő Mediterraneum népei közt akarta ébren tartani tetteinek emlékét és a *reményt* (Brizzi, 246).

Brizzi további fejtegetései a Cicerótól említett *columna aurea* és a panchaiai aranyoszlop közti esetleges összefüggésről már túl messzire vezetnek. Annyit mindenesetre nem árt megszívlelnünk, hogy „az euhémerizmus bizonyos elemeinek Nagy Sándor hódításai adtak végleges formát" (247).[25] Az érdemes olasz kutató így jut el Hannibal tetteinek politikai szándékú megörökítésével kapcsolatban Euhémeros „jóltevő isteneinek" (εὐεργέται θεοί) hellénisztikus kultuszáig, Ptolemaios *Euergetés* és a kommagénéi Antiochos ránk maradt feliratáig és Momigliano fentebb tárgyalt összefüggés-felismerésének megerősítéséig. Azt persze, amit egy jegyzetben (248,47)[26] a Hannibal alakját körüllengő „sámánisztikus auráról" és a germán Odin-Wotan alakjának végső soron *hannibali* eredeztethetőségéről összehord, nyugodtan a találgatások birodalmába utalhatjuk.

Ami most a hellénizmus karthagói meggyökerezését és a Sesóstris-ideológia *megfordíthatóságát* illeti (vagyis hogy nemcsak az egyiptomi papok melengették a messze Nyugatra is kiterjedő egyiptomi nagyhatalom gondolatát, hanem Karthago vérmesebb köreitől sem lehetett idegen a Karthago központú „Melqart-ideológia"), utalunk itt először is a teljesebb Servius-kommentárnak az Aeneis IV 37 sk. sorához *(Africa terra triumphis dives)* írott megjegyzésére: *et quidam dicunt Afros numquam triumphasse,* illetőleg ennek ugyanitt olvasható cáfolatára: az id. Plinius igenis foglalkozott a legendás *egyiptomi* Sesóstris alakjával (Nat. hist. XXXIII 3,52), aki a legyőzött királyokat diadalszekerébe fogta (vö. Hérod. II 103; Diod. I 55,4 és 58,2; Val. Flacc. V 418), a Iustinus-féle Pompeius Trogus-kivonatban (XIX 1,7) pedig a *karthagói* Hasdrubal diadalmenetei-

[24] Vö. *H. Daebritz:* RE „Hanno" 2362 (utalással Hannibal lakinioni feliratára és keleti uralkodók hasonló beszámolóira); *F. Jacoby:* RE „Euemeros" 963 („eine Sitte, die von hellenistischen und barbarischen Königen nachgeahmt das Wesen der Res gestae divi Augusti erklärt").

[25] Vö. *T. S. Brown:* Euhemerus and the Historians. Harv. Theol. Rev. 39 (1946) 263 sk.; *L. Troiani:* L'opera storiogr. di Filone da Byblos. Pisa 1974, 43.

[26] *T. W. Africa* nyomán: The One-eyed Man against Rome: an exercise in Euhemerism. Historia 19 (1970) 529 skk.

ről történik említés.[27] Utalunk továbbá Orosius *különleges* világbirodalom-felosztására: a numidiai születésű Augustinus munkatársa és bizonyos értelemben folytatója ugyanis történeti művében — a hagyományos beosztástól eltérőleg — nem két, nem is három, hanem *négy* birodalommal operál.[28] A szokásos magyarázat szerint Orosius a számszimbolika meggyőződéses híveként az égtájak számához igazította volna a „birodalmakat" (Hist. adv. pag. II 1,4): *a principio Babylonium* (= Kelet) *et deinde Macedonicum* (= Észak) *fuit, post etiam Africanum* (= Dél) *atque in fine Romanum* (= Nyugat). Mások egyszerűen Orosius hanyagságára vagy önkényeskedésére gondoltak. Túl merész volna az a feltevés, hogy Augustinus *conpresbyter*-e (Ep. 166,2 p. 547,5 G.) — karthagói időzése során — esetleg *ottani* hagyománnyal szembesült és Makedonia vezérszerepe után nem mindjárt Rómának, hanem a nagyhatalmi ambíciókat tápláló Barkidák birodalmának juttatta volna a *regnorum principatus*-t? A várható ellenvetések kivédésére csak két mozzanatot említünk: A Karthagót mindenáron elpusztítandónak *(delenda)* vélő győztes látványosan nem törődött a hazai történeti hagyomány megőrzésével,[29] ennek ellenére az Augustus jóvoltából Mauretaniában uralkodó C. Iulius Iuba (Kleopatra Seléné férje, aki mellesleg szintén Hérakléstól vezette le származását), nemcsak a hellénisztikus kultúrának volt lelkes híve és terjesztője, hanem Hannibal emlékét is buzgón ápolta.[30]

De a jelek szerint Tertullianus is őrzött valamit szülővárosának történeti hagyományaiból. Írásaiban ismételten kitér Karthago alapítójának (Apol. 50 *aliqua Karthaginis conditrix*) dicséretére. Például a *De monogamia* 17. fejezetében Dido úgy szerepel, mint a bibliai *melius est nubere, quam uri* (I Kor. 7,9) pozitív ellentéte (*maluit e contrario uri, quam nubere;* 1. még Ad mart. 4). A másik karthagói *matrona* Hasdrubal felesége, aki férjének *aeneasi* gyávaságát látván, gyermekeivel együtt a lángok közé vetette magát (Ad nat. 2,9). A neves egyházi író a *pius*-nak emlegetett Aeneas gyalázásával különben sem tud betelni *(ibid.)*.[31]

Mindezek után visszatérve a Monumentum Ancyranumra: Az *előzmények* sokaságának és változatosságának felsorakoztatásával nem az volt a célunk, hogy Augustus *monumentum*-át valamelyik korábbiból eredeztessük, vagy éppen a számunkra megfoghatatlan lakinioni bilingvissel rokonítsuk, hanem hogy a sok, *párhuzamként* számon tartandó dokumentum között *király(nő)i rangját* — egyedülállósága okán — továbbra is tiszteletben tartsuk. Ha pedig végezetül — E. Kornemann (fentebb idézett) megfogalmazására gondolva — azt kérdezzük: a keleti „előzményekhez" képest miben nyilvánul

[27] Vö. *G. Piccaluga:* Minutal. Saggi di storia delle religioni. Roma 1974, 119 skk. (Hannibal a gadesi Melqart-szentélyben.)

[28] Vö. *Schanz—Hosius—Krüger:* Gesch. der röm. Lit. IV/2 (München 1920) 488.

[29] Plinius szerint (N. h. XVIII 22) a karthagói könyvtárak anyaga a *reguli Africae* (Micispa, Gulussa, Mastanabal) birtokába jutott; vö. *V. J. Matthews:* The *libri Punici* (Sall., Iug. 17,7) of King Hiempsal. AJPh 93 (1972) 331 (a karthagói hagyományok továbbéléséről); *W. Huss:* i. m. 504 skk.

[30] Vö. *G. Charles-Picard:* Hannibal. Paris 1967, 105; 243.

[31] Ezekre a helyekre Takács László hívta fel a figyelmemet. — Vö. legújabban *J. B. Rives:* Religion and authority in Roman Carthage. Oxford 1995, 153 skk. (Punic past in Carthage); Tertullianusról a 273 skk. lapokon.

meg a Monumentum Ancyranum „nyugatisága"? — abban, hogy a római *princeps* nem hasogat bárdjával sziklákat, mint a Héraklés (és az ókori keleti uralkodók) nyomában járó Hannibal; nem *flectit amnes* (Hor., C. II 19,17), nem kényszeríti meghátrálásra a „barbár tengert" *(ibid.),* mint a világhódító Dionysos és „utánzói", *csak* — mint *béketeremtő* (εἰρηνοποιός) — az évszázados polgárháborúkba belefáradt oikumenét békéltette vagy éppenséggel *váltotta* meg. Ennek örök emlékezetére vésette bronztáblákba *tetteit,* mint ahogy Nagy Sándor óriási oltárokat emeltetett hódító útjának végén, χαριστήρια τοῖς θεοῖς ... καὶ μνημεῖα τῶν αὐτοῦ πόνων (Arr. V 29,1).

RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

IAM VERIS COMITES...

(HORATIUS C. IV 12. ÉRTELMEZÉSÉHEZ)

KOVÁCS MARIKA EMLÉKÉNEK
† 1956. okt. 25.

Miért írta Horatius, mikor és főleg kinek a címben jelzett versét? Kérdőjelek tömegével állunk szemben. Nagy a tét: követhetett-e el Horatius akkora tapintatlanságot, hogy ódáinak negyedik könyvében egy legjobb költő-barátjával azonos nevű, egyébként ismeretlen kenőcsárushoz írjon vendégségbe invitáló verset? Nem véletlen, hogy a Horatius-irodalom erősen megoszlik mind az egész vers, mind pedig a benne főszerepet játszó Vergilius személyazonosságának megítélésében.[1] A carmen mondanivalójának megértésében mutatkozó bizonytalanság jól tükröződik az 1940 és 1989 között elmúlt közel hatvan év magyar műfordításainak címadásában is:

1. Vergiliushoz (ford. Vas I., 1940)
2. Vergiliushoz, a hasonlónevű kereskedőhöz (ford. Erdődy J., 1946)
3. A tavaszról (ford. Vas I., 1961)
4. Virgiliushoz — kissé fukar — kereskedőhöz (ford. Bede A. 1989).

Mindezek a cím adásával létrejött értelmezések azonban a versnek csak egyes kiragadott nyelvi elemeire támaszkodnak s módszertani szempontból elfogadhatatlanok. Érdemes ezzel kapcsolatban a modern irodalmi szemiotikának arra a megállapítására utalni, amely szerint „az eszmét nem egyes, akár szerencsésen összeszedett idézetek tartalmazzák, hanem az egész művészi struktúra fejezi ki", vagy Tolsztojra hivatkozni, aki szerint „minden egyes gondolat, melyet különállóan, összefüggéséből kiszakítva fe-

[1] A vers általában lekicsinylő értékelésével szemben kivételt jelent Borzsák István véleménye: Hor. Ódák és ep. Bp. 1975, 485. Egyébként azok a kutatók, akik az ódában említett Vergiliust a költő Vergiliusszal azonosítják, az óda jelentőségét is hangsúlyozzák; vö. *H. Menge:* Die Oden und Epoden des Horaz. Berlin 1899, 413—416; *V. Ussani:* Le liriche di Orazio. II. (Torino 1927) 218—220; *N. E. Collinge:* The Structure of Horace's Odes. London 1961, 75—77. Teljesen más módszerrel, két kutató is bizonyította már, hogy az ódában szereplő Vergilius csak a költő lehet: *L. A. Moritz:* Horace's Virgil. Greece and Rome 16 (1969) 174—193; *D. H. Porter:* Horace, *Carmina,* IV 12. Latomus 31 (1972) 71—87. *R. G. M. Nisbet* és *M. Hubbard* is lehetségesnek tartja az azonosítást: A Commentary on Horace: Odes. Book I. Oxford 1970, 40: „In turn Horace wrote for Virgil an *epicedion* on Quintilius (*carm.* 1,24) and probably an amusing invitation-poem (4,12)."

jeznek ki, elveszti értelmét, és szörnyen laposssá válik".[2] Márpedig Horatiusnak ez egyik legmélyebb és súlyos üzenetekkel teli verse, amelyet csak egész művészi struktúrája keretében lehet és szabad értelmezni. A költemény középpontjába állított Vergiliusszal kapcsolatban pedig feltétlenül figyelembe kell vennünk Horatius egyik legjobb ismerőjének véleményét: „A rejtélyes Vergilius semmiképpen sem lehetett jelentéktelen személy, különben H. nem tisztelte volna meg verssel a IV. könyv címzettjeinek társaságában, és a nevét sem tette volna a költemény központi helyére, a középső versszak élére."

Kétségtelen, hogy a versben szereplő Vergilius kenőcsárussá történő minősítése nem a költemény eszmei mondanivalójára, hanem néhány kifejezésre támaszkodik, amelyek az egész összefüggésében másként is értelmezhetők. A fentebbi idézeteket figyelembe véve meggyőződésünk az, hogy ez a Vergilius csakis Horatius legjobb barátja, az *Aeneis* költője lehetett, akit Kr.e. 19-ben örökre elvesztett. Kíséreljük meg a költemény eszmei mondanivalóját szélesebb összefüggésben értelmezni.

A két költő közel egykorú volt, Horatius öt évvel fiatalabb Vergiliusnál. Ez az öt lehet nagyon sok és nagyon kevés. Vergilius emberi, baráti nagysága Horatiusszal kapcsolatban is megmutatkozott. A vers megértése enélkül lehetetlen. Egyiküket sem dédelgette a sors gyermek- és ifjúkorukban. Férfikorukban — igaz — jött a kárpótlás! Magasztalt, elismert költők. De kárpótolhat-e érző lelkű egyéniségeket a későn jött dicsőség és elismerés? El tudják-e felejteni a lélek sérülése nélkül a megalázásokat? Az *ex humili loco* származás miként viselhető megalkuvás nélkül és méltósággal? Horatius felszabadított rabszolga-utód, Vergilius pedig kicsiny földjéről is elűzött parasztivadék, de barátok sorsazonosságuk és jellemszilárdságuk alapján is.

Az igazi barátság örök. Az, amelyik akár saját elhatározásból, akár parancsra megszüntethető, soha nem volt igazi. Magyar irodalmi példaként Arany és Petőfi barátságát hozom fel, ehhez hasonlónak szeretném bizonyítani Horatiusét és Vergiliusét. Az előbbieknek nem adatott meg, hogy férfikorukban is figyeljék egymás alkotói tevékenységét. Arany csak lobogni érezhette a barát szellemét, művészi gonddal nem igazíthatták egymás lantos ujjait, amint ezt Horatius és Vergilius tehette. Ha viszont a két aranykori nagyság barátsága igazi volt, akkor joggal merülhet fel az a kérdés, hogy hűtlenné válhatott-e Horatius Vergiliushoz akár életében, akár halála után, feledhető volt-e a „minden titkok tudója"?[3] Sok titkot tudtak ők mindketten. Vergiliust nem lehetett elfelejteni, és Horatius nem is tagadta meg sohasem. Ilyen legendásnak tartott barátság után nehezen tehető fel, hogy Horatius az illető ódát nem költő-barátjának, hanem egy kenőcsárusnak vagy fukar kereskedőnek írta volna.

Hogy mikor születhetett ez a költemény (Vergilius életében vagy halála után?), teljes bizonyossággal nehéz meghatározni. Egy biztos, hogy az élettel-halállal számot vető IV. könyv gyűjteményébe került. Ha egész életében nem lett volna is őszinte Horatius, de a halál, a nagy útra történő készülődés (cf. II 17,10 skk. *ibimus, ibimus, utcum-*

[2] *J. M. Lotman:* Szöveg — modell — típus. Budapest 1973, 21; a Tolsztoj-idézet a 20. lapon.

[3] *Adamik Tamás* nevezte így Vergiliust Minucius Felixről 1966. szeptember 11-én a rádióban tartott előadásában.

que praecedes supremum iter comites parati) előtt mi értelme lehetett volna az egykori barátság ilyen látványos és ízléstelen megtagadásának? Egyébként Horatius költészetének egyik jellemző sajátossága, hogy életének meghatározó élményei és kapcsolatai verseiben olykor csak sokkal később jutnak kifejezésre. Legjobb példa erre Horatius nagy szerelmének, Cinarának az esete, akihez fűződő viszonyáról és érzelmeiről csak annak halála után beszél az ódák IV. könyvének két versében is (IV 1, 3 sk. *non sum qualis eram bonae sub regno Cinarae,* IV 13,22 *sed Cinarae breves annos fata dederunt*). Semmi sem szól tehát az ellen, hogy a IV 12. ódában is egy kegyeletteli emlékezést lássunk legjobb költő-barátjára, Vergiliusra, akinek elvesztését sohasem tudta magában igazán feldolgozni, még élete vége felé is felidézte halála feletti tragikus életérzését és ifjúkoruk vidám, tréfás örömeit. Joggal mutatott a kutatás már régebben arra, hogy e költemény második fele (a 4. versszaktól) catullusi hangvételű.[4]

Barátok voltak-e igazán Horatius és Vergilius? Lehet, hogy nem hangoztatták, de éreztették egymással, mindig akkor, amikor szükség volt rá. Hogy mi a barátság? Idézzük Hamvas Bélától: „hősies, intim, szellemi és játékos". De az igazi barátság mind a négy elemet egyesíti, ez a barátság négy dimenziója: „szellemi az, hogy ahol együtt vagyok vele, az a szellem világa, a játék az, hogy vidáman játszom vele, az intim, hogy feltárom magam." Ebben az ódában elementáris erővel mutatkozik meg a barátság két utolsó jellemzője. Azért érthető nehezen a vers, mert Vergilius személyiségét a szavak mögé varázsolta Horatius, csak *flebiliter gemens* emlékezik arra, akivel valaha „édes" volt a *desipere*. Így vigasztalta egykor Horatius Vergiliust Varus halálakor: *multis ille bonis flebilis occidit* (Carm. I 24). A sírversek e jellemző szava is segít a vers megértésében.

Tudjuk, hogy Horatius éppen Vergilius révén került Maecenasszal és Augustusszal kapcsolatba, a „magasságokba", s mindketten ugyanabban a bonyolult társadalmi viszonyrendszerben éltek. Ifjúkoruk morálisan tiszta volt, tehetségük még szabadon állott saját önmegvalósításukra. Ahogy eredeti társadalmi helyzetük összekapcsolta őket, ugyanúgy későbbi elkötelezettségük Maecenas (és Augustus) irodalompolitikai elvárásai iránt, amelyekkel szemben mindkettőnek lehettek fenntartásai. Róma irodalmi élete azonban alapvetően átalakult, s az irodalmi függetlenségnek azok a lehetőségei, amelyek Catullus számára még adva voltak, számukra, akiknek megélhetése és elismertsége az augustusi társadalmi elittől függött (még azoké is, akik Asinius Pollio köréhez[5] tartoztak), csak bizonyos kompromisszumok árán voltak megőrizhetők. Erre utal egyrészt a *nobilium iuvenum cliens,* másrészt a *studium lucri* kifejezés a költeményben. Az első kifejezéssel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a *iuvenis* szó a latinban 30—45 év közötti férfit jelent, tehát a római elitnek éppen azt a nemzedékét, amely Vergiliust, Horatiust és nemzedékük többi kiemelkedő költőjét anyagilag támogatta. Tudjuk, hogy Vergilius esetében a *nobiles iuvenes* Asinius Pollio, Alfenus Varus és Cornelius Gallus

[4] Vö. legutóbb *Borzsák I.:* i. m. 485.

[5] Asinius Pollio irodalmi köréről: *E. Bickel:* Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur. Heidelberg 1937, 168—169.

voltak. A *studium lucri* kifejezésben pedig a *lucrum* szó értelme ugyanaz is lehet, mint a Cicerónál is előforduló *de lucro vivere* kifejezésben, amelynek jelentése „mások kegyéből élni".

Horatius és Maecanas barátságát a tudományos irodalom többet emlegeti, mint Horatiusnak Vergiliushoz fűződő baráti viszonyát. Ennek oka részben bizonyára Maecenas jelentős irodalompolitikai szerepe lehet Horatius költői életművének kibontakozásában. De Horatiusnak Vergiliushoz fűződő baráti viszonya más jellegű volt, mélyebb, személyesebb és teljesebb. Az I. könyv híres 3. *carmen*-jében, amelyben Horatius a Görögországba utazó Vergiliust búcsúztatja, „lelke felé"-nek nevezi barátját, amikor kéri a hajót: *serves animae dimidium meae.* A lelke felét Horatius tehát Vergiliusnak adta, neki maradt a másik fél. Két fél alkot egy teljes egészet, így barátságuk teljes. Ugyanakkor a II. könyv 17. nagy asztrológiai *carmen*-jében Maecenast „lelke részé"-nek mondja: *a, te meae si partem animae rapit maturior vis, quid moror altera.* Ismerve Horatius költői nyelvhasználatának tudatosságát, az *animae dimidium meae* és a *meae pars animae* kifejezések megválasztását aligha tekinthetjük véletlennek. Az *animae dimidium meae* kifejezés jelentés-többletértékkel rendelkezik, világos, félreérthetetlen, míg a *meae pars animae — (pars) altera* megfogalmazásnál csak a hasonló értelmezés lehetősége áll fenn.

Horatius jól értett az asztrológiához, Maecenas pedig hitt is benne, akkor a II 17. óda érdekes, bókoló, udvarló vers benyomását kelti. Horatius leírta azt, amit Maecenas akart, kedveskedett neki: „Együtt halunk meg." Az igazi barátság túléli a halált, de az egyszerre távozás megjóslása nem jelenti feltétlenül a barátság mélységét és teljességét. Mély barátság volt a múlt században A. Tennyson és A. Hallam között, de az égiek irigysége, egy véletlen hajókatasztrófa gyorsan véget vetett ennek. A hullámok nem őrizték meg a költő „lelkének felét" s nem adták vissza a partnak. Tennyson hatalmas siratóverssel búcsúzott barátjától, a „lelke felétől". Ilyen felidéző, emlékező búcsúversnek tarthatjuk a komoran tréfálkozó IV 12. ódát is. A „fél" és a „rész" mibenléte Babitsot saját magával kapcsolatban is foglalkoztatta. A „Psychoanalysis Christiana" egyik kéziratos változatában töpreng: „Egyik felünk? Egyik részünk? Bókol a világnak. Másikon a szem csak sötétséget láthat." Végül e próbálkozás kimaradt a vers végleges változatából. Horatius viszont döntött: Vergilius a *dimidium.*

Ezeknek az összefüggéseknek a birtokában vizsgáljuk meg most a vers eszmei mondanivalóját először analitikusan:

1. A tavasz megérkezése.
2. Furcsa mitológiai kép, célzásokkal. Látszólag nem illik a költeménybe *(infelix avis).*
3. Pásztori idill.
4. Vergilius megszólítása, központi helyen.
5. Nárdus-olaj cserélése gondűző borra.
6. Vendégség csereberével, tréfálkozással.
7. A halál árnyékában önfeledtség, édes feloldódás.

1. A *ver,* a tavasz, pozitív érzelmeket ébresztő szó, de itt milyen tavaszt ír le Horatius? Ha összehasonlítjuk az itt leírt tavaszt Horatius más tavaszleírásaival, azt a benyomást nyerjük, hogy itt zordabb tavasz jelenik meg előttünk, mint az I 4. és a IV 7. ódákban. Míg azokban a tavaszt a langyos szelek, a *Favonius* és a *Zephyri* hozzák, addig itt az északról fújó hideg thrák szelek *(animae Thraciae).* Míg itt még csak éppen felengedtek a fagytól a mezők, azokban már kinőtt a fű és a fák lombozata, az idő olyan enyhe, hogy Venus már a szabadban vezeti a kartáncokat, sőt Gratia nővéreivel és a Nymphákkal meztelenül táncol. A IV 12. óda tavaszleírása viszont nem kelt bennünk igazán tavaszi hangulatot.

2. A második versszak végképp nem illenék egy szelíd tavaszt sugalló bevezetéshez, hiszen ebben Horatius egy kegyetlen mitológiai történetre utal, amely a legjobb szándékkal sem szelídíthető szórakoztató, tavaszi hangulatú elbeszéléssé. Megjelenik egy szerencsétlen madár *(infelix avis),* rak ugyan fészket *(nidum ponit),* de sírósan, sóhajtva *(flebiliter, gemens)* Ityst, a fiát siratja. Ki volt Itys? Ez lényeges, mert az „örökké tartó szégyen" *(aeternum opprobrium)* csak így érthető meg. Mit bosszult meg *(ulta est)* a madár? Királyok barbár szenvedélyeit *(barbaras regum libidines).*

Nézzük a történetet! Tereus thrák király (l. thrák szelek) Prokné nevű feleségének nővérét, Philomélát meggyalázta, majd hogy az sérelmét ne tudja elpanaszolni, kivágta a nyelvét, és ahelyett, hogy vendégségbe vitte volna testvéréhez, azaz a saját feleségéhez, holtnak hazudta otthon. A nőtestvérek Pandión athéni király lányai voltak. A meggyalázott nő mégis üzent testvérének, sérelmének leírását kelmébe szőve juttatta el hozzá. Ketten közös bosszút kitervelve megölték a thrák királynak Proknétól született kisfiát, Ityst, megfőzték és feltálalták apjának. A király megette saját fiát. Ez a történet szétfeszíti a vers filológiai elemzésének kereteit. Pszichopatológiás eset, rémtörténet, eszeveszettség, őrület. Sajátos bosszú! Saját vért megölni? Hogy mire gondolt itt Horatius, azt csak sejthetjük. Hol itt a szép tavasz? Egyáltalán tavasz? Egy szörnyeteggé vált anya, gátlástalan Médeiák féktelen tombolása. Milyen költői üzenetet küldött ezzel Horatius? Ugyanazt, mint a 16. epódoszban *(inpia perdemus devoti sanguinis aetas),* csak mitikus megfogalmazásban?

3. A harmadik versszakkal mintha eljönne az „idilli" tavasz:

dicunt in tenero gramine pinguium
custodes ovium carmina fistula
delectantque deum, cui pecus et nigri
colles Arcadiae placent.

Kövér birkák legelnek a zsenge gyepen, pásztorok gyönyörködtetik muzsikájukkal az istent, akinek éppen Arkadia fekete dombjai *(nigri colles)* tetszenek. E szövegben feltűnő a *nigri colles* kifejezés megjelenése és nehéz a magyarázata. E nehézség részint abból adódik, hogy a *niger* szó szemantikai szerkezete rendkívül bonyolult, másrészt, hogy megértése kettős szemiotikai kódrendszeren keresztül történik.[6] Horatius a *niger*

[6] L. R. Jakobsonnak erről az elméletéről *J. M. Lotman:* i. m. 23.

szót az *ilex, silva, ignis* szavakkal kapcsolatban is használja. Az első kettővel kapcsolatban bizonyára a szó szemantikai alapstruktúrájára (valamilyen sötét színre) lehet gondolnunk. A *silva* szóval azonos szemiotikai rendszerbe tartozó *lucus*-szal kapcsolatban Horatius az *umbrosus* „árnyas" kifejezést is használja (I 4,11). Ezek a jelentésszerkezetek az *ignis* és *collis* szavakkal kapcsolatban kevéssé valószínűek, inkább a *niger* szó másodlagos szemantikai struktúrájára (szomorú, gyászos stb.) gondolhatunk. A juhokat „zsenge gyeppel" borított domboldalakon legeltetik a pásztorok, amelyeken nincsenek árnyékot adó vagy sötét erdők, s a tavaszi zsenge fűre sem illik a sötét színű jelző. Ezért is kell a *niger* szó másodlagos szemantikai struktúrájának keretében keresnünk a *nigri colles* kifejezés értelmét.

De miért szomorúak Arcadia dombjai? A vers harmadik versszaka félreérthetetlenül Vergilius eklogáira, s azokon keresztül pedig magára Vergiliusra utal. Ez az utalás Vergiliusra már a második versszakban, Tereus thrák király történetével megkezdődött. Ezt ugyanis a híres Silenus-eklogában (VI) Vergilius is feldolgozta. Ennek 78—81. sorai Tereustól szólnak, aki maga is madárrá (búbos bankává) változott, és Philomeláról, aki a (szörnyű) lakomát készítette neki:

... ut mutatos Terei narraverit artus,
quas illi Philomela dapes, quae dona pararit,
quo cursu deserta petiverit, et quibus ante
infelix sua tecta super volitaverit alis.

Itt a király úgy jelenik meg, mint *infelix avis,* még ha magát az *avis* szót Vergilius nem is használja. Vergilius úgy idézi itt ezt a történetet, mint amelyet Gallus is megénekelt. A 64—86. sorokban pedig Gallusról énekel Silenus *(tum canit ... Gallum),* akit a Múzsák a Helikón hegyén Hésiodos pásztorsípjával ajándékoztak meg, hogy azzal „énekeljen". Ugyanazt a történetet mondja el tehát Vergilius VI. eklogájában Gallusra hivatkozva, amelyet Horatius ódájának második versszakában csak rejtélyes utalásokkal érint. Arról a Cornelius Gallus költőről van szó, akinek tehetsége fényes politikai és katonai karriert biztosított, s aki Egyiptom első praefectusa volt, de uralkodói viselkedésével felkeltette Octavianus féltékenységét, mire az az ellene indított senatusi eljárás elől az öngyilkosságba menekült.

Ehhez az akkor még Augustus barátságát is bizalmát élvező Gallushoz írta Vergilius híres X. záróeklogáját, amely így kezdődik:

Extremum hunc, Arethusa, mihi concede laborem.
Pauca meo Gallo ...
carmina sunt dicenda: neget quis carmina Gallo?

Vergiliusnak még nem kellett megtagadnia a dalt barátjától és patrónusától. Horatius kegyvesztetté vált volna, ha Gallusról nyíltan írt volna. Így „virágnyelven" írt az egykori költőtársról. Vergiliustól kölcsönözve és rá utalva Gallusról is megemlékezett. Ha-

sonló helyzetben nagy művészek alkalmaznak ilyen megoldásokat. Így idézte Kodály is „Zrínyi"-jében a Szózatot, amikor nyíltan nem lehetett hirdetni, hogy „Hazádnak rendületlenül légy híve, ó magyar!".

Vergilius jelenlétét Horatius ódájában még vitathatatlanabbá teszi a X. ekloga és az óda harmadik versszaka lexémáinak összehasonlító szemiotikai vizsgálata. A harmadik versszak 14 szókészleti egységéből 11 megvan a X. eklogában is:

Horatius, C. IV 12.		Vergilius X. ekloga
dicunt ... carmina	3. sor	*carmina sunt dicenda*
in tenero	7.	*tenera ... virgulta*
gramine	27.	*gramina*
custodes	36.	*custos gregis*
ovium	16.	*oves*
fistula	34.	*fistula*
deum	26.	Pan *deus*
pecus	17.	*nec te paeniteat pecoris*
nigri colles	39.	*nigrae violae*
Arcadiae	26.	Pan *deus Arcadiae*
placent	63.	*placent*

Ezek után Vergilius személyét illetően már semmi kétség sem lehetséges. Vergilius az élő Gallusról írt, Horatius pedig arról a korról, amikor még fiatalok voltak, élt Vergilius, élt Gallus, Catullus. Horatius talányosan, de nem megfejthetetlenül írt mindhármukról, sőt rajtuk keresztül mindazokról, akikkel együtt „mulatoztak" akárhányszori vendégeskedésükben. Az ilyesmit egy költő, aki ember és igazi barát volt, nem feledheti és tagadhatja meg. Horatius ezt nem is tette meg. Philomela nyelvét is kitéphette a thrák király, mégis megtalálta az üzenés módját. Horatius is tudott üzenni és emlékezni költőbarátaira, sorsukra, a sok vérontásra.

Ezek után aligha lehet kétséges, hogy ki a IV 12. óda megszólítottja. A költemény egész eszmei mondanivalója alapján csak Vergilius, a már halott költő-barát lehet, aki mellett azonban áttételesen és rejtetten Gallus és Catullus személyisége is felsejlik. Már láttuk, hogy a *iuvenum nobilium cliens* és a *studium lucri* kifejezések egyáltalán nem szólnak az ódában megszólított Vergilius kereskedő volta mellett. A *cum tua ... merce veni* tréfás felszólítás nem valami *mercator*-nak, hanem a baráti társaság tagjának szól. De ugyanebben az összefüggésben értelmezhető az *onyx*-tégelyben vitt *nárdus*-olaj szereplése is a költeményben. Egyrészt ugyanis szokás volt a rómaiaknál, hogy a közös lakomához a baráti társaság tagjai hozzájárultak, másrészt pedig, hogy a lakomázók nárdus-olajjal illatosították magukat (Hor. II 11,16 *Assyriaque nardo potamus uncti,* Tib. III 6,63 *Syrio madefactus tempora nardo*). Így végeredményben nem marad a költeményben semmi alapja annak az antik kommentárokra visszamenő feltevésnek, hogy a IV 12. ódában megszólított Vergilius nem Horatius nagy költő-barátja, hanem egy ismeretlen kenőcskereskedő lett volna.

A verset az teszi nehezen érthetővé és rendkívülivé, hogy Horatius e versében halott költőtársait idézi fel, név szerint is Vergiliust, de közvetve Gallust és Catullust is. Ezért van a költeménynek, különösen első részének komor hangulata, de még a catullusi hangvételű második részben is a sötét színek dominálnak. Ezért a szomjúságot indokoló *tempora* legalábbis kétértelmű. A zord tavasz aligha indokolja a borba való feledkezést, annál inkább „az idők, a kor sötét jelenségei". Külön figyelmet érdemel az *onyx* edényke és a *nardus*-olaj. Bár mindkettő szereplése érthető egy korabeli római baráti társaság lakomáján, mégis bizonyos tekintetben erősítik a második részben is érzékelhető sötét színeket.

Az onyx színe elgondolkodtató. Drágakőszakértők szerint színe legtöbbször fekete, így ismét megjelenik a fekete szín, amely nemcsak az ünnepélyesség jelzője, hanem a gyász sugallója is. Gondolkodóba ejt a nardus szerepeltetése is. Különleges olaj volt mindig, kenet Mária és Márta vendégfogadó házában is, ami már Jézus halálára is utal. Nagy értékű illatszer, 1 kg illóolajhoz 100 kg szárított gyökér kell. Tapasztalatokból leszűrt bizonyosság, hogy a nardus erősen igénybe vevő feladatok ellátásakor felfrissülést nyújt, új erőt ad a további helytálláshoz. Az onyx fekete színű féldrágakő, amelynek hatóereje segít, hogy az Én minden bánat és fájdalom fölé tudjon emelkedni. Az ókori világ hite szerint bizonyos kövek természetfeletti erővel rendelkeztek. Keleten kézikönyveket írtak a kövek természetfeletti tulajdonságairól. P. Pelliot Közép-Ázsiában talált egy olyan szogd szöveget, amely tíz kőfajta hatóerejét írja le. A hatodik kőről a következőket írja: „A hatodik kőfajtának olyannak kell lennie, hogy önmagától fekete ... Aki megtalálja ezt a követ, ne adja ajándékba a családon kívül senkinek. Mert ez a kő méreg elleni nagy hatású gyógyszer az ember számára".[7] Talán ez a kő az onyx volt.

A vendéglátást leíró sorokban (21—24) Horatius — úgy tűnik — tréfálkozva évődik ifjúságukra emlékezve, hogy annál hatékonyabb legyen a figyelmeztetés a záróstrófában. A bor hozzásegít ahhoz, hogy a korlátozó tudatosságon felülemelkedhessünk, *stultus*-nak lenni vagy annak látszani célravezetőbb. Az elkerülhetetlen testi halálra a lélek szabadságával szemben az *ignes nigri* emlékeztetnek, amelyek mégis beárnyékolják az alkalmi, édesnek tűnő gondtalanságot. A tréfa is sötétre vált egy pillanat alatt. Ezt csak olyan ember tudja megélni, és ha költő, verssé lényegíteni, aki igen közeli barátot, társat vesztett el. Ha az elvesztett személyek (Vergilius, Gallus, Catullus etc.) nagyon közel álltak az életben maradotthoz, akkor az az életkor előrehaladtával úgy érzi, mintha újra együtt volnának, együtt, de fiatalon. Így működik a tudat. Horatius is maga mellett érezte barátját, átélte újra azt a nehéz korszakot, amelyet megszenvedtek, majd naggyá lettek benne. Ez már a múlt. Talán felrémlettek Horatiusnak barátja szavai:

Venit summa dies et ineluctabile tempus (Aen. II 324).

[7] *E. Benveniste:* Textes sogdiennes. Paris 1940, 62—63. E szogd szöveg ismeretét és fordítását egykori tanáromnak, Harmatta Jánosnak köszönhetem.

Vergiliusnak már eljött, Horatius pedig érzi, sejti:

„Az élet távol, a halál közel,
Bűnt, balgaságot semmi sem föd el."

Ahogyan Juhász Gyula álmodta újra Vergilius gondolatait *„Venit summa dies"* című, kristálytiszta jellemű embert, költőt, eszköztelenül elénk varázsoló versében.[8]

[8] Kritikai megjegyzéseikért és tanácsaikért hálás köszönetemet szeretném kifejezni Borzsák István, Harmatta János, Ritoók Zsigmond akadémikusoknak, Adamik Tamás professzornak, Stirling Jánosnak és Bollók János docensnek, valamint Csibra Zsuzsa, Domány Judit, Gábor Ági tanárnőknek, Gyárfás Nóra drágakőszakértőnek és Rónyai Zoltánnak.

BORZSÁK ISTVÁN

POLITIKAI GONDOLKODÁS ÉS ÍRÓI SZÓVÁLASZTÁS (LUCANUS ÉS TACITUS PÉLDÁJÁN)

I.

PROCUMBERE, PROCIDERE, (PRO)STERNI

Legkorábbi Lucanus-tanulmányunkban[1] csak egy jegyzetben (169,22) tértünk ki a vergiliusi alvilágjárás *pietas* parancsolta előfeltételének — Misenus illő végtisztességének — lucanusi *negatív* pendantjára, a Massiliát ostromló Caesar istentelen vállalkozására, egy szent liget fáinak kidöntésére. Tökéletes a párhuzam, nyilvánvaló Lucanus költői (és politikai) szándéka: míg Vergilius hőse, az Augustus praefiguratiójaként ábrázolt Aeneas *első* az isteni parancs teljesítésében (Aen. VI 183 sk. *Aeneas ... primus hortatur socios paribusque accingitur armis*), az augustusi monarchia tulajdonképpeni megalapozója, Caesar, katonáinak a lykurgosi őrjöngéstől visszarettenő ijedelmét látván, *maga* ragad elsőnek fejszét (Phars. VI 433 sk. *primus raptam vibrare bipennem ausus...*), ő kezdi a *bűnt (nefas)*. Ezt a Lucanus-helyet nem említette klasszikus kommentárjában Ed. Norden sem, csak a Homéros és Ennius óta nyomon követhető epikus leírás császárkori utánzóinak[2] fokozódó terjengősségét emelte ki. Érdekes a különben finom érzékű F. Plessis — P. Lejay-kommentárnak ez esetben megfigyelhető érzéketlensége: „Il est un peu ridicule de voir Énée, armé d'une hache, *paribus armis,* et abattant plus d'arbres que ses compagnons." Nem favágóversenyről van itt szó, hanem a hős példamutatásáról, mindenkor és mindenben tanúsítandó elsőségéről (αἰὲν ἀριστεύειν), Achilleustól Nagy Sándorig és utánzóiig, vagy a *primus inventor*-eszmény megtestesítőiről, Prométheustól a Nobel-díj jelmondatában (vö. Verg., Aen. VI 663) kiemelt erény képviselőiig.

A kiindulásul szolgáló jegyzetben jeleztük a *pius Aeneas* favágói buzgalmának (Verg., Aen. VI 180 *procumbunt piceae...*) többszörösen ekhózó lucanusi kiforgatását: *tunc omnia late procumbunt nemora* (Phars. III 394 sk., majd 419 *procumbentis taxos;* 426 *iubet inmisso silvam procumbere ferro;* 440 *procumbunt orni...*), de ezt a néhány

[1] *B. I.:* Lucanus — Vergilius és Tacitus között. Ant. Tan. 24 (1977) 169, vö. Dragma II 193.

[2] Sil. Ital. X 526 skk. (Hannibal eltemetteti Cannae áldozatait): *... tum munera iussa... accelerant sparsoque propinquos agmine prosternunt lucos. Sonat icta bipenni frondosis silva alta iugis. Hinc ornus et... populus alba... scinditur...*, Stat., Ach. II 612 skk.: *ille* (sc. *raptor Helenae*) *Phrygas lucos, Matris penetralia caedit turrigerae vetitasque solo procumbere pinus praecipitat.*

soron belül bizony feltűnő szóismétlést[3] ugyanebben a részletben a továbbiak még feltűnőbbé teszik: az ostromlottak tűzcsóvái összerogyasztják a nagy fáradsággal felrakott óriási töltést: *procubuit maiorque iacens apparuit agger* (III 508), mire az ostromlók a frissen kivágott fatörzsekből — 512 *qualis procumbit montibus arbor* — hajókat ácsolnak és úgy folytatják az elszánt kikötőváros elleni harcot, amelynek hosszan elnyúló leírása a közelmúlt „manierizmus"-kutatásának többektől frekventált terepéül kínálkozott.[4]

Az imént idézett hely (a szárazföld felőli zárógyűrű *összerogyásáról:* III 508) a több értelemben csillogó *procumbere* ige különleges jelentését tükrözi, ugyanakkor a lucanusi szóhasználat távolabbi rokonságára utal: így rogyott össze holtan *teljes nagyságában* Achilleus is, μέγας μεγαλωστί (Od. XXIV 40; Patroklos: Il. XVIII 26), vagy amint Horatius írta (C. IV 6,9 skk. *mordaci velut icta ferro pinus... procidit late posuitque collum in pulvere Teucro*), miután Hektóron kitöltötte bosszúját, majd Priamos térdre rogyva könyörgött neki fia holttestéért (Ep. XVII 13): *rex procidit, heu, pervicacis ad pedes Achillei...* (L. még pl. Verg., Aen. II 424; Tac., Ann. I 59,3; Hist. IV 17,3). És íme így rogyik össze Pharsalos mezején századok nagy műve, a földkerekségre kiterjedő római birodalom, amelynek népeit Fortuna mind idevonta, *per quos* (sc. *campos Emathios,* mint az eposz kezdősorában) *tibi, Roma, ruenti ostendat, quam magna cadas* (VII 418 sk.),[5] — és mindez *egyetlen* gyászos nap (427 *Emathiae funesta dies*) eredménye.

De érdemesnek látszik az illető ige további jelentésárnyalatainak vizsgálata is. *Procumbere* jelenti egyebek közt a leborulást vagy térdre hullást, akár istenek imádására (pl. Lucr. V 1200 sk. *procumbere humi prostratum et pandere palmas ante deum delubra;* Tib. I 2,83 *procumbere templis;* Ovid., Fasti III 220 *in terram posito procubuere genu;* vö. Pompeius buzdító beszédével, Luc. VII 372 sk., ahol a senatus tiszteletre méltó öregjei könyörögnek a katonáknak: *credite... sacros pedibus prosternere canos,* stb.), akár földi hatalmasságok előtt (pl. Curt. Ruf. VIII 5,21 *procumbere;* de már előbb is, mint pl. VIII 5,6 *iussit* — sc. Alex. — *more Persarum venerabundos ipsum salutare prosternentes humi corpora;* 5,12; 5,21; 5,24; 7,13; Tac., Ann. I 12,1 *senatu ad infimas obtestationes procumbente;* XII 17,2; Suet., Tib. 24,1 *precantem senatum et procum-*

[3] Aligha vethető össze Verg., Aen. XI 395 *procubuisse,* ill. 418 *procubuit.*

[4] Vö. *E. Burck:* Vom römischen Manierismus. Darmstadt 1971, 8 skk. (irodalom a 9,3 jegyzetben); *id.:* Die Vorbereitung des tac. Menschen- und Herrscherbildes in der Dichtung der frühen röm. Kaiserzeit. A *G. Radke* szerk. „Politik und lit. Kunst im Werk des Tac." c. kötetben (Stuttgart 1971) 43 sk.; *B. I.:* Az antik manierizmus kérdéséhez. Ant. Tan. 22 (1975) 235.

[5] A középkori *Campo vaccino* híres ábrázolásán, G. Vasi *Forum Romanum*-metszetének (1765) alján ez a címfelirat díszlik: *Roma quanta fuit, ipsa ruina docet.* — Híres számunkra a lucanusi sor azért is, mivel a „Könyv a szent apostoloknak méltóságokról" c. nyelvemlékben *ennek* fordítása az első magyar hexameter: „Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti." A rom(lás)-élmény másik emlékezetes megnyilvánulása Luc. IX 966 skk. (Caesar Trója romjain): *Iam silvae steriles et putres robore trunci Assaraci pressere domos et templa deorum... Etiam periere ruinae...*

bentem).[6] Jelentheti azonban a kivégzésre váró elítélt *supplex* testhelyzetét is, például Luc. V 360 *procumbite terra ... feriendaque tendite colla* (Caesar zendülő katonáiról), vagy az áldozat(i állat) összerogyását (pl. Verg., Aen. V 481 *sternitur exanimisque tremens procumbit humi bos*).

Így jutunk el a lucanusi szóhasználat nyomozása során a talán legdöntőbb helyhez, a pharsalosi öldöklés elítéléséhez és a leendő zsarnokölő — Brutus — megszólításához (VII 588 skk.):

O decus imperii, spes o suprema senatus...
ne rue per medios nimium temerarius hostis...
... Nil proficis istic
Caesaris intentus iugulo: nondum...
... meruit fatis tam nobile letum.[7]
Vivat et — ut Bruti procumbat victima — regnet![8]

Így most már talán nem minősül belemagyarázásnak, ha úgy gondoljuk, hogy a több értelmű igét (és *homonymon*jait) Lucanus nem szándéktalanul alkalmazza oly sűrűn: *döntögessen csak* a zsarnok istentelenül fákat, erdőket, hadsorokat, országokat, az egész világot (VII 278 *prosternite mundum!* — buzdítja katonáit Caesar a döntő csata előtt), — előbb-utóbb majd *ő is kidől, őt is leterítik.* De még tovább is merészkedhetünk: Lucanus görcsös következetességgel ismételt frázisait a (térdre)rogyásról, leborulásról, elterülésről elítélő célzásoknak, tiltakozásnak is felfoghatjuk a Nero és *a* Caesarok kényuralma alatt boldogtól-boldogtalantól megkövetelt meghunyászkodás ellen. Hérodotos elbeszélése szerint a Xerxéshez kiengesztelésül küldött spártaiak nemcsak dárdával, hanem akár fejszével is készek lettek volna emberi szabadságukért küzdeni, és amikor kényszeríteni akarták őket, hogy a nagykirály előtt térdre borulva hódoljanak (VII 136), kijelentették, hogy ezt még akkor sem teszik meg, ha a fejüket a földhöz verik, mert náluk nem szokás ember előtt leborulni. Lucanus a maga módján tiltakozott a szolgai megalázkodás — és megkövetelői — ellen.

A pharsalosi vérontás a költő látomásában egyetemes végpusztulássá, nemcsak emberi életek (639 *vita salusque*), hanem a szabadság egyszer s mindenkorra szóló elvesztésévé lényegül: *in totum mundi prosternimur aevum* (640), és amikor a vesztes Pompeius a csata eldőltével az istenek elpártolását (647 *iam transisse deos,* vö. Curt. Ruf. III 3,6 *imperium;* Sen., De ben. VI 3,1; Tac., Hist. I 21,2; 52,3; III 49,1) érzékeli, de az égieket mégis „fohászkodásra méltónak" hiszi (657 *dignos etiamnum credere votis*), az *emberiség* megkímélését kéri tőlük (659 *parcite ... cunctas prosternere gentes*); Fortuna istenasszony ne akarja *mindennek* a vesztét, elég, ha ő maga van nyomorúságra kárhoztatva. Nem, mintha nem merné vállalni a halált,

[6] A *proskynésis* szokásáról l. *W. Fauth* rövid, de magvas eligazítását: Kl. P. IV 1189. — Ehhez vö. Anth. Lat. 419—426. R.; értelmezése Ant. Tan. 38 (1994) 85.

[7] Vö. Hor., C. I 12,36.

[8] Vö. Hor., Epist. I 10,8 *vivo et regno.*

sed timuit, strato miles ne corpore Magni
non fugeret, supraque ducem p r o c u m b e r e t orbis[9]

(671 sk.), hiszen az *ő elestével a világ dőlne össze. Nequiquam, infelix...*[10] Az eposz hőse korábban még biztos lehetett a Galliából bűnös fegyvereivel Róma ellen törő Caesar elbukásában (II 546 *sternere profecto;* ez majd 44. március idusán be is következik), akit a köztársaság hívei a polgárháború során az állami kincstár kifosztása helyett további meghódítandó népek ellen küldenének (III 131 *sunt, quos prosternas, populi*), háborúzzon azokkal! Csakhogy már a polgárháború kezdetén is a Hispaniába küldött Pompeianusok serege „hevert leterítve" (IV 358 *prostrata iacere*).

Ritkábban bár, de hasonló értelemben ugyancsak többször ismétlődik Lucanusnál a *proiectus* melléknévi igenév is, mint például VI 587 *corpore Magni proiecto;* 626 *corpora proiecta;* 720 *proiecti corporis umbra;* vö. Tac., Ann. III 65,3 *tam proiectae* (Koestermann: „kriecherisch") *servientium patientiae taedebat* (sc. Tiberium).

*

Idáig jutottunk, amikor a kezünkbe került O. Schönberger Lucanus-interpretációinak 2. kiadása: Untersuchungen zur Wiederholungstechnik Lucans (München 1968), amely számos részletmegfigyeléssel erősíteni látszik a fentebbiekben vázolt feltevésünket. Schönberger abból indul ki, hogy a költőt, akit Nero korának keserves tapasztalatai késztettek eposzának megírására (3: „sein Geschichtsbild resultiert aus seiner politischen Stellung"), olvasóira gondolva a „tragikus" történetírás ismert eszközeit teljességgel költői (és politikai) céljainak rendelte alá (4). Természetesen nem volt történetíró; nem a történeti valóság hű képét akarta megverselni: azt emelte ki, amit igaznak tartott, és azt hagyta el, ami nem illett irányzatosságához; hol egyszerűsített, hol túlzott. (Érdemes például összevetni a massiliai szent liget lucanusi ábrázolását Caesar kommentárjainak ide vonatkoztatható sovány utalásaival: B.c. I 36,3—5; II 15.) Ugyanakkor elvárta olvasóitól, hogy ismerjék a közkeletű (hivatalos) hagyományt és így le tudják mérni, miben tér el attól. A maga igazságának tudatában (5: im Dienst seiner höheren Wahrheit) „meghamisított" — azaz szuverén módon formált — történeti tényeket. Ezt mondhatjuk „interpretáló eposznak" (Goethe kifejezése szerint „szubjektív epopoeiának").

Témánkhoz közelebb vezet az „Ismétlés, vezérmotívum, motívumismétlés" (7 skk.: Wiederholung, Leitmotiv, Motivwiederholung) c. fejezet, amelynek summázása (10) így szól: „Die Wiederholung potenziert ihre Wirkung", tehát meghatványozza a hatást. Az irodalomtudomány olyan — jelentőséggel bíró — szavakat vagy formulákat nevez ve-

[9] Vö. Hor., C. III 3,7 *si fractus illabatur orbis...* A tagadhatatlan utalás azt jelenti, hogy Lucanus szemében Pompeius (és természetesen nem Caesar) a *iustus et tenax propositi vir.*

[10] Az érdemes Laky Demeter annak idején (1867-ben) alaposan félreértette a mondatot: „... félt, hogy enyészete folytán megfutamul hada és *a világ vezetője fölött fog meghódulni...*" (*Orbis* nem gen., hanem nom.; Pompeius nem *dux orbis!*)

zérmotívumnak, „amelyek nemcsak hátra, hanem előre is utalnak" (Thomas Mann szerint „wörtliche und bedeutsame Rückbeziehungen über weite Strecken hin", vö. 13: „Leitmotive stellen Beziehungen zu anderen Themenkreisen her, regen zum Vergleich an, zeigen Verwandtschaft oder Gegensatz; jede Aussage ist umwoben von vielfachem Bezug"). Egy vezérmotívum a mű távoli részeit köti össze és egyébként szinte észre sem vehető összefüggésekre derít fényt; „jelzi a szereplő személyek cselekvésének okait és rávilágít a végzet hatalmának működésére; szavak nélkül mondja el, ami egy mű bensőséges megértéséhez szükséges, de *figyelmes olvasókat igényel.* Közvetett jelzéseivel mintegy szerzői kommentár" (13). A vezérmotívumok szimbolikus jelentőségét Schönberger a következőképpen foglalja össze (15): „A vezérmotívum hangsúlyoz, fokoz, előre jelez, visszautal, összehasonlításra ösztönöz, ítélet kimondására késztet, múló hangulatokat mélyít el." (Báránszky Jób László és Voigt Vilmos tömör összefoglalása a Világirodalmi lexikon „Vezérmotívum" cikkében nem tér ki Lucanus epikus gyakorlatára.)

Schönberger a továbbiakban a vezérmotívumokat megkülönbözteti a mű egészén végigvonuló alapmotívumoktól (Grundmotive), amelyek akárhányszor „véletlenül" csendülnek össze (17: mehr zufälliger Anklang wird nicht gemieden). Ilyenek a gyakorta visszatérő kép(zet)ek, a költőnek akár szándékoltan, akár önkéntelenül ismétlődő, kedvelt szavai (Lieblingswörter). Aligha tekinthetjük véletlennek Lucanus költői szövegében a *furor, nefas, rabies, ruina, scelus, strages,*[11] *atrox, funestus, horrendus, miser, saevus* stb. — csupa Lucanus „polgárháborús" tárgyához illő szó — tömeges előfordulását. Ezek általában bizonyos távolságnyira tűnnek fel egymástól, de az is megesik, hogy egyes énekekben, fejezetekben, jelenetekben, sőt verseken belül torlódnak egymásra. Az egyes részeknek ez az önkényes elrendezése (17: tyrannische Ausrichtung der Einzelteile) a költő pszichagógusi szándékából és belső késztetéséből eredeztethető, főképp azonban az olvasó figyelmének felkeltésére, érdeklődésének lenyűgözésére irányul. Példaképpen Schönberger egyebek közt az I. ének végén halmozódó baljós jeleket (Arruns ijesztő áldozatát és jövendölését), Figulus még ijesztőbb megfigyeléseit, majd egy őrjöngő *mainas*hoz hasonlított *matrona* rémes látomásait hozza fel. Így ismétlődik Caesar *szerencséjének* tudatása (pl. V 411 *tutum vel non felicibus aequor;* 422 *felices proras;* jóval később, de ugyanilyen célzattal 699 *felix naufragus*);[12] nyilván nem szándéktalan, hanem nagyon is sokatmondó a *victor cruentus* kifejezés alkalmazása Mariusra, Sullára és Caesarra (II 111 és 156; V 758); a figyelmes olvasó igenis felfigyel olyan kifejezésbeli azonosságra, illetőleg — látszólagos — különbségre, mint *sidus iniquum gentibus* (X 35, mondja a költő Nagy Sándorról), ill. *gentibus aequum sidus* (X 89, mondja Kleopatra Caesarról).

Érthető a „Brutus-motívum" többszörös ismétlése akár Lucanus eposzában, akár Schönberger fejtegetéseiben: „eine leitmotivische Kette der Hoffnung zieht der Name

[11] Vö. *P. Esposito:* Il racconto della strage. Le battaglie nella *Pharsalia.* Napoli 1987. — Tacitus szó-(motívum-)ismétléseiről l. RE Suppl. XI 499 skk.

[12] A viharjelenetet (Lucans „Übersturm") részletesen tárgyaltuk: Ant. Tan. 25 (1978) 77 skk. (= Dragma I 179 skk.)

Brutus durch Lucans Werk: Caesar wird bestraft werden" (32). Sajnos a 138,2. jegyzet csak a motívum megtárgyalásának fontosságát hangsúlyozza, hozzátévén, hogy Lucanus főképp azért szerepelteti Brutust (II 234 skk.), mivel örömét leli a zsarnokgyilkosságban (Freude am Caesarmord; vö. 47: „bei Brutus ist fast immer der Caesarmord erwähnt; er ist sein Leitmotiv, alles andere tritt zurück").

Hellyel-közzel említi Schönberger a „motívumok" közt a Nagy Sándor-hagyomány elemeit is, de korántsem jelentőségükhöz méltóan. Caesar legendás gyorsaságával *(celeritas Caesariana)* kapcsolatban hivatkozik például (48) a „jeges Alpokon való átszáguldásra" (I 183 *iam gelidas Caesar cursu superaverat Alpes;* Pompeius számára ugyanez akadályt jelent: II 630), vagy éppen „átrepülésre" (III 299 *agmine nubiferam rapto superevolat Alpem),* de magyarázat helyett (146,14. j.) csak Norden Aeneis-kommentárjára (*recte ad* VI 830) hivatkozik, aki megállapította, hogy „szónoki *pseudos*szal" van dolgunk: Caesar nem a „tengeri" Alpokon át vezette seregét Itáliába. Ennél azért többet fűzhetünk a különös ige *(superevolat)* használatához: a cisalpinai kelták követei *nem repültek át* a Rhône völgyében készülődő Hannibalhoz (Liv. XXI 30,8), Nagy Sándor makedónjai viszont igenis *fel tudtak repülni* a megközelíthetetlen sziklavár meghódoltatására (Curt. Ruf. VII 11,5 és 24; Arr. IV 18,6; 19,3). Ami pedig a Rubicón való átkelés leírását (I 220 sk. *primus in obliquum sonipes opponitur amnem excepturus aquas...*) illeti, Lucanus nem feltétlenül Hannibal elefántjaira (Liv. XXI 47,4) akart utalni,[13] hanem a Coelius Antipatertól felkapott „szenzáció" hellénisztikus forrásaiból, a Nagy Sándor-hagyomány kalandos stratagémáiból merítette tudását, ezért szőtte közbe a hatásosnak szánt motívumot.

A „jellemző (rokonságot jelző) vezérmotívumok" tárgyalása során olvasunk azután Nagy Sándorról, mint akinek alakja ott komorlik a IX—X. ének hátterében (53: als Vorläufer und Nachfolger von Tyrannen); egy jegyzetben (152,34) pedig arról az árulkodó egyezésről, amelyet Lucanus a két „pusztító" — a makedón és a római tyrannus — közt egymásra rímelő kifejezéseivel konstruál: az I. énekben a romboló villámhoz hasonlított Caesar *magnam ... dat stragem late* (I 156 sk.),[14] a X.-ben pedig Nagy Sándor (X 20 *Pellaei proles vesana Philippi;* ugyanígy 42) az, aki a végzettől kergetve Ázsia végigszáguldásával dönti pusztulásba az emberiséget (30 sk.): *fatis urgentibus actus humana cum strage ruit...* (Nagy Sándor — az őrült romboló — pozitív ellenpárja Lucanus szemében Cato.)

Lucanus Caesar-ábrázolásának Nagy Sándor-i párhuzamait azonban könnyűszerrel még tovább szaporíthatjuk, például akár a kiindulásul választott massiliai eseményekkel. Itt a *claudere* ige ismétlődik: a görög város befogadná Caesart (de egyedül!) és szívesen *kizárná* a háborút (III 330 skk.), el van azonban szánva az ostrom*zárra* is (III 343 *si claudere muros obsidione paras...*), mire a sérelmét fájlaló Caesar gyanakodni kezd (367 sk.): *si solus eam dimissis degener armis, tunc mihi tecta patent? Iam non excludere*

[13] Ráadásul *Schönberger* (146, 14. j.) a Pó helyett a Rhône-t említi.
[14] Már korábban is (I 150): *gaudens... viam fecisse ruina.*

tantum, inclusisse volunt... Természetes eleme, a háború mellett dönt, és máris láthatja, hogy Massilia népe felkészült a támadásra: *moenia clausa conspicit et densa iuvenum vallata corona.* Az egész jelenet a Tyros városának *elzárkózását* nem tűrő Alexandros sértett hódítói büszkeségére és a sziget keserves ostromára emlékezteti a figyelmes olvasót (vö. Curt. Ruf. IV 2—3; Diod. XVII 40—41; Arr. II 17).

A két Lucanus-interpretáció egybevetése remélhetőleg erősíti feltevésünk megalapozottságát. A lucanusi eposz bonyolult jelrendszerének vizsgálata további kérdések megoldásával kecsegtetheti a kutatást.

II.

„SZERETTE"-E TACITUS A *CONTINUUS (PERPETUUS)* JELZŐT?

Manfred Baar könyvéről (Das Bild des Kaisers Tiberius bei Tacitus, Sueton und Cassius Dio, Stuttgart 1990) írott Gnomon-recenziónkban (1992, 356 sk.) a szerzőnek egy Tacitus-helyhez (Ann. IV 33,3 *nos saeva iussa, continuas accusationes... coniungimus;* vö. IV 36,1 *postulandis reis continuus annus;* VI 29,1 *at Romae caede continua...*) fűzött megjegyzéséből indultunk ki (90,3. j.): „Tacitus liebt in solchen Zusammenhängen offenbar das Wort *continuus.*" Ez a megjegyzés szerintünk alkalmasint az E. Koestermann-féle Annales-kommentár egy helytelenül általánosított mondatára vezethető vissza: Tacitus a 32-ben elhunyt L. Piso pontifex búcsúztatójában különös dicsérettel emeli ki, hogy *praefectus urbi*-ként *recens continuam potestatem mire temperavit* (Ann. VI 10,3), amihez Koestermann ennyit jegyzett meg: „*continuus* ist sehr beliebt bei Tacitus." Indoklásul a Lexicon Taciteum megfelelő címszavára utalt, ahol az illető szó *időbeli* jelentését valóban jó félhasábnyi előfordulások szemléltetik. A neves Tacitus-szakértő azonban nem volt tekintettel arra, hogy a sok felsorolt szöveghely közül legfeljebb öt-hat szolgálhat a kérdéses passzus értelmének megvilágításául, ugyanakkor nem vonta be magyarázatába a *continuo* ige előfordulásait, mint pl. Ann. I 9,2 *continuata per XXXVII annos trib. potestas* (Augustusról); 80,1 *id quoque morum Tiberii fuit continuare imperia;* XIV 12,2 *ut multos postea annos Nero imperium et scelera continuaverit;* vö. 36,2 *stragem caedemque continuare.*

Koestermann kommentárjának II. kötete (IV—VI. kv.) 1965-ben jelent meg. Ez év nyarán élvezhettem először a genfi Fondation Hardt vendégszeretetét: ennek gyümölcseként született meg *Pax Tacitea* c. tanulmányom, amelyet hazatérésem után a budapesti Eirene-konferencián ismertettem, de eredményeiről Baselban már előbb is beszámoltam H. Fuchsnak, aki egyebek közt a *continuus* jelző tacitusi használatáról való vélekedésemet igen figyelemreméltónak találta. Az előadás német szövege a debreceni Acta Classica II. kötetében (1966) jelent meg (magyarul: Ant. Tan. 1969, 45 skk. = Dragma I 203 skk.); ennek figyelembevételével Koestermann az Ann.-kommentár IV. kötetében (1968, 365. l., *ad* XVI 16,1 *me ipsum satias cepisset aliorumque taedium exspectarem... civium*

exitus tristes et continuos aspernantium) már *mást* írt: „Über den *konsequent negativen* Gebrauch von *continuus* bei Tac. vgl. B., a. O. 51,25."

Így érthető a Baar-könyv recenziójának fogalmazása (357): „U. E. hat Tacitus das Wort, bzw. die Kontinuität in einem anderen Zusammenhang, d.h. in der Praxis der kaiserzeitlichen Machtausübung, *sicherlich nicht geliebt.*" Itt csak a fentebb részben már említett szöveghelyekre hivatkozunk (Ann. VI 10,3; XIII 41,4 *continui consulatus principi decernuntur,* C. Cassius *argute dictum*-ával; XVI 16,1), „lauter Ausdrücke, die einen an die *longa Caesarum series* (Hist. I 16,2) und noch mehr an Luc. I 670 f. erinnern: *cum domino pax ista venit; duc, Roma, malorum continuam seriem*" (vö. RE Suppl. XI 492; de már előbb is, az Ann. második hexasáról szólván, 475: „wie verschieden auch die beiden Herrscher — Caligula und Claudius — gewesen sein möchten, Tac. wird die Momente der *Ununterbrochenheit* der Princepsregierung mit gehörigem Nachdruck hervorgehoben haben").

Évekkel ezek után történt, hogy az „Uralkodótükör" címmel tartott szegedi konferencia (1993. okt. 15—16) anyagához „A római uralkodótükör fonákja" c. kézirattal magam is hozzájárultam (l. Ant. Tan. 1995, 49 skk.) és ebben egy rokon jelző *(perpetuus)* politikai jelentőségét részletesen tárgyaltam. Figyelemre méltónak bizonyult egyebek közt Corn. Nepos szóhasználatának vizsgálata, például Miltiades *perpetuum imperium*-ának megítélése (Milt. 2,3; vö. 8,3, ahol Nepos minden szava félreérthetetlenül aktuális politikai töltésű: *perpetua dominatio; omnes habentur tyranni, qui potestate sunt perpetua in ea civitate, quae libertate usa est*). Ugyanebben az életrajzban olvasunk a kis-ázsiai görög városok *princeps*-einek a perzsa nagykirálytól elnyert *perpetuum imperium*-áról (3,1), szemben a thébaiak törvényével (Epam. 7,5), amely halállal bünteti az *imperium* önhatalmú meghosszabbítását. A királyokról *(de regibus)* szólván Nepos megírja, hogy a szicíliai Dionysios ritka kivételnek számított különben, csak a *singulare perpetuumque imperium*-hoz ragaszkodott görcsösen és kegyetlenül (2,2).

A *perpetuus* jelző cicerói használata is sok mindent elárul. Az „Államról" szóló könyveiben (II 23, 43) a spartai Lykurgos királyságát jellemzi olyan államformának, amelyben *unius perpetua potestate et (!) iustitia... regatur salus civium.* A római királyokkal foglalkozó részt azzal zárja (II 27,49), hogy Rómában mindazokat *rex*-nek mondották, *qui soli in populos perpetuam potestatem haberent.* Összefügg talán ezzel a politikai indíttatású averzióval a szónok tiltakozása is a próza *folytonos* ritmizáltsága ellen: De or. III 181 skk. Liviusból megtudhatjuk, hogy Cicero kikre gondolt: például a Licinius — Sextius-féle törvények plebejus kivívóira, *quorum annos in perpetua potestate tamquam regum in Capitolio numeratis* (VI 41,3, vö. 40,7; XXIV 8,7 *in annum creatus adversus perpetuum imperatorem;* XXXVIII 56,12, főleg pedig III 19,4 az „örökös" néptribunusok „királykodásáról" vagy III 57,2 Appius Claudiusról: *decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium infestus, ... deorum hominumque contemptor;* III 36,9 a *perpetuus decemviratus*-szal megkaparintott *imperium állandósítására* való törekvésről).

De ugyanezt mutatja a *continuus* jelző vagy a *continuo* ige liviusi használata is: Tanaquil „királycsinálói" szerepétől (I 47,6 *duo continua regna*) Q. Fabius Cunctator magistratusi megbízásainak meghosszabbításáig (XXVII 6,4—8), vagy akár tovább.

Ugyan hogy nyilatkozhatott a *„Pompeianus"* történetíró a *maga* korának politikai küzdelmeiről, amelyeket majd Nero korában a Pompeius-párti Lucanus fog eposszá formálni? Közhelye a Livius-kutatásnak, hogy Camillusnak — *Romulus ac parens patriae conditorque alter urbis* — az első pentast lezáró nagy beszéde (V 51—54), amelyben a gall veszedelem után Veiibe áttelepülni készülő polgárságot maradásra bírja, mintegy az *augustusi* program anticipálása (vö. pl. Fr. Altheim: Röm. Rel.-gesch. III 49). Nem volna nehéz dolga annak, aki egy későbbi passzusból, a censori hatáskörről a törvényes tizennyolc hónap eltelte után lemondani nem hajlandó Ap. Claudius (Caecus) néptribunusi ostoroztatásából is esetleg „aktuális" célzásokat akarna kihámozni (IX 34): *En... illius Appi progenies, qui decemvir in annum creatus altero anno se ipse creavit, tertio nec ab se, nec ab ullo creatus privatus fasces et imperium obtinuit, nec ante continuando abstitit magistratu, quam obruerent eum male parta, male gesta, male retenta imperia... Hoc est nomen multo quam Tarquiniorum infestius vestrae libertati... Hoc quidem iam regno simile est...* A „százkarú" censor pedig maradt és a Liviustól felkapott hagyomány szerint *summa invidia omnium ordinum solus censuram egit* (34,26; *invidia ex continuatione magistratus:* III 64,4). Az örökölt (ellenséges) hagyomány forrása minden valószínűség szerint Fabius Pictor. A Fabiusok és Claudiusok közt nemzedékeken, sőt századokon át dúló háborúskodás részleteiről l. Alföldi András: Das frühe Rom und die Latiner. Darmstadt 1977, 154 skk.

Nem ismételjük itt el azt, amit a római uralkodótükör fonák oldaláról máshol már elmondtunk. Lucanus Caesarja ugyanúgy hivatkozik ellenfele *continuum regnum*-ára (I 315; vagy hívei éppenséggel a Pompeius-párti senatuséra: I 365; a szolgaságra kész várost majd *ők* fogják megszabadítani a *dominus*-októl: I 351), mint ahogy a szenvedélyesen politizáló költő a korábbi diktátorok (IV 822 *Sulla potens Mariusque ferox et Cinna cruentus*)[15] egyenes ági folytatóiként bélyegzi meg Caesart és utódait (823 *Caesareae domus series;* vö. VIII 696 *Ptolomaeorum series pudenda*): minden baj (I 670 *malorum continua series*) *ebből* a hatalombitorlásból származik.

Nem volna ildomos a Tacitus szóhasználatáról *(continuus, continuare)* egyszer már elmondottakat sem felmelegíteni, legfeljebb a Dialogus Maternusának keservesen ironikus kijelentését idézzük újból (38,2): *longa quies et continuum populi otium et assidua senatus tranquillitas et maxima principis disciplina ipsam quoque eloquentiam — sicut omnia — depacaverat.* Ez a mondat — hol ilyen, hol olyan összefüggésben — érthetőleg szerepel jóformán minden Tacitus-jellemzésben (vö. RE Suppl. XI 440).

Nem kerülhetjük viszont el századunk legkülönb Tacitus-ismerőjének, Sir Ronald Syme-nak tanúul hívását. Hatalmas monográfiájának (Tac. I—II. Oxford 1958) 42. appendixében (II 711 skk.: Words Tacitus avoids) egyebek közt a következőket olvassuk (712): „Tacitus is a decisive and wilful writer. How far are *his verbal dislikes* ... to be regarded as deliberate, how far unconscious? It is a large question. His animosities make the idiosyncrasy of the writer stand out in sharp relief. They may also furnish clues to his

[15] A *cruentus victor* szókapcsolat nem véletlen ismételgetéséről vö. *O. Schönberger:* Untersuchungen zur Wiederholungstechnik Lucans. Diss. [2]München 1968, 28. (L. fentebb: 85. l.)

psychology..." Miért tűnik el szótárából például a *iucundus* melléknév vagy az *urbanitas* főnév? *Benignus* vagy *blandus* mindössze egyszer fordul elő a Historiae-ban; a *tranquillus*-szal is csak egyetlen egyszer találkozunk (Ann. I 3,7) ... Az 52. appendixben (II 724 skk.) Tacitusnak a szavak megválasztásában megnyilvánuló „tévedhetetlen" érzékéről (unerring sense for words) olvasunk, különös tekintettel a Tiberius-portréra. A felsorakoztatott — tanulságosnál tanulságosabb — példák kiegészítéséül hivatkozunk itt két helyre, amely a történetíró és a haláláig intranzigens Thrasea Paetus „Wahlverwandtschaft"-ját érzékeltetheti: Ann. XI 11,1 *iis (sc. ludis saecularibus) adfui sacerdotio XV virali praeditus,* illetőleg XVI 221 *Thraseam ... XV virali sacerdotio praeditum.*

Ugyanitt (726) Syme — kellő fenntartással — azt írja, hogy „the reasons for *many* of Tacitus' likes and dislikes can *easily* (?) be divined", — többnyire valóban meggyőző példák kíséretében. Ide tartozik tulajdonképpen a 66. appendix (II 754 skk.: Imperial virtues) anyaga is. Itt — az ifj. Plinius Panegyricusának az egykorú pénzvereteken is feltűnő propaganda-jelszavaival szembeállítva — „tanulságosabbnak" (more instructive) bizonyul „a rezsim ellenzőjének negatív tanúskodása" (the negative evidence of an anti-governmental writer). Tacitus „mintha nagyfokú ellen(ke)zéssel tekintene akárhány ilyen szóra" (755: seems to regard a number of the words with extreme distaste), és mindez az író „megfontolt szóválasztását" (his deliberate choice, his delicate feeling for language) mutatná. Ilyen például a római birodalom *aeternitas*-ának az uralkodó személyével való összekapcsolása: Tacitus a szót *egyszer* írja le (Hist. I 84,4, Otho a birodalomról; különben csak Ann. XI 7,1 *aeternitatem famae*). Hasonló fogalom a *perpetuitas:* „nowhere in the Ann., and *he does not like 'perpetuus'* either" (a kérdéses jelzőt csak kétszer alkalmazza, akkor is közömbös szövegkörnyezetben: Dial. 5,4 és Ann. XIV 21,2).

Itt tulajdonképpen abba is hagyhatnók, de térjünk még ki röviden Borhy László nemrégiben megjelent derék tanulmányára: Überlegungen zur Bedeutung der Aussage *Aeternitas mea* des Constantius II. bei Ammian (XV 1,3). Specimina nova Univ. Quinqueeccl. 11 (1995) 23 skk. A szerző az *aeternus* jelző használatát nyomozza, tekintettel az „örök(kévalóság)" fogalmának történeti változásaira, amennyiben az illető szó a köztársaság korának dokumentumaiban véletlenül sem kapcsolódik *személyhez,* csakis az *urbs in aeternum condita*-hoz (Liv. IV 4,4; XXVIII 28,11), vagy intézményhez. Hasonlóképpen a *perpetuus, perpetuitas,* amely csak Plinius Panegyricusában jelzi a közgondolkozás változását: itt már nem a város, a birodalom, vagy valamely ősi intézmény *(magistratus, imperium)* folytonosságáról van szó, író és olvasó már csak az *uralkodó személyének* örökkévalóságára gondol (Ep. X 59 *per salutem tuam aeternitatemque;* 83 ugyanígy; vö. 41,1; tanulságosak a 29,47. és a 30,49. jegyzetben felsorolt helyek).

Most tehát, ha válaszolni akarnánk a címben felvetett, tagadhatatlanul bizarrnak tetsző kérdésre („Szerette-e Tacitus a ... jelzőt?"), már biztosan jobban tudnók indokolni a „nem"-et: *Nem,* mivel nem adhatta áldását azokra a tendenciákra, amelyek a hajdani (ideálisnak képzelt) *res publica* időhöz (évekhez) kötött hivatali tényked éseit *időbeli korlátozás nélkül* játszották át *egy* személy jogkörébe. A római jog mindig is különbséget tett tartós *(perpetuae)* és időleges *(temporales)* dolgok között, akárcsak a hétköznapok embere (vö. Liv. VII 37,2 *in perpetuum — in praesentia*).

HAVAS LÁSZLÓ

FLORUS-PROBLÉMÁK II.

Legutóbb M. Dubuisson[1] mutatott rá arra, hogy az utóbbi időkben épp az ún. kisebb szerzők kutatása vitte előbbre az újabb kutatásokat. Gyakran ezeknek a szerzőknek a hatása vetekszik az ún. nagy auctorokéval, sőt néha némelyikükét meg is haladhatja. A közelmúltban erőteljesen megszaporodtak a Florusszal kapcsolatos kutatások is. Persze, érdemes néhány újabb megoldási kísérletet górcső alá venni, mintegy folytatva egyik korábbi idevágó próbálkozásunkat, amely „Florus-problémák" címmel ugyanennek a folyóiratnak egyik régebbi számában jelent meg.[2]

1. Bizonyára sok vitát fog kiváltani K. A. Neuhausen átfogó tanulmánya,[3] amely azt a tételt igyekszik bizonyítani, hogy Florus történeti műve valójában nem a Kr. u. 1/2. sz. fordulóján élő L. Annaeus Florus munkája, hanem azé a Iulius Florusé, aki Horatius fiatalabb kortársa volt, s történeti összefoglalását Kr. u. 15 körül írhatta. Ebből persze az is következnék, hogy a Florus neve alatt ránk maradt mű ennek az eredeti szövegnek lenne későbbi, a Kr. u. 2. sz.-ban készült átdolgozásra.

E felfogással szemben már L. Bessone[4] is hangoztatott bizonyos fenntartásokat, amelyeket mi tovább szaporíthatnánk, most azonban csak egyetlen körülményre mutatunk rá, ami nagymértékben csökkenti Neuhausen érvelésének megalapozottságát. Ha ugyanis valóban számolnunk kellene egy Kr. u. 15. körüli eredetivel, amelyet a Kr. u. 2. sz.-ban egy másik szerző hozzátoldásokkal látott volna el, akkor a végleges műnek szinte elkerülhetetlenül esetleges, átgondolatlan lenne a szerkezete.

Márpedig a Florus-mű ránk maradt formájában nemcsak koncepcionális és stiláris szempontból mutat tudatos egységet, hanem szerkezetileg is. Erre vonatkozólag ugyan már Neuhausen előfutárával, Titzével szemben súlyos érveket vonultatott fel Pahl,[5] a

[1] *M. Dubuisson:* Cicéron et le bilinguisme gréco-latin. ACD (31) 1995 (sajtó alatt)

[2] Ant. Tan. 35 (1991) 1—14.

[3] *K. A. Neuhausen:* Der überhörte „Schwanengesang" der augusteischen Literatur: eine Rekonstruktion der Originalfassung Geschichtswerkes des Florus, ACD 30 (1994) 149—207.

[4] *L. Bessone:* Le età di Roma, da Cicerone a Floro. ACD 31 (1995) (sajtó alatt — időközben megjelent: 11—19); l. korábbi összefoglalását: ANRW. II/34,1 (1993) 80—117.

[5] Vö. Wiener Jbb. d. Literatur 28 (1824) 170 skk.; L. Annaeus Florus: Abriß der römischen Geschichte, übersetzt v. *W. M. Pahl,* Stuttgart 1834.

továbbiakban mégis ezzel a kérdéssel kívánunk behatóan foglalkozni. Egyfelől azért, mert Pahl ellenvetéseiről részben már elfeledkeztek, másfelől pedig azért, mert argumentumait a Florus-kéziratok tüzetes tanulmányozása révén jelentős mértékben ki tudjuk egészíteni. Pahl szerint a florusi alkotás *praefatio*-ja Róma négy életkorának megállapításával tökéletesen összhangban van a mű egészének tervszerű felépítésével, hiszen a ránk maradt *epitomé* rendszerező elve éppen az életkorok szerint történő tagolás. Az első periódus az *infantia,* a királyok időszaka. Ahogy ez a szakasz bevezetővel *(praefatio)* indul, ugyanúgy összefoglalóval (I. *anacephalaeosis*) zárul (praef. — I, 2 [9]). Ezt követi a római nép *adulescentia*-ja, vagyis Itália meghódítása (I, 3 [10]—17 [26]). Bonyolultabb, de átgondolt a *iuventus,* lényegében a tengeren túli területszerzések periódusa (I, 18 [II, 1]—II, 34 [IV, 12]). Ugyanakkor azonban ez a férfikor szisztematikusan tagolódik, amennyiben (1) Rómának még Itálián belül is előbb meg kell szilárdítania helyzetét, hogy teljes sikerrel diadalmaskodjék a Mediterráneum fölött (I, 18 [II, 1]—I, 22 [II, 6]), ezután (2) a *iuventus* arany éveire kerül sor, amikor még Róma erkölcsei töretlenek. Ez a szakasz Numantia ostromával ér véget (I, 23 [II, 7]—I, 34 [II, 18]). Itt (3) fordulat áll be a *iuventus*-ban, mert mind a külső háborúkban (3/a) (I, 34 [II, 19]—I, 47 [III, 12]), mind a belpolitikában, főleg a polgárháborúkban (II, 1 [III, 13]—II, 13 [IV, 2]) (3/b) megmutatkoznak az *anni ferrei.* A lezáró rész (4) Augustus kora (II, 14 [IV, 3] skk. 1) mint a *iuventus* újbóli megerősödése, Róma nagyságának kiteljesedése, s egyúttal átmenet a fenyegető *senectus*-ba. Tagadhatatlan tehát, hogy az életkori tagolás mind a *praefatio*-ban, mind az *epitomé* egésze folyamán döntő jelentőséggel bír, s így hitelességéhez nem fér kétség.

Mindehhez a magunk részéről a következőket tudjuk hozzátenni: az alkotás szerkezetének pontos megállapítása nagyon nehéz, mert Florus szövege aligha maradt fent a szerzőtől megadott beosztásban; az eddigi szövegkiadások alapján legalább két eltérő szövegbeosztást ismerünk, amely bizonyos pontokon egybeesik ugyan, bizonyos pontokon azonban jelentősen el is tér egymástól. Így a két elrendezés közül vagy csak az egyik, vagy egyik sem lehet helyes.

A kéziratok nagyobbik csoportja, az ún. c-osztály Florus *epitomé*-ját négy könyvben tartalmazza, gyakran kapcsolatba hozva ezt az elrendezést a *populus Romanus* négy életkorával, amire az egész mű történelemkoncepciója épül, úgyhogy első pillantásra ez a tagolás elfogadhatónak tűnik. Az alapos vizsgálat azonban ezt az elképzelést és megközelítést tarthatatlannak mutatja. A c-tradíció könyvei ugyanis nem esnek egybe a római nép feltételezett életkoraival. Az *első könyv* legalább két periódust fog át: az *infantia*-t és az *adulescentia*-t, mégpedig ezt is úgy, hogy a lezárás nem esik teljesen egybe az *adulescentia*-nak a *praefatio*-ban megadott végével. Így nem lehet csodálkozni azon, ha néhány későbbi kódexben az első könyv befejezését a királyok korának lezárulásával kapcsolják egybe, anélkül azonban, hogy ilyen módon ki tudnának küszöbölni minden további ellentmondást. A II. könyv vége ugyanis a c-tradíción belül sehol sem esik egybe az *adulescentia* lezárulásával és a *iuventus* kezdetével, hanem a *praefatio*-ban kifejtett periodizáció *iuventus*-szakaszának valamelyik részéhez kapcsolódik. A legújabb, ún. e-kéziratok egy csoportjában (vö. pl. Ver.) a II. könyv az I, 34 [II, 19] 5-tel ér véget, és a

liber tertius az I, 35 [II, 20] 1-gyel indul. A c-kódexek régebbi rétegében viszont a II. könyv vége az I, 35 [II, 20] 7-nél található, s csak innen veszi kezdetét a III. könyv. E megoldások bármelyikét vesszük is figyelembe, Florusnál egyik esetben sincs szó sem az *adulescentia* végéről, sem a *iuventus* kezdetéről. Az adott pontokon korszakhatárról csak annyiban beszélhetünk, hogy Florus felfogása szerint valahol ezek az események (a pergamoni vagy a Iugurtha elleni háború) indítják el a *iuventus* hanyatló, azaz vas éveit *(anni ferrei).*

Ebből a szempontból voltaképpen logikusabb néhány e-kézirat elrendezése, amely az I, 35-tel indítja el a harmadik könyvet, hiszen Florus épp az előző fejezetben (I, 34 [III, 19]) beszél arról, hogy a *iuventus* erkölcsileg tiszta szakaszát miként váltotta fel egy romlott század. A másik elrendezést viszont az a közfelfogás magyarázhatja, amely Róma erkölcsi hanyatlásának első látványos megnyilvánulását Sallustius nyomán a *bellum Iugurthinum*-ban látta. Maga Florus azonban ennek a történelmi eseménynek nemigen tulajdonít korszakos jelentőségét. Ezért a második és a harmadik könyvnek a c-hagyományban mutatkozó szétválasztása a florusi mű belső logikája alapján kevéssé igazolható. A jelzett elkülönítés csak a későbbi szöveghagyományozódás során alakulhatott ki.

Ezt a föltevést a további vizsgálatok is megerősítik. Igaz ugyan, hogy a *IV. könyv* kezdete a c-hagyomány nagy részében a *bellum Catilinae,* tehát az a 63. év, amelyben Octavianus, a későbbi Caesar Augustus született, s így éppenséggel összhangba hozható lenne a *praefatio* alapján a *iuventus* végével és a *senectus* kezdetével, mégis magában a florusi műben semmi sem emeli ki igazán az *epitomé* eme *caput*-ját, s már csak a terjedelem miatt is sokkal nagyobb hangsúly tevődik arra a következő egységre, amely az augustusi rendszert közvetlenebbül előkészítő, Caesar és Pompeius közti polgárháborút adja elő. Mindezek után aligha kétséges, hogy a III. és a IV. könyv jelzett határát a c-hagyományban szintén nem Florus jelölte ki, hanem csak a szöveghagyományozódás során alakult ki ez a konvenció. A III. könyvet ugyanis az e-kéziratok egy része (μγ) ugyanott zárja, ahol a kéziratok másik osztályához tartozó B az elsőt, s ugyanott kezdi a negyediket, ahol a B a másodikat, vagyis az I, 47 [III 12] után és a II, 1 [III, 13] előtt, amire az ún. II. *anacephalaeosis* ad is némi alapot, noha kétségtelen, hogy itt sincs szó a római nép egyik meghatározott életkorának lezárulásáról, sem egy másiknak a kezdetéről, úgyhogy a négykönyves beosztás eszerint sem hozható direkt módon összefüggésbe Florus ama felfogásával, hogy a *populus Romanus* négy életkora alapozza meg a római történelem periodizációját. Mindezek nyomán a florusi *epitomé* négy könyvre való tagolását aligha tekinthetjük magától a szerzőtől származónak. Eredetileg olyan gyakorlati elrendezés jöhet számításba, amelynek az volt a célja, hogy a kódex-forma elterjedésével a szöveget négy, nagyjából azonos terjedelmű könyvre tagolja. Ezt a beosztást minden bizonnyal csak később hozták összefüggésbe a római nép történetének négy életkorra való felosztásával. Azt, hogy a c-hagyománynak ez a négy *könyv*re való tagolása mennyire tökéletlen, legjobban a IV, 12 szemlélteti, amely annak ellenére egy tömbben hozza Augustus háborúit, hogy nyilvánvaló: a történetíró ezeket a hadi eseményeket is igyekszik átgondolt rend szerint előadni.

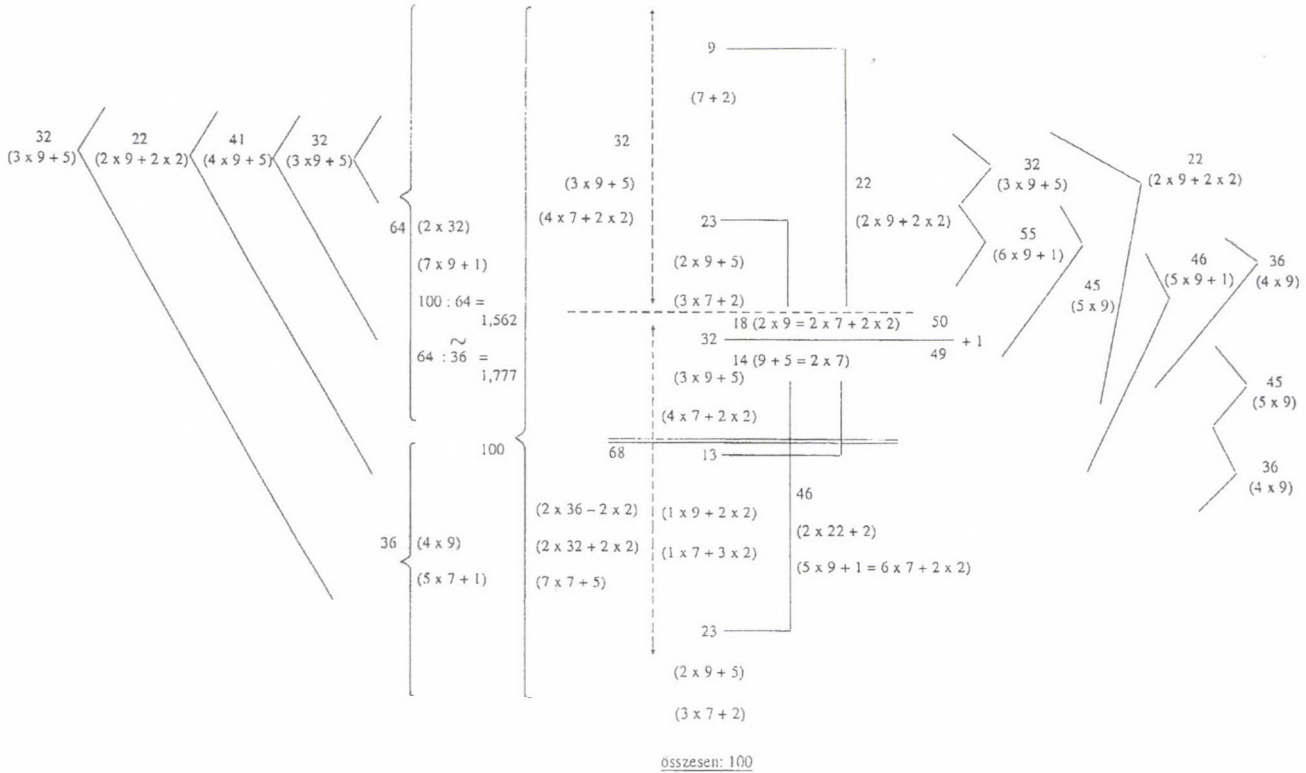
Ami Florus művének a hagyományban ránk maradt másik tagolását illeti, ezt a *codex Bambergensis,* vagyis az ún. a-osztály egyik tagja őrizte meg számunkra. Ebben az *epitomé* két könyvre van felosztva, mégpedig úgy, hogy a választóvonalat az ún. II. *anacephalaeosis* alkotja, amely valójában mintegy tengelyként van elhelyezve a mű egészében. Egyfelől ugyanis összefoglaló jellegű: mintegy értékeli a *iuventus* arany éveit; másfelől viszont bevezeti a polgárháborúk korát tárgyaló részt, amely végeredményben a mű további, lezáró részének tartalma. Ez az elrendezés annyira találónak látszik, hogy a *codex Bambergensis* jelentőségének fölfedezése után sokáig általánosan úgy vélték: a B elrendezése a helyes, mert Florus műve ily módon jól elfért két tekercsen. Az utóbbi, a praktikus szempont valóban szerepet játszhatott az említett elrendezés kialakításában, ám megítélésem szerint a *codex Bambergensis*-ben található beosztásnak is vannak szembeötlő hibái.[6] Nehezen képzelhető el például, hogy az *infantia,* vagyis a királyok kora valóban csak egyetlen fejezet lett volna. Hiszen mint az ún. I. *anacephalaeosis* is kiemeli: a szerző azt próbálta meg hangsúlyozni, hogy az egyes uralkodók tevékenysége másmás módon járult hozzá a királyság erősödéséhez, majd pusztulásához. Florus valójában olyannyira sajátos jellegében igyekszik megragadni mindegyik király tevékenységét, hogy a róluk adott egyedi összefoglalások szükségképpen külön fejezetekbe rendeződtek. Ugyancsak indokolatlan az *adulescentia*-t lezáró „lázadások" *(seditiones)* egyetlen *caput*-ban történő tárgyalása, hiszen a szerző itt is meglehetősen élesen elválasztja egymástól a különböző eseményeket. Ezért ezt a részt (a B-ben egyetlen fejezet) mindenképpen fel kell bontani, talán még több egységre is, mint ahogy az a c-hagyományban szerepel. Ezzel szemben — a c-tradíciótól eltérőleg — jónak látszik Caesar Augustus háborúinak nem egyetlen tömbben való tárgyalása, hanem kisebb-nagyobb fejezetekre történő felosztása.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az a-osztály elrendezése nem lehet genuin, mivel aligha felel meg az eredeti florusi elrendezésnek, hanem ez a beosztás is a szöveghagyományozódás során alakult ki, akárcsak a c-változaté. Ezek után kíséreljük meg megállapítani az *epitomé* eredeti struktúráját, hiszen a retorikában járatos szerzőtől aligha képzelhető el egy teljességgel meg nem szerkesztett írás.

Ha tehát a művet önmagában, saját belső építkezésében vizsgáljuk, akkor először is, amiként a műnek egyetlen igazi főhőse van: maga a *populus Romanus,* ugyanúgy az egész munka is egyetlen hatalmas ívbe rendeződik el a római nép életútja mentén. Van is olyan kéziratos hagyomány, amely Róma háborúit afféle rendben adja elő, hogy az egymást követő háborúkat előadó fejezetek számsora folyamatosan, egyenes vonalban emelkedik fölfelé. Ez arra utal, hogy a munka egységét eredetileg nem szakították meg könyvek. Így egyetérthetünk E. Woelfflin ama feltevésével,[7] hogy kezdetben Florus történeti összefoglalása mindössze egyetlen *könyv*-ből állt, hiszen az írás összterjedelme nem haladja meg azt a méretet, amely még ráfért egyetlen tekercsre. Ezt az egységet csak

[6] L. minderről *P. Jal:* Florus, Oeuvres I. XI skk.

[7] Vö. *Ed. Woelfflin:* Das Breviarium des Festus I—II. AfLL 13 (1904) 69—97 és 173—178, különösen a 71. lapon.

1. sz. melléklet

később, a szöveghagyományozódás során bonthatták egyrészt kétfelé, két tekercsre másolva rá a textust, majd pedig másrészt négyfelé, négy füzetbe jegyezve be az egészet.

A mű teljességének ez az egysége azonban nem jelent egyetlen strukturálatlan tömböt, mert nyilvánvaló, hogy a római nép életútját kitevő egyes életkorok valóban megmutatkoznak a mű szerkezeti építkezésében is, amely az elméleti és az eseménytörténeti fejezetek ritmikus váltakozásán alapul.

A munka első szerkezeti egysége az elméleti értékű *praefatio*-t, valamint a hét király tevékenységét ismertető hét fejezetet tartalmazza, mint a *római nép* gyermekkorát *(infantia),* s ezt a szakaszt zárja le az elméleti vonatkozású ún. I. *anacephalaeosis.* Vagyis e rész felépítése ekképp szkématizálható: *e* + *7t* + *e,* azaz a római nép gyermekkorát összesen 9 egység tárgyalja, ami a 2-es és a 7-es szám kombinációjából adódik (az *e* = elméleti rész; a *t* = /esemény/történeti rész).

Bonyolultabb, bár hasonló elvre épül, az ifjúkor *(adulescentia)* elrendezése. Itt elmarad az elméleti kezdés, aminek az a magyarázata, hogy az *infantia* lezárása (az I. *anacephalaeosis*) valójában a serdülőkor bevezetőjéül is szolgál. Ezért az *adulescentia* keretében azonnal az eseménytörténet taglalására kerül sor: előbb 14 fejezetben ismertetve Róma külső háborúit, majd a belső villongásokat adva elő, mely utóbbi rész valójában egy elméleti fejezettel kezdődik: I, 17 [22]. Ehhez előbb 4 eseménytörténeti fejezet kapcsolódik: I, 17 [23, 24, 25, 26 — az utóbbiból 1—4 §§], ahogy azt a c-hagyomány már többé-kevésbé helyesen észrevette. Ezután ismét egy elméleti jellegű eszmefuttatást találunk: I, 17 [26] 5, majd pedig újból két történeti szakaszt: I 17 [26] 6—8 §§, s végül az *adulescentia* egészét egy újabb elméleti egység zárja le: I, 17 [26] 9 §, anélkül, hogy ennek az utóbbi tagolódásnak akár a c-, akár az a-hagyományban nyoma lenne. Mindezek figyelembevételével az *adulescentia*-t bemutató rész struktúrája ekképp alakul: *14 (2* × *7) t* + *e* + *4t* + *e* + *2t* + *e,* ami azt jelenti, hogy ez az életkor lényegében szintén a 7-es számra épül: (2 × 7) + 7. Az elméleti és a történeti fejezetek száma pedig összességében (2 × 9) + 5, ami végeredményben 23. Később majd még látni fogjuk, hogy a plusz 5-nek más életkorok anyagának elrendezésében is van szerepe.

Ami a *iuventus* elbeszélését illeti, Florus ezt a szakaszt az *előszó*-val némiképp ellentétben nem Kr. e. 212-vel, hanem Kr. e. 264-gyel kezdi, de talán épp ezen eltérés miatt is egy külön elméleti bevezetővel: I, 18 [II, 8, 1], amit a c-hagyomány észre is vett. Ezután (I, 18 kk. [II, 2 kk.]) 17 eseménytörténeti egység mondja el Róma háborúit az I. pun háborútól kezdődőleg egészen a numantiai eseményekig. Ezt követőleg egy elméleti fejezet (I, 34 [II, 19] boncolgatja azt a kérdést, hogy a *római nép* addigi erkölcsi élete a tengeren túli terjeszkedés következtében miként csapott át morális dekadenciába. Ennek a fejezetnek külön kezelését — szemben az a-tradícióval — jól állapította meg a c-hagyomány. A jelzett mintegy melléktengely szerepét betöltő elméleti fejezetet ismét 12 történeti *caput* követi, amelyek az említett hanyatlást mutatják be, a külső háborúk előadásának keretében. Itt azután újból egy nagy elméleti eszmefuttatás következik, amely kifejti, miként jutott Róma aranyévein a túlzott növekedés és az ebből fakadó erkölcsi fogyatékosságok következtében, belehullva a *„vas" évekbe.* Ez az ún. II. *anacephalaeosis* mind gondolati tartalmasságával, mind terjedelmével mintegy az *epitomé* gondolati

gerince, s formai tekintetben felfogható úgy, mint a mű szerkezeti tengelye, hiszen az ezt követő rész a korábbiaktól eltérő szemszögből veszi szemügyre a *római nép* történetét, még akkor is, ha közben a főhős nem lépett életének egy újabb szakaszába, hiszen továbbra is *iuventus*-ának állapotában van. A következő fejezetek ugyanis egy elméleti nyitás (II, 1 [III, 13]) után nem a külső háborúkat veszik számba, ahogy addig általában történt, hanem 12 fejezetben (a II, 13 [IV, 2]-vel bezárólag) azt adják elő, hogy miként ment végbe *Róma* erkölcsi és fizikai züllése, amit a szerző előbb a belső lázadásokkal, majd a szövetséges-, ill. a rabszolga- és végül a polgárháborúkkal bizonyít. Az elmondottaknak megfelelően tehát a római nép *iuventus*-a a számszerűséget is tekintetbe véve a következőképp alakul a florusi műben a fejezetek elrendezését tekintve: $e + 17 (= 2 \times \times 7 + 3) t + e + 12 (= 7 + 5) t + e$, vagyis összesen $32 (= 3 \times 9 + 5)$ // $e + 12 (= 7 + + 5) t$. Összességében tehát a *iuventus* 45 fejezetből áll, ami 5 × 9-nek felel meg. Az érett férfikor florusi elrendezésére ezek szerint ugyanaz érvényes, mint amit már a korábbi életszakaszokra vonatkozólag megállapítottunk, hogy itt a 2-es, a 3-as, az 5-ös, a 7-es és legfőképpen a 9-es számok kombinációja érvényesül.[8]

Mint ismeretes, magát a római nép öregkorát *(senectus)* a történetíró nem adja elő. Formálisan Augustus tevékenysége a *praefatio* alapján talán már idetartoznék ugyan, ám valójában Florus felfogása az, hogy Augustus rendszere éppenséggel nem a későbbi császároknak Róma öregségét bizonyító *inertia*-ját tanúsítja, hanem sokkal inkább egy olyan átmeneti egészséges életszakasz, amely egyfelől lezárja a férfikor egészségi szempontból megromlott periódusát, másfelől átvezet a *senectus* gyengülő éveibe. A római nép történetének ez a Florus által utoljára bemutatott szakasza ugyancsak elméleti fejezettel indul, ezt követi 21 eseménytörténeti szakasz, majd a mű egy elméleti vonatkozásokat is fölvető *caput*-tal zárul. Mindez számszerűleg kifejezve: $e + 21 (= 3 \times 7) t + e$, vagyis összesen 23, azaz (2 × 9) + 5 fejezet, ami szintén arra utal, hogy a történetíró továbbra is tartja magát eddigi számszerű elveihez, vagyis ragaszkodik a 3-as, az 5-ös, a 7-es és a 9-es szám kombinálásához.

Eddigi vizsgálatainkat összefoglalva, azt mondhatjuk, hogy Florus *epitomé*-ja aligha szerzőjének eredeti elrendezése szerint maradt ránk, mert nem valószínű, hogy a történetíró akár két, akár négy könyvre osztva írta volna meg munkáját, amely eredetileg — minden bizonnyal — egyetlen egységbe volt elrendezve, azaz egyetlen terjedelmes könyvet alkotott. Az *epitomé*-nak ez a szerkezeti vonulata azonban a négy életkornak megfelelően négy szakaszból tevődik össze. A *iuventus*-ig bezárólag ezek a szakaszok a retorika „növekvő tagok törvényének" megfelelően egyre terjedelmesebbek, mind bonyolultabb módon strukturálódnak, de abban megegyeznek, hogy a fejezetek száma és elrendezése a 2-es, a 3-as, 5-ös, 7-es és 9-es számok kombinációja szerint alakul; ezek mindegyikének megvolt a maga szakrális jelentősége, úgy, ahogy e számok játéka Vergilius és Horatius költészetében is érvényesül, mint pl. ez utóbbi *carmen saeculare*-jában (vö. a 3 és 9 szerepével e versben). Az életszakaszok bemutatásának rövidülése csak a

[8] Végső soron persze az alap a 2-es és a 3-as szám, hiszen: 5 = 2 + 3; 7 = 2 + 3 + 2; 9 = 3 + 3 + 3, vagy inkább 3 × 3, azaz: 3^2. Ez utóbbi lehetőségre *Ritoók Zsigmond* volt szíves felhívni a figyelmemet.

művet záró egységben figyelhető meg, de itt a történetíró nem is egy teljes életszakaszt ad elő, hiszen Florus ábrázolásából valójában hiányzik a *senectus*. A történeti áttekintést lezáró átmeneti periódus során is érvényesül azonban az említett számokkal való játék.

A florusi *epitomé*-nak az életkorok alapján való számmisztikus tagolódásán kívül van azonban egy másfajta strukturálódása is, amely a II. *anacephalaeosis* mint valami tengely mentén történik. Az eddigiek alapján joggal tesszük fel, hogy talán ebben a vonatkozásban is számolhatunk valamiféle számszerű viszonnyal, úgy, ahogy ilyen mennyiségi arányokkal Vergilius vagy Horatius életművében nem egy alkalommal találkozunk. Ha figyelembe vesszük a már fentebb jelzett elméleti és eseménytörténeti fejezetek (tehát *e* és *t*) számát, akkor azt tapasztaljuk, hogy a II. *anacephalaeosis* nagyjából az *epitomé* aranymetszési pontjában helyezkedik el. A mű összes fejezeteinek száma *(a)*: 100, miközben a II. *anacephalaeosis*-ig terjedő *caput*-ok 64 egységet tesznek ki *(b)*. E két érték összehasonlítása 1,562 arányszámot ad. Ugyanakkor a *b*-nek a II. *anacephalaeosis*-t követő fejezetek *(a—b)* mennyiségével való összehasonlítása: 64: 36 (= 4 × 9), ami 1,777 arányszámot eredményez, s ez (1,562 ~ 1,777) *nagyjából* megfelel az aranymetszés alapelvének. Mindez azt mutatja, hogy a Florus-féle alkotásnak bonyolult kettős struktúrája van, ahogy például többes szerkezete van a vergiliusi *Aeneis*-nek is, amelynek nem csak *egy* szimmetrikus tengelye van, (az első 6 ének a latin *Ílias*, a másik 6 pedig a latin *Odysseia*), hanem van egy hármas tagolódása is, amennyiben az első 4 ének dinamizmusát a következő 4 ének statikussága váltja fel, míg az utolsó 4 katonai tumultuozitásával tűnik ki. De Vergilius művének van még egy olyan tagolódása is, hogy első része egyenes vonalúan fut fel a 8. énekben helyet kapó csúcspontig, Aeneas pajzsának leírásáig, amely után az utolsó négy ének már inkább csak epilógusnak hat.[9]

Talán van azonban érintkezés a Róma 900. évfordulóját ünneplő florusi mű és egy másik jubileumi alkotás: Horatius *carmen saeculare*-ja között is, amely épp a Florustól szintén gyakran emlegetett 700. évfordulóra készült. A híres horatiusi ódát már eleve 3-szor 9, vagyis 27—27 leány és fiú adta elő, maga a költemény pedig 2-szer 3 + 3 + 3 versszakból, vagyis összesen 2-szer 9, azaz 18 strófából álló imát foglal magába, melyet

[9] Ennek a problémakörnek kiterjedt irodalma van, 1. főképp *G. Brugnoli—R. Scarcia:* Enciclopedia Virgiliana, s. v. *numerologia,* 788 kk. (további irodalommal). — Általában a számok és a számszerűség jelentőségéről a klasszikus antikvitásban (különös tekintettel a pythagoreizmusra) l. mindenekelőtt: T. PLÜSS; Wunder u. Zeichen in der römischen Chronologie, JbbfklPh. 103 (1871) 385—397; *J. Marouzeau:* Jeux de chiffres REL 23 (1945) 74—76; 24 (1946) 77—78; *R. Allendy:* Le symbolisme des nombres Paris 1948; *A. Grilli:* Sul numero 7. Studi su Varrone, ecc. *B. Riposati*-eml. I (Rieti 1979) 203—219. — A számoknak az ókoriak az életkorok szempontjából is jelentőséget tulajdonítottak. E probléma tanulmányozásában mindmáig kiemelkedő munka: *Fr. Boll:* Die Lebensalter. Ein Beitrag zur antiken Ethologie usw. Leipzig — Berl. 1913, 156—213. — Ami a számok legelfogadottabb antik értelmezését illeti, az egyes számoknak leginkább a következő jelentőséget tulajdonították: a 2-es az „első pár", négyzete pedig a pythagoreus rendszerben a *iustitia,* az igazság kifejezője; a 3-as és négyzete, a 9-es általában rituális jelentőségű, de a 9-es egyébként a 2-es négyzetéhez hasonlóan szintén összefüggésben áll a pythagoreus *iustitia*-fogalommal; az 5-ös szám a pythagoreus rendszerben a házasságra és a látható természet minőségére és színére utal, de van rituális értelme is; a 7-es számnak a pythagoreusok szerint a fénnyel és a *kairos*-szal van kapcsolata, s már Vergiliusnál különlegesen misztikus szerephez jut. — Florusnál a 9-es nagy szerepe főként a 900. évfordulóval hozható összefüggésbe. — Az egész kérdésről jó áttekintést ad: *G. Brugnoli—R. Scarcia:* i. h.

azután még egy zárószakasz követ. A himnusz struktúrája ezért számokkal körülbelül ekképp írható le a versszakok száma tekintetében: 2 (3 + 3 + 3) + 1. Az a Florus, aki szívesen játszadozott el a számokkal, ravaszul kombinálva őket, így kívánva művének további asszociációs tartalmakat is adni, bizonyára nem maradt érzéketlen a horatiusi *carmen saeculare* szerkezete iránt, amelyhez esetleg tudatosan is próbált kapcsolódni. Ezt a sejtést egy olyan megfigyeléssel is alátámaszthatjuk, amelyről eddig nem esett nyomatékkal szó. A *carmen saeculare* egy afféle párhuzamos hármas struktúrára épül, amelyhez egy negyedik zárórész kapcsolódik. Ezt a szkémát így szemléltethetjük:

3 versszak	+	3 versszak	+	3 versszak		
					+	záró versszak
3 versszak	+	3 versszak	+	3 versszak		

Feltehetőleg szándékosan utánozza ezt a szerkezeti képletet az *epitomé* ezen életkori elrendezési vázlata:

infantia	adulescentia	iuventus		
			+	zárórész **iuventus/senectus** határán

Ez utóbbi elrendezés olyan, mintha az előbbinek egyszerűsített változata lenne.

2. A másik kérdés, amivel itt újból foglalkozni kívánunk, a florusi mű történelemkoncepciója. Ennek ismételt megvizsgálását az teszi szükségessé, hogy ez a probléma M. Hose[10] új könyvének is a középpontjában áll, aki Steinmetz felfogásából indul ki, ám őt meg is haladja, éspedig úgy, hogy közben nagyon közel kerül a magam korábban kifejtett álláspontjához, anélkül, hogy ezt Hose ismerni látszanék, bár egyéb kutatásaimról van tudomása, melyeket viszont többnyire vitatni próbál.

Tekintve, hogy a magam tanulmánya két évvel Hose könyve előtt jelent meg,[11] szükségesnek tartom leszögezni prioritásomat, ám úgy, hogy korábbi érvelésemet a na-

[10] *N. Hose:* Erneuerung der Vergangenheit. Die Historiker im Imperium Romanum von Florus bis Cassius Dio, Stuttgart—Leipzig 1994.

[11] Le corps de l'Empire romain vu par les auteurs latins et grecs, in: Autocoscienza e rappresentazione dei popoli nell' antichità, a cura di *M. Sordi* (Milano 1992) 239—259, vö. *Havas L.:* Zur Geschichtskonzeption des Florus, Klio 66 (1984) 590—598; Floriana, Athenaeum 67 (1989) 28 skk.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

aetates populi Romani		szövegben megadott időtartam	a valóságos évszámok szerinti korszakhatárok	tényleges időtartam	implikált időtartam	a római nép államának kormányzati formái	kitrejedés	fémkorok	civilizációs szint	vallásos jellegű elvont hatóerő
infantia	1. átvezető szakasz: Tarquinius Superbus	400 év	i.e. 753 (Varro) i.e. 510/509	kb. 250 év	i.e. 10. sz. (Ennius, Naevius)	*regnum* (monarchia) — 1,3(10)	*urbs*		pásztor (*populus pastorius, ferox populus + religio, disciplina*)	
adulescentia	2. átvezető szakasz	150 év	i.e. 510/509 (i.e. 264?) i.e. 212	kb. 300 év	i.e. 360 k. i.e. 367: patrícius-plebeius állam születése	*dominatio senatus* (*civitas una*) (*arisztokrácia*) vö. *senatum regum esse* — 1,13,20	*Italia*		földműves (*agricola — quodam flore virtutis; quaedam adhuc ex pastoribus feritas; quiddam ... indomitum*)	*virtus et fata*
iuventus: háborús terjeszkedés — Kelet meghódítása — erkölcsi hanyatlás	3. átvezető szakasz: felemelkedés — Sicilia, Corsica, Sardinia	300 év	(i.e. 264?) i.e. 212 (i.e. 63?) i.e. 27	kb. 200 év	i.e. 264 i.e. 110 (Gracchusok, Marius reformja) i.e. 63/62 (Augustus születése, Catilina)	*res publica libera senatus populusque Romanus* — 1,36,3 (*civitas mixta?*) *ut plebei cum patriciis iungerentur* — 1,17(25),1 *biceps civitas* (popularis — demokrácia?) — 2,3	*imperium* (*imperium transmarinum*)	*anni aurei*	*artes* (*bona fidas — robur/robustus — pulcher, egregius, pius, sanctus, magnificus*)	
	4. átvezető szakasz: hanyatlás — Numantia stb.	150 év						*anni ferrei*	(*luxus, avaritia, abundantia, familiarum, divitiae, bella civilia etc.*)	*vitia et fortuna*
senectus	Augustus: *salus imp.*	200 év	i.e. 27	kb. 150 év	i.sz. 147 (Róma alapításának 900. évfordulója)		*imperium* (*imperium mundi, imperium orbis terraum*)			
	inertia — plerique Caesares		Traianus 98—117 Hadrianus 117—138 Antonius Pius 138—161		talán még újabb 100 év a millenniumig (*revirescit*)	principatus (monarchia)			*artes pacis*	
Összesen:		900 év		kb. 900 év						

2. sz. melléklet

gyobb meggyőzés érdekében újabb argumentációval kívánom helyettesíteni. Korábban Steinmetz[12] — Pahl százéves eredményeivel összhangban — abban látta a Florus-féle történeti mű lényegét, hogy az a *római népnek* egy történeti életrajz keretében kifejtett *panegyricus*-a. Ez megmagyarázza a munka biologikus-organikus ábrázolásmódját is. Magam elemzéseim során szintén állítottam ugyan valami hasonlót, mégis következtetéseim végeredménye alapvetően más volt, mert rámutattam, hogy a *római nép* élettörténetének felvázolása Florusnak arra is lehetőséget adott, hogy az egyetemes történelem, az egész emberiség történeti tanulságaira rámutasson.

Magam erre a megállapításra alapvetően metaforaelemzéssel jutottam el, amelynek mára már jól kimunkált hagyományai vannak akár a német irodalomtörténeti (vö. V. Pöschl),[13] akár pedig a történeti iskolákban (vö. A. Demandt).[14] Magam részben az innen nyert módszereket társítottam a szokásos francia „explication de texte" bevált metódusaival, nem tévesztve azonban szem elől a magyar szakkutatásnak az ókori historiográfiára alkalmazott eljárásait sem (vö. főképp Borzsák István,[15] Hahn István), de leginkább azt tartva szem előtt, amit Quintilianus tartott szükségesnek a *historia* kapcsán hangsúlyozni, hogy az igen közel áll a költészethez, s ennyiben a szónoknak, noha a történelem az ő művészetének gyarapodására is szolgálhat, mégis vigyázni kell vele, minthogy a *historia: est... proxima poetis et quodammodo carmen solutum, et scribitur ad narrandum, non ad probandum totumque opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componitur, ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitat* (Inst. or., X 1, 31). A múlt emlékezetét megidéző, elbeszélő és nem bizonyító, nem érvelő történetíró saját hírnevére is ügyelve s el akarva kerülni elbeszélése monoton jellegét, a ritka szavak mellett még merész szóképeket is használ. Minthogy Florus munkássága időben nagyon közel áll Quintilianus tevékenységéhez, s minthogy történetírónk *epitomé*-jának különösképpen jellegzetes képszerűsége van, miként azt von Albrecht[16] a közelmúltban nyomatékosította, ezért Florus történelemfelfogását a képiség felől közelítettük meg, mert ennek megvannak a maga filozófiai vonatkozásai is. Hadd utaljak arra, hogy az antik történetírásnak ezt a quintilianusi szemléletét az a kötet is felhasználhatónak minősíti, amelyet egy 1983. ápr. 6 és 8 között Leedsben megtartott konferencia anyagából „Past Perspectives. Studies in Greek and Roman Historical Writing" címmel 1986-ban tettek közzé (Cambridge University Press — vö. p. IX, ill. p. 146). Igaz, T. J. Luce fenntartással él e nézettel szemben, ám akkor olyan kutatókkal szemben foglal állást, mint R. Syme és R. H. Martin, ill. az előbb említett kötet kiadói.

[12] *P. Steinmetz:* Untersuchungen zur römischen Literatur des zweiten Jahrhunderts n. Chr. G. Wiesbaden 1982, 295—373.

[13] Vö. pl. *V. Pöschl:* Die Dichtkunst Virgils. Wiesbaden 1950.

[14] L. főleg *A. Demandt:* Metaphern für Geschichte. Sprachbilder u. Gleichnisse im historisch-politischen Denken, München 1978.

[15] L. főleg: A római történeti hagyomány kialakulása, Bp. 1990 (további irodalommal).

[16] *M. von Albrecht:* Geschichte der römischen Literatur, II (München 1994) 1120—27, főleg 1122.

Természetesen megszokottabb a történetírás közelítése a rétorika felől, hiszen köztudott, hogy Cicero a *historia* kapcsán ezt a minősítést adta: *opus... oratorium maxime,* s az is jól ismert, hogy az így kialakított *historia ornata*-t ez a retorikus irányzat összekapcsolta a történetírás, ill. a történetíró célkitűzésével, azzal, hogy ez miképpen járul hozzá a *fides historica,* vagyis a lényegi igazság, a történeti eseményekben és emberi cselekedetekben inkarnálódó ideál megmutatásához.[17]

Mivel korábban direkt módon ezt a szempontot nem érvényesítettük következetesen, gyümölcsöző lehet ennek az elvnek az érvényesítése, mintegy abból a célból, hogy az így végzett vizsgálat próbaképpen valóban alátámasztja-e a más metódussal elért végeredményünket; avagy pedig más következtetésre jutunk, ami szükségképpen az előzőekben felállított tézisünk cáfolata lenne.

Nos, ezzel az újabb módszerrel nyilvánvalóvá válik, hogy Steinmetz koncepciója nagyfokú részigazsága ellenére sem tartható. Florus ugyanis nem azt tekinti kizárólagos céljának, hogy a *populus Romanus* élettörténetét megírja.

Az *epitomé* elméleti megalapozást adó *praefatio*-ja már bevezetőben hangsúlyozza, hogy a római nép tetteinek, életének tanulmányozása valójában azt teszi lehetővé, hogy az olvasók *generis humani facta fataque (con)discant* (praef. 2 — saját szövegrekonstrukcióm szerint, vagyis, hogy az emberiség tetteit és sorsát, azaz törvényszerűen determinált életét megismerje. A történetíró rövid, mintegy térképszerű bemutatása a római történelemről valójában a *princeps populus,* „egyetemes nagyságát" is magába foglalja, amely szükségképpen a földkerekség egészére kiterjed (praef. 3). A történetíró valódi célja tehát a *populus Romanus* sorsán keresztül a világtörténelem, ill. az azt irányító erők bemutatása. Mindez minőségileg más, mint amire Steinmetz és már előtte mások is gondoltak, s egyértelműleg azon értelmezést valószínűsíti, amelyet korábban más bizonyítási eljárással ugyan, de már egyszer kimutattunk, s amely eredményre újabban M. Hose is jutott.

De miben áll ez a *populus Romanus* révén megvalósított világtörténelem Florus szerint? Azon *imperium* létrehozásában, amely *totum orbem pacavit,* vagyis az Itálián kívüli háborúk során maga alá hajtotta az egész világot, megvalósítva benne a békét (praef. 7). A római népnek ezt az egyetemes történeti küldetését mi sem igazolja jobban a történetíró szemében, mint éppen az a tény, hogy a Róma belső erejét aláásó polgárháborúk következtében megrendül a *corpus imperii,* ami nemcsak a római uralom változását, vonja maga után, hanem az emberi nemét is (II, 14 [IV, 3] 8).

Így válik a történetírói szándék alapján tökéletesen érthetővé az *epitomé* csúcspontja, az egész művet lezáró nagyjelenet, a finálé, amely a polgárháborúk mételyétől megszabaduló birodalmat mutatja be mint az emberiség történetének kiteljesedését. Ahogy a kezdetek kezdetén Romulusnak sikerült elemeiből megalkotnia a római népet, úgy teremti most meg Florus szerint Augustus a *princeps populus* uralmát a földkerekség felett, így szavatolva a mindenre kiterjedő békét. Augustus tevékenysége révén a római nép

[17] Vö. *J. Gaillard:* La notion cicéronienne d'*historia ornata,* Caesarodunum XVbis (1980) 37—45.

úgy válik a világmindenséget átfogó szervező elemmé, hogy Augustus helyreállítva a *concordia*-t, egyfelől rákényszeríti az „új békét" a birodalomnak eddig még alá nem vetett népekre, amelyekre ettől kezdve a *certa ... fides* és az *aeterna pax* lesz a meghatározó; másfelől pedig az így megvalósuló római tekintély azt is szavatolja, hogy a birodalomhoz még nem tartozó népek is készek elismerni annak vezető, hegemón szerepét: *sentiebant ... magnitudinem* (sc. *imperii*) *et victorem gentium populum Romanum reverebantur* (II, 34 [IV, 12] 61). Ezért küldik el Rómába követeiket a szkíták, kérnek barátságot, vagyis szövetséget a szarmaták; ezért járulnak Augustus elé ajándékaikkal a világ végén élő *Seres* és *Indi,* s szolgáltatják vissza a Rómával egyedül rivalizáló parthusok az elrabolt hadijelvényeket (ibid. 62—63). Mindez nemcsak Róma uralmának megvalósulását jelenti, hanem annak a világbékének a megszilárdulását is, amelyet Róma szavatol: *Sic ubique certa atque totius generalis humani aut pax fuit aut pactio* (ibid. 64). Steinmetz tehát nem fogalmaz pontosan, mikor azt írja, hogy a florusi mű pusztán a *populus romanus panegyricus*-a egy *vita* keretei között; hiszen a történetírói szándék valójában az emberiség történetének megértése, amelynek békés kereteit Róma garantálja.

Miként realizálódik azonban az a történetírói célkitűzés, hogy a *populus Romanus* életútjának megismerése révén az olvasó az emberiség sorsát irányító erőket, törvényszerűségeket is megismerheti? Illetve: melyek azok az általános tanulságok, amelyeket a *princeps populus*-tól megvalósuló világrendből, valamint annak kialakulási folyamatából levonhatunk?

A legnyilvánvalóbb az, ami már a *praefatio*-ban megfogalmazódik, s ami azután az egész *epitomé*-ban jelen van, hogy a történelem menete organikus-biologikus jellegű, vagyis a *populus Romanus* államához hasonlóan az *orbis terrarum* békéje és rendje is megszületik, kiteljesedik, hogy később minden bizonnyal maga is megszűnjék. Ugyanúgy általános érvényűek az organikus változással összekapcsolódó egyéb fejlődési modellek, mint pl. az erkölcsi minőségeket megkülönböztető egységek: az *anni aurei* és az *anni ferrei;* illetve a Varro nyomán megállapított egymást váltó civilizációs szintek: a kezdeti vad és nyers erejű pásztorkodás, az azt követő paraszti életforma, majd pedig az *artes* periódusa, mígnem eljutunk az *artes pacis*-hoz, amely fokozat az augustusi időszakkal valósul meg igazán.

A szemünk előtt kirajzolódó történelmi életkorok és -szakaszok, illetve az egyes civilizációs fokok az állam eltérő kormányzási formáival is összefonódnak, többékevésbé a platóni, valamint a középső akadémiai felfogást követve. Ez az irányzat alapvetően két lényegi kormányzást különböztetett meg: a monarchiát és az arisztokráciát. Florus úgy állítja be, hogy az *infantia,* a gyermekkor és a pásztori társadalom a királysággal jár együtt; az egymással szorosan összekapcsolódó *adulescentia* és *iuventus,* azaz az ifjú- és a férfikor a *res publica libera* arisztokratikus államával kapcsolódik össze az *anni aurei* során, míg az *anni ferrei* alatt ezt egy diszharmóniára épülő, kétfejű *res publica* követi egy szűk oligarchiával, ill. a vele rivalizáló lovagsággal. Ezt a nemkívánatos berendezkedést váltja fel az *artes pacis* civilizációs szintjén álló, a *populus Romanus* öregségének hajnalán fellépő augustusi *principatus.*

A *populus Romanus* életútja arra is példa lehet, hogy a felemelkedés szakaszaiban elsősorban olyan kiismerhető erők jutnak érvényre, amilyenek a *virtutes*-t kiteljesítő *fata,* míg a hanyatlás periódusában a *vitia*-hoz társuló vak és kiszámíthatatlan véletlen *(fortuna)* uralkodik el.

Mindezt kivetítve a Florustól feltételezett világtörténelemre, azt mondhatjuk, hogy történetírónk nem abban a koncepcióban gondolkodott, hogy az egyetemes történelem a világbirodalmak sorozata, miként azzal valószínűleg már Cornelius Nepos számolt, s ahogy ezt a felfogást Pompeius Trogus kidolgozta; nem is úgy képzelte el a világtörténelmet, ahogy azt Hérodotos Kelet és Nyugat harcaként felfogta; hanem úgy, ahogy azt főként Polybios és Poseidónios értelmezte, vagyis abban az értelemben, hogy az egyetemes történelem a Római Birodalom fejlődéstörténete, amely azonban valamiféle *kosmopolis*-t hoz létre, miként azzal Diodóros is számolt; ám egyfajta nevelő tanulsággal is szolgálva valamennyi olvasó számára, valahogy úgy, ahogy ez Ephoros nézete volt.[18] Ennélfogva Florus elképzelése a világtörténeti koncepció[19] tekintetében is erőteljesen szintetizáló áttekintés, l. a 2. mellékletet.

Melyek azonban a történetíró szerint ennek a Róma által megvalósított egyetemes történelemnek a tanulságai, milyen törvényszerűségekre oktat ez a Róma jegyében létrejövő világrend?

A már eddig előtárt organikus megalapozottságú világszemléleten kívül főképp az a szkeptikus, platóni módszer, amelyet a latin nyelvű retorika megfogalmazásában *in utramque partem*-nek szoktunk mondani, s amelynek az a lényege, hogy mindennek két oldala van, s ennek megfelelően az életnek és a történelemnek is minden vonatkozását egy ilyen kettős vizsgálatnak kell alávetni. Nos, a florusi történeti munka alapjaiban tükrözi ezt a kettős szemléletet, a retorika elvárásainak megfelelően különösen az *excursus*-okban világítva meg, Florusnál mindenekelőtt az ún. *anacephalaeosis*-okban. Ennek a platonikus szkepticizmusnak a legszembetűnőbb megnyilvánulása a történetírónak az a felfogása, hogy bár Róma világtörténeti küldetésének megvalósításához a római nép dinamizmusára van szükség, amely elvezet a földkerekséggel mérhető *imperium* megvalósulásához, ugyanakkor viszont ez a nagyság magában hordozza a hanyatlásnak a lehetőségét is. Florus még attól az állítástól sem riad vissza, hogy amikor Róma hódítása túljutott Itália határain, ezzel *adeo magnitudinis crescere, ut viribus suis conficeretur* (T, 47 [III, 12] 7), mert ezzel elszabadulnak az olyan megmételyező erők, mint a *civiles furores, nimiae felicitates, divitiae, vitia, luxus, abundatia familiarum, largitio, ambitus honorum, opulentia, egestas, principatus et dominandi cupido, nimiae opes* stb. (ibid. 8 skk.).

[18] Vö. *M. Hose:* i. m. 96 skk.

[19] Az egyetemes történelem antik felfogásához l. pl. *A. Momigliano:* The origins of universal history. Annali della Scuola Superiore di Pisa, 1982; *J. M. Alonso-Núñez:* The emergence of universal history from the 4th to the 2nd centuries B. C., in: *H. Verdin* (edd.): Purposes of history. Louvain 1990, 173—192; *P. Jal,* Monographies historiques et *Ἱστορίαι κοιναί (καθολικαί)*: REL 72 (1994) 56—78. Régebbről l. *P. Burde:* Untersuchungen zur antiken Universalgeschichtsschreibung. Diss. Erlangen 1974. Ő az, aki az antik világtörténelem-felfogásnak azt az öt változatát megkülönbözteti, amelyhez a fentebbiekben Florus elképzelését magam is viszonyítottam.

A másik ilyen kérdés éppenséggel a *magnitudo*-val összefüggő háborúkkal ellentétes probléma: a nyugalom. Florus szerint nemcsak a háborúskodás, hanem a béke is Róma életeleme, mert a *quies* ugyancsak elengedhetetlen Róma nagy műveinek megvalósításához s Augustus principátusa épp ezt a nyugalmat szavatolja (vö. II, 34 [IV, 12] 64—65), ami azonban nem tévesztendő össze az ellentétes *inertia Caesarum*-mal, a császároknak azzal a tehetetlenségével, mely a *senectus* következménye, amikorra ez a nép „kiszáradt", elvesztette éltető nedveit.

Mindez nyilvánvalóvá teszi: a Rómától életre hívott világbirodalom tartósságát a természet megszabta élettartamon belül főképp a „mérték" *(modus)* megőrzése biztosítja, amelynek igazolását Florus ismét az *Academia* jól ismert *in utramque partem* módszerének alkalmazásával végzi el, amely metódus egyébként költeményei egy részét is jellemzi, beleértve Hadrianusszal való költői játékát is. Florus és a *princeps* párverse ugyanis a két lehetséges életvitel *ad absurdum* kritikáját végzi el, minthogy Florus a császár *vita activa*ját csúfolja ki, miközben az uralkodó a költői *vita contemplativa* hédonizmusának negatív vonatkozásait leplezi le, vö. főképp *culices pati rotundas* (v. 4).

3. S ha már előkerültek Florus versei, hadd térjünk ki a 8. carmen újabban felmerült értelmezésére is, miszerint itt az *unum Catonem*-mel úgy volna szembeállítva a *trecentos Socratas* (v. 3), mint határozatlan érték, vagyis mint „nagyon sok", úgy, ahogy azt Horatiuson (Carm. 3, 4, 79) kívül még sok helyütt találjuk. Maga Florus azonban seholsem használja a kifejezést ebben az értelemben; nála a 300 mindig konkrét értelmű, még ha alkalomadtán kerekítést is takar. Így Horatius Cocles Porsennának a római ifjakról ekképp beszél: *idem trecenti iuravimus* (1, 4, 6); a Fabiusok híres katasztrófája kapcsán pedig ezt mondja: *caesi apud Cremeram trecenti* (1, 6, 2), miként ez így is szerepelt a megszokott hagyományban. Amikor az I. pun háború során Florus előadja Calpurnius Flamma hősiességét, 300 emberről beszél, amit Cato, ha hihetünk Gelliusnak (3,7), nem erősít ugyan meg, ám itt arról lehet szó, hogy Florus *más* forrást követ, s a maga adatát szó szerint és nem átvitt értelemben gondolta. Ugyancsak sokat nyom a latban az a tény, hogy a 300 spártairól Thermopylaenél Florus direkt módon beszél: *locum trecentorum Laconum speciosa caede memorandum* (1, 24, 11), még ha nem is a perzsák elleni küzdelem során, hanem a Kr. e. 191-es hadi eseményeket ismertetve. Florus szemében tehát a *trecenti* nagyon is jellemző lehet a görögökre hősiességüket illetőleg, úgyhogy a *trecentos Socratas*-t talán mégsem lehetetlen Thermopylaera is vonatkoztatni, úgy értelmezve, hogy a görögök még hősiességük idején sem érhettek fel egyetlen igaz és bátor rómaival, egyetlen Catóval sem akkor, amikor Róma még romlatlan erkölcsei között élt, nem pedig az *itertia Caesarum* állapotában.

ADAMIK BÉLA

STANDARD ÉS SUBSTANDARD A *CARMEN CONTRA PAGANOS* NYELVÉBEN*

PATRI ET MAGISTRO
SEXAGENARIO

Az Antik Tanulmányok legutóbbi számában megkíséreltük azonosítani az ún. *Carmen contra paganos* anonim *praefectus*át.[1] Most azt vizsgáljuk, hogy milyen tanulságok meríthetők belőle mint a latin nyelv történetének egyik forrásából.

A *Carmen contra paganos* nyelvéről először Theodor Mommsen nyilatkozott, igaz csak röviden: *poeta ipse sensus imperfecte et implicate expressit saepissimeque... quotidianis suae aetatis sermonibus.*[2] Tehát már az első kommentátoroknak feltűntek a költemény nyelvezetének sajátosságai, amelyeket, ahogy azt már Mommsen is megállapította, nem lehet kizárólag szövegromlással magyarázni, hanem a költő egyéni nyelvi kifejezésmódjára kell visszavezetnünk. Mommsenen kívül említésre méltók még Baehrens, Seefelder és Roncoroni nyelvészeti megfigyelései, különösen Seefelder dolgozata. Az eddigi vizsgálatok azonban mégsem tekinthetők kielégítőnek: mivel néhány szöveghelyet nyelvileg rosszul értelmeztek, vagy egyáltalán nem értették meg, és mert a költemény különböző nyelvi rétegeinek, azaz a standard- és a substandard-rétegnek az elemeit nem vagy nem egyértelműen különítették el egymástól. A következőkben ezeket a hiányosságokat szeretnénk kiküszöbölni.

Mazzarino e vers legnagyobb költői értékének a szenvedélyes hevességet tartotta. Ebben egyetérthetünk vele, de még tovább mehetünk: ez az invektívára oly jellemző szenvedélyesség nyelvészeti szempontból is igen fontos, hiszen az érzelmi túlfűtöttség költőnk esetében csökkenti a választékos, irodalmi nyelv iránti reflexiót,[3] és megteremti annak a lehetőségét, hogy az akkor beszélt köznyelv elemei bejuthassanak egy különben

* E dolgozat *Standard und Substandard in der Sprache des spätlateinischen Carmen contra paganos* címmel 1994. július 9-én hangzott el Mannheimban, majd a 8. nemzetközi latin nyelvészeti konferencián, Eichstättben 1995. április 24-én. A magyar fordítás az Acta Antiqua 36. (1995) számában megjelent tanulmányom (Das sog. *Carmen contra paganos*) második fejezetén (195—209. l.) alapszik.

[1] Vö. Ant. Tan. 40 (1996) 159. skk.

[2] Mivel ez a dolgozat idegen nyelven már megjelent, a hivatkozások jó részét elhagytam. A téma iránt érdeklődőknek rendelkezésre áll az Acta Ant.-beli tanulmányom teljes jegyzetapparátussal és részletes bibliográfiával.

[3] Ugyanis a beszélt latin és az irodalmi latin között csak reflektáltságában, ill. annak mértékében van különbség vö. *H. Schmeck:* Aufgaben und Methoden der modernen vulgärlateinischen Forschung. Heidelberg 1955, 16.

a klasszikus (vergiliusi) minták felé törekvő költeménybe.[4] Különösen így van ez egy nem túlzottan tehetséges, alkalmi költő esetében. Ezt figyelembe véve kell megítélnünk a klasszikus normától elütő nyelvi jelenségeket, amelyek oly sok gondot okoztak a vers kommentátorainak.

Vokalizmus

Már az első interpretátorok (pl. Ellis és Baehrens) figyelmét is felkeltették a vers prozódiai különlegességei, amelyeket leggyakrabban a korabeli keresztény szerzőkkel, mindenekelőtt Prudentius költeményeivel hasonlítottak össze (pl. Bartalucci). Noha a költő Vergilius és a klasszikus verselés szabályai szerint próbált alkotni, versében minduntalan fel-feltűnnek a kor új verselési technikájának, a hangsúlyos verselésnek nyomai.[5] Ilyen nyomoknak tekinthetők pl. a klasszikus latin magánhangzók kvantitásviszonyai elleni prozódiai „vétségek". E korban ugyanis az időmértékes verselés bomlásnak indult, s akinek nem volt elég tehetsége és képzettsége, hogy a klasszikus kor nyelvi normáit tökéletesen elsajátítsa, az csak úgymond „hibás" hexametereket tudott alkotni. Mások, valószínűleg elvi alapon, tudatosan a vulgáris latint, s az ahhoz kapcsolódó hangsúlyos verselést választották, mint pl. Commodianus (Kr. u. 3. vagy 5. sz.). A mi költőnk azonban nem ehhez a fajtához tartozik.

Ezek a klasszikus szempontból nézve vétségeknek tűnő nyelvi jelenségek azért jelenhettek meg a vergiliusi reminiszcenciáktól hemzsegő költeményben, mert a fentebb röviden érintett hangrendszerbeli változások e korban már nemcsak a népnyelvben, hanem a műveltek standardnyelvében is természetszerűleg éreztették hatásukat. A klasszikus kvantitásviszonyok iránti érzék megingása, illetve hiánya a következő helyeken érhető tetten carmenünkben. A hangsúlyos rövid magánhangzók arsisban megnyúlhatnak:

41. *ornaret lauro postes, convivia daret*[6]
105. *dextra l⟨a⟩evaque situm*[7] *argentea frena tenere*
117. *dum comulat donis votaque*[8] *in limine templi.*

[4] A vergiliusi *reminiscentiá*kat l. az Acta Ant. *apparatus testimoniorum*ában.

[5] A vulgáris latinban minden hangsúlyos szótag hosszú lett és viszont, továbbá a magánhangzóknak csak a minősége (qualitas) volt fontos, a mennyisége (quantitas) már nem számított. A hosszú és rövid szótagok közötti (hangsúlytól független) különbség emiatt megszűnt, ami a klasszikus időmértékes verselés összeomlásához vezetett. Vö.: *K. Vossler—H. Schmeck:* Einführung ins Vulgärlatein. München 1954, 87—89; l. még *M. Leumann:* Lateinische Laut- und Formenlehre. München 1977, 55—57. E folyamatot megfigyelhetjük a 3. század első feléből származó pannoniai sírfeliratokon is; vö. *Adamik T.: Aelia Sabina vale* (CE 489). Arch. Ért. 103 (1978) 184—188.

[6] A 44. sorban azonban *circumdare* (helyesen, de hangsúlytalan helyzetben).

[7] E sorban a *situm*ot mindig *istum*ra vagy valami másra próbálták javítani (l. *app. crit.* az Acta Ant.-ban), ami a vers prozódiai viszonyainak ismeretében mindenféleképpen fölösleges, mert arról van szó, hogy a *situm i*-je arsisban megnyúlt, a *laevaque a*-ja pedig thesisben megrövidült, l. lejjebb.

[8] A *qu* hangot, az enklitikus *-que* esetében is, a költő metrikailag mindig egyszerű mássalhangzónak tekinti, l. 73. *cambalaque inbuerat...*, 83. *mittereque inferias...*, 105. *dextra laevaque situm...;* A *-que* előtti magánhangzók thesisben vagy rövidek maradnak, vagy megrövidülnek *(laevaque).*

Hangsúlyos rövid magánhangzók thesisben is megnyúlhatnak, a carmenben csak egyszer fordul elő:

86. *perdere marcianum*[9] *sibi proconsul ut esset.*

Itt érdemes megemlíteni a *sibi* mindkét *i*-jének megnyúlását, melyek közül számunkra az első a fontosabb thesisben, éppen úgy, mint Commodianusnál,[10] a második klasszikus költőknél is szokásos, *caesura* előtt arsisban.[11]

Hangsúlytalan hosszú magánhangzók megrövidülhetnek thesisben:

45. *fraude nova semper miseros profanare*[12] *paratus*
52. *mille nocendi vias, totidem cum qu⟨a⟩ereret artes*
54. *contra deum verum frustra bellare paratus*
67. *sexaginta senex annis duravit ef[o]ebus*
70. *eg[a]eriae nymp⟨h⟩ae comites saturosque panasque*
85. *leucadium fecit fundos curaret afrorum*
118. *solvere di[i]s deabusque parat superisque minatur*

Figyelemre méltó, hogy hangsúlyos hosszú magánhangzók is megrövidülhetnek thesisben:

44. *gallaribus subito membra circumdare suetus*
100. *cumqu(e) os[s]yrim miserum lugens latrator anubis*
105. *dextra l⟨a⟩evaque situm argentea frena tenere*
121. *desine post ydropem talem deflere maritum*

Ezek a prozódiai „vétségek" elárulják, hogy a magánhangzók régi kvantitáskülönbségét a carmen költője már nem tudta teljesen reprodukálni. Emellett azonban a magánhangzók minőségét, kvalitását érintő változások nyomait is megfigyelhetjük költőnk nyelvében. Ha a prozódiai vizsgálódások után a kézirat ortográfiáját szemléljük meg, olyan „elírásokkal" találkozhatunk, melyek valószínűleg nem a másoló(k), hanem a költő számláját terhelik. Erre már Baehrens és Manganaro is felhívta a figyelmet, utalva a *curtina* (7.) és a *comulat* (117.) alakokra. A *comulat* alakhoz (klasszikusan: *cumulat,* „felhalmoz") Morel megjegyezte, hogy ez a vulgáris forma Vergilius-kéziratokban is sűrűn előfordul. Minden bizonnyal maga a költő is így (azaz vulgárisan) ejtette és írta ezt a szót, amit az is alátámaszt, hogy a rövid *u* és a hosszú *o* zárt *o*-vá válása a 4. században már lezajlott.[13] A *curtina* (Apollo háromlábú üstje) alakváltozatról azt írja a Thesaurus,

[9] A *Marciamus* névben nem a második *a* rövidült meg (ahogy Seefelder, Geisau és Bartalucci gondolják), hanem az *i* konszonantizálódott (Roncoroni).

[10] Pl. Instr. I,2,8; 25,10; 35,22; 42,44.

[11] Vö. pl. Vergilius I,8 *Musa mihi causas memora quo numine laeso.*

[12] De a 82. sorban ... *profanos* (helyesen, de hangsúlyos helyzetben).

[13] L.: *Vossler—Schmeck* 86., és *Leumann* 55 skk. Erre a változásra példa még az 52. sorban a *con* a *cum* helyett. A kéziratban olykor a hosszú *o* helyén is *u* betűt találunk: 72. *thorus (=choros)* és 80. *oblitusque.*

hogy a *cortina* helyett gyakran fordul elő a kódexekben, és még egy hetedik századi grammatikusnak is feltűnt, aki kijelenti: *cortina per o dicendum, non curtina.*[14] A rövid *o*, amely rendszerint nyílt *o*-vá válik, már a Kr. u. 4. sz-ot megelőzően *r* + msh. előtt *u*-vá zárulhatott, így pl. *fornax* (kemence) mellett *furnax* alakváltozatot is találhatunk a 2. századi feliratokon, vagy az *Appendix Probi*ban a következőt olvashatjuk: *formica non furmica* („vulgär also *ur*" jegyzi meg Kieckers) stb. Leumann véleménye szerint, mivel az *or* a *forma, corpus, mortuus, torreo* stb. szavakban változatlanul maradt, az *ur* valószínűleg nem római kiejtést tükröz,[15] tehát a carmen e szava szintén a substandard réteghez tartozik. A *comulat*tal kapcsolatban említett hangszínfúzióval analóg eset az a változás, amelyre kéziratunkban az *i* és az *e* betűk keverése utal, hogy ti. a rövid *i* és a hosszú *e* zárt *e*-vé változott, már a harmadik században.[16] Ez a magyarázata annak, hogy olykor *i* betű jelenik meg a hosszú *e* helyén, pl. 7. *virum,* 11. *danain,* 12. *parthenopis,* 38. *vinum,* 65. *magalis* (= *Megales*), 96. *caeris* (= *Ceres*) 100. *lugis* (= *lugens*), 111. *iacis* stb., és *e* betű a rövid *i* helyén, pl. 59. *stepe,* 111. *quaeres* stb.[17]

Még egy érdekes jelenséget kell megtárgyalnunk a vokalizmus keretében. A 10. sorban ezt olvashatjuk: *fingeret ut cycnum, voluit canescere pluma?*[18] A kiadók többsége, így a legutóbbi kritikai kiadás is, a másoló hibájának, elírásának tartva e szóalakot *cycnumot* hoz.[19] Pedig már Baehrens felhívta a figyelmet arra, hogy ezt a formát nem szabad megváltoztatni, kijavítani. A *cycynus* (y = *i*) ugyanis a görögből kölcsönzött (κύκνος) irodalmi *cygnus* (Cic., Verg.; *cycnus* Lucr.) vulgáris alakváltozata, mely anaptyxissel jött létre.[20] Ezt az alakváltozatot megtaláljuk Oribasios (4. sz.) egyik művének 6. sz.-i latin fordításában is, továbbá az. ún. glosszákban, pl. Papias glosszájában: *cicinus, olor id est cignus,* és a *Lex Salica* 7,7-ben (6. sz.): *si quis gruem aut cicinum domesticum furaverit* (p. 116 Eckhardt). Ez utóbbi helyet Tandoi is idézi, aki arra is felhívja a figyelmet, hogy az olasz dialektusokban az anaptyktikus alakváltozat él tovább szemben az irodalmi *cigno*val.[21] De nemcsak az olasz és szárd dialektusformák, hanem az ófrancia

[14] L.: De dubiis nominibus liber (ed. Keil). gramm. V 575, 7; vö. ThLL s. v. cortina.

[15] L.: *Leumann* 48.; vö.: *V. Väänänen:* Introduction au latin vulgaire. Paris 1981[3], 36. *Ernout—Meillet:* Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine, Paris 1967, s. v. cortina l., és fornax; l. még ThLL s. v. fornax és *E. Kieckers:* Historische Lateinische Grammatik I. Darmstadt 1962, 52 sk.

[16] L.: *Vossler—Schmeck* 85—86. Lehetséges, hogy eredetileg oszk substratumhatásra indult el ez a hangszínfúzió, l. *G. R. Solta:* Zur Stellung der lateinischen Sprache. Sitzungsberichte der öst. Ak. der Wiss. 291. 4/2. Wien 1974, 50—51.; vö. még *Leumann* 56 sk. és *Väänänen* 36 sk.

[17] Vö.: *Väänäen* i. h.; A *iacis, lugis* és *quaeres* alakokhoz vö. még lentebb a morfológiát.

[18] „Tolltól akart fehérré válni, hogy úgy nézzen ki, mint egy hattyú?"

[19] Mommsen, Riese, Manganaro, Roncoroni, Shackleton Bailey. Újabban, Baehrens nyomán ismét a *cycynum* alakot fogadják el, pl. Tandoi.

[20] A vulgáris latinban ugyanis a ritka *cn/gn* mássalhangzócsoport bontóhang beiktatása révén feloldásra került. Az anaptyxishez általában l. *Kieckers* 73—74., és *Leumann* 102—104.; különösen 103 sk. és 200. A carmen *cycynus* szavában ténylegesen kiejtett bontóhangot találunk, amit e szónak a következő jegyzetben felsorolt román (újlatin) folytatói bizonyítanak.

[21] Vö.: *Meyer—Lübke:* Romanisches Etymologisches Wörterbuch (REW) s. v. cycnos — cycinos. l. ol. *cigno*... 2. óol. *cecino, cecero,* veronai *tsezeno,* velencei *siézano*..., kampidánói (Szardínia) *sisini.*

cisne (> prov., sp., pg.) is az anaptyktikus formán alapszik.[22] Ez azt jelenti, hogy ennek az alakváltozatnak jóval a galloromán és italoromán fejlődés szétválása előtt kellett keletkeznie. Ezt figyelembe véve, és a carmen többi vulgarizmusára gondolva meg lehetünk győződve arról, hogy ez az alakváltozat is a költő nyelvi regiszteréhez tartozott. Röviden, először carmenünkben fordul elő a *cycnus* szó egyes román nyelvekben tovább élő anaptyktikus változata.[23]

Konszonantizmus

A 111. sorban érdekes fonológiai és prozódiai jelenségre figyelhetünk fel:

sic, miserande, iacis parvo donatus sepulcro

A rövid magánhangzó utáni szóvégi *s* kiesését a rákövetkező szókezdő *s* előtt a carmen e helyén a szakirodalomban eddig az ólatin költészet hatásával, archaizálással magyarázták.[24] Szerintünk azonban ez a magyarázat nem helytálló. A költő egyértelműen a vergiliusi költői nyelvet használja, ahol ilyen jelenséggel nem találkozunk, mert Catullus után norma lett a rövid magánhangzó utáni szóvégi *s* megtartása mind a műveltek kiejtésében, mind a klasszikus költészetben.[25] Mivel azonban a népnyelvben ennek az *-s-*nek megtartása opcionális maradt, a latin nyelvterület egy részén ennek az *-s-*nek az elíziója vált rendszerré,[26] pl. Közép- és Dél-Itáliában, így Rómában is, ahonnan minden valószínűség szerint költőnk származik.[27] A carmen e helyén éppen erről a vulgáris latin jelenségről van szó, amely egyértelműen a költő substandard nyelvi rétegéhez sorolandó.

Kétségtelenül az anonim költő ejtés- és írásmódját tükrözik a *fariam* (Z. 99),[28] és a vulgáris *formonsus* (19., -a 94.) alakok.[29] Ugyanez vonatkozik a *h*-hang kezelésére is, vö.

[22] L.: *W. von Wartburg:* Französisches Etymologisches Wörterbuch (FEW) 2/II. s. v. cycnus.

[23] A ThLL a carmen elsőségét elismeri, ezzel szemben a FEW és a Dict. Hist. de la langue Française (ed. A. Rey, Paris 1992) s. v. ezt a helyet nem említi, csak Oribasiost és a *Lex Salicát*.

[24] Pl. Seefelder, Geisau és Roncoroni. Baehrens (Anthologie 213.) ezzel szemben csak a korabeli keresztény költészetre hívta fel a figyelmet, ahol néhány költő esetében ez a jelenség elég gyakori. A kb. 190 soros *Carmen de figuris*ban szerinte 12-szer fordul elő!

[25] Cicerótól tudjuk, hogy az *-s* elíziója *s-* előtt az ő korában már *subrusticum*ként hatott (Orator 161); Catullusnál is csak egyszer fordul elő, 116,8.: *tu dabi(s) supplicium,* vö. *Väänänen* 67—68.; vö. még *J. Herman:* La disparation de *-s* et la morphologie dialectale du latin parlé. in: Latin vulgaire—latin tardif, Actes. ed. J. Herman, Tübingen 1987, 97—108.

[26] *Kieckers* 157. és *Leumann* 227.; Leumann szerint ennek a változásnak nincsen történeti összefüggése az *-s* sorsával az ólatin korban.

[27] Vö.: Acta Ant. 185.

[28] Minden bizonnyal maga a költő írhatta a *ph*-t f-nek, mert az ejtést követő f-es írásmód a 3. sz-tól egyre gyakoribb, a 4. sz. 2. felétől rendszeressé válik (*sulphur* helyett *sulfur,* vö. ol. *zolfo* stb.), l. *Kieckers* 122., *Leumann* 159 skk.

[29] A *formonsus* változat feliratokon és kódexekben gyakorta előfordul, és az n-es írásmód vulgáris jellegére figyelmeztetnek a grammatikusok, pl. App. Probi, IV, 198,9: *-osus non -onsus* stb. A szó román nyelvekbeli folytatói arról tanúskodnak, hogy ezt az n-et nem ejtették ki (vö. REW s. v.), hanem csak a megelőző magánhangzó hosszúságát jelölték vele. A mi esetünkben tehát valószínűleg csak írásbeli sajátosságról van szó.

8. *aruspex,* 121. *ydropem,* 70. *nympae,* 114. *symmacus,* 119. *aceronta* és 49. *bhaccique* (de 71. *bacchiq(ue)*).

A fonológia után a következőkben a többi nyelvi szinten kívánjuk megvizsgálni a vulgáris, azaz substandard és a késő latin réteg nyomait a carmen nyelvében.

Morfológia

A klasszikus latin alaktanát a költő szinte teljes mértékben reprodukálja. Csak az igeragozási, konjugációs osztályok közötti ingadozások nyomait lehet megfigyelni egy-két esetben, ahol mindig figyelembe kell venni a pusztán hangtani magyarázat lehetőségét is. Minden bizonnyal morfológiai ingadozás nyomát látjuk a 111. sorban: *sic, miserande, iacis parvo donatus sepulcro; (iacis = iaces).* A vulgáris latinban ugyanis főképpen a 2. és a 3. konjugáció között igen átjárható volt a határ, az egyik konjugációból „átmehettek" igék a másikba, így pl. a 2.-ból átkerültek a 3.-ba: *ardere, lucere, lugere* stb.,[30] és a *iacere* esetében is ingadozás lépett fel, lehetett a 3. konj. szerint is ragozni.[31] A *lugis* esetében azonban *(= lugens)*[32] inkább csak fonológiai jelenségről van szó (l. fentebb a magánhangzó-kvalitások tárgyalásánál). Ámbár a *lugeo* ige a 2. konjugációból a 4.-be is átmehet (l. Vossler—Schmeck 130.), akkor a *lugio* participium imperfectije *lugiens* lenne. A *lugeo* ige a 3. konjugációba is átkerülhetett és akkor *lugens* participiumunk lenne (esetleg *lugiens*),[33] de a carmen egy másik helye alapján megkockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a költő ezt az igét csak a második konjugáció szerint használta, 55. *qui tacitus semper lugeret tempora pacis.* Szintén fonológiai és nem morfológiai változás jeleként kell értékelnünk a *quaeres* alakot a 110. sorban (l. fentebb a magánhangzó-kvalitások tárgyalásánál), mert a *quaerere* (47.) és a *quaereret* (52.) formák egyértelműen a 3. konjugáció mellett szólnak.

Szintaxis

A carmen szintaxisában is találhatunk vulgáris és kései latin elemeket, amelyek, tetézve a köznyelv által kedvelt aszindetikus szerkesztésmód gyakori alkalmazásával[34] olykor homályossá teszik a vers felépítését és értelmét. A költő nyelvének ilyen értelem-

[30] Vö. *Vossler—Schmeck* 130.; *J. Herman:* Le latin vulgaire. Paris 1967, 82.; Kieckers II 292 skk. és *Tamás Lajos:* Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Budapest 1978, 111.

[31] Vö.: ThLL VII. p. 5: pl. CE 661,07. *iacis in pace fidelis* stb. A román nyelvekben csak a *iaceo* ige él tovább (a *iacio* 3. = „dob" nem), mégpedig a 2. konjugációs forma *(iacēre),* vö. REW s. v. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a *iacēre* igének nem lett volna 3. konjugációs változata. Az *ardere* és a *lucere* igéknek is a 2. konjugációs változata él tovább a román nyelvekben a REW tanúsága szerint

[32] L.: app. crit. a 100. sorhoz az Acta Ant.-ban; „Vor s ist die Verstummung von *n* gemeinvulgär geblieben" l. *Vossler—Schmeck* 99. A mondatszerkesztésből nyilvánvaló, hogy participiumról van szó, és nem ragozott igealakról, verbum finitumról.

[33] L. fentebb, és ThLL VII p. 1798 s. v., ahonnan kiderül, hogy mássalhangzós tövű formák mellett *i*-tő szerinti alakokat is használtak.

[34] A sok aszindetont a carmenben Geisau (123.) az ólatin költészet hatásával magyarázza, ami így nem

ben jellegzetes vonása, hogy a múltra vonatkozó irrealitást rendszeresen praet. impf. coni.-val (konj. imperf.) fejezi ki a klasszikus praet. perf. coni. (konj. plusquamperf.) helyett. Néhány példa bemutatása után megpróbálunk választ adni arra, hogy miért használja így a költő e coniunctivusokat.

11—12.:
9. *iuppiter hic vester ledae superatus amore*
fingeret ut cycynum, voluit canescere pluma?
perditus ad danain ***flueret*** *subito aureus imber?*
per freta parthenopis taurus ***mugiret*** *adulter?*[35]

A *flueret* és *mugiret* alakok szerepét a filológusok többféleképpen próbálták értelmezni. Morel szerint indicativusként használja a költő ezt a két coniunctivusi alakot, Ellis szerint a *flueret* és *mugiret* egy ki nem tett *ut*-tól függ. Baehrens szövegromlásra gyanakodott, és úgy próbálta megoldani a problémát, hogy *fluere* és *mugireque* infinitivusokra javított, melyek a *voluit*tól függenének. Barkowski teljes joggal fölöslegesnek tartja ezt a javítást, de magyarázatát, miszerint a *flueret* és a *mugiret* ugyanúgy a *voluit*tól függene, mint a *canescere,* tehát egyszerre egy infinitivus és két, *ut* kötőszó nélküli coniunctivus lenne a *voluit* alá rendelve, el kell utasítanunk.[36] Szerintünk három önálló kérdésről van szó, és ezeknek az állítmányai tulajdonképpen ugyanabban a funkcióban szerepelnek, egyszer *voluit* + inf.-szal, kétszer pedig önálló főmondati coniunctivusszal kifejezve. A 11. és 12. sor főmondati coniunctivusait pedig irreálisnak kell értelmeznünk, mert a keresztény költő biztosan lehetetlennek tartotta a pogányok főistenének eme átváltozásait. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a 78—80. sorban, ahol a *voluit perdere* és egy kihagyott, de odaérthető premissza[37] után szintén főmondati irreális coniunctivusok következnek (*donaret* és *caperet*):

Christicolas multos voluit sic perdere demens
qui vellent sine lege mori, donaret honores
oblitosque sui caperet quos d⟨a⟩emonis arte...[38]

felel meg a valóságnak. Az ólatinban éppúgy a népnyelv hatásával magyarázható ez a jelenség, mint a kései latinban. A kötőszó nélkül mellérendelés népnyelvben történő előnyben részesítéséhez l. *J. B. Hofmann:* Lateinische Umgangsprache. Heidelberg 1951, 110—113. Ilyen szerkesztésmódra példa a carmenben a 19—21., 41—45. sorok.

[35] „Ez a ti Juppiteretek Leda iránti szerelmétől leigázva tolltól akart fehérré válni, hogy úgy nézzen ki, mint egy hattyú? Elvetemültségében hirtelen Danaéhoz folyt volna mint aranyeső? Parthenopé tengerén bőgött volna mint házasságtörő bika?"

[36] Barkowski efféle szerkesztésmódra több példát is felhoz, így Livius 33,31,11: *decretum est Corinthus redderetur,... Chalcidem retineri,* és 41,15,11: *manere in Hispania iussi et ut... mitterentur,* sőt a carmenből is (ebben az esetben joggal): 85—86. *fecit... curaret... perdere.*

[37] Pl.: *et si id prospere processisset...*

[38] „Sok Krisztus-tisztelőt akart így elkárhoztatni esztelenül (ti. Flavianus), hogy ők a keresztény törvény nélkül pusztuljanak el, [és ha ezt elérte volna] tiszteségeket osztogatott volna, és egyes (*quos* ti. *aliquos*), magáról megfeledkezett embereket démoni módon félrevezetett volna..."

Ezt a klasszikus standardtól idegen coniunctivushasználatot a 41—43. sorban is megfigyelhetjük:[39]

ornaret lauro postes, convivia daret,
pollutos panes, infecto[u]s ture vaporo
poneret in risum, quaerens quo⟨s⟩ dedere morti...?[40]

Mivel magyarázhatnánk ezt a különleges használatot? Segítségünkre siet a Hofmann—Szantyr, amelyből megtudjuk, hogy a múltra vonatkozó irrealitást az ólatinban legtöbbször a coni. plusquamperfectum fejezte ki, emellett azonban ugyanebben a funkcióban a coni. imperfectum is előfordult; így gyakran megtaláljuk Cicerónál (pl. Phil. 8,14: *num igitur eum, si tum esses, temerarium civem... putares*), később elszórtan költőknél (pl. Juv. 7,69) és a későlatinban is.[41] Ugyanebből a munkából arról is felvilágosítást kapunk, hogy a coni. impf. használata coni. plusquamperfectum (= praet. perf.) helyett a népies nyelven író szerzőknél részben grecizmusnak, részben pedig a klauzula befolyása alatti szándékos változtatásnak tekinthető, továbbá hogy a népnyelv hatása alatt keletkezett szövegekben coni. impf. használata coni. plqpf. helyett gyakrabban fordul elő, mint a coni. plqpf. az imperfectum helyett.[42] Tehát a múltra vonatkozó irrealitás kifejezése *praeteritum imperfectum coniunctivi*val a latin nyelv történetének e késői korára jellemzőnek mondható. Ezt az eltolódott használatot esetünkben azonban nem grecizmusnak kell tartani, hanem egyfajta hiperurbánus vagy hiperkorrekt nyelvi jelenségként kell értékelni, mivel tudjuk, hogy a román nyelvekben a logudorói szárd kivételével a coni. praet. perf. a coni. praet. imperf. helyébe lépett, és átvette annak funkcióit.[43] Tehát ez az eltolódott coniunctivushasználat elárulja, hogy a carmen költője már nem volt teljesen tisztában a főmondati coniunctivusok használatának klasszikus szabályrendszerével.

A költemény szintaxisát vizsgálva további, a klasszikus nyelvi normától elütő jelenségekre bukkanunk. A 63. sorban népnyelvi hatásra a mozgást jelentő ige infinitivusi vonzattal áll supinum helyett: *abieras censor meliorum c⟨a⟩edere vitam.* Az *abeo* igét infinitivusszal Plautuson kívül csak kései keresztény szerzők használják, a klasszikus normától távol áll ez a fajta, román nyelvekben tovább élő szerkesztésmód.[44] Rögtön a

[39] Ugyanígy a 33.-ban: *Ad saga confugerent, populus quae non habet olim?* (már Hartke is így értelmezte).

[40] Ismét kihagyott premisszával: „[Ha győztes hadvezérként tért volna vissza...] babérral díszítette volna az ajtófélfákat (ti. Flavianus), lakomákat adott volna, füstölgő tömjénnel megmérgezett és beszennyezett kenyereket tálalt volna fel nevetség tárgyául, megpróbálva egyeseket kárhozatra vetni...?"

[41] L.: *Hofmann—Szentyr:* Lateinische Syntax und Stilistik. München 1972, 332—333.; vö. még *H. Blase:* Geschichte des Irrealis im Lateinischen. Erlangen 1888, sok példával e későlatin kevert használatra, amit egyébként az irreális feltételes mondatokban is megfigyelhetünk, l. *H. Petersmann:* Petrons urbane Prosa. Wien 1977, 201.

[42] *Hofmann—Szantyr* 321 sk.

[43] Vö.: *Hofmann—Szantyr* 321 sk., *Väänänen* 133 sk.; 165. és *Vossler—Schmeck* 124 skk.

[44] Vö. ThLL s. v. abeo I, 5. c. inf. és *Hofmann—Szantyr* 344—345.

következő (64.) sorban a kései és vulgáris latin egyik jellegzetes szerkezetével találkozunk: *hinc tua confisus possent quod facta latere.*[45] A *confido* után *accusativus cum infinitivó*nak kellene jönnie (Hofmann—Szantyr 355—356.), de ezt a szerkezetet a vulgáris latin feladta a gondolás, vélekedés és mondás igéi után.[46] *Confido* utáni *quod* coniunctivusszal először feltehetőleg költőnknél fordul elő.[47]

Már a klasszikus utáni és még inkább a kései latinságra jellemző az ablativus használata accusativus helyett, ami a klasszikus esetrendszer megingásáról tanúskodik: 62.: *vivere cum speras viginti mundus in annis.*[48] E sorban egy kifejezésben két eltérést is megfigyelhetünk a klasszikus normától, 1) a duratív időhatározói accusativus helyett az eredetileg punktuális, később emellett duratív funkciójú ablativus szerepel, és 2) ennek az ablativusnak a funkciója népnyelvi hatásra *in* prepozícióval van kiemelve, erősítve. Ugyancsak e két eset használatának keveredését figyelhetjük meg a 60. sorban: *sub terra missus, pollutus sanguine tauri.*

A 84. sorban a *quis* kérdő- és a *qui* vonatkozó névmás keverésének lehetünk a tanúi: *solvere quis voluit* ⟨⏑⏑ —⟩ *pia foedera leges.* Ez a jelenség megfigyelhető már a régebbi népnyelvben is l. pl. Plautus, Rud. 920.: *nimis homo nihilist, quis piger est,* Aul. 716.: *hominem demonstretis, quis eam apstulerit;* majd Petroniusnál találunk rá példát 50,7.: *ignoscetis mihi, quid dixero.*[49] Ez a keveredés — állapítja meg H. Petersmann (267.) — későbbi korokban is megfigyelhető mint a *sermo vulgaris* hiperurbanus jelensége ... természetesen nem túl gyakran, mert a népnyelvben a *qui* teljesen egyeduralkodóvá vált. A carmen e helye tehát hiperkorrekt eljárásával a klasszikus névmáshasználat megingásáról tanúskodik.

A következő sorokban megint népnyelvi sajátságot figyelhetünk meg: *facio*-tól függő kötőszó nélküli coniunctivust és ugyanettől az állítmánytól függő infinitivust (85—86.):

> *leucadium* ***fecit*** *fundos* ***curaret*** *afrorum*
> ***perdere*** *marcianum, sibi proconsul ut esset.*[50]

[45] „abban bízva, hogy tetteid rejtve maradhatnak."

[46] Míg a tevékenység, akarat és érzés igéi után megtartotta azt, vö. *Vossler—Schmeck* 206. Az *acc. c. inf.* helyetti *quod*os szerkesztéssel a klasszikus korban csak elvétve (pl. Bell. Hisp. 36,1) találkozunk, de annál gyakoribb a kései és a vulgáris latinban (főleg keresztény szerzőknél), vö. *Hofmann—Szantyr:* 576 sk. A népiesebb helyettesítés a *quia* volt, a *quod* csak a románban él tovább, vö. *Meyer—Lübke:* REW s. v. nr. 6970., és *Petersmann* 215.

[47] Vö.: ThLL IV, s. v. confido c. sequitur enuntiatum. A későlatinban a *quod* után általában coniunctivust, a *quia* után pedig indicativust használtak (persze itt is sokszor keveredés következett be), l. *Hofmann—Szantyr* 577 sk.

[48] „amikor azt reméled, hogy húsz évig tisztán fogsz élni."

[49] L.: *Hofmann—Szantyr* 554—555.

[50] „Leucadiust afrikai birtokok irányításával bízta meg [ti. Flavianus], és romlásba döntötte Marcianust, hogy az ő proconsula legyen." Már Barkowski is így interpretálta e helyet, Hartke és Wytzes ellenben, véleményem szerint hibásan, a *perdere* infinitivust a 84. sor *quis voluit* kifejezésétől teszik függővé; vö. még a kommentárt az Acta Ant.-ban.

Az *ut* elhagyása, jelen esetben a *curaret* előtt, már a korábbi népnyelvre is jellemző volt,[51] a *facio* + infinitivus szerkezet ellenben a későlatin népnyelv sajátja, ahol a *facio* ugyanúgy causativumi jelentésben szerepel az infinitivusszal[52] (itt a 86. sorban), mint a 85. sorban a coniunctivusszal. Hasonló szerkesztésmódra figyeltünk fel Commodianusnál, carmen apol. 619. skk.: *asinam **colloqui fecit**, et canem, **ut** Simoni **diceret**.*

A szintaktikai substandard elemek utolsó példájaként a 115. sor *positus* szavát említenénk, amelynek jelentése és mondatbeli funkciója eddig nem volt világos a filológusok számára:

> *omnia, quae in templis **positus** tot monstra colebas,*
> *ipsa mola (e)t manibus coniunx altaria supplex*
> *dum comulat...*[53]

Ellis és Barkowski szerint a beteg Flavianust egy kereveten vitték be a templomba, és erre vonatkozik a *positus,* vagy a könyörgés módjára (Barkowski: *humi iacens*). Seefelder ez utóbbit tartja az elfogadható magyarázatnak, de megemlíti, hogy esetleg a létige simplex formájának latinban nem létező part. impf.-ának (g. ὤν) pótlásáról van szó. Szerintünk az első két lehetőség már tartalmi okokból sem jöhet szóba,[54] csak a harmadik magyarázat jelenthet megoldást. A létige e nem létező participiumának pótlására már korábban is tettek kísérleteket, de ezek nem kerültek be a nyelvhasználatba.[55] Az afrikai keresztény szerzők, pl. Cyprianus, Arnobius a *constitutus* grecizmust (tkp. a g. καθεστώς = „odaállva", majd „lévén" tükörfordítása), s annak népiesebb szinonimájaként a *positust* kezdték használni erre a célra.[56] Érthető, hogy a carmen költője, aki a keresztény apologetika és invektíva nyelvezetét jól ismerte, ezt a klasszikus normától teljesen idegen nyelvi kifejezésmódot is átvette.

Szókészlet és szemantika

A következőkben ezeken a nyelvi szinteken szeretnénk bemutatni a standard és substandard réteg néhány jellegzetes példáját. Először két különleges *nova iuncturá*ra hívnánk fel a figyelmet. Csak a carmenben található meg a *iustitium incutere* (32. tkp. „törvénykezési szünetet okozni") és az *interius vulgare dolorem* (56. tkp. „a bánatot belülről mindenkire kiterjeszteni") kifejezés. Az elsővel a költő a klasszikus *iustitium*

[51] Vö. *Hofmann—Szantyr* 529 sk.

[52] Vö. *Hofmann—Szantyr* 354, és *Väänänen* 139 sk.

[53] „Mindazokat az oltárokat, amelyeket te a templomokban tiszteltél — azt a sok szörnyűséget —, miközben maga a feleséged kezeivel és áldozati darával könyörögve elhalmozza..."

[54] Vö. az Acta Ant. kommentárját és egyéb fejezeteit.

[55] L.: *Leumann* 523.

[56] Vö. *Wölfflin* in: Archiv 7, 481., és *Götz* in: Archiv 9, 307—308. A *positus* ilyetén használatához l. *A. Blaise:* Dictionnaire Latin—Français des auteurs chretiens. Turnhout 1954, 636. s. v. positus, pl. Cypr. Mart. 2: *ego Tolosae positus* stb., és *A. Souter:* A Glossary of Later Latin to 600 A. D., Oxford 1949, s. v. constituo, pono.

edicere (Livius VII, 9,6; Cicero Phil. V,12,32.) kifejezést teszi pregnánsabbá (l. még a kommentárt az Acta Ant.-ban), a másodikban az *interius* adverbiumot egy kései jelentésváltozatban *(abinterius)* használja.[57] A 106. sorban a *servare* ige minden bizonnyal az *observare* egyik ritka jelentésében áll („tisztel, hódol"), tehát az igekötős ige helyett, annak jelentésében az igekötő nélküli, egyszerű alakot használja a költő: *(vidimus) egregios proceres currum* ***servare*** *cybellae.*[58] Egy további jellegzetes példa: a *christicola* szóösszetételt éppen carmenünk keletkezése idején kezdik használni a *christianus* helyett, 78. *christicolas multos voluit sic perdere demens.* A kortárs Prudentiusnál is megtaláljuk, Perist. 11, 80., Nolai Paulinusnál szintúgy, Ep. 32,12. stb. E költői szóalkotással (valószínűleg a *caelicola* mintájára) létrejött név a Kr. u. 5. századtól rendkívül népszerű lett a keresztény egyházatyák körében, prózában is. Valószínűleg a költő alkotása (és *hapax legomenon*) a *sistrifer* melléknév a 99. sorban, melyet vergiliusi minták alapján rakott össze: vö. *sagittifer* Aen. 8,725.; *fumifer* Aen. 9,522.; *pinifer* Aen. 10,708. etc.[59] A 27. sorban is későlatin költői szóhasználatot figyelhetünk meg: *cum poenas scelerum* ***tracta*** *vix* ***morte*** *rependat.* Véleményünk szerint itt olyan, ritkán előforduló jelentésben szerepel a *trahere* ige, mint Commodianus 2,39,21-ben: *emergunt in inferno, trahunt poenam in aevo,* azaz elszenved jelentésben („suffer" Souter).[60] A sor fordítása pedig a következőképpen hangzik: „noha elszenvedett halálával alig fizet meg bűneiért."

Az itt bemutatott példák elsősorban a későlatin költői standard réteget szemléltetik, a következő jelenségek viszont a nyelvi substandard megjelenését illusztrálják. Az invektíva 9. sorában található pleonasztikus *Iuppiter hic vester* kifejezés a *hic* és a *vester* összekapcsolása miatt kollokviális formaként értékelendő, elég lenne a *iuppiter vester* is,[61] ezt azonban megtoldja a *hic* mutatónévmással, mellyel még jobban kifejezheti megvetését a költő.[62] Ezt a fajta teljesen kollokviális, népnyelvi ízű szókapcsolatot klasszikus szerzőknél ritkán figyelhetjük meg, akkor is csak agitatív szónoklatban vagy kollokviális részekben, így pl. Ciceronál vagy később Gelliusnál.[63] A 37. sorban is tipikus köznyelvi

[57] Vö. *Barkowski* 44.; *Dobbelstein* és a ThLL interius-szócikke szerint az *interius* az *interior* melléknév helyett áll jelzői értelemben, azonban a sor felépítése Barkowski értelmezése mellett szól. A *dolorem* jelzője a *proprium,* és az *interius* adverbiumként a *vulgare*hoz tartozik. Az *interius abinterius* (belülről) jelentéséhez l. ThLL s. v. interius, p. 2214, 68.: *(ab interiore parte)* Greg. Magn. in evang. 35,1 PL 76. 1259[c]: *redemptor nos aliud interius, aliud exterius passuros esse denuntiat,* valamint uo.: *Ut ergo nos indicet turbari, aliud fatetur ab hostibus, aliud a fratribus perpeti.* Mind a két használat kései, ill. vulgáris.

[58] Részletesebben l. Acta Ant. 206. A *simplex pro composito* későlatin használatához l. *Hofmann—Szantyr* 298 skk. A sor fordítása pedig: „(láttuk), hogy előkelő szenátorok Cybelé kocsija előtt fejezik ki hódolatukat."

[59] Vö. *Seefelder* 14. A szó hapax előfordulását a ThLL anyaga is megerősíti (az információ Hajdú István ThLL-szerkesztőtől származik).

[60] Vö. *A. Souter:* A Glossary of Later Latin to 600 A. D., Oxford 1949, s. v. traho.

[61] Vö. pl. Tertullianus ad. nat. 2,13,9.: *Furtius infans Iuppiter vester, indignus et tecto et ubere humano, merito quem cretae nutrix tam mala manebat.*

[62] Mint Verg. Aen. 4,591.: *hic... advena;* Cic. Cat. I.2: *hic tamen vivit.*

[63] Cicero, Phil. 4,14,5: *hic vester hostis vestram rem publicam oppugnat;* Gellius, Noct. Att 13,22,1,8: *sed si hic vester huiusmodi vestitus de multo iam usu ignoscibilis est.*

fordulattal találkozhatunk: *polluit **insanum** bustis putentibus aras.*[64] J. B. Hofmann megállapítja, hogy a beszélt nyelv kedveli az ilyesfajta túlzásokat: erre legjobb példa a klaszszikus szerzőknél soha elő nem forduló *insanum* adverbium („esztelenül"), vö. Plautus, Curc. 177.: *totum insanum amare;* Nervolaria, 6. frg.: *insanum valde uterue deamat;*[65] majd érdekes módon a későlatin költői nyelvben: Ausonius, Mos. 466.: *insanum... ruens... in mare Aturrus,* Boethius, cons. 2 carm. 3.7.: *spiret insanum nebulosus Auster.* Végül, amit eddig nem vettek figyelembe a carmen nyelvét vizsgáló filológusok, a *subito* adverbium gyakori használata is népnyelvi hatásról tanúskodik.

11. *perditus ad danain flueret **subito** aureus imber*
44. *gallaribus **subito** membra circumdare suetus*
58. *inflatus, dives, **subito** mendicus ut esses*
109. *attin castratum **subito** praedicere solem*

Baehrens a latin népnyelvről szóló rövid áttekintésében mutat rá arra, hogy a *subito* adverbium a vulgáris, míg szinonimája, a *repente* az irodalmi nyelvhez tartozott. Ez a megállapítás a klasszikus kor szerzőire, pl. Ciceróra nem érvényes, ekkor még a két adverbium kiegyenlített használata a jellemző. Csak a *Bellum Africanum* vulgáris elemekkel megtűzdelt nyelven író szerző-tisztje használ mindig *subito*-t, és sohasem *repente*-t. Érvényes viszont ez a megoszlás a császárkortól kezdve, pl. Petronius Satyriconjában, ahol megfigyelhető, hogy a rabszolgák és a felszabadítottak mindig *subito*-t mondanak, de ha maga Petronius mesél (Encolpius szerepében), akkor csak a *repente* adverbiumot használja.[66] A *subito* vulgáris, népnyelvi jellegét az is bizonyítja, hogy a feliratos költemények konkordanciájában a *repente* mindössze ötször, míg a *subito* ötvenkétszer fordul elő.[67] Ugyanezt alátámasztja az is, hogy 1) a keresztény szerzőknél sokkal gyakrabban fordul elő, mint a *repente,*[68] és végül: hogy 2) csak a *subito,*és nem az irodalmi standard nyelvhez tartozó *repente* él tovább a FEW és a REW tanúsága szerint a román nyelvekben.

A *Carmen contra paganos* nyelvi jellegzetességeinek bemutatása után a következő konklúziókat fogalmazhatjuk meg. Az anonim költő minden tekintetben megpróbálta a klasszikus, elsősorban a vergiliusi költői nyelvet, másodsorban kora keresztény költészetének formakincsét utánozni, alkalmazni. A carmen nyelvének ezt a rétegét költői standard rétegnek is nevezhetjük. A reflexiónak, tkp. a klasszikus, standard irodalmi nyelvi kifejezésmód reprodukálásának azonban költőnk esetében két tényező határt szabott: 1)

[64] „Esztelenül beszennyezte az oltárokat, miközben bűzölögtek a síremlékek."
[65] Vö. *J. B. Hofmann:* Lateinische Umgangsprache 78.; l. még ThLL VII s. v. insanum.
[66] Vö. *W. Baehrens:* Skizze der lateinischen Volkssprache. in: Neue Wege zur Antike II, Leipzig 1925, 43—66.; 49 sk. és 53 sk.
[67] Vö. *P. Colafrancesco—M. Massaro:* Concordanze dei Carmina Latina Epigraphica. Bari 1986. s. v. repente és subito.
[68] A CETEDOC adatbázisa szerint a Corp. Christ. Ser. Lat. szerzőinél a *subito* 1348-szor, a *repente* ezzel szemben csak 941-szer fordul elő.

az invektíva alapvető jellemvonását megtestesítő szenvedélyes hevesség és 2) az igazi költői tehetség és képzettség hiánya. Ennek köszönhetően egy másik nyelvi réteg is megjelenik carmenünkben: a substandard réteg a *sermo vulgaris* számos elemével. Ezen végeredményben nem kell csodálkoznunk, hiszen régóta közismert, hogy „nincsen klasszszikus szöveg vulgáris sajátságok nélkül, de vulgáris szöveg sincsen klasszikus vonások nélkül..., hiszen a beszélt és az írott, irodalmi nyelv mindig és mindenütt valamilyen kapcsolatban volt és lesz egymással."[69] Ebből az is következik, hogy minden latin szerző nyelvezetét — így carmenünkét is — meg lehet és meg is kell vizsgálni a vulgáris latin szempontjából.[70] A nyelvi substandard megjelenését illetően pedig a következő, általános nyelvészeti szempontból is hasznosítható, de végeredményben nem meglepő tanulságot vonhatjuk le: a klasszikus normanyelv reprodukálásának mértéke különbözik az egyes nyelvi szinteken. A legszilárdabb a morfológia, a klasszikus alaktan; ezt volt ugyanis a legkönnyebb megtanulnia és reprodukálnia költőnknek (amennyiben erre rászorult) egy olyan rövid és könnyen elsajátítható grammatika segítségével, amilyen pl. Donatus Ars Minorja volt. Ahol a klasszikus standard reprodukálását veszélyek fenyegették: az a) kisebb mértékben a szemantika és a szókincs, a szóválasztás területe, de még inkább b) a szavak különféle alakjainak használata a mondatban, és maguknak a mondatoknak az egybefűzése, azaz a szintaxis nyelvi szintje, valamint c) a klasszikus nyelv hangtanának, és ezzel együtt a klasszikus prozódiának az ismerete. Mindezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a *Carmen contra paganos* nemcsak történeti forrásként tarthat igényt figyelmünkre, hanem mint a latin nyelv történetének egyik, eddig figyelembe nem vett és kevéssé kutatott fontos dokumentuma.

[69] *Tamás Lajos* 29.
[70] Vö. *Schmeck* 20 sk.

HAJDU PÉTER

A BEFEJEZETLENSÉG POÉTIKÁJA

(CLAUDIANUS: *DE BELLO GILDONICO*)

Claudianus művei között a kézirati hagyományban[1] is külön csoportot alkotnak az úgynevezett politikai költemények. Ezeknek a fele consul-panegyricus: az új consul beiktatása alkalmából előadott ünnepi dicséret. Alan Cameron 1970-es alapvető Claudianus-könyve[2] óta általánosan elfogadott nézet, hogy ezekben nem udvari hízelgést, hanem ügyes propagandát kell látni. Nem az a céljuk, hogy hájjal kenegessék a panegyricus címzettjének hiúságát, vagy hogy megnyerjék jóindulatát a költő számára, hanem hogy az ünnepi felolvasáson megjelent hallgatóságot, illetve a későbbi olvasóközönséget meggyőzzék arról, hogy Stilicho, a nyugati birodalom tényleges irányítója helyes és sikeres politikát folytat. Propagandisztikus célkitűzések jellemzik a többi politikai költeményt is: a Stilicho ellenségei ellen írt invektívákat és a két történeti eposzt. Természetes tehát, hogy az aktuális politikai fejleményeknek döntő jelentőségük volt a *De bello Gildonico* megformálásában is. Ajánlatos ezért mindenekelőtt röviden vázolni Gildo lázadásának történetét[3], hiszen ez adja a mű politikai hátterét.

A történet gyökerei Kr. u. 372-ig nyúlnak vissza, amikor Firmus, Mauretania helytartója felkelt Róma ellen. Ez a Firmus a bennszülött Nubel fejedelem fia volt, és nyilván azért tüntették ki ilyen magas birodalmi funkcióval, hogy biztosítsák támogatását.[4] A lázadás leverésére kiküldött római csapatokat Theodosius *comes,* a későbbi császár apja vezette. Gildo Firmus testvére volt, de a felkelés idején a rómaiak oldalára állt.

[1] *J. B. Hall:* Claudianus Carmina. Leipzig 1985, Praefatio p. X.

[2] Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius. Oxford 1970; l. még: Claudian. Latin Literature in the Fourth Century. ed. J. W. Binns, London/Boston 1974, 134—159; vele szemben: C. Gnilka Cameron könyvéről írt recenziójában: Gnomon 49 (1977) 26—51.

[3] Gildo lázadásáról: *Seeck:* „Gildo". RE 7, 1360—63; *H.-J. Diesner:* Gildos Hersschaft und die Niederlage bei Theueste (Tebessa). Klio 40 (1962) 178—186 = *Diesner:* Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika. Weimar 1964, 11—16, 95—102; *E. Tengström:* Donatisten und Katholiken. Göteborg 1964, 84—90; *J. Burian:* Die einheimische Bevölkerung Nordafrikas in der Spätantike bis zur Einwanderung der Wandalen, IV: Gildo und sein Aufstand. *F. Altheim—R. Stiehl* gyűjt. művében: Die Araber in der alten Welt, V/1. (Berlin 1968) 251—277; *T. Kotula:* Der Aufstand des Afrikaners Gildo und seine Nachwirkungen. Das Altertum 18 (1972) 167—176.

[4] Vö. *Burian:* i. m. 252.

Ekkor tanúsított lojalitása nyilván szerepet játszott abban, hogy 385-ben *comes Africae* lett.[5]

Nubel harmadik fia, Mascezel, Firmust támogatta, de a lázadás leverése után nem esett bántódása. Ha ekkor békességben élt is a két testvér, Gildo és Mascezel, viszonyuk később megromlott, sőt nyílt ellenségeskedésbe csapott át. J. Burian felveti, hogy ennek külpolitikai oka volt: Mascezel Róma meggyőződéses híve lett, és ezért került szembe a központi hatalomtól egyre inkább függetlenedni kívánó Gildóval.[6] Mascezel politikai meggyőződésének változásáról azonban semmiféle forrás sincs a birtokunkban. A rendelkezésre álló tények a következők: 373/74-ben Róma ellen harcolt; Gildo Afrikájából a mediolanumi udvarba menekült, Gildo pedig megölette mindkét fiát, akiket Afrikában hagyott. Ezek alapján valószínűbb, hogy valamilyen személyes vagy belső politikai ellentét[7], talán hatalmi ambícióik ütközése miatt mérgesedett el a viszonyuk, és az összetűzésben alulmaradt Mascezelnek nem volt más választása, mint hogy Gildo ellenfeleihez csatlakozzon. Amivel Orosius indokolja Mascezel távozását — *novarum rerum molitiones in fratre perhorrescens*[8] —, az a szövegkörnyezetből adódóan inkább Gildo belpolitikájára vonatkozik.

Ellentétüknek lehetett egyébként vallási alapja is.[9] Orosius leírása szerint Mascezel a többségi egyház buzgó híve — a korszak szóhasználatában *catholicus* — volt,[10] míg Gildo, úgy tűnik, a donatistákkal szimpatizált. Annyit tudunk, hogy gyakorta együttműködött Optatusszal, Thamugadi donatista püspökével.[11] Nehéz megmondani, hogy mikor és hogyan kezdődött Gildo lázadása, vagy inkább, hogy politikája mikortól minősült lázadásnak. Nagy Theodosius korának mindkét nyugati trónbitorlóját, Maximust és Eugeniust is támogatta gabonaszállításokkal.[12] Az első esetben, 388-ban Theodosius katonaságot küldött ellene Egyiptomból, de aztán inkább szorosabbra fűzte kapcsolatait Afrika nagy hatalmú irányítójával: Gildo egyik leányát feleségül adták a császár egyik rokonához. Eugenius leverése után sem került sor Gildo eltávolítására. Theodosius vagy most sem érezte ehhez elég erősnek magát, vagy csak a halál akadályozta meg benne. Claudianus természetesen az utóbbit állítja.[13]

[5] *Burian:* uo.

[6] *Burian:* i. m. 255.

[7] Ez *Burian* másik feltevése (uo.).

[8] Orosius: Historiae ad. paganos 7,36,3. Egyébként maga az indoklás Orosius spekulációjának tűnik.

[9] *E. Olechowska:* Claudi Claudiani De bello Gildonico. Leiden 1978, 5.

[10] Ez Orosius főszempontja a Gildo-háború egész elbeszélésében: 7,36,2—13, de különösen 7,36,5.

[11] *Seeck:* i. m. és *W. H. C. Frend:* The donatist Church. Oxford 1952, 221 szoros együttműködést tételeztek fel Gildo és a donatisták, illetve a primianisták (a donatisták főcsoportja) között. *Diesner* (i. m. 178 sk.) szerint ez az együttműködés csak szükségmegoldás volt, és inkább a donatisták függtek Gildótól, de a válságos pillanatokban nem támogatták, mert végső céljaik nem egyeztek. *Tengström* (i. m. 89 sk.) azonban kimutatta, hogy Gildo és a donatista egyház szövetségének elképzelése megalapozatlan, a források csak egyetlen püspökről tudnak, aki inkább személyes együttműködést folytatott vele. Ez azonban még mindig sok lehetett egy Mascezel-féle *catholicus* szemében.

[12] Gildo és Theodosius viszonyáról *Burian:* i. m. 254.

[13] De bello Gildonico (a továbbiakban Gild.) 253 skk.

Ami a lázadás jellegét illeti, úgy tűnik, Gildo egy a központi hatalomtól lényegében független,[14] befelé pedig despotikus rendszert próbált megvalósítani. Az utóbbira a lázadás leverése után hozott, a provincia konszolidálását célzó törvények szolgálnak bizonyságul.[15] Amikor Theodosius halála, a birodalom kettéválása után korlátozta a római gabonaszállításokat, az még inkább csak erődemonstráció lehetett.[16] 397 telén azonban már nyíltan szakított Honoriusszal: a gabonaszállításokat olyan mértékben csökkentette, hogy Róma városában éhínség tört ki és zavargásoktól lehetett tartani,[17] ezenkívül Africát a keleti birodalom részének nyilvánította. Ez azért volt előnyös a számára, mert a távoli Constantinapolis fennhatósága csak névleges lehetett. A két birodalom viszonya meglehetősen feszült volt ekkor, és Eutropius, a Kelet-római Birodalmat a gyakorlatban irányító eunuch azt remélhette, hogy Stilicho pozíciója meginog a római éhséglázadások miatt. Olyan messzire azonban nem ment, hogy katonailag is támogassa Gildót.[18] Stilicho úgy oldotta meg a problémát, hogy az afrikai terepet és harcmodort jól ismerő Mascezelt küldte ki egy kisebb hadsereg élén, aki villámgyorsan le is győzte a testvérét.

A költemény, amelyben Claudianus a háború történetét feldolgozta, befejezetlenül maradt: egy nagyobb, leginkább két könyvnyire tervezett kompozíció első könyvének benyomását kelti. Helyénvaló a „befejezetlenül maradt" kifejezés, mert felettébb valószínűtlen, hogy a folytatás elvesztett volna:[19] úgy tűnik, a politikai költeményeket a költő halála után, nyilván Stilicho utasítására, kiadták egy gyűjteményben, amely teljes egészében hagyományozódott ránk.[20] Ezek a művek külön csoportot alkotnak a kézirati hagyományban.[21] Ráadásul 395 és 400 közé esik Claudianus legtermékenyebb korszaka. Ebben a hat évben keletkezett négy consul-panegyricus (köztük Stilichóé három könyvben), két invektíva (két-két könyvben), az *Epithalamium* és a *Fescennina* Honorius lakodalmára, valamint 388 elején a *De bello Gildonico* — összesen több mint 5600 sor. Ezek a költemények nyomon követik a korszak történetének alakulását. Így hát minden jel arra utal, hogy a teljes termés maradt ránk.

[14] Gildo célja egyébként nem valamiféle független afrikai királyság létrehozása lehetett, hiszen a gabonaszállításokat soha nem állította le teljesen, és pénzein mindvégig Honorius képe szerepelt, hanem csak valamelyes autonómia kivívása, ami azonban még mindig túlment volna bármilyen császár tűrőképességének határain: *Burian* (i. m.) 276.

[15] *Burian:* i. m. 254 sk. A Gildo leverése utáni törvények alapos elemzése: *Kotula:* i. m. *passim*

[16] *Burian:* i. m. 254 sk.

[17] Symm. Epist. 9,81.

[18] *Cameron* (i. m. 95) szerint ténylegesen fennállt a két birodalom közti polgárháború veszélye, de ez a *De consulatu Stilichonis* I 269—281 alapján nagyon is valószínűtlen. Claudianus ott kifejezetten ellenséges hangon nyilatkozik Constantinopolisról, polgárháborúval vádolja, de határozottan különbséget tesz a Gildo-féle fegyveres és az Eutropius-féle propagandaháború között.

[19] Vö. *E. Olechowska:* Le „De bello Gildonico" de Claudien et la tradition épique. Museum Helveticum 31 (1974) 48.

[20] *Th. Birt:* Cl. Claudiani Carmina. MGH AA 10 (Berlin 1892) LXXVIII; *Cameron* i. m. 227.

[21] L. az 1. jegyzetet.

Cameron általánosan elfogadott véleménye szerint[22] a megváltozott politikai szituáció egyenesen kizárta a mű folytatását. Az első könyv azzal ér véget, hogy az Afrika felé hajózó hadsereg egy vihar miatt kénytelen pihenőt tartani Sardinia szigetén. A második könyvnek már magát a hadjáratot kellett volna leírnia, ebben pedig kevés hely jutott volna Stilicho dicséretének, viszont annál több Mascezel hősiességének. Mascezel azonban a milánói udvar *catholicus* pártjához tartozott. Győzelmét például úgy próbálta beállítani, mintha az Ambrosius, a nem sokkal korábban elhunyt mediolanumi püspök csodás beavatkozásának eredménye lett volna.[23] Mindez arra enged következtetni, hogy viszonya az eretnekekkel és pogányokkal szemben türelmes Stilichóval nem lehetett felhőtlen. Ráadásul győzelme után Mascezel teljesen kegyvesztett lett. Összetűzésbe került az egyházzal, mert a templomok asylumát sem kímélve igyekezett megbüntetni a lázadókat,[24] és valahogyan Stilichóval is, aki elmozdította helyéről.[25] Nem sokkal azután, hogy visszatért Itáliába, meg is halt — némiképp gyanús körülmények között.[26] Mascezel szerepét hivatalosan sem kívánták hangsúlyozni. Jelzi ezt, hogy a győzelmet ünneplő két fennmaradt feliraton még csak meg sem említik a nevét.[27] Ilyen körülmények között — véli Cameron — világos, hogy nem lehetett megírni a Mascezel hadjáratáról szóló második könyvet.[28] Az ismertetett gondolatmenet abból a feltételezésből indul ki, hogy milyennek kellett volna lennie a második könyvnek, majd bebizonyítja, hogy az politikailag elfogadhatatlan lett volna. Az a gyanúm azonban, hogy Cameron ez egyszer alábecsüli Claudianus képességeit. A folytatásnak egyáltalán nem kellett volna úgy alakulnia, ahogyan azt monográfusa elképzeli. A katonai eseményeket akár ki is lehetett volna hagyni. A *Bellum Geticum*ban, amelynek a pollentiai csata a témája, az ütközet tulajdonképpeni leírása kilenc sort tesz ki a 647-ből. Ha Claudianus meg akarta volna írni a második könyvet, meg tudta volna oldani, hogy abban Mascezelnek ne legyen túl jelentős szerepe, vagy akár hogy egyáltalán ne szerepeljen benne, és biztosan talált volna alkalmat Stilicho dicséretére is. Bizonyságul szolgál erre az *In Rufinum* második könyvének befejezése, ahol is a Constantinopolis alá érkező katonaság felkoncolja Rufinust. Claudianusnak sikerül úgy beállítani az eseményeket, hogy az örvendetes fordulat a több száz kilométerre tartózkodó Stilicho érdeme legyen, anélkül, hogy ténylegesen ő szervezte volna meg a merényletet. Eközben a katonákat vezető Gainasnak, vagy Rufinus helyi ellenlábasának, Eutropiusnak a neve elő sem fordul.[29]

22 *Cameron:* i. m. 115 sk. Véleményét teljes egészében elfogadja *Olechowska* uo. (19. j.), valamint i. m. (9. j.) 5 sk. és *W. Kirsch* is; Die lateinische Versepik des 4. Jahrhunderts. Berlin 1989, 181. *S. Döpp:* Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians. Wiesbaden 1980, 136 szintén egyetért, de felhívja a figyelmet a gondolatmenet előzményeire Birtnél, i. m. p. XXXIX.

23 Orosius 7,36,7 és Paulinus, Vita Ambrosii 51.

24 Oros. 7,36,13.

25 Zosimos 5,11,4—5.

26 Zosimos (uo.) szerint Stilicho ölette meg.

27 CIL 6,1187 = Orelli—Henzen 1132 = Dessau 794 és CIL 6,1130 = Orelli—Henzen 1133 = Dessau 1277; Vö. *Olechowska:* i. m. (9. j.) 6.

28 *Döpp* (i. m. 137) szerint ugyanezen okokból az első könyv is publikálatlan kellett hogy maradjon.

29 *Cameron:* i. m. 90 sk.

Ugyanakkor egyáltalán nem valószínű, hogy Claudianus eredetileg úgy tervezte, hogy Mascezel hősies hadjáratának történetét fogja dicsőíteni a folytatásban, csak ezt Mascezel bukása miatt nem tehette. Claudianus politikai költeményeire az a jellemző, hogy nem szokta említeni Stilicho párthíveit és segítőtársait.[30] Ellenkezőleg: azt szokta sugallni, hogy Stilicho egy személyben garantálja a birodalom békéjét, biztonságát és fennmaradását. Ennek megfelelően Mascezel szerepének kiretusálása már a *Gild.* elkészült szövegében is megfigyelhető.[31] Neve csak egyszer hangzik el, amikor Stilicho lebeszéli Honoriust arról, hogy személyesen induljon a méltatlan ellenfél ellen, ehelyett azt javasolja, hogy adjanak lehetőséget Mascezelnek a bosszúra gyermekei haláláért. Miután kijelölték a hadvezér személyét, az többé már nem bukkan fel. Márpedig olyan részek következnek, amelyekben logikus lenne, hogy szerepeljenek: a hadjárat előkészítése, Honorius buzdító beszéde az indulásra kész katonákhoz, a hadsereg behajózása, út a tengeren. Eközben a sereg parancsnokáról egy szó sem esik. Miért lett volna ez másképpen egy esetleges második könyvben? Nem is az volna a meglepő, ha Mascezelt kihagyná a második könyvből, inkább az, hogy az elsőben egyáltalán megemlítette. Ha tehát Claudianus nem akarta folytatni ezt a művét, akkor annak nem az volt az oka, hogy a továbbiakban Mascezelnek kellett volna a főszerepet juttatnia, hiszen ez egyáltalán nem volt szükségszerű,[32] és ugyanakkor valószínűtlen, hogy valaha is tervezett volna ilyesmit.

Valószínűnek tűnik ezzel szemben, hogy Claudianus nem azért nem írta meg a hátralevő részeket, mert megváltozott a helyzet, hanem hogy még csak nem is tervezte, hogy megírja. Vagyis a *Gild.*-t eleve befejezetlennek tervezte. Ha az első könyvet vesszük szemügyre, feltűnő, hogy milyen sok témával foglalkozik, bár ebből még nem feltétlenül következik, hogy minden benne van, amit Claudianus el akarhatott mondani a Gildo-afférról. Két évvel később viszont a *De consulatu Stilichonis* első könyvében egy hosszabb, 140 soros részletben[33] újra feldolgozta a háború történetét. Itt tehát alkalma nyílott kiegészíteni az első változatot. Ha valamilyen témát a második könyvre tartogatott, amit azonban a munka félbehagyása miatt végül mégsem írt meg, azt ekkor kidolgozhatta, vagy legalábbis megemlíthette. A 140 sor ebből a szempontból egyáltalán nem kevés, mert itt nem egy összefüggő narratíváról van szó, mint az eposz esetében, hanem egy *panegyricus* részletéről, amely felsorolásszerűen vonultatja fel a témákat, amelyek az ünnepelt egy-egy erényére hívják fel a figyelmet. Theodor Birt és Alan Cameron valóban feltételezi, hogy Claudianus beledolgozta a második könyv elkészült részleteit a Stilicho-panegyricusba.[34]

30 Az egyetlen kivétel Mallius Theodorus, akinek a *consulatus*át külön panegyricusban ünnepelte. A *carmina minora* gyűjteményében szereplő személyek sem bukkannak fel a politikai költeményekben.

31 *Olechowska:* i. m. (9. j.) 6 sk.

32 *Olechowska* (i. m. 19. j. 48) ezzel szemben: „Le livre II devrait *inévitablement* raconter les exploits de Mascezel" (kiemelés tőlem).

33 246—385. *Döpp* (i. m. 135) érthetetlen módon a 269—324 sorokat nem tartja a háború elbeszélésének.

34 *Birt:* i. m. p. XXXIX; *Cameron:* i. m. 133, 400 sk. Ezzel szemben *Kirsch:* i. m. 181., 108. j.

Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük ezt a második változatot, kiderül, hogy szinte egyetlen új témát sem tartalmaz. Ez persze nem azt jelenti, hogy egyszerűen megismétli a *Gild.* részleteit. Az egyes témákat másképp mondja el, néhol kiegészíti az első változatot, máshol kifejezetten az ellenkezőjét állítja, mint korábban, és erre nyilván megvolt az oka. De minket most nem is annyira a két kidolgozás közti különbségek érdekelnek, hanem az a feltűnő jelenség, hogy Claudianus e második alkalommal is ugyanazokat a szempontokat alkalmazza, ugyanazokat a témákat fejti ki — csak kicsit másképp, az eltérő műfaj követelményeinek és a politikai szituáció változásainak megfelelően.[35] A *De consulatu Stilichonis*ban a győzelem nagysága az egyik főgondolat: a nagy és nehéz győzelemért lehet dicsérni az ünnepeltet. Ennek megfelelően a beszámoló a lázadó afrikai törzsek hosszú, ijesztő felsorolásával kezdődik (245—269), ami két *synkrisis*re fut ki, Gildo hadait Memnón és Porus seregeihez hasonlítja, Stilichót pedig legyőzőikhez, Achilleushoz és Nagy Sándorhoz. Ugyanakkor ez az enumeráció teljességgel hagyományos-irodalmi, semmi köze Afrika korabeli etnikai viszonyaihoz.[36] Jele ez annak, hogy nem a korábban összeállított tényanyag feldolgozásáról van szó,[37] hanem irodalmi hatáskeltésről: azt akarja érzékeltetni, hogy milyen félelmetes ellenfél is volt Gildo. A *Gild.*-ban ezzel szemben visszatérő motívum, hogy az ellenség milyen gyenge. Ezt sugallja Honorius álma is (354—366):[38] Afrikában vadászva egy oroszlán barlangjába lép, de az megdöbbenésére szolgai nyögéssel megadja magát. Honoriusnak a hadsereghez intézett szavaiban pedig még egyértelműbb megfogalmazásban halljuk: hitvány, gyáva ellenség ellen indulnak (432—450). *Non ulla fides, non agminis ordo: arma oneri, fuga praesidio* (440 sk.) — elég ennyit idézni, hogy lássuk, itt is hagyományos leírással van dolgunk, a hitszegő, szervezetlen, gyorsan megfutamodó barbárok kliséjével. Ezt a benyomásunkat tovább erősíti a folytatás, ahol arról értesülünk, hogy Africában a többnejűség miatt értéktelenek a családi kötelékek. Ez sem a régóta keresztény hitre tért provincia jellemzése, hanem jellegzetes eleme egy szokványos leírásnak, melynek célja ezúttal nem az ellenség erejének, hanem silányságának érzékeltetése.[39] Claudianus az első változat megírásakor még fontosnak tartotta, hogy a konkrét harci események jelen-

[35] *Döpp* (i. m. 135) a második változat puszta tényében a Gild. publikálatlanságának bizonyítékát látja, holott az eltérő hangsúlyok mutatják, hogy megvolt a létjogosultsága az események újraértelmezésének. Persze az egyik legfontosabb eltérés, a Kelet viselkedése éppen abban a részben szerepel, amelyet Döpp kizárna az elbeszélésből (cf. 33. j.).

[36] *Burian:* i. m. 261 sk.

[37] Ezt sugallja *Döpp* mondata, (i. m. 135): „Dort *(in Stil.)* teilt er auch Einzelheiten über Gildos Truppenaufgebot und über sein späteres Schicksal mit." Csak az utóbbi állítással lehet tehát egyetérteni.

[38] Az álom ilyen értelmezéséhez: *P. G. Christiansen:* The Use of Images by Claudius Claudianus. The Hague/Paris 1969, 90 sk.

[39] Az afrikai lakosság szokásainak, harcmodorának ezt a jellemzését *Olechowska* (i. m. — 19. j. 54 sk.) joggal vezeti vissza Sallustiusra és Lucanusra, bár némileg elítélő hangsúllyal, figyelmen kívül hagyva a tradicionalizmus jelentőségét: „Les détails sur les moeurs des Maures se trouvent chez Lucain (8,401. 404—405. 411.) aussi bien que chez Salluste (Iug. 80,6) et Claudien les répète sans se soucier beaucoup du simple fait que l' Afrique était chrétienne depuis bien longtemps et que de parler de la polygamie n'était qu' un pur anachronisme."

tőségét csökkentse. Úgy állította be, mintha a hadjárat maga már puszta formalitás lett volna: a döntő lépés maga az elhatározás volt.[40] Ez pedig, ami egyébként cseppet sem meglepő, összhangban van a Stilichót ünneplő feliraton megragadható hivatalos propagandával:[41] *„Africa consiliis eius et provisione liberata".*

A *Stil.* a Kelet-római Birodalom viselkedésének bírálatával folytatódik. Ha ilyesmit nem találunk is a *Gild.*-ban, a Kelet szerepe, a két birodalom viszonya nagyon fontos témája a műnek. Már a bevezető sorok is utalnak rá: *concordia fratrum plena redit* (4). Már itt nyilvánvaló, hogy egyedül Gildo volt a bajkeverő, aki viszályt szított a testvérek között, az ő halálával egy csapásra vége lett az ellentétnek is.[42] Itt a másik fél tulajdonképpen ártatlan, pontosabban Claudianus elhallgatja a másik fél szerepét, mert a konfliktus csak így zárulhat a Stilicho vezetése alatt helyreálló birodalmi egység optimális állapotával. Ugyanezt fejti ki részletesebben az a jelenet, amelyben a megistenült Theodosius császár Iuppiter parancsára egy éjjel felkeresi Arcadiust, és lebeszéli Gildo támogatásáról, és a lelkére köti, hogy szeresse Stilichót (225—324). Kérése tulajdonképpen annyi, hogy a keleti birodalom maradjon passzív a konfliktusban: *„sed tantum permitte cadat"* (314), és ezt Arcadius meg is ígéri.

Nagy Theodosius beszédében 32 sort (288—320) szentel Stilicho dicséretének. Ez természetesen nagyobb hangsúlyt kap a panegyricusban. Ennek a műfaji adottságokon túl az lehet az oka, hogy 397-ben Stilicho helyzete meglehetősen kényes volt,[43] hiszen keleten *hostis publicus*-szá nyilvánították. Ezért aztán saját személyét nem akarta az előtérbe tolni. A háborút magát — meglepő módon — a senatus határozta el, a *Gild.*-ban pedig Honorius császáré lesz a kezdeményező szerep. 400 januárjában már harsányabban lehetett zengeni az év consuljának a dicséretét. A consul-panegyricus a következő passzusban (1, 281—324) két okból dicséri: amiért megszervezte Róma gabonaellátását az afrikai szállítások kiesésének idejére, és amiért felkészítette a hadsereget. Az eposzban csak az utóbbi téma szerepelt (415—423).

A következő téma, a senatusnak juttatott megtisztelő szerep méltatása is hiányzik az eposzból. Annyi azonban bizonyos, hogy ezt Claudianus nem akarta beleírni a *Gild.*-ba, hiszen a cselekmény már túljut ezen az időponton, amikor az elbeszélés megszakad. Nem tudni, hogy később miért érezte fontosnak, hogy ezt hangsúlyozza. Talán maga az alkalom, a consul beiktatási ünnepe, ami óhatatlanul a köztársaság kori hagyományra emlékeztette az egybegyűlteket, talán ez indította a költőt arra, hogy megemlítse ezt a

[40] *Cameron:* i. m. 117. Ezzel az állásponttal heves vitába száll *Gnilka* (i. m. 37). Szerinte az ellenség két különböző képe kizárólag a műfaji eltérésekből következik: a Stilicho-panegyricus tartalmazza a törzskatalógust, míg a gyenge ellenség képe a harcba indulóknak szánt *exhortatió*ban szerepel, és így nincs különösebb jelentősége, nem vethető össze a költő saját kijelentéseivel. A felvetett szempont jogossága tagadhatatlan, csakhogy a Gild. ellenségképe nem egyedül Honorius beszédében jelenik meg. Egyrészt nem lehet véletlen, hogy a törzskatalógus az egész műből hiányzik, másrészt Theodosius *comes* és Stilicho beszédein kívül (melyeknek bizonyító erejét Gnilka nyilván ugyanazon az alapon vitatná el) ott van még Honorius álma is.

[41] *Cameron:* i. m. 114 sk.

[42] *Cameron:* i. m. 110 skk.

[43] *Cameron:* i. m. 113 skk.

gesztust, és mint az ősi törvény újraéledését ünnepelje: *Romuleas leges rediisse fatemur* (1,331).

A panegyricus ezután azt fejtegeti (1,333—350), hogy miért nem ment Stilicho személyesen Afrikába. A magyarázat eléggé nyakatekert: ha Gildo magával Stilichóval áll szemben, biztos lett volna a vereségben, és a provincia elpusztításával bosszulhatta volna meg magát. Az afrikai lakosság védelmében szükséges volt, hogy a lázadó reménykedhessen a győzelemben, és ez csak egy kevésbé híres hadvezérrel szemben volt lehetséges. Erre a magyarázatra, amelynek frappáns megfogalmazása, hogy: *ne timeare times* (1,341), teljes joggal mondja Claudianus: *res mira relatu* (1,340). A *Gild.*-ban az a kérdés, hogy miért nem megy Honorius személyesen Gildo ellen. A harci lázban égő ifjú így akar cselekedni, de a haditanácsban (380—414) apósa[44] lebeszéli erről: Gildo számára túl nagy megtiszteltetés lenne, ha úgy halhatna meg, hogy Honorius maga harcol ellene. E mögött az érv mögött igazi eposzi gondolat húzódik meg: a csatában alulmaradó harcos számára dicsőség, vagy legalábbis vigasz, ha nagy hős öli meg. Gildo azonban még ezt a vigaszt sem érdemli meg. Stilicho szavai: *Auferet ignavus clari solacia leti, te bellante mori?* (381 sk.) — nyelvileg is emlékeztetnek az Aeneisre: *Hoc tamen infelix miseram solabere mortem: Aeneae magni dextra cadis.* (10,829 sk.)[45] Bár Claudianus egészen más összefüggésbe helyezte a gondolatot, az jól illik a mű epikus hangvételéhez.

A *De consulatu Stilichonis* ezután hét teljes sort szentel a thavestei csata leírásának, amennyiben ezt a részletet leírásnak lehet nevezni.[46] Valójában csak az ellenség gyávaságát és gyengeségét festi le, és a római virtus fensőbbségét hirdeti. Orosius szerint[47] a csata úgy folyt le, hogy Gildo római módra szervezett csapatai,[48] amelyek seregének fő erejét képezhették, pillanatokon belül átálltak, mire a barbár törzsekből álló csapatok, amelyek számban messze felülmúlták az előző csoportot, megfutamodtak. Claudianus tehát elhagyja a csata első fázisát, ami minden valószínűség szerint előre megszervezett árulás volt,[49] és csak a barbárok menekülésére utal, azonosítva őket az egész hadse-

[44] Természetesen a költő propagandisztikus okokból antedatálta Honorius és Maria házasságát, vö. *Cameron:* i. m. 109, *Olechowska:* i. m. (19. j.) 48 sk.

[45] *Olechowska* kommentárjában csak a nyelvi párhuzamra hívja fel a figyelmet, együtt említve az Aeneis-helyet két Lucanus-hellyel, ahol pedig egészen másfajta vigasztalásról van szó.

[46] *Sed didicit (ti. Gildo) non Aethiopum geminata venenis vulnera, non fusum crebris hastilibus imbrem, non equitum nimbos Latiis obsistere pilis. sternitur ignavus Nasamon, nec spicula supplex iam torquet Garamans; repetunt deserta fugaces Autotoles; pavidus proiecit missile Mazax. cornipedem Maurus nequiquam hortatur anhelum.* (Stil 1,451—457)

[47] Reliquae cohortes deditionem iam fieri priorum existimantes certatim sese ad Mascezelem signis tradidere conversis. barbari, quorum magnam multitudinem Gildo ad bellum deduxerat, defectu militum destituti in diversa fugerunt (7,36,10).

[48] Ez *Burian* értelmezése a *milites* és a *barbari* kifejezésekre, ill. Gildo hadseregének összetételéről (i. m. 269).

[49] *Diesner:* i. m. 184. *Burian* elképzelése, hogy Mascezel csata előtti beszéde hatott Gildo nem kellően felkészített katonáira (i. m. 270), kissé fantasztikus. Ez az ellenséghez intézett hadvezéri beszéd inkább csak Orosius történetírói fikciója lehet (7,36,9), ami a csatát megelőző titkos tárgyalások és agitáció dramatizált képe.

reggel. De ez a részlet tulajdonképpen csak az ellenség hitványságának rajza. Narratív köntösben ugyanaz, ami a *Gild.*-ban Honorius buzdító beszéde volt.[50]

Még Gildo menekülésére, elfogatására és halálára is találunk utalást — előreutalást a korábbi mű bevezetőjében: *Congressum, profugum, captum vox nuntiat una* (12).[51] A későbbi változat öt sort áldoz a témára (1,358—362).

A következő passzusnak (1,363—368), amely azt fejtegeti, hogy Stilicho előrelátó módon gondoskodott második, erősebb hadseregről is, ha az első kudarcot vallana, valószínűleg nem lett volna helye az eposzban, hiszen, mint láttuk, itt az ellenség olyannyira gyenge, hogy egy ilyen kudarc teljességgel elképzelhetetlen. Megjegyzem, ez a részlet a panegyricuson belül is meglehetősen furcsa, hiszen ellentétes a későbbi, a győzelem gyorsaságát ünneplő részlettel, ahol is azt olvassuk: *hic vincere tarde vinci paene fuit* (1,375 sk.).

Ezután már csak az első könyvet lezáró Stilicho-dicséret van hátra. Ez a győzelem nagyságát, ami a Gildo jelentette veszély nagyságából következik, és a győzelem gyorsaságát emeli ki, valamint azt hangsúlyozza, hogy a hajdani dicsőséges hódító háborúk Africa elvesztésével utólag értelmetlenné váltak volna, így Stilicho Róma összes korábbi diadalának visszaadta fényét *(restituit Stilicho cunctos tibi, Roma, triumphos* 1,385*)*. Ennek a finálénak az egyes motívumai külön-külön mind megvannak a *Gild.*-ban. A veszély nagyságát, hogy Gildo katonai gyengesége ellenére milyen nehéz helyzetet teremtett, az a jelenet érzékelteti, amelyben Roma istennő megjelenik az Olympuson, hogy elpanaszolja Iuppiternek siralmas helyzetét (17—127). A győzelem gyorsasága a bevezetés fő gondolata (1—16).

A korábbi győzelmek felsorolását, az elmúlt háborúkkal teremtett kapcsolatot tulajdonképpen úgy kell értelmeznünk, mint a Gildo-háború beágyazását a római történelem egészének folyamatába. Ez az eposznak is visszatérő motívuma volt. Először Róma tekint vissza történetének egészére, különös tekintettel a karthagóiakkal és más afrikai népekkel vívott háborúira (75—95). Azon a méltatlanságon kesereg, hogy Gildo birtokolja az ősök vére árán meghódított földet: *Possidet arva vulneribus quaesita meis* (75 sk.). Theodosius *comes* saját, Firmus elleni hadjáratát, tehát a közelmúlt eseményeit emlegeti fel (330—347). Ő azonban nem a római történelem összefüggésébe helyezi unokája afrikai háborúját, hanem a család történetébe: *una domus totiens una de gente triumphet!* (345). Honorius a katonákhoz intézett buzdító beszédét azzal fejezi be, hogy szembeállítja Róma hajdani nagyságát sanyarú jelen helyzetével, a vállalkozást egyben úgy állítja be, mint ami folytatja és befejezi apjának a trónbitorlók ellen vívott harcait (451—466).

A *Gild.* első könyvében tehát Claudianus alkalmat teremtett magának arra, hogy az összes, számára propagandisztikus szempontból fontos témát feldolgozza. Ezek közül a

[50] A *Gild.* adott passzusát *Diesner* (i. m. 181 sk.) *vaticinatio ex eventu*nak tekinti, vagyis a csata ábrázolásának tartja, figyelmen kívül hagyva a részlet tradícionális jellegét.

[51] *D. Romano* (Claudiano. Palermo 1958, 91) szerint ezen előreutalás után már felesleges a mű végén visszatérni a háborúra. *Döpp* (i. m. 135 sk.) ezzel szemben jogosan utal a *Get.*-ra, ahol egy hasonló előreutalás után Cl. mégiscsak beszámol a csatáról. Utalhatna persze a *Ruf.*-ra is.

leglényegesebbek: a győzelem ünneplése, különös tekintettel a római történelem folyamatában betöltött szerepére, ugyanakkor a konkrét katonai események mellőzésével; Stilicho dicsérete, érdemeinek méltatása a konfliktus megoldásában; a keleti birodalom szerepe, a két birodalom egymás közötti viszonya; az ellenség jellemzése, valamint Gildo ócsárlása. (Ez az utóbbi motívum egyébként annyira jelentős szerepet tölt be a műben, hogy egyes kéziratok és kiadók *In Gildonem* címmel hozzák az eposzt,[52] mintha invektíváról volna szó.[53]) Más témák, amelyeket a későbbi folytatásra tartalékolt volna, nem voltak a tarsolyában, és ezt világosan jelzi, hogy amikor két évvel később újra feldolgozta a háború történetét, szinte semmilyen lényeges, új motívummal nem gazdagította az anyagot. Az egyetlen új téma, amivel az összevetés során találkoztunk, Róma város gabonaellátásának megszervezése volt. A fenti összevetés eredményét az alábbi táblázat szemlélteti.

De consulatu Stilichonis 1.	De bello Gildonico
245—269 afrikai törzsek ijesztő felsorolása	432—441 (—450) gyenge ellenfél jellemzése 354—366 Honorius álma
269—281 Kelet viselkedése	225—324 Nagy Theodosius és Arcadius 2—3; 4—5 prooimion utalásai
281—324 Stilicho dicsérete	288—320) (főleg 315—320) Nagy Theodosius Stilicho-dicsérete
tevékenység miatt: 1. Róma gabonaellátása	—
2. hadsereg felszerelése	315—423 *(a cselekmény túljut ezen a ponton)*
325—332 Senatus szerepe	380—414 Haditanács: miért nem Honorius?
333—350 Miért nem Stilicho vezette a hadjáratot?	432—441 (—450) gyenge ellenfél jellemzése
351—357 „csata": törzsek futása, római virtus dicsérete	354—366 Honorius álma
358—362 Gildo halála	12 *„congressum, profugum, captum vox nuntiat una"*
363—368 tartalék sereg *(itt is furcsa)*	—
368—385 Stil. dicsérete	288—320 (főleg 315—320) Nagy Theod. Stil.-dicsérete
1. győzelem nagyságáért, ami a *veszély nagyságából* következett	17—127 Róma külseje és beszéde
2. győzelem létfontosságú gyorsaságáért	1—16 győzelem gyorsasága
3. ez biztosította a kontinuitást a római múlttal	28—127 Róma beszéde 330—347 Theodosius *comes* beszéde 451—462 Honorius beszéde

Egy befejezetlennek tervezett műalkotás — példátlan az ókorban, és szöges ellentétben áll az aristotelési ἓν καὶ ὅλον követelményével. Vajon miért vállalkozott Claudianus ilyen merész formai újításra?

[52] *Hall* aparatus criticusából (i. m. 107) kitűnik, hogy a kódexek döntő többsége a *De bello Gildonico*, vagy ahhoz hasonló címen ismeri a művet. *Hall* maga mégis az *In Gildonem* mellett döntött.

[53] *S. J. Oost:* Count Gildo and Theodosius the Great. CPh 57 (1962) 27 valóban invektívának tartja a művet, ez az álláspont azonban teljesen megalapozatlan. Vö. *Kirsch:* i. m. 191 sk.

A közönség szemében talán nem is volt olyan merész ez az újítás. Claudianus ugyanis azonnal reagált a politikai helyzet változására, és mindig a legfrissebb vagy legalábbis a pillanatnyi helyzetben kívánatos mondanivaló kifejtésére leginkább alkalmas eseményeket igyekezett feldolgozni. A publikálás formája az ünnepi, de legalábbis ünnepélyes felolvasás volt. Ez természetesen korlátozta a mű terjedelmét.[54] E két tényező azt eredményezte, hogy a költő könyvenként mutatta be alkotásait. Mindössze kétszer fordult elő, hogy egyszerre két könyvet publikált. Az egyik a *De consulatu Stilichonis* első két könyve. Talán a kettős terjedelemmel akarta kiemelni ezt a panegyricust a szokásos, Rómába érkezésétől kezdve eddig gyakorlatilag évenkénti consul-köszöntései közül. A másik példa nem a politikai költemények közül való: a *De raptu Proserpinae* második és harmadik könyvét valószínűleg egyszerre olvasta föl, minthogy a második könyv elé illesztett egy külön praefatiót.[55] Általános gyakorlata tehát az volt, hogy egyszerre egy könyvet publikált. A közönség így nem kérhette számon rajta a *Gild.* befejezetlenségét.

De mindez talán megoldást kínál az egész problémára. Mindössze arról lenne szó, hogy Claudianus egyszerre csak egy könyvet tervezett meg, abba mindent beleírt, amit az adott helyzetben szükségesnek tartott, és a folytatás tartalmát a politikai fejleményektől tette függővé, sőt teljesen félbe is hagyhatta a munkát?[56] Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a két-két könyvből álló invektívák felépítése is valószínűsíti ezt az álláspontot. Claudianus számára egyáltalán nem volt fontos, hogy a második könyvet ott kezdje, ahol az elsőt abbahagyta, ezért aztán az egyes könyvek önálló művek benyomását keltik.

Csakhogy Claudianus még ezeknek a nyilvánvalóan folytatni kívánt és ténylegesen folytatott műveknek az esetében is igyekszik egységessé kerekíteni, hatásosan és egyértelműen lezárni az első könyveket. Az *In Rufinum* első könyve majdnem szabályos felépítésű invektíva,[57] néhány igen eredeti változtatással a retorikai alapstruktúrához képest. A prooimion után a *genos*t, a *genesis*t és az *anatrophé*t együttesen egy mitikus-epikus elbeszélés helyettesíti, melyből kiderül, hogy Rufinus a sötét alvilági erők kreatúrája, akit azok lázadó gonoszságból szabadítottak a világra.[58] Ezután következik a *praxeis,* amit nem kronológiai sorrendben, hanem hibánként tárgyal. Két bűnt vet Rufinus szemére, a kapzsiságot és a kegyetlenséget. Ezután következik a *synkrisis:* Rufinust Stilichóval

[54] *Kirsch* (i. m. 190) az eposz lerövidítéséről ír a kommunikációs szituáció kedvéért.

[55] Ezen „kettős" könyvek együttes terjedelme — Stil. 1—2: 861; DRP 2—3: 820, ill. a praefatióval 872 sor — sem volt túl nagy, bár felülmúlta Claudianus leghosszabb könyveit. (Eutr. 2: 602, Pr.-val 678; Bell. Get. 647; 6. Hon. 660, Pr.-val 686.)

[56] Ez *Cameron* álláspontja, amit az *In Rufinum* kapcsán fejt ki; i. m. 77 sk. Valószínűleg a Gild.-ra is vonatkozik *C. Gruzelier* magyarázata: „A good deal of his work is obviously unfinished, sometimes because he seems to have been a great experimenter with literary forms, but chiefly because his poetry is occasional poetry, written quickly to comment on a particular event. Once the event is passed, so too is the spur for that particular poem." Claudian, Court poet as artist. Ramus 19 (1990) 91.

[57] *Cameron* (i. m. 83 sk.), bár ő kiemeli a *genos* hiányát.

[58] *P. Fargues:* Claudien: Études sur sa poésie et son temps. Paris 1933, 220 szerint az anatrophé az 1,92—100 sorokban szerepel, beépítve Megaera beszédébe. *H. L. Levy:* Claudian and the Rhetorical ψόγος TAPhA 77 (1946) 58 és 61 szerint az egész alvilági történet teljesen idegen a műfajtól, a ψόγος-ra jellemző τόπος-ok mégis beépülnek egy másik műfajba, a történeti eposzba. Az anatrophé pl. a 92—111 sorokban.

hasonlítja össze. De ez a *synkrisis* egyben a világhelyzet leírása is. Rufinus mindenütt rombol, Stilicho az egyetlen, aki megkísérli mindenütt jóvátenni Rufinus pusztítását. A helyzet statikus leírása végül egy narratióba, a gótok elleni háború elbeszélésébe megy át.[59] A narratio azonban fokozatosan egy mitikus szintre vált. Stilicho Marshoz fohászkodik a győzelemért. Mars jóindulatúan meghallgatja az imát, és felfegyverkezik, hogy Stilichóval együtt részt vegyen a harcban. Míg a csata tombol, Megaera gúnyolódva szólítja meg Iustitia istennőt: hagyja el ismét a földet, hiszen Rufinus olyan pusztítást végez, hogy többé nem lesz helye az emberek között. Iustitia viszont egy új aranykor eljövetelét jósolja Honorius uralkodása alatt. Így két mitológiai nagyjelenet keretezi a könyvet. Megaera, aki a mű elején az alvilági gyűlésen a világ elpusztításának eszközéül Rufinust ajánlotta, és aki maga indította el vészes pályáján, visszatér az utolsó jelenetben, hogy tervének beteljesülésén örvendezzen, de akkor Iustitia szembesíti a kudarccal, ami rá vár. A mű narratív résszel kezdődik. Először csak istenek szerepelnek benne, majd Megaera és Rufinus találkozásán át eljutunk az emberi világba, és ugyanakkor az elbeszélés szinte észrevétlenül átadja helyét az invektíva-struktúrának. Ennek utolsó egységéből, a *synkrisis*ből új *narratio* fejlődik ki, amely az emberi világból Stilicho és Mars egymásra vonatkozó beszédein át Megaera és Iustitia párbeszédével az istenek szférájába emelkedik.

A második könyv ezzel szemben egyetlen folyamatos elbeszélés Stilicho peloponnésosi hadjáratától Rufinus felkoncolásáig és alvilági büntetéséig. Peter Schmidt mégis úgy gondolja,[60] hogy a két könyvet együtt tervezte meg a költő. Szerinte az első könyv 301. sorával kezdődő háborús elbeszélés, amelynek Stilicho áll a középpontjában, a második könyv 256-ik soráig tart, és mintegy belülről fűzi össze a két könyvet, míg a két alvilági jelenet kívülről keretezi. Ez utóbbi keret Seneca *Apocolocyntosis*ának szerkezetét idézné. Meg kell azonban mondani, hogy a második könyv inkább újrakezdi, semmint folytatja az elbeszélést, és az alvilági zárójelenet egyáltalán nem utal vissza az első könyv elejére. Az alvilág ott a világot fenyegető rémek tanyája, itt a jogos büntetés helye. A zárójelenetben egy szó sem esik arról, hogy Rufinus felvilági karrierjét éppen ott, az alvilágban határozták el, és Rufinus az ottani démonok érdekeit szolgálta.

Az *In Eutropium* első könyvének nagyobb része is szokványos invektíva-szerkezetet mutat, csak itt az *In Rufinum*tól eltérően a ritkábbik megoldással találkozunk: nem hibánként halad előre az ócsárlás az időrendtől függetlenül, hanem az életrajz kronológiáját követve mutat rá az egyes hibákra.[61] Amikor eljut Eutropius consulatusáig, egy hangulatos jelenetben ábrázolja, milyen hitetlenkedő felháborodást vált ki az eunuch

[59] Ezt a narratiót *Levy* (i. m. 63) a πράξεις κατὰ πόλεμον kezdetének tekinti, *Cameron* (i. m. 84) viszont az epilogosének, hiszen szerinte a rétorikai toposok a hagyományos sorrendben követik egymást, tehát a *synkrisis* a *praxeis* után következik.

[60] *P. L. Schmidt:* Politik und Dichtung in der Panegyrik Claudians. Konstanz 1976, 60.

[61] Az *epideiktikon* kétféle lehetséges szerkezetéről vö. *Kirsch:* i. m. 154. Az Eutr. 1. jellegét *Schmidt* (uo.) fogja fel így. *Cameron* (i. m. 256 sk.) szerint viszont a könyv egyáltalán nem invektíva, és ha eposznak nem is tekinthető, alapvetően mindvégig narratív.

consul híre Rómában. Miután így átváltott az eddigi keleti helyszínről Itáliára, egy nagy mitikus-allegorikus zárójelenet következik. Maga Roma istennő kerekedik fel, és repül Mediolanumba, hogy Honoriusnak és Stilichónak elpanaszolja az őt ért megaláztatást, és megkérje Stilichót, hogy vessen már véget Eutropius garázdálkodásának. Általános nézet, hogy a második könyv egyáltalán nem kapcsolódik az elsőhöz, hanem egy attól teljesen független narratíva, amely azonban töretlenül viszi tovább az elsőre jellemző szatirikus hangvételt.[62] Bár a második könyv eleje valóban nem folytatja közvetlenül az első könyv befejezését, hiszen nem Stilicho (elmaradt) beavatkozását meséli el, mégis kapcsolódik hozzá, mintegy megismétli az ottani struktúrát. Az első könyv végén a nyugati közvélemény reakciójáról hallhattunk, és ez a leírás végül átment egy istenség cselekvésének ábrázolásába. A második könyv azzal kezdődik, hogy szemére veti a keleti lakosságnak, hogy eltűrte ezt a consult, majd amikor pár sorban leírta Eutropius visszatérését Ancyrából, elindít egy mitikus-epikus narratiót: Mars látja ezt a bevonulást, és felháborodásában kirobbantja Tribigild lázadását. A könyv legnagyobb része ezután ennek a lázadásnak eposzparódiaszerű előadása, ami a mitológiai nyitány után egy mitológiai finálével zárul: Aurora istennő kér segítséget Stilichótól.

Mint látjuk, Claudianusnál még a folytatni kívánt művek első könyvét is markáns szerkezet és határozott lezárás jellemzi. A zárójelenetekben általában különböző istenalakok lépnek fel. A *Gild.* szerkezete azonban egészen másmilyen. A tizenhat soros prooimion után három, nagyságrendileg hasonló terjedelmű — 196, 136 és 146 sor hosszúságú — rész következik, mindegyik két fő jelenetből áll. Az első rész (17—212) színhelye az Olympus, ahol először Roma (17—133), majd Africa istennő jelenik meg (134—200), és mindketten Gildóra panaszkodnak Iuppiternél. A főisten megígéri, hogy Honorius el fogja pusztítani közös ellenségüket, majd leheletével megfiatalítja Romát. A második részben (213—348) a két megistenült Theodosius száll le egy éjszakán az égből, hogy közvetítse Iuppiter parancsait a két császárnak. A két jelenet természetesen egy időben zajlik, de mi először Nagy Theodosius és Arcadius találkozását látjuk (225—325), majd másodiknak azt, hogy hogyan jelenik meg Theodosius *comes* álmában Honoriusnak (326—348). A harmadik rész (349—504) első jelenete a haditanács, amire ébredése után Honorius Stilichót hívja (352—414). Egy rövid átvezetés után, amely a Gildo ellen küldendő hadsereg összeállítását írja le (415—423), az elindulást közvetlenül megelőző jelenet következik (424—504): Honorius buzdító beszédet mond a katonáknak, akik erre lelkes szavak kíséretében hajóra szállnak. Az első rész még teljes egészében az istenek szférájában játszódik. A második az éjszaka köztes világában,[63] ahol istenek vagy hérószok közlekednek az emberekkel, sőt éppen a császárokkal, akik talán maguk is mintegy közbülső helyet foglalnak el az isteni és emberi szféra között.[64] A harmadik rész eseményei az emberi világban zajlanak.

[62] *Cameron:* i. m. 255 skk; *Schmidt:* i. m. 60 skk.

[63] *Krisch:* i. m. 177.

[64] Honorius másik álma alapján — legalábbis Honoriusról — erre a következtetésre jut *Olechowska:* i. m. (19. j.) 58.; *Kirsch* (i. m. 179) szerint csak Honorius áll a két világ között.

Ezt a hármas tagolást jelzik a szöveg időviszonyai is. Az olympusi jelenet nyilvánvalóan egy egység, de utána törés következik az időben: nem látjuk azt a jelenetet, amelyben Iuppiter utasítja a két Theodosiust. Ehelyett minden átmenet nélkül következik egy új, epikus időmegjelölés. Az éjszaka jelenetei szorosan kapcsolódnak egymáshoz. A két szellemalak együtt jön, majd a Hold szféráját elérve elválnak. Az egyikük Constantinapolisba megy, és ott még mindig beszélget a fiával *(talia dum longo secum sermone retexunt* — 325*)*, amikor a másik Mediolanumba érkezik. Ennek a jelenetnek a határát újra az idő vonja meg: *dixit et adflatus vicino sole refugit* (343). A harmadik részen belül sokkal több idő telik el, de itt Claudianus inkább elmossa az időbeli határokat. A haditanács és a hadsereg összegyűjtése között: *haec ubi sederunt genero, notissima Martis robora... disponit* (415 skk.) — tehát a kettő közvetlenül követi egymást. A hadsereg gyűjtése és a buzdító beszéd közt is hangsúlyozza az időbeli egységet: *dictis ante tamen princeps confirmat ituros* (424). A beszédre közvetlenül következő omen után *ilicet ... ruunt* (472 sk.), az egész út a tengerig három sor praesens imperfectumban, majd egy epikus hasonlat. A tengerhez érkezés: *ut fluctus tetigere maris, tunc acrior arsit impetus* (479 sk.), új időpillanat megjelölése ugyan az egységen belül, de a középfok jelzi, hogy itt még mindig a Honorius beszéde által kiváltott lelkesedés leírásáról van szó: ez a lelkesedés csak még nagyobb lett, amikor a tengert megpillantották. A praesens imperfectumok is folytatódnak. Az egész harmadik rész, Honorius ébredésétől a katonák beszédéig verbális szinten egyetlen, nagyon rövid idő alatt lejátszódó, folyamatos cselekmény benyomását kelti. Az új időszakaszt az egész mű második időbeli ugrásával a tengeri út leírásának kezdete jelenti: *iam classis in altum provehitur* (564 sk.).

Amikor Honorius befejezi buzdító beszédét, amelynek végén az eposzt nyitó Roma-panasz főgondolatát, a dicső múlt és a sanyarú jelen ellentétét eleveníti fel, csakhogy ezúttal már bizakodó várakozással a jövőt illetően, akkor egy *omen* formájában végső megerősítést kap magától Iuppitertől.[65] Itt talán még a szóhasználat is megerősíti a visszautalást a mű elejére. A prodigium az, hogy egy sas tűnik fel a hadsereg felett, és szétmarcangol a levegőben egy kígyót. A sas megnevezése: *fulvusque Tonantis / armiger* (467 sk.). Amikor Roma megérkezett az Olympusra, *genibusque Tonantis / procubuit* (26 sk.). A Tonans szó azonos metrikai helyzetében nincs ugyan semmi feltűnő, hiszen függő esetei szabályosan a sor végén állnak,[66] de a *Gild.* szövegében Iuppiter csak ezen a két helyen, az első és az utolsó felbukkanásakor szerepel ezen a nevén, azonos esetben, és a *-que* kötőszó után.[67]

[65] Nincs igaza tehát *Olechowskának*, amikor azt állítja, hogy Iuppiter, a legfőbb döntéshozó a döntés után többé nem jelenik meg: i. m. (19. j.) 51.

[66] Nominativusára az egyetlen példa az epikusoknál Luc. 1,196. Baccheus ritmusú szó a latin hexameterben az uralkodó penthémimerés miatt voltaképpen csak a sor végén állhat (L. *de Neubourg;* La „localisation" de bacchées dans l'hexametre latin. Latomus 42 [1983], 31—57; *L. Nougaret;* Traité de métrique latine classique. Paris 1986, 43). A Tonans függő esetei közül így az ablativus fordulhatna csak elő a sor közben, de nem szokott. Az egyetlen ellenpélda éppen Cl.-nál: DRP III 183.

[67] *-que Tonantis* az epikusoknál: Valerius Flaccus 3,299; Silius Italicus 6,84; Statius Theb. 6,193 és 10,77. Cl-nál ezenkívül még kétszer: Stil. 2,437 és Stil. 3,232. Iuppiternek ez a neve nem szerepel Vergilius-

Ha mindebből egy kiegyensúlyozott, szimmetrikus, keretezett struktúra rajzolódik ki, hát a *Gild.*-nak ezzel még egyáltalán nincsen vége. Következik még a flotta tengeri útjának leírása. Elhajóznak Corsica mellett, Sardinia északi partjainál viharba kerülnek, és ezután Caralis kikötőjébe húzódnak, hogy kivárják a kedvező időjárást. Mindez 23 sorban. És csak ezen a ponton szakad meg az elbeszélés. Claudianus tehát a végén megnyitja az eddigi zárt struktúrát. Sőt a katonák indulás előtti lelkes szavai, amelyekkel Honorius buzdító beszédére reagáltak, egyrészt lezárták ugyan a kompozíció harmadik egységét, másrészt azonban a vihar előjeleinek sorolásával már előreutalnak a tengeri útra.

A római eposzban éppen nem szokás, hogy az egyes cselekményegységek határa egybeessen a könyvek közti cezúrával. Sokkal gyakoribb a folyamatos átmenet[68] a könyvek között. Amikor Claudianus úgy tesz, mintha a háború előzményeit tárgyaló első és a magát a háborút elbeszélő második könyv között a tengeri átkelés kellős közepén vonná meg a határt, egy ilyen folyamatos könyvátmenetet mímel. Ezzel kelti a befejezetlenség *látszatát.* Mi más magyarázná, hogy az a költő, aki minden könyvét hatásos jelenetekkel, legtöbbször nagy mitológiai tablókkal szokta befejezni, ezúttal az egész mű leglaposabb, legérdektelenebb részét hagyja a végére?[69] Claudianusra — a késő ókor esztétikai elvárásaival[70] összhangban — az jellemző, hogy a szöveg intenzitásán nem változtat, mindig teljes lendülettel halad.[71] Ez a hajóút, nyelvileg csiszolt részlet bár,[72] és a klasszikus költőelődök imitatiójában sem szűkölködik,[73] sőt a földrajzi adatok tudós sorolásával sem marad adósunk, emocionális erejét tekintve viszont talán az egész corpus legvisszafogottabb hangú részlete. És ez annál is feltűnőbb, mert a vihart, ami a római eposznak Vergilius után szinte elengedhetetlen kelléke, amely a hagyományban töretlenül fejlődik valamiféle természetfeletti szupervihar felé,[74] egyáltalán nem dolgozza ki. Szinte csak sejteti, hogy volt egy vihar. Észak-Sardinia leírása így végződik:

> *Insanos infamat navita montes.*
> *hinc hominum pecudumque lues, hinc pestifer aer*
> *saevit et exclusis regnant Aquilonibus Austri.* (313 skk.)

---

nál. A keresztény költészetben azonban az Atya bevett megnevezése. Noha a hagyományos mitológiai apparátuson alapuló költészet a keresztény közönség számára teljesen elfogadható kellett hogy legyen (*Cameron,* i. m. 193 skk.), talán mégsem véletlen, hogy a két leghangsúlyosabb helyen ez a vallási szempontból semleges megjelölés áll.

[68] A „fließende Übergänge" *G. Krumbholz* kifejezése; Der Erzählstil der Thebais des Statius. Glotta 34 (1955) 252.

[69] „...das Fehlen eines mythologischen Schlußakzentes erweist Gild. als der Konzeption nach unvollständig" (Schmidt i. m. 54, 50. j).

[70] *M. Roberts:* The Jeweled Style: Poetry and Poetics in Late Antiquity. Ithaca/London 1989.

[71] *Cameron:* i. m. 291.

[72] L. pl. a költeményt záró „arany sort".

[73] Vö. *Olechowska* kommentárjával, i. m. (9. j.) 201 skk.

[74] „...man kreuzt sie *(die Motive)* vielmehr beharrlich weiter, um eine Art Übernatur zu erzeugen, in unserem Fall also Übersturm." *W. H. Friedrich:* Episches Unwetter. Festschrift B. Snell, München 1956, 83.

Itt tehát egészségtelen az éghajlat, és általában viharos szelek fújnak. Vajon ezúttal is így volt? A következő sor így hangzik: *Quos ubi luctatis procul effugere carinis...* A vihar sejtetése tehát teljesen belesimul a hajóút, pontosabban Észak-Sardinia leírásába.

Nem pusztán arról van szó, hogy ha Vergilius mintájára komponálná a viharjelenetet, akkor a természeti katasztrófának az isteni szférából kellene erednie, és ez ellentétes volna Iuppiter döntésével. Hiszen a zabolátlan szelek Vergiliusnál és Valerius Flaccusnál is fellázadnak a iuppiteri világterv ellen — Iuno intrikájának, illetve Boreas felháborodott beszédének a hatására.[75] Tulajdonképpen Claudianus is utal valami hasonlóra. Az induló katonák látják a vihar előjeleit, de úgy gondolják: *si mihi tempestas Libyam ventique negabunt, Augusti Fortuna dabit* (503 sk.). Úgy tűnik, hogy a vihar itt csak egy természeti jelenség, ami a természet megfigyelésével előre látható, amely azonban a flotta istenileg elhatározott küldetését nem akadályozhatja meg. Koncepcionális akadálya tehát nem volna a viharjelenet kidolgozásának. Claudianus mégsem akarta egy ilyen nagyszabású jelenettel lezárni a művet, hanem átsiklott felette, és a könyvet kifejezetten lezáratlanul hagyta.

A hajóút leírása során tehát a katonák beszédében előre sejtetett nehézségekről egy szót sem hallunk. Ennek a semmitmondó részletnek mégis fontos szerepe van a mű kompozíciójában: ez bontja meg az eddigi zárt struktúrát, és kelti ezzel a befejezetlenség látszatát.[76] Térjünk vissza a kérdéshez: milyen előnyökkel járhatott Claudianus számára egy ilyen befejezetlen művet írni? A válasz egyrészt a propagandisztikus célokból adódik. Elegáns módja volt ez annak, hogy a háborút magát elhallgassa. Mégiscsak különös lett volna egy teljes költeményt bemutatni „A Gildo elleni háború előzményeiről" címmel. Márpedig csak az előkészületekről, meg a győzelem puszta tényéről volt érdemes írni. Mi lehet erre alkalmasabb egy olyan műnél, amely csak az előkészületeket tárgyalja, bár folyamatosan előrevetíti a végső győzelmet, de látványosan félbeszakad, mielőtt még a hadsereg egyáltalán Afrikába érkezne?

Szerepet játszhatott azonban itt egy másik, formai, műfaji megfontolás is: a felolvasás mint publikációs forma, a terjedelem korlátozásával járt. Ünnepi felolvasáson nem lehetett a klasszikus nagyeposzokhoz mérhető költeményeket bemutatni. Igaz ugyan,

[75] Vö. *E. Burck:* Unwetterszenen bei den flavischen Epikern. Mainz 1978, 5—14.

[76] Elképzeléseim a Gild. szerkezetéről nemigen egyeznek *Kirsch*éivel, i. m. 176 skk. Noha azt remélem, hogy fenti elemzés önmagában is meggyőző, nem mulaszthatom el, hogy vitatkozzam Kirsch téziseivel. Szerinte a mű két nagy blokkból áll, mindegyik négy jelenetet tartalmaz. Elemzésemben a *három* rész *három szférát* jelenített meg: az istenekét, az emberekét és egy köztes világét (persze nem ebben a sorrendben). A mű három epikus hasonlata is illeszkedik ehhez a rendszerhez. Az első részben nincs hasonlat. A másodikban Claudianus az égből alászálló Theodosiusokat hasonlítja a viharba került hajónak segítséget nyújtó Dioskurosokhoz (119 skk.), tehát a hasonlatot is a köztes világból, vagy inkább a két szféra érintkezési felületéről veszi. A másik két hasonlat a harmadik részben található, és az induló hadseregre vonatkozik. Először a délre induló darvakhoz (474 skk.), majd a Trója ellen induló görög flottához hasonlítja őket (484 sk.). Mind a természeti, mind a mitológiai hasonlat az adott rész szférájából, az emberi szférából származik. A három részből felépülő költői kompozíciót tartja az antik szemlélettel rokonnak és az antik elméletben megalapozottnak *Adamik T.:* Dido alakjának funkciója az Aeneisben. Ant. Tan. 28 (1981) 11 sk., valamint *id.:* Die Struktur und die Funktion des sechsten Buches der Aeneis. Acta Ant. Hung. 35 (1994) 107.

hogy az antik elmélet sehol sem tesz műfaji különbséget a kis és a nagy terjedelmű eposz között,[77] de a modern tudomány a költői gyakorlat alapján elkülöníti az eposzt az epylliontól, a nagyeposzt a kiseposztól. Bár az utóbbit mindeddig nem sikerült egyértelműen definiálni, azaz nem sikerült olyan műfaji jegyeket megállapítani, amelyek a műfajba besorolható valamennyi alkotásban megvannak, és lehetséges, hogy ez a fennmaradt anyag soványsága miatt nem is sikerülhet,[78] az azonban mégis valószínű, hogy létezik az epyllion műfaja, legalábbis mint az eposz műfajának önálló típusa, és hogy a kettőt nem csak a terjedelem különbözteti meg. Az eltérő terjedelem természetesen eltérő kompozíciós és technikai megoldásokat követel. Valószínűsíthető továbbá, hogy az epyllionra más tematika és más szemléletmód jellemző.

Claudianusnak nem volt rá lehetősége, hogy a klasszikus örökség nagyeposzaihoz mérhető terjedelemben alkosson. A politikai események gyors változásai közepette egy adott aktuális téma feldolgozására nem állt annyi idő a rendelkezésére, hogy több ezer hexametert megkomponálhasson, és annyit nem is lehetett volna egy ünnepélyes felolvasáson előadni. Művével azonban a viszonylag csekély terjedelem ellenére sem az epyllion, hanem a nagyeposz hagyományához igyekezett csatlakozni.[79] Már maga a téma is erre sarkallta, hiszen a háború, a kortárs történeti tematika inkább a nagyeposz sajátja volt,[80] ugyanakkor nagyobb súlyt is adott a témának, ha ezt a műfajt idézte fel. Az egész költemény hangja, szemléletmódja, az egyes cselekményelemek jellege, amelyekből felépül, mind a nagyeposz felé mutatnak. A befejezetlenség arra is jó, hogy a terjedelem kényszerű korlátozottságát feledtesse. A hallgatóság így nem egy kurtára sikeredett nagyeposzt kap, hanem az első éneket, előzetes ízelítőt egy tekintélyes méretű alkotásból.

Néhány évvel később Claudianus megénekelte a pollentiai csatát. Ezúttal is egy énekből álló, de most befejezett, lezárt eposzt írt. Csakhogy a *Bellum Geticum* szerkezeti felépítése szorosan követi Lucanus *Pharsaliá*ja első könyvének szerkezetét.[81] Ennek természetesen messzemenő következményei vannak a mű arányaira nézve. Egy kétszáz soros történeti bevezetés vagy egy hosszú *prodigium*-katalógus egészen másként hat egy több ezer soros mű bevezetésében, mint egy pár száz soros egészében. De vajon ezek az

[77] A kísérletek, amelyeket *S. Köster* tesz, hogy kimutassa az antikvitásban egy ilyen önálló epyllion-elmélet létezését (Antike Epostheorien. Wiesbaden 1970, különösen 126 skk.), nem túl meggyőzőek.

[78] Tulajdonképpen ez *W. Allen* legfőbb érve a műfaj létezése ellen: The Epyllion. A Chapter in the History of Literary Criticism. TAPhA 71 (1940) 12 skk. *M. Crump,* aki a műfaj teljes jellemzésére és történetének megírására vállalkozott, ezért kénytelen gyakorlatilag minden egyes műben a műfaj fejlődésének egy-egy új korszakát látni: The Epyllion from Theocritus to Ovid. Oxford 1931, repr. New York/London 1978.

[79] Ennek ellenére a Gild.-t többen epyllionnak tartják. *Schanz-Hosius,* Gesch. der röm. Literatur IV 2. München 1920, 14. Ugyanígy *D. F. Bright:* The Miniature Epic in Vandal Africa. Norman/London 1987, 251, bár szerinte az epyllion nem határozott műfaj, hanem csak „a tradition of experimentation which accommodated a wide range of options in both subject and treatment" (i. m. 4.), ami oly kötetlenné teszi számára a besorolást, hogy valójában bármilyen rövidebb narratívát epyllionnak tekint, tekintet nélkül még a versformára is.

[80] Cf. *K. Ziegler:* Das hellenistische Epos. Leipzig 1966, 16 skk.

[81] *M. Balzert:* Die Komposition des Claudianischen Gotenkriegsgedichtes c. 26. Hildesheim/New York 1974, 72 skk.

arányok önmagukban nem sugallják-e, hogy egy nagyobb kompozíció elejéről van csak szó?

A *Gild.* esetében nem tudok ilyen pontos párhuzamot felmutatni. Ez a mű azonban, amely az istenek tanácskozásával kezdődik, és azzal folytatódik, hogy a főisten két követet küld két különböző helyre, hogy elindítsák a cselekményt, véleményem szerint az *Odysseia* elejét idézi fel. Ott kétszer tanácskoznak ugyan az istenek, de Athéné már az első alkalommal megemlíti, hogy el kell küldeni Hermést is Ógygié szigetére.[82] Ekkor még csak ő maga megy Ithakára, hogy Télemachosszal beszéljen. Az ötödik ének elején újfent előterjeszti javaslatát, és Zeus ekkor el is küldi Hermést. Az embernek az a benyomása, hogy az egyik cselekményszál végigmesélése után az isteneknek ugyanaz a tanácskozása ismétlődik meg.[83] A *Gild.*-ban elég egy tanácskozás, mert a Télemacheiának itt nem lehet megfelelője, hiszen Arcadius éppen azt a parancsot kapja, hogy ne csináljon semmit. Itt is találtunk tehát strukturális megfelelést (ha nem is olyan szorosat, mint a *Bellum Geticum* esetében) egy közismert nagyeposz elejével.

Az eddigi fejtegetéseknek nem az volt a fő céljuk, hogy a mű geneziséről, a szerzői szándékról áruljanak el valamit, hanem hogy ráirányítsák a figyelmet, hogy ez a költemény ebben a befejezetlen formában került a közönség elé, és a befejezetlenség éppenséggel egyik legfeltűnőbb sajátossága volt, amit a kompozíció egésze hangsúlyozott. A befejezetlenséget tehát nem kell az értelmezés akadályának tekinteni, hanem ellenkezőleg, akár kiindulópontjául is választható. Vagyis érdemes a költeményben a zártság és nyitottság tendenciáit megfigyelni, arra koncentrálni, hogy torzó jellegében a sejtetés milyen technikáit alkalmazza, jelent-e valamit maga a befejezetlenség.

Régmúlt, közelmúlt, jelen és jövő mindhárom részben egyaránt jelen van. Roma istennő gyakorlatilag Róma történetének egészét áttekinti az alapítástól a jelen pillanatig, leginkább a dicsőséges múltat állítva szembe a jelen ínséges állapotával.[84] Africa Gildo tizenkét éve tűrt zsarnokságát ecseteli. Ezek után Iuppiter megmondja, hogy mi fog történni. Nagy Theodosius először Gildo hűtlenségét emlegeti: nem segítette őt Eugenius ellen, hanem kivárt. Ezután jelen ármánykodásáért, Honorius elárulásáért szidalmazza, és arra inti Arcadiust, hogy az árulót semmiképpen sem szabad bizalmába, védelmébe fogadnia — hivatkozva természetesen a római múlt nagy példáira. Arcadius megígéri, hogy ezentúl Stilicho mindenkinél kedvesebb lesz számára (322 sk.). Az idősebbik Theodosius saját afrikai hadjáratát emlegeti fel (a megfogalmazás egyébként erősen

[82] I 84 skk. Ἑρμείαν μὲν ἔπειτα διάκτορον ἀργεϊφόντην νῆσον ἐς Ὠγυγίην ὀτρύνομεν, ὄφρα *τάχιστα* νύμφῃ εὐπλοκάμῳ εἴπῃ νημερτέα βουλήν.

[83] A magyarázat vagy az, hogy az orális jellegű költészet az egyidejű cselekvéseket kénytelen időben egymás után következőként ábrázolni (*T. Zielinski:* Die Behandlung gleichzeitiger Ereignisse im antiken Epos. Teil I. Phil. Suppl. VIII, 1899—1901), vagy az, hogy Odysseus útja mint önálló előadásra csábító érdekes részlet elé egy külön expozíciót kellett betoldani (*D. Page:* The Homeric Odyssey. Oxford 1955, 71). Az epikus időkezelés témájáról legújabban *A. Rengakos:* Zeit und Gleichzeitigkeit in den homerischen Epen. A. & A 61 (1995) 1—33.

[84] *Kirsch:* i. m. 177.

emlékeztet a hajdani afrikai háborúkra Roma beszédében[85]), és megjósolja, hogy az ő háza mindig győzedelmeskedni fog Bocchusé felett (341 sk.). A haditanácsban Stilicho felidézi, hogyan ölte meg Gildo Mascezel fiait. Buzdító beszédében Honorius elmondja, hogyan fog lezajlani a hadjárat. A beszéd végén összehasonlítja a birodalom hajdani nagyságát jelenlegi kiterjedésével, és megjósolja, hogy ez a háború helyre fogja állítani Róma világbirodalmi státusát. Claudianus az ügyes jelenetezés révén eléri, hogy minden történeti exkurzus nélkül egyre pontosabban értesüljünk az előzményekről és a pillanatnyi helyzetről, ugyanakkor folyamatosan tudatosítja a kedvező kimenetelt, amit már a költemény prooimiona is előre jelzett.

A világ irányítása itt olyan, jól működő hierarchiában történik, amelyben — a Gildótól pillanatnyilag megtévesztett Arcadius kivételével — mindenki tudja, mit kell tennie, és mintegy csak megerősítést kap „fölülről". A döntés a hierarchiában lefelé haladva ölt egyre konkrétabb formát. A nyitójelenetben az istennők gyakorlatilag semmiféle megoldást nem javasolnak: Roma a beszéd elején csak élelmet kér (34 sk.), a végén pedig azt kívánja, bárcsak harcban eshetne el egy méltó ellenfél karjától a megalázó éhhalál helyett (122 skk.); Africa azzal kezdi, hogy Iuppiter inkább özönvízzel pusztítsa el őt, vagy tegye egész földjét sivataggá, de nem akar többé Gildónak szolgálni (139 skk.). Iuppiter válasza csak általánosan utal a végkimenetelre:

> *nec te, Roma, diu nec te patiemur inultam,*
> *Africa. Communem prosternet Honorius hostem.* (204 sk.)

Feltűnő, hogy csak ezek a minden részletezés nélküli szavak azok, amelyeket Atropos vasba vés, és amelyek szerint Lachesis a fonalát fonja (202 sk.). A végzet tehát csak körvonalaiban határozza meg a jövőt.

A két Theodosius, akik a szöveg szerint Iuppiter utasításait közvetítik a földre, egyáltalán nem hivatkoznak a főistenre, hanem saját tapasztalataikat beszélik el, saját nevükben utasítják utódaikat. Jele ez annak, hogy teljes egészében azonosulnak Iuppiter tervével. Ők már konkrétabban fogalmaznak. Nagy Theodosius azt mondja Arcadiusnak: *tantum permitte cadat* — az ő feladata tehát mindössze annyi, hogy ne avatkozzon bele a konfliktusba; a megoldást — valamilyen módon — Stilicho fogja megtalálni:

> *novi consilium, novi Stilichonis in omnes*
> *aequalem casus animum: penetrabit harenas,*
> *inveniet virtute viam.* (318 skk.)

Theodosius *comes* is csak annyit mond unokájának: *exsurge toris, invade rebbellem, captivum mihi redde meum* (339 sk.). Honoriusról ezután kiderül, hogy már régen

[85] In *Bocchi regnum sudavit* uterque Scipio; Romano vicistis *sanguine,* Mauri. (94 sk.) — Libyam nostro *sudore* receptam rursus habent? (334 sk.) dum *sanguis* in orbe noster erit, semper pallebit *regia Bocchi.* (341 sk.)

meg szerette volna indítani ezt a hadjáratot, hiszen erre más álmok is intették, a nagyapa megjelenése csak a végső lökést adta. De Stilicho az, aki ezek után valóban konkrét formát ad a vállalkozásnak. Megmondja, kire kell bízni a háború vezetését, és ő gyűjti össze a csapatokat, szereli fel a flottát.[86] Itt ragadható meg egyébként leginkább az eposz és a hivatalos propaganda kapcsolata, amit számunkra a Stilichót ünneplő felirat közvetít:[87] a siker érdekében a *consilia* és a *prouisio* volt a legfontosabb.

Amikor Nagy Theodosius arra kérte fiát, hogy semmiképpen se kezdjen testvérháborút, ezzel zárta a gondolatot:

> *Ne consanguineis certetur comminus armis,*
> *ne, precor. Haec trucibus Thebis, haec digna Mycenis;*
> *in Mauros hoc crimen eat.* (286 skk.)

Bár az idézet végén álló aláhúzott kifejezés csak általános átokformula, az ember önkéntelenül Gildo és Mascezel testvérháborújára vonatkoztatja. Az égi követ ezt természetesen Arcadiusnak mondja, és így nem tekinthető utasításnak vagy sugalmazásnak. De amikor Stilicho nem sokkal később azt javasolja Honoriusnak, hogy bízzák Mascezelre a Gildo elleni hadjárat vezetését, világos lesz, hogy az ő konkrét javaslata összhangban van az isteni szférában megfogalmazott általános kívánalommal.

A hierarchia természetesen még folytatódik lefelé, a feladat végrehajtása a katonák dolga lesz. Itt azonban már nem személyekről, hanem csak a hadsereg tömegéről van szó. Claudianus egyáltalán nem említ neveket. Még akkor is, amikor beszédet ad a katonák szájába, csak annyit mond: *clamant* (487.) — alany nélkül. Ez az ő általános gyakorlata, ami pedig az eposzi tradícióban szokásos konkrétsággal szöges ellentétben áll. Claudianusnál a főszereplők egy inkább csak körvonalakkal vázolt háttér előtt cselekszenek,[88] nevükön nevezett valódi mellékszereplők csak kivételesen fordulnak elő.[89] (A *Bellum Geticum*ban például még a gót vének tanácsának legtekintélyesebb tagja is névtelen marad, bár hosszú és a mű egészében is jelentős beszédet mond.[90]) A hierarchia alsóbb szintjeiről tehát nem kapunk részletes információt: bár az alapvető iuppiteri elhatá-

[86] Legalábbis nagyon valószínű, hogy a 417. sor *disponit* igéjének ő az alanya. Beszéde után így folytatódik a szöveg: *Haec ubi sederunt genero, notissima Marti robora... disponit.* Ez az addig beszélő Stilichóra vonatkozhat, és amikor a passzus végeztével Cl. újra Honoriusra tér át, akkor újra meg is nevezi: *dictis ante tamen princeps confirmat ituros* (424).

[87] A feliratról l. a 27. j.-ben.

[88] *T. Duc:* Le *„De raptu Proserpinae"* de Claudien. Réflexions sur une actualisation de la mythologie. Bern 1994, 249.

[89] Ilyen kivétel az *In Eutropium* második könyvében Leo és Hosius, az eunuch bizalmi emberei, akikről frappáns karikatúrákat kapunk. Tarbigilus feleségének viszont, akinek a képében Bellona megjelenik, már nem említi a nevét. Úgy látszik, nem szeretett neveket kitalálni. Ugyanakkor a főszereplőnek a mellékszereplők névtelenségével és az egész környezet „elplanírozásával" történő kiemelése Iuvencus költői technikájának is egyik fő jellemzője (*R. Herzog:* Die Bibelepik der lateinischen Spätantike. I. München 1975, 124 skk.), és így nem kizárt, hogy ebben az elbeszélés egy új, a késő ókorban szokásos módszerét kell látni.

[90] *Hic aliquis gravior natu, cui plurima dictis consiliisque fides* (Get. 485 sk.).

rozás konkretizálódásának elvileg folytatódnia kell a háborút ténylegesen megvívó katonák és parancsnokaik szintjén, mindaz, ami ott történik, mégsem érdekes már; a világ sorsa eldőlt a hierarchia csúcsain.[91] Ezt a katonák is tudják: nem tartanak attól, hogy a vihar megakadályozhatja az átkelést, hiszen maga az a tény, hogy Honorius parancsára indulnak el, garantálja a sikert. Ennek megfelelően a vihar mint konkrét, leküzdendő nehézség, semmiféle hangsúlyt nem kap. Stilichónak kintüntetett szerepe van az isteni döntés végrehajtásának folyamatában, hiszen ő az, aki — bár az isteni sugallatokban nem ő részesült, — megtalálja az ezekkel tökéletes összhangban álló megoldást, és ő az első, aki valóban cselekszik, ugyanakkor az egyetlen, akinél még nem részletkérdés, hogy pontosan mit is cselekszik.

A költemény tehát csak a világ legfőbb irányítóiról beszél, és azt üzeni, hogy ez az irányítás jól működik. A birodalom vezetői a római hagyományokkal és az isteni világrenddel összhangban cselekszenek, és sikerüket ez biztosítja. Ezért aztán a mű egyrészt zárt, harmonikus kompozícióval rendelkezik mindaddig, amíg a döntés konkretizálódását mutatja be a hierarchia csúcsain, ugyanakkor nyitva marad a döntés végrehajtása felé. Noha mindvégig előreutal általában a kedvező végkimenetelre, maga a befejezetlenség mégiscsak sejtet némi bizonytalanságot. Ahogy az olympusi nyitójelenetben Roma méltóságteljes panasza kiegyensúlyozott, zárt rétorikai struktúrával bír, míg a kétségbeesett Africa zaklatott szóáradata[92] váratlanul szakad félbe:

> *iret adhuc in verba dolor, ni Iuppiter alto*
> *coepisset solio...* (201 sk.)

A költemény előreutalásainak csak egy része vonatkozik a Gildo-háború gyors és szerencsés befejezésére. Iuppiter szavai: *Nec te, Roma, diu nec te patiemur inultam, Africa* (204 sk.); Nagy Theodosius jóslata: (Stilicho) *inveniet virtute viam* (320.); Theodosius *comesé: dum sanguis in orbe noster erit, semper pallebit regia Bocchi* (341 sk.); Honorius álma az africai oroszlánról (356 skk.); buzdító szavainak, már rögtön a *Gildonem domitura manus*(427.) megszólításnak a bizonyossága; a katonák bizakodása a sikeres átkelésben: *Libyam ... Augusti fortuna dabit* (503 sk.); mindezek természetesen a *vaticinatio ex eventu* példái. Ha csak ezek szerepelnének a műben, akkor nyitottsága a jövő felé csupán látszólagos lenne, és maga az a tény, hogy a jövendölések időközben beteljesedtek, éppenséggel biztonságérzetet sugallana. Van azonban az előreutalásoknak egy másik csoportja is, amely a Gildo-affér megoldásának további következményeit

[91] Nem nehéz kapcsolatot látni e szigorúan tagolt hierarchia és a késő ókor társadalmi berendezkedése között, hiszen ekkor éppen a központi hatalom erősítésével, a társadalmi élet egyre nagyobb részére kiterjedő centralizálással próbálták megoldani a problémákat.

[92] A két beszéd hangulati különbségét már a felütésük is érzékelteti. Roma egy hatsoros körmondattal kezdi, amelynek pontosan a közepén, két trikólontól közrefogva, a negyedik sor elején található a rövid főmondat *(advenio supplex)*, előtte három *si*-vel bevezetett feltételes mellékmondat, utána három célhatározói, ezúttal *non ut, -ve, nec ut* kötőszó-variációkkal (28 skk.). Africa beszédének elején ezzel szemben a rövid asyndetonos kólonok keltik a zaklatottság benyomását (139 skk.).

jósolja, hogy tudniillik ezáltal a Stilicho vezetése alatt újraegyesülő birodalom visszanyeri majd régi erejét és nagyságát. A prooimion a két testvércsászár kibékülését ünnepli:

> *Redditus imperiis Auster subiectaque rursus*
> *alterius convexa poli. Rectore sub uno*
> *conspirat geminus frenis communibus orbis.*
> *Iunximus Europen Libyae, concordia fratrum*
> *plena redit.* (1 skk.)

A *geminus orbis* a birodalom északi és déli részét jelenti,[93] ez világos abból, hogy mind előtte, mind utána Afrika és Európa egyesítéséről van szó. Mégsem véletlen, hogy több kézirat glosszáiban felbukkan az *oriens — occidens* magyarázat.[94] Az *orbis Romanus* két testvér vezette két felére nagyon is illene ez a kifejezés, és ebben talán nem túlzás finom előreutalást látni a kibékülés témájára, ami egy sorral lejjebb következik. Ki lenne viszont ebben az esetben az *unus rector?* Nyilvánvalóan Stilicho. A mondat tehát nyíltan a nyugati birodalom északi és déli részének egyesítésére utal Honorius vezetése alatt, ugyanakkor nagyon óvatosan sejteti a keleti és nyugati birodalom egyesítését Stilicho irányítása (természetesen nem az uralkodása) alatt. Ez a szempont Arcadius szavaival válik explicitté, melyekkel apjának válaszol:

> *„Iussis, genitor parebitur ultro.*
> *Amplector praecepta libens, nec carior alter*
> *cognato Stilichone mihi. Commissa profanus*
> *ille luat; redeat iam tutior Africa fratri."* (321 skk.)

Itt tehát nemcsak arra tesz ígéretet, hogy együttműködik az afrikai válság megoldásában, hanem tulajdonképpen arra is, hogy a jövőben elfogadja Stilicho gyámkodását. Vagyis Claudianus a két birodalom közti feszültségek végleges megoldását jövendöli, és ez már egyáltalán nem volt tényszerű bizonyosság az adott időpontban. És nem ez az egyetlen ilyen jellegű jóslat.

Claudianus nem fest hazug idilli képet korának állapotairól. Roma istennő, aki Róma városának allegóriája,[95] kifejezetten reális áttekintést ad saját történetéről. A császárkorban politikai jelentőségét vesztett város[96] heroikus múltjának elismeréseképpen[97] lakosságának ingyen gabonaellátását kapta, ami két forrásra — Egyiptomra és Africára

93 *Olechowska:* i. m., a. l., ahol a másik értelmezést egyszerűen tévedésnek tekinti.

94 *Olechowska:* uo.

95 Amikor *S. Döpp* (i. m. 132) azt állítja, hogy Róma a birodalom nyugati felét reprezentálja, téved. Már maga az afrikai gabonaszállítások kimaradása miatt bekövetkező éhínség sem utalhat az összes nyugati területre, hanem csakis a városra, ráadásul a 39—43 sorokban felemlegetett legfrissebb csapások — a járvány és különösen az egyetlen folyó okozta árvíz — is csak egy városra, és nem fél Európára terjedhettek ki.

96 *Postquam iura ferox in se communia Caesar transtulit et ... in gremium pacis servile recessi* (49 skk.)

97 *Tot mihi pro meritis Libyam Nilumque dedere* (52).

— épülvén biztos és kiegyensúlyozott volt (49—59). Constantinopolis alapításával az ellátás bizonytalanabbá vált, minthogy a császárok az új Rómában is fenntartották az ingyenes gabonajuttatások szokását, és az egyiptomi termést ezután oda szállították. Roma istennő élénk színekkel ecseteli ennek az állapotnak a bizonytalanságát:

cum subiit par Roma mihi divisaque sumpsit
aequales Aurora togas, Aegyptia rura
in partem cessere novam. Spes unica nobis
restabat Libyae, quae vix aegreque fovebat,
solo ducta Noto, numquam secura futuri,
semper inops, ventique fidem poscebat et anni. (60 skk.)

Azzal, hogy most Gildo leállította a szállításokat, végképp tűrhetetlenné vált a helyzet. Amikor Iuppiter leheletével megfiatalítja Romát (205—212), ez mintha valamilyen optimális kezdeti állapot, a köztársaság kori erő visszatértét jósolná.[98] Hát a pillanatnyi, Gildo okozta válság megoldása nem csak a korábban is kínzóan bizonytalan helyzetet fogja visszahozni?

Honorius azt mondja a katonáknak, hogy ha Afrika is elvész, akkor az európai területekre visszaszorult birodalom már nem lesz világbirodalom:

Nonne mori satius, vitae quam ferre pudorem?
Nam quae iam regio restat, si dedita Mauris
regibus Illyricis accesserit Africa damnis?
Ius Latium, quod non Meroe rubroque solebat
Oceano cingi, Tyrrhena clauditur unda? (451 skk.)

Az *Illyrica damna* nyilván arra utal, hogy a Balkán-félszigetet az Alaric vezette gótok tartják ellenőrzésük alatt, és mintegy keletről határolják a Római Birodalmat.[99] Az afrikai helyzetet ehhez hasonló barbár betörésnek (vö. *Mauri reges*) tekinti. A birodalom hajdani és jelen kiterjedését csak keleti és déli irányba határozza meg: Illyricum, Etiópia, a Vörös-tenger, a Tirrén-tenger (amit itt nyilván mint délre fekvőt kell érteni) szerepel

[98] A *continuo redit ille vigor* (209) fordulatban az *ille* nyilván valamilyen korábbi állapotra utal. Hogy melyikre, azt akkor értjük meg, ha visszaemlékszünk Róma szavaira: *armato quondam populo patrumque vigebam / consiliis* (46 sk.) Ezek a szavak csak itt fordulnak elő a *Gild.*-ban.

[99] Ezt az értelmezést támogatja az is, hogy a Honorius hatodik consulatusára írt panegyricusban is Gildo és Alaric az a két ellenség, akinek legyőzését Theodosius kénytelen a fiára hagyni: *duo namque fuere Europae Libyaeque hostes: Maurusius Atlans Gildonis furias, Alaricum barbara Peuce nutrierat, qui saepe tuum sprevere profana mente patrem.* Bár itt a továbbiakban világosan különbséget tesz a két fenyegetés jellege között: Alaric kívülről jött, Gildo pedig fellázadt. (Panegyricus dictus Honorio Augusto VI consuli. 103 skk.) Maga a kifejezés a Ruf.-ban is a gótok okozta pusztításra utal, ahol is Stilicho *„Illyricis ardet succurrere damnis"* (Ruf. 2,201). Úgy tűnik, *Duc* (i. m. 261) mégis arra vonatkoztatja a kifejezést, hogy a balkáni provinciák egy részét Rufinus bukása után átengedték a keleti birodalomnak.

itt, a továbbiakban még a Nílus, India és Szicília.[100] Ebben az irányban a Balkán-félsziget és Afrika elvesztésével a birodalom valóban Italiára szűkülne vissza. Afrika visszahódítása viszont egyben a világbirodalom helyreállítását is jelenti:

> *...caput insuperabile rerum*
> *aut ruet in vestris aut stabit Roma lacertis.* (459 sk.)

De ha fennmarad is a sikeres hadjárat folytán Róma mint világbirodalom, mi lesz Illyricummal?[101] Claudianus tehát ebben a költeményében felmutatja a Gildo-afféron túl a kor számára legfontosabbnak tűnő többi válságjelenségét is (Róma városának kényes helyzetét, a Constantinopolis és Mediolanum közti feszültséget és a gót problémát), és igen kevéssé meggyőző módon vezeti le ezeknek megoldását az aktuális afrikai válság megoldásából. Feltűnőbb ez Róma és Illyricum esetében, ahol a kedvező végkimenetel jóslata egyszerűen figyelmen kívül hagyja a problémának azokat az összetevőit, amelyek nem Gildóval voltak kapcsolatban, de még Arcadius ígéreténél is erről van szó. Theodosius két dologról beszélt: Gildo méltatlan a támogatásra, míg veje, Stilicho jobb bánásmódot érdemelne. Arcadius mindkettőt megígéri, és ezzel teljesen eltűnik a szemünk elől. Gildóval kapcsolatban ez helyénvaló, hiszen azt jelenti, hogy valóban nem avatkozik be. De arról, hogy valóban kezdeményezné a kibékülést Stilichóval, éppúgy nem hallunk.

Mindez a jövő felé reménykedő, de alapjában véve bizonytalan attitűdöt fejez ki. Ezt a mű befejezetlen formája, illetve a befejezetlenség mint a mű formája csak erősíti. Hiszen itt az emelkedettség helyett, amit a hatásos lezárás szokott kiváltani, az ellaposodó befejezés inkább valami kényelmetlen érzést hagy a hallgatóságban. Ebből a szempontból már tulajdonképpen mellékes, hogy mi volt a szerzői szándék, hogy Claudianus intenciói szerint a bizonytalanságnak vagy (ami valószínűbb) a reménynek kellett volna-e nagyobb hangsúlyt kapnia.

Az Odysseia a remény eposza. A kiinduló helyzet elkeserítő: Odysseust a nimfa Ógygié szigetén tartja, míg országában szabadon garázdálkodnak a kérők. Az isteni döntés lehetőséget ad számára, hogy a tengeri út és a kérők elleni harc küzdelmei után helyreállítson egy sokkal régebbi, a mű idejét jócskán megelőző állapotot. Odysseus, Ithaka királya saját otthonában fog élni, országán ő fog uralkodni. Egyben visszatér a régebbi korszak hőse, és diadalmaskodik a kérők silány nemzedékén. A *De bello Gildonico* reménykedése hasonló ehhez: a Gildo okozta válság ilyen gyors és hatásos megoldása talán reményt kelt, hogy ezután, ha küzdelmek árán is, de helyre lehet majd állítani azt a sokkal régebbi, sokkal jobb világállapotot.

[100] Az egyébként, hogy a birodalom nagyságát csak a keleti kiterjedéssel érzékelteti, szintén hagyományos vonás, ami valószínűleg nem független a Nagy Sándor-hagyománytól.

[101] Ha elfogadjuk *Gnilka* (i. m. 37) álláspontját, hogy a hadjárat ekkora jelentősége csupán az *exhortatio* műfajából adódó túlzás, akkor még kiábrándítóbb képet kapunk. Az egyéb nehézségek hangsúlyozása megmarad, míg a helyzet globális javulását illető remény csak a buzdításban szokásos rétorikai fogássá üresedik.

Ha Claudianus eposzkísérletében az Odysseia elejét idézte fel, nem volt ez túlzott merészség olyan költő részéről, aki római szobrának felirata szerint Vergilius értelmét és Homéros ihletettségét egyesítette magában.[102] Még ha mi nem tudunk is igazán egyetérteni ezzel az értékeléssel, azt el kell ismernünk, hogy korának kimagasló tehetsége volt, aki nem riadt vissza a merész formai újításoktól sem. A kísérletezés a torzóval, a befejezetlen műalkotással, ami lehetővé tette számára, hogy csak arról beszéljen, amit célszerűnek tartott, és minden mást teljesen elhallgasson, és művét ugyanakkor a kényszerűen szűk terjedelmi korlátok ellenére az antik nagyeposz hagyományának folytatásaként tüntesse fel, talán a legmeghökkentőbb vállalkozása volt, ami ugyanakkor kifejezésre juttatta korának létérzését is.

[102] Εἰν ἑνὶ Βιργιλίοιο νόον καὶ μοῦσαν Ὁμήρου
Κλαυδιανὸν Ῥώμη καὶ βασιλῆς ἔθεσαν.
CIL VI, 1710 = CIG 6246 = Epigr. Graec. 879 Kaibel = Inscr. Graec. Vrb. Rom. 1,56—57 ed. L. Moretti.

MAYER GYULA

BOETHIUS *DE INSTITUTIONE ARITHMETICA* C. MŰVÉNEK SZÖVEGHAGYOMÁNYÁHOZ

Bevezetés

Boethius számelmélet-tankönyve rendkívül népszerű volt a IX—XII. századokban.[1] A legrégibb fönnmaradt kézirattöredék ugyan Itáliában készült,[2] azonban már csak a párizsi nemzeti könyvtár gazdagsága (28 teljes vagy töredékes példánnyal rendelkezik) is sejteni engedi, hogy a mű elterjedésének kiindulópontja a kontinensen természetesen a frank birodalom volt. Könyvtártörténetileg nem bizonyított, hogy megvolt Nagy Károly könyvtárában, de Alcuin nyilván ismerte, és nem egészen véletlen, hogy 835 és 900 között a tours-i Szent Márton-apátságban kimutathatóan legalább öt példány fordult meg.

A fönnmaradt összes középkori példány (és töredék) száma kettőszáz fölött van.[3]

A kiadások

Az editio princeps Erhard Ratdoltnál (1447—1528) jelent meg, Augusburg, 1488 (= GW 4586).[4] A szerkesztő valószínűleg Johannes Angelus volt.[5] Másodszor Velencében jelent meg, *per Joannem et Gregorium de gregorijs fratres,* 1492-ben (= GW 4511),

[1] A középkori katalógusok adatait szerzők szerint gyűjti össze *M. Manitius*nak Lehmann szerint már megjelenésekor elavult, de máig nélkülözhetetlen postumus műve: Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen. Leipzig, 1935. Ebben Boethiusra 25 oldal jut, annyi, mint Vergiliusra, Horatiusra és Ovidiusra együtt. Azt Arithmeticára kb. 110 adatot hoz Manitius, melyek könnyen szaporíthatók.

[2] S nem is akárhol, Bobbióban őrizték. (Ezen torinói töredékről l. alant.)

[3] Rövid jegyzéket publikált *M. Masi:* Boethian number theory. Amsterdam, 1983, 58—63 és *Jean-Yves Guillaumin:* Boèce, Institution arithmétique. Paris, 1995. A magunk gyűjtéséből csak egészen röviden álljon itt néhány pótlólagos adat: Freiburg/Br. UB Hs. 483,31,1 és Fragm. 5; Gotha Membr. I 153; Leiden BPL 2391a és Voss. Lat. Oct. 61 két különböző tétel; München clm 29026 régi, érvénytelen szám, helyette clm 29384/12, 13, 14 és 15 számon *négy* különböző kézirat töredéke található; Nápoly BN V. A. 13bis (386); Oxford BL Can. Misc. 554 és Laud. Misc. 644; Párizs BN 8730A; Róma, Casa madre dei patri Maristi, s. n. (CLA IV. 1947. Nr. 417) csak egy rövid excerptumot tartalmaz, de 818 előtt másolták; St. Paul i. L. 11/1 és 133/6; Vatikán Urb. 1346; Verdun 279; Wolfenbüttel Aug. Fol. 87,2 (töredék); nem világos az elárverezett Boncompagni és Phillipps példányok mindegyikének sorsa.

[4] A műnek egy pergamenre nyomott díszpéldányát említi *G. W. Zapf:* Augsburgs Buchdruckergeschichte. uo. 1788, 82. Magyarországon négy példány volt, l. Soltész CIH.

[5] *Zapf,* i. m. 1788, p. XXXVII és *Diehl,* Philobiblion 6 (1933) 124, ahol az egyik oldal reprodukciója is látható.

ez egyúttal első kiadása a Musicának és a Geometriának. A szerkesztő valószínűleg Nicolaus Judecus Venetus.[6] A testvérek 1499-ben újra kinyomtatták a matematikai műveket.[7] Ezután[8] Baselban, H. Petrusnál, 1546-ban szintén összkiadásban jelent meg,[9] a matematikai műveket Henricus Loritus Glareanus gondozta, és a csillogó cím szerint *auctiorem redditam suo pristino nitori restituit, cui exemplar aureum venerandaeque vetustatis fuit ex monasterio S. Georgij.* Ebből tévesen azt a következtetést vonták le, hogy Glareanus kéziratok alapján javított az Ar. szövegén, ezt azonban cáfolja pl. ar. 77,13. Az említett kódexből csak a Musicát kollacionálta (variánsait még Migne is kinyomtatta). Valóban javított az 1570-es kiadás,[10] azonban lényegesen nem tér el az előzőtől (jobb pl. 77,13 és 80,5). Mind a velencei, mind a baseli kiadások az ed. princepsen alapulnak. Ennek szövege a legnagyobb hasonlóságot a W (13,15. 17; 14,3; 15,25; 20,6; 91,16) az rsW (81,21. 31) és a lundi (83,11) kódex(ek)kel, azaz a délnémet csoporttal mutatja. Az 1546-os szöveget nyomatta ki Migne, PL 63, 1844., 1847., 1860. és 1882. Karl Halmnak, a müncheni Bibl. Regia akkori igazgatójának (aki maga is írt egy kisebb cikket Boethiusról) kezdeményezésére jelent meg az első és hosszú ideig egyetlen kritikai kiadás Gottfried Friedlein[11] gondozásában, Leipzig, BT, 1867.[12] Friedlein a Weber által publikált kasseli töredéken kívül négy bambergi (a b c d) és négy müncheni (f l r s) kódexet használt föl, melyeknek válogatás nélkül többnyire gondosan közli összes variánsát, ami önmagában ugyan fölösleges, de hasznos az újabb kéziratok bevonása esetén. Düker 1875-ben a régebbi hildesheimi kéziratot próbálta értékelni, de nyilván túl sokra becsülte.[13]

[6] Jankovich Miklósnak ebből is volt példánya. A matematikai műveket tartalmazó félkötetre (ff. 155—220 l. OSzK Fol. Lat. 36 f. 29r, mai jelzete Inc. 292b — ilyen külön kötött félkötete különben Boncompagninak is volt, l. Cat. Bonc. 1277.) utal Jankovich helyesbítő bejegyzése az OSzK Cod. Lat. 3 tábláján: *Mss. nunquam typis vulgatum* azután *esse illud, quod sub titulo: Boetii Arihmetica Geometria et Musica editum est Venetiis p. Joan. et Gregorium de Gregoriis 1492. in fol.* E kiadás tehát korábban került birtokába, mint az editio princeps, és még előbb a kézirat.

[7] GW 4512, vol. II. OSzK Inc. 293-ban (Nagy Iványitól) az összkiadás három kötete egybe van kötve, s az utolsónak kinyomott mat. művek vannak a végén, mint a göttingeni és giesseni példányban.

[8] A többi Boethius neve alatt megjelentetett kiadás többé-kevésbé átdolgozott és/vagy rövidített szöveget hoz, pl. a G. Ruffus keze nyomát viselő 1521-es párizsi (l. M. Masi: Boethian number theory. Amsterdam, 1983, 56). Sajnos erre hivatkozik Hoche a Nikomachos-kiadás apparátusában, úgyhogy az ottani fejezetszámok nem azonosak a kéziratok alapján a Friedlein-kiadásban feltüntetettekkel.

[9] OSzK Ant. 768.

[10] Bp. Egyetemi Kvt. 901911 — e kötet legalább 1774 óta a pesti ferenceseké volt 1950-ig; némi hányódás után kissé rongáltan került 1962-ben jelen helyére.

[11] Friedlein 1828-ban született, 1846-tól filológiát és matematikát tanult a müncheni egyetemen, mely két szak iránt már gimnazistaként nagy tehetséget mutatott. 57 éves korában hunyt el. Nekrológot a nagy ellenfél (többek között a Pseudo-Boethius-féle Geometria altera eredetiségén vitatkoztak, l. *M. Cantor:* Vorlesungen über Geschichte d. Mathematik. I. Lepzig, 1907,[3] 581 skk. különösen 587. — igaza Friedleinnek volt), M. Cantor írt róla.

[12] Friedlein teljesítményének magányos voltát mutatja, hogy a kiadásról érdemi kritika nem jelent meg, csupán két rövid ismertető (Allgemeine Lit.-Z. 1868, 62. (Dr. R.) és Lit. Centralbl. 1869, 1143.).

[13] *H. Düker:* Der liber mathematicalis des heiligen Bernward im Domschatze zu Hildesheim. Hildesheim, 1875. L. most a székesegyházi könyvtár modern katalógusait: Mittelalterliche Handschriften in Niedersachsen. Heft 7: Die Handschriften im Domschatz zu Hildesheim. Beschr. *V. Stähli, Marlis.* Hrsg. v. Härtel, Helmar. Wiesbaden, 1984. és Heft 8/9: Handschriften der Dombibliothek zu Hildesheim. Heft 8: Erster Teil: 124 a — Hs 698. Beschr. v. Stähli, Marlis unter Mitarb. v. Arnold, Marina. Wiesbaden, 1990.

Götz 1878-ban fölfedezte a bobbiói töredéket (eredetileg két hasáb volt egy oldalon, de a második lapból csak egy-egy hasáb maradt meg; ma Torinóban) és közölte variánsait.[14] Gustafsson 1880-ban a berni kéziratokat vizsgálta,[15] Paulson 1884-ben a lundit és közölte összes variánsát.[16] Tervezett egy újabb kiadást a bécsi akadémia patrisztikai bizottsága. Boethius összes művét 1883-ban Karl Schenkl javaslatára Georg Schepssre[17] bízták, akinek 1881-ben jelentős tanulmánya jelent meg a Consolatio szövegéről. Schepsset 1884 augusztusában a bécsi akadémia párizsi tanulmányútra küldte. Itt teljes egészében kollacionálta Paris. 7181-et, részben legalább 13 másik párizsi és több Franciaország egyéb városaiban található kódexet. E munkáját 1884—85-ben hazatérte után is volt módja folytatni, minthogy küldtek neki franciaországi kódexeket átolvasásra. 1886 nyarán tüdőgyulladáson esett át, és az előzetes munkálatok során a földolgozandó kódexek száma amúgy is oly nagynak bizonyult, hogy Schepss — akit különben is kevéssé érdekelt a De arithmetica és a De musica — 1890-ben kieszközölte, hogy ezek gondozását vegye át August Scheindler (Bécs), s át is adta neki az általa készített kéziratjegyzéket és kollációit; maga csak rövid közleményekben tért ki e művekre. Tudomásunk szerint Scheindler nem folytatta a munkát (és Schepss jegyzetei elvesztek). Rudolf Beert a bécsi patrisztikai bizottság Spanyolország kéziratkincsei fölmérésének folytatására küldte 1886—88-ban. Ekkor készítette el a barcelonai kódex leírását. A többi spanyolországi kódexről elég rosszul vagyunk értesülve, mert Gustav Loewe és Wilhelm von Hartel után 1913-ban Beer is elhunyt, mielőtt bármi is megjelent volna a Bibliotheca Patrum Latinorum Hispaniensis folytatásából. Századunk első kilenc évtizedében csupán a leideni töredéket publikáló Draak[18] írt az Arithmetica szövegének szentelt tanulmányt. 1966-ban Frankfurt/M.-ban újranyomták Friedlein kiadását. A hetvenes években a különben isme-

[14] *G. Götz—G. Löwe:* Mittheilungen aus italienischen Hss. V. Zu Boethius de institutione arithmetica. Leipziger Studien zur classischen Philologie 1 (1878) 378—380; *Th. Gottlieb:* Über Hss. aus Bobbio. Centralbl. f. Bibl. 4 (1887) 442—463., 568; *K. Bopp:* Die Klosterbibliothek von Bobbio in Oberitalien. Archiv f. die Gesch. d. Naturwiss. 2 (1910) 476., 479; *R. Beer:* Bemerkungen über den ältesten Hssbestand des Klosters Bobbio. Anz. d. phil.-hist. Kl. Wien 48 (1911) 81; *G. Ottino:* I codici Bobbiensi nella Biblioteca Nazionale di Torino. Torino—Palermo, 1890, 23. Lowe, CLA IV. 1947. Nr. 450 és p. 36.

[15] *F. Gustafsson:* De codicibus Boetii De institutione arithmetica librorum Bernensibus. Acta Societatis Scientiarum Fennicae 11 (1880) 342 skk.

[16] *J. Paulson:* De fragmento Lundensi Boetii de institutione arithmeticae librorum. Lunds Universitets Arsskrift, Philosophi, Sprakvetenskap och Historia (Acta Universitatis Lundensis) 21 (1885) 1—30.

[17] X.: *Georg Schepss,* Archiv f. Lat. Lex. 10 (1898) 570 sk. *Samuel Brandt:* Georg Schepss. 1852—1897. Biogr. Jb. f. Altertumskunde 21 (1898/99) 123—140. Schepss korán elhunyt, mielőtt egyetlen Boethius-kötet is megjelent volna. Hátrahagyott kéziratai alapján Brandt rendezte sajtó alá a Porphyrios-kommentárokat (CSEL 38, 1906), a Consolatiót pedig előbb (a R. Peiper anyagát is fölhasználó) Aug. Engelbrecht vette át, majd miután ő is elhunyt, az őt követő W. Weinberger halála (1932) után Edmund Hauler végezte el az utolsó simításokat (CSEL 67, 1934). Tovább jutottak Peiper és legutóbb L. Bieler (CC SL 94, 1984[2]): ők editiójuk második kiadásának előkészítése közben hunytak el.

[18] *M. Draak:* A Leyden Boethius-fragment with Old-Irish glosses. Mededelingen der Kononklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Aft. Lett. N. R. 11,3 (1948) 115—127.

retlen Jean Schilling (Nancy) foglalkozott egy újabb kiadás előkészítésével,[19] azonban nyomtatásban nem közölt semmit. Hosszas várakozás után jelent tehát meg Guillaumin föntebb idézett kiadása a Collection Budé sorozatban.[20]

Sigla

A dolgozatban Fridlein (abcdflrsF) és Guillaumin (BPTVX) rövidítéseit használom, és a kéziratok adatait csak rövidítve adom meg.

a = Bamberg, Class. 5 (Guill. jelzete téves). A tours-i kézirat, mely a legdíszesebb az összes fönnmaradt között, Kopasz Károlynak van ajánlva, tehát 832 utáni. Rand inkább a korai datálásra hajlik (834 körül), Chroust és Koehler a negyvenes évek első felére teszi.

b = Bamberg, Class. 6 (Guill. jelzete téves), X. sz.

c = Bamberg, Class. 7 (Guill. jelzete téves), X. sz.

d = Bamberg, Class. 8, s. X. (Fischer, ZfBibl 24 (1907) szerint „Reimser Kreis") vagy XI. sz.

f = München, clm 18480, Tegernsee, XI. sz. harmadik ötöde.

l = München, clm 14601, St. Emmeran, XI. sz. közepe.

r = München, clm 3517, (Possz.: Augburg, civ.), X. sz.

s = München, clm 6405, (Freising), XI. sz.

F = Kassel (Gesamthochsch.), Oct. theol. 59, XI. sz.

B = Budapest (OSzK), Cod. Lat. 3, Lorsch, IX. sz. második negyede

P = Párizs (BN), n. a. l. 1614, Tours, IX. sz. utolsó harmada.

T = Verdun, 24, X. sz.

V = Vatikán, Pal. Lat. 1341, Lorsch, IX. sz. harmadik negyede.

X = Torinó, F. IV. 1/3, (Bobbio), VI. sz. vége.

W = Bécs (ÖNB), 55, Dél-Németország, X. sz. vége.

R = Ratdolt kiadása, J pedig a velencei, M = Migne, l. föntebb.

A kéziratok egymáshoz való viszonya

Teljes egészében Friedlein a b c d f l r s kódexein kívül B-t és W-t saját kollációból, a kb. 24 Teubner-oldalnyi kasseli, az 54 oldalnyi lundi, az apró leideni és torinói töredékeket pedig a közleményekből ismerjük. Az alábbiakban Friedlein lap- és sorszámaira hivatkozom (Guillauminnál amúgy sincsenek a sorok számozva; hasznos viszont az általa bevezetett paragrafus-beosztás).

[19] L. pl. *Masi*, i. m. 58.

[20] A kötet a dolgozat elkészülte után került kezembe (egy rövid ismertetés *J. Caldwell*-től (Isis 88 [1997] 132 sk.), de álláspontját föltüntetem az alábbi szövegkritikai megjegyzéseimben. L. alant II 4,1-hez idézett cikkét is.

Az összes kódex közös eredete mellett szól 6,20=33,16; 23,22; 27,25; 35,22; 38,22; 41,19; 46,16—7; 52,8; 55,22; 62,2; 73,1; 76,16=164,14 és — ha igaz — legnyomósabb érvként a mű végének hiánya (ld. alant). Friedlein 13,23—4 alapján osztja két csoportra kódexeit, ezek ab és cdflrs lennének. Sajnos B itt hiányos, V ab-vel tart. Nehéz eldönteni, hogy a nyilván többszörösen kontaminált W hová csatlakozik (e kéziratban a kérdéses sorok kétszer is szerepelnek, méghozzá két változatban). A dlsW egyezés nem jellegzetes, a dW (és az első könyvben dlW) olvasatok tehát szupersztrátum-jellegűek. Azonban az így nyerhető abW (és esetleg B) egyezés sem jellegzetes, Friedlein csoportosítása tehát téves. A legszorosabb kapcsolat aB ← α (néha aB,[2] pl. 42,22) és bl ← β között áll fönn. α É-Franciaországba lokalizálható. Ide tartozik tehát a két legrégibb (nagyjából teljes) kézirat. Az abB és abl egyezések csekély száma miatt a és b összefüggése (pl. 9,11; 40,1; 43,16; 73,27; 90,19; 98,20) egy a-hoz közeli kódexnek b egyik elődjére való hatásának tulajdonítható. *a* a tours-i scriptoriumnak (l. Köhler) és persze a bambergi könyvtárnak is egyik legszebb, gazdagon illuminált darabja, az Inst. ar. legdíszesebb példánya. A külcsín azonban mintha kissé a belbecs rovására ment volna. Nagyfokú a görög (és néha a latin) szavak elferdítése, s egyedülálló a második könyv fejezetbeosztása.[21] Gyakori a durva kontamináció, azaz két olvasat fölvétele a főszövegbe: 70,4; 114,6; 117,12; 119,11; 155,20; 159,5 és 160,13. A budapesti kéziratot szépen és gondosan írták, s többször átjavították, azonban főleg a későbbi kezek inkább csak rossz, különben ismeretlen olvasatokkal módosították szövegét. *b*-ben sok változat van az illető szavak fölé írva, pl. 8,31; 96,23. Az *l* egy közeli ősét az első könyvben átjavították egy d-hez közel álló kódex alapján (3,1; 8,31; 24,21; 38,22; 40,5; 63,7; sőt d[2]l: 36,25; 38,8). *c* szintén mutat föl durva kontaminációt (96,23; 105,8). Alapjában α-hoz tartozik, méghozzá inkább B-hez áll közelebb (acB: pl. 47,23; 61,7; 73,24; 75,17; 76,3. 9; 78,9) pl. 11,3; 47,7; 50,19; 72,16; és 75,9—12. Szoros kapcsolatban áll c-vel a gothai kódex (membr. I 103, Echternach, X. sz.). A többi, X—XI. sz-i kódex összefüggése nem ilyen világos. Az α-ághoz tartozás még eléggé látszik rsW-n (25,10; 52,13; 61,22; 87,12 és 89,28). Nyilvánvaló, hogy a dfrsW kódexek D-Németországban keletkeztek, s hogy ebben az időszakban ott a művel behatóan és sokat foglalkoztak, azt sok tárgyi jegyzettel és kiegészítéssel látták el. Gyakran találkozunk kiválóan értelmes olvasatokkal, melyek talán inkább az olvasóknak, mintsem a hagyománynak a javára írandók. Különösen jeleskedik e tekintetben f, ami nem meglepő, hiszen feltehetőleg közel áll a szintén tegernseei clm 18764-hez, azaz Froumundhoz. Néhány közös bővítés áll rsW-ben (81,21; 82,31; 85,4; 92,15; más jellegű egyezés 7,26; 28,23); az ilyen jellegű kiegészítések leginkább W-ben tengenek túl. Viszonylag szorosabb összefüggés áll fönn még f és s között (26,8; 38,5; 39,7; 42,8; 43,19. 20; 46,14; 57,16; 61,11; 64,8; 77,15 és 79,16). Ami mármost a többi kódexet illeti, alapvető fontosságú kellene legyen *t*. A töredék azonban nem illeszkedik az α— β fölosztásba, elvileg lehetséges, hogy független az összes többi kódex archetípusától. A délnémet csoporthoz tartoznak a kasseli, lundi és berni töredékek. A régebbi hildesheimi kódex

[21] Különleges 155,1—2, azaz a 48. fejezet, ahol *c* és *s* is csatlakozik *a* számozásához, melyben XLV áll.

aB-hez (85,19; 89,21) áll közel, mégpedig inkább B-hez (89,14; 124,12). A másik két Tours-ban írt kódex (Tours Municip. 803, IX. sz. vége?, és P) nem mutat szoros rokonságot a bambergival. Ellenkezőleg áll a dolog a két lorschi példánnyal, azaz a vatikáni a budapesti másolata és szerencsésen kiegészítik egymás lacunáit. St. Gallen 248 vagy nápolyi (IV. G. 68) testvére talán a IX. sz.-i Sankt-Galleni katalógusban szereplő ír kódex másolata, s kora és keletkezési helye is emeli jelentőségét (esetleg idevalósi az einsiedelni kézirat is). A szigeti hagyomány megismeréséhez hozzásegíthetnek az ottani kódexek, melyek közül a canterbury-i bencések példánya a legrégebbi (= Cambridge, Corpus Christi 352). Az ír szigetről csak egy XIV. sz-i kézirat ismeretes (Dublin), de keletkezési helye annak is ismeretlen. Ismét más ágat képviselhet a három spanyolországi darab (Barcelona, Escorial, Madrid). A Vercelliben őrzött és valószínűleg Corbie-ból származó kódexnek különös jelentősége lehet az Ars geometriae et arithmeticae-ba és Cassiodorusba került kivonatokkal kapcsolatban, melyek szintén ott készülhettek. Itáliában ma a legrégebbi Firenze 19,20, melynek egyedülállóak subscriptiói. A IX. századból való pl. még két kölni, több párizsi és a boroszlói kézirat.

Megjegyzések a szöveghez

I 2,2 p. 12,21 *Quae cum ita sint, cumque omnium status numerorum colligatione fungatur, eum quoque numerum necesse est in propria semper sese habentem aequaliter substantia permanere, eumque compositum non ex diversis — quid enim numeri substantiam coniungeret, cum ipsius exemplum cuncta iunxisset? — sed ex se ipso videtur esse compositus.*

Maurach[22] *habente* konjektúrája az egységes hagyománnyal szemben indokolatlan: a szöveg értelmét vesztené és stilisztikailag is romlana.

I 3,2 p. 13,11 *Et primum quid sit numerus definiendum est. Numerus est unitatum collectio, vel quantitatis acervus ex unitatibus profusus.*

Nic. p. 13,7—8. Ἀριθμός ἐστι πλῆθος ὡρισμένον ἢ μονάδων σύστημα ἢ ποσότητος χύμα ἐκ μονάδων συγκείμενον,

Nikomachos három definíciót ad, Boethiusnál az első (terminológiája szerint **multitudo finita* lehetne) elmarad, talán csupán az előtte fekvő kézirat hiányossága miatt, mint ahogy Hoche H kódexéből is hiányzik. Cassiodorus — noha különben Boethiusétól eltérő terminológiát szokott alkalmazni — in Ps. 34C szerzőnket látszik idézni: *numerus est unitatis* (lege: *unitatum ?!*) *collectio vel quantitatis acervus ex unitatibus profusus,* és így döntő egykorú érv a Boethius-szöveg integritása mellett.

I 3,4—4,1 p. 13,16—20. *Et haec quidem huiusmodi definitio vulgaris et nota est.*
Definitio numeri paris et inparis secundum Pythagoram.
IIII. Illa autem secundum pythagoricam disciplinam talis est

[22] *G. Maurach:* Boethiusinterpretationen. AuA 14 (1968) 126 skk. = WdF 193, 1976

A görögben egyetlen mondat: οὗτος μέν οὖν ὁ ὅρος ἐκ τῆς δημώδους ὑπολήψεως· κατὰ δὲ τὸ Πυθαγορικὸν, ami mutatja, hogy a fejezetbeosztás és a fejezetcímek nem a fordítótól származnak.

quidem — autem = μέν—δὲ, vö. quidem-vero pl. 8,8 sk. vagy közvetlenül előbb 13,13—15 = Nic. 13,10—12.

I 5,1 p. 14,24 praeter solum paritatis principem, binarium numerum, qui in aequalem non recipit sectionem

Robbins 135 fölismerte a hely romlott voltát, és az *in inaequalia* coniecturát javasolta; sokkal egyszerűbb, és a hagyományhoz hű megoldás egybeolvasni: *inaequalem* ti. *sectionem* (a kéziratokban gyakran nehéz megkülönböztetni az egybe- és különírást, s ez már a középkori másolókra is vonatkozott, sőt — ismerve Friedlein hozzáértését — valószínűleg egyszerű sajtóhiba; az általunk javasolt szöveget hozza most Guillaumin is).

I 9,13 p. 21,15 quam si octies id est in semet ipsum multiplices

ipsam BWRJJ^2 — ipsum nyilván rossz, alighanem ismét csak nyomdahiba, Guillaumin (seme-tipsum) tévesen olvassa a budapesti kódexet, és megmarad Friedlein szövegénél.

I 11,6 p. 26,7 In ·XXIIII· enim numero par est quantitas partis a pari numero denominata.

οἷον ἐν τῷ κδ ἐναντιωνυμεῖ μὲν μέρη δυνάμεσι

denominatae B: tartalmilag csak ez az olvasat fogadható el, mivel Boethius szóhasználatában mindig a pars a denominatur alanya, miként ἐναντιωνυμεῖ alanya μέρη 'A huszonnégy esetében a páros számról elnevezett hányad értéke páros.'

I 11,6 p. 26,8 Nam quarta ·VI· secunda ·XII· sexta vero ·IIII· duodecima ·II·

secunda vero abcdlprsWPRJ, Friedlein csupán f-re támaszkodva hagyja el az első vero-t, s — noha a stílus nem túl választékos — a hagyomány vitathatatlan: (a mi központozásunkkal) *Nam quarta ·VI·, secunda vero ·XII·, sexta vero ·IIII·, duodecima ·II·*

Így hozza most Guillaumin is, azonban az s kódex olvasatát tévesen veszi át Friedleintől.

I 11,6 p. 26,10—13 *Contrarie vero denominantur, ut tertia pars ·VIII·, octava vero ·III· Vicesima autem quarta ·I· quae denominationes cum pares sint, inveniuntur inpares quantitates, et cum sint pares summae, sunt inpares denominationes.*

Az előző gondolatmenet folytatásában a központozás nyilván hibás és félrevezető: Vicesima autem quarta a tertia és octava pars-szal párhuzamos és egy mondatba tartozik, s mindháromra vonatkoznak a quae-vel folytatódó tagmondatok, azaz helyesen *octava vero ·III·, vicesima autem quarta* és így áll az editio princepsben; s most Guillauminnál.

I 17,5 p. 35,22 *et post illum sex aliis interpositis, quem post eos numerum series dabit, per quinarium, id est per secundum, tertii eum mensura percurret*

numeri abcdlrBVWPT: Friedlein (és Guill.) ismét csupán f-re támaszkodik, ezúttal azonban tartalmilag is jobb a többiek olvasata, vö. 55,15 *qui sunt in eadem serie numeri,* a műben birtokos jelző nélkül legföljebb *ipsa series* (36,16) fordul egyszer elő.

I 19,8 p. 40,26 *Atque hi quidem hoc modo sunt, ut prior ille, quem suae partes*

superant, talis videatur, tamquam si quis multis super naturam manibus natus, ut centimanus gigas

gigans a²pr gigas cett. K. E. Georges[23] *Gyas*-ra javítja az akkor helyesnek tartott görög forma (Hésiod. Th. 149, Apollodóros 1,1) alapján. Hésiodos szöveghagyománya azonban ingadozik Γύης és Γύγης között, s manapság az utóbbit fogadják el (pl. West). Ezen alakot találjuk Horatiusnál is (c. 2,17,14 és 3,4,69), pontosabban a *gigas* formát hozza minden ismert kézirat,[24] valamint Ps.-Acro és Priscianus (GL II 268,7 és III 182,2). Így hát meglehetősen bizonyos, hogy Horatiusában már gigas-t olvasott Boethius, és ő is így írta. (A tárgyeset jobban tartotta magát: Ovidiusnál am. 2,1,12 és trist. 4,7,18 a kódexekben centimanumque Gygen, Gyen, Gyan, Gigam stb. váltakozik.) A három százkarú eredetileg Aigaión (= centumgeminus Briareus Verg. aen. 6,287; reá utal Boethius rs kódexeinek egeon glosszája, vö. aen. 10,565—7; Stat. theb. 4,535; Claud. rapt. 3,345), Kottos és Gy(g)és. Nemcsak Vergilius és Servius ad loc. keveri őket a gigászokkal, hanem Kallimachos is (Roscher ML I 142,54—143?6 és 1643,38—40; RE VII 1966,60—65 és S III 738; 741 és 745).

I 21,1 p. 45, 11 Ad aliquid [relatae] vero quantitatis duplex est prima divisio.

relatae hab. s.v. W om. cett.

τοῦ πρός τι τοίνυν ποσοῦ δύο αἱ ἀνωτάτω γενικαὶ διαιρέσεις εἰσίν Nic. 44,10—11.

W megerősíteni látszik Friedlein kiegészítését (ezt jelenti nála [ ]), a beszúrás azonban csak szövegmagyarázat; Boethius máshol is használja önállóan az 'ad aliquid' kifejezést, pl. I 1,4 p. 9,1—3: *Horum ergo illam multitudinem, quae per se est, arithmetica speculatur integritas, illam vero, quae ad aliquid, musici modulaminis temperamenta pernoscunt.*

'relatae' nélkül hozza Guill., azonban vö. alant II 4-hez.

I 24,8 p. 51,5 *Sit enim in ordine hoc modo numerus naturalis, ut sub eo quadrupli et tripli subponantur, sub primo quadruplo primus triplus*

ut sub eo quadrupli et sub eo tripli sint. Supponatur cps

ut sub eo quadrupli et sub eo tripli subponatur W

ut sub eo quadrupli et tripli sint. Ponatur a

ut sub eo quadrupli et tripli sint. Subponatur b, in marg. bl

ut sub eo quadrupli et tripli subponatur RJ

ut sub eo tripli et quadrupli subponantur fr;

fr láthatóan a sint kiesése utáni értelmes coniecturát hoz, Friedlein innen pedig csak egy lépést tett meg visszafelé; a subponatur egyes szám azonban különben oly egyöntetűen hagyományozott, hogy nem vitatható, akkor viszont a következő mondathoz vonandó, akkor pedig a szintén szilárd *sint* értelmet nyer, a második *sub eo* viszont marad kirekesztendő: *ut sub eo quadrupli et tripli sint. Supponatur...* Guill. Friedlein szövegét hozza.

[23] Miscellen. Jb. f. class. Phil. 123 (1881) 511.

[24] A *gigans* változat ott is ritka.

I 29,7 p. 62,8 *dispositis in ordinem a binario numero omnibus naturaliter paribus inparibusque terminis, si contra eas omnes a quinario numero inpares comparentur*

eos BWRMPT: eas valószínűleg csak nyomdahiba. Guillaumin V-re támaszkodva Friedlein szövegét hozza, V-nek azonban amúgy sincs sok értéke, hiszen B másolata.

I 29,11 p. 63,16 solito ad alterutrum comparationis modo aptentur.

modo comparationis BPWRM comparationis modo a

Guill. is Friedlein szövegét hozza, TV-re támaszkodva; V-re itt is vonatkozik az előbbi megjegyzés.

A — talán szebb — szórend alighanem csak nyomdahiba Friedleinnél.

I 32,2 p. 66,19—21 Hoc autem erit perspicuum, si intellegamus, omnes inaequalitatis species ab aequalitatis crevisse primordiis, ut ipsa quodammodo aequalitas matris et radicis obtinens vim ipsa omnes inaequalitatis species ordinesque profundat.

aequalitas f^2 aequitas cett.

intellegamus után természetesen törlendő a vessző, az egységes *aequitas*t pedig, noha ritkább alak, semmi okunk a hagyománnyal szemben megváltoztatni: három másik helyen is előfordul a műben (79,4. 13. 18; 126,12 csak v.l. dlpr). Egyedül f az, amelyik mindenütt aequalitast hoz vagy arra van javítva. (Guill. megtartja Fr. szövegét.)

I 32,6 p. 67,11 Ex superparticularibus vero conversis superpartientes nasci necesse est, ita ut ex sesqualtero nascatur superbipartiens, supertripartientem sesquitertius gignat et ex sesquiquarto superquadripartiens procreetur. Rectis autem positis neque conversis prioribus superparticularibus multiplices superparticulares oriuntur; rectis vero superpartientibus multiplices superpartientes efficiuntur.

procreentur fV^2 *Friedl. Guill.* om. cett.

Nem vitás, hogy formálisan hiányzik nascatur, ill. gignat párhuzamaként egy állítmány, azonban ez a hiány még elviselhető anakoluthia. (A görögben csupán a mondat elején van egy igealak.) A kívánt Coni. a következő két indicativusi alakból is odaérthető.

II 4,1 p. 86,4 Haec quidem de quantitate, quam secundum ad [?] aliquid speculamur, ad praesens dicta sufficiant.

secundum ad PTVWE s.v. L: secundum B Hild. : scilicet ad Harl. 1727 Guill.[25]

Noha mindkét modern kiadó fönnakadt rajta, a kifejezés nem túl latinos, de pontosan érthető. Ha szó szerint fordítanánk vissza görögre, akkor περὶ τοῦ κατὰ τὸ πρός τι θεωρουμένου ποσοῦ-t kapnánk. Nikomachosnál némileg eltérő és kissé egyszerűbb a fogalmazás: περί τοῦ πρὸς ἕτερόν πως ἔχοντος ποσοῦ vö. I 17 tit. Περὶ τοῦ πρός τι ποσοῦ, azonban a boethiusi megfogalmazás minden eleme bevett fordulat az Aristoteles-kommentátoroknál, melyeket már ezen műve készítésekor is meglehetősen jól ismert. Gyakori κατὰ τὸ πρός τι pl. Simplikosnál, a legszebb helyek in Ar. cat. 8,144,7 Μήποτε δέ, φησὶν Ἰάμβλιχος τῷ Ἀνδρονίκῳ κατα ⟨κολουθῶν⟩, τὸ μέγα καὶ μικρὸν καὶ τὸ πολὺ καὶ

[25] *Guillaumin, J.—Y.:* Note critique sur la désignation de la »quantité relative« dans Boèce, Inst. ar. 2,4. Philologus 136 (1992) 130—135.

ὀλίγον οὐ μόνον πρός τί ἐστιν, ἀλλὰ καὶ ποσὸν ἀόριστον. ὅταν γὰρ λέγωμεν μέγα, ποσὸν ἀόριστον δηλοῦμεν οὐ γὰρ δηλοῦται πόσῳ ἢ τίνι μεγέθει μέγα ἐστὶν ἢ πόσῳ πλήθει πολύ· ὅταν δὲ μεῖζον καὶ μικρότερον λέγωμεν, κατὰ τὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν θεωρεῖται. ὁ δέ γε Ἀριστοτέλης κατὰ τὸ πρός τι μόνον τὸ μέγα καὶ μικρὸν ἐθεώρησεν, ὥσπερ ὁ Πλωτῖνος κατὰ τὸ ἁπλῶς μόνον· τὸ γὰρ πρός τι μέγα ἀντὶ τοῦ μεῖζον λέγεσθαί φησιν. és 8,145,3. οὐχ ἁπλῶς, ἀλλὰ κατὰ τὴν πρός τι σχέσιν θεωρεῖται.

Hasonlóképpen fejezi ki magát Iamblichos in Nicom. p. 8,13—22. Pistelli.

Ezen hely lényegében egységes hagyománya összecseng a föntebb p. 45,11-gyel kapcsolatban mondottakkal, így semmi szükség coniecturára, s a XIII. századi Harleianus olvasata aligha mérvadó és elegendő a változtatáshoz.

II 25,5 p. 113,5 Omnis enim tetragonus una quidem superficies est quattuor angulorum, totidemque laterum. Omnis autem cybus, qui ex tetragonorum superficie in profunditatem corporis crevit, per tetragoni scilicet latus multiplicatus, habebit quidem superficies. ·VI·, quarum singula planitudo tetragono illi priori aequalis est, latera vero ·XII·, quorum unumquodque singulis his, quae superioris fuere tetragoni, aequum est, et, ut superius demonstravimus, tot unitatum est; angulos vero ·VIII·, quorum singulus sub tribus eiusmodi continetur, quales priores fuere tetragoni, unde cybus ipse productus est.

Nic. II 15,4 καθόλου δὲ ἕκαστος τετράγωνος ἓν μὲν ἐπίπεδόν ἐστι, γωνίας δὲ ἔχει τέσσαρας καὶ πλευρὰς τέσσαρας, ἕκαστος δὲ κύβος ηὐξημένος ὧν ἐξ ἑκάστου τετραγώνου τῇ ἰδίᾳ πλευρᾷ πολυπλασιασθέντος ἐπίπεδα μὲν ἕξει πάντως ἕξ, ὧν ἕκαστον ἴσον τῷ προγόνῳ αὐτοῦ τετραγώνῳ, πλευρὰς δὲ δώδεκα, ὧν ἑκάστῃ ἴση καὶ μονάδων γε τῶν αὐτῶν τῇ τοῦ προγόνου τετραγώνου πλευρᾷ, γωνίας δὲ ὀκτὼ στερεάς, ὧν ἑκάστῃ περιέχεται ὑπὸ τριῶν πλευρῶν, οἵα ἐστὶν ἑκάστη τῶν ἐν τῷ προγόνῳ τετραγώνῳ.

Az idézet vége felé *quales priores fuere tetragoni* nem állhat meg, mivel térszöget (γωνία στερεά) nem lapok fognak közre, hanem síkszögek (Eukl. elem. XI 11 def., XI 20, 21 és 26), tetragoni tehát egyes szám (így Nik. p. 106,17). Ekkor viszont priores helyett prioris olvasandó (egyezik mint p. 112,24 tetragono illi priori és 113,1 superioris fuere tetragoni, és mint a görög eredetiben), és tribus mellé angulis értendő.[26] Ebből viszont következik, hogy Boethius nem olvasta a görög szövegben v. 17 a πλευρῶν szót, mint ahogy Philoponos sem.[27] Amint a latinban angulis, úgy a görög szövegben γωνιῶν értendő tehát oda, márcsak azért is, mert ἐν τῷ τετραγώνῳ ἐστι nem vonatkozhatik oldalra (ezt genitivus fejezné ki), hanem csak szögre.

II 54,9 p. 173,7. Huius descriptionis subter exemplar adiecimus. (És következik az ábra.)

Nikomachos így rekeszti be művét: Καὶ περὶ μὲν τῶν ἐν ἀριθμοῖς ἐπιφαινομένων καὶ συμβεβηκότων τοσαῦτα ὡς ἐν πρώτῃ εἰσαγωγῇ ἀρκείτω.

[26] Észrevette a szövegbeli nehézséget, és roppant szellemesen próbálta korrigálni az aBVT kódexek variánsának (unde cybus : VI de quibus a : de quibus BVT) megalkotója.

[27] L. *Hoche* apparátusát!

„És a számokkal kapcsolatos jelenségeket és tulajdonságokat illetően — első bevezetésképpen — elég legyen ennyi."

A fordítás így valóban befejezetlennek tűnik (vö. 45,7—9; 72,16—19 és 137,1: a mű első három részét nem mulasztja el lezárni), igaza lehet tehát Peipernek, aki az explicitnek a régi kódexekből való hiányzásából arra következtet, hogy a mű vége — akárcsak a De musicáé[28] — elveszett.

[28] Ezen mű utolsó, ötödik könyvének elején is áll egy fejezetek jegyzéke, s V 20—30 hiányzik az összes kéziratból. Igazi szenzációval lepett meg bennünket egy jeles folyóirat idei április elseji számában megjelent híradás: „Herr Martin Jacobsen (Klassika institutionen, Göteborgs universitet) bereitet eine Ausgabe von Boethius, *De musica, liber sextus* vor und bittet um Zusendung einschlägiger Arbeiten." Gnomon 69 (1997) 95.

HARMATTA JÁNOS

A TÜRK ROVÁSÍRÁS LEGKORÁBBI EMLÉKEI

(A HUN ROVÁSÍRÁS)

FRANZ ALTHEIM
EMLÉKÉNEK

I.

A türk rovásírás eredetének problémáját s az annak megoldására tett kísérleteket legtömörebben V. A. Livšic foglalta össze a következőképpen: „Az ótörök rúnaszerű írásjelek létrejöttének problémája, amely a kutatók figyelmét már a múlt század végén felkeltette, még napjainkban sem tekinthető megoldottnak. Filológusok, történészek, etnográfusok a tudomány fejlődése során számos különböző értékes feltevést tettek közzé az ótörök rovásírás eredetére vonatkozólag, köztük a következőket: a rovásírás keletkezése nemzetségi tamgákból, a rovásírás piktografikus vagy ideografikus eredete, az ótörök rovásírás genetikus kapcsolata az angolszász és skandináv rúnákkal, a rovásírás alapja a föníciai ábécé, az arameus (eredet) feltevése egész sor változattal: tulajdonképpeni arameus, párthus, pehlevi (középperzsa), szogd, szogd-xvārizmi, szogd-pehlevi-baktriai, a rovásírás keletkezése az ind kharoṣṭhī írás alapján (amely valószínűleg szintén arameus eredetű), végül azok a feltevések, amelyek különböző eredetű — 'arameus-tamgás' és 'arameus-ideografikus' elemeket egyesítenek."[1]

Ezeknek a korábbi megoldási kísérleteknek a kritikáját legrövidebben viszont Róna-Tas András fogalmazta meg következő soraiban: „Az eddig javasolt feltevések egyike sem meggyőző. Közös gyengéjük, hogy nem adnak választ az írás egyedülálló belső szerkezetére és nem veszik figyelembe az írás belső fejlődését."[2] E kritikai megjegyzéseket figyelembe véve azután a „keleti türk" rovásírás létrejöttére a következő elméletet dolgozta ki: „A türkök az arameus ábécé egy olyan formáját vették át, amely közel állt a szogdhoz vagy az armazihoz, de nem volt azonos azokkal. Az első változások akkor történtek, amikor az írást fára, kőre vagy sziklára rótták vagy vésték. Azután, hogy ez az ábécé egy ideig használatban volt, nehézségekbe ütközött a sajátos türk hangrendszer visszaadásában. A veláris és palatális magánhangzós oppozíció megkülönböztetésének szükségessége volt a legkézenfekvőbb és új jeleket alkottak. Új jelek alkotására két eljárást alkalmaztak: diakritikus jelek hozzáadását a már létező betűkhöz és piktogramok

[1] *V. A. Livšic:* О происхождение дверевнетюркской руническом писменности. Сов. Тюркология. 1978 84.

[2] *A. Róna-Tas:* On the Development and Origin of the East Turkic „Runic" Script. Acta Orient. Hung. 41 (1987) 7.

használatát. E (török) nyelvben nem volt *š* és *z* hang, csuvas típusú nyelvnek, bolgárnak vagy kazárnak kellett lennie. A második türk kaganátus ezt az írást vette át..."[3]

E feltevésnek négy fontos elemét érdemes kiemelnünk. Az egyik az, hogy a „keleti türk" türk rovásírás keletkezését egy olyan korai időpontra vezeti vissza, amikor a „Régi levelek" korai szogd ábécéje, az armazi ábécé és a hozzájuk hasonló írások még használatban voltak (a szogd „régi levelek"-et Kr. u. 196-ban,[4] az 1. armazi feliratot a Kr. u. 2., az 2. armazi feliratot a Kr. u. 1. században írták). A másik fontos mozzanat, hogy egy olyan ősábécét tesz fel, amelyben nem volt még meg a palatális és veláris hangok fonológiai oppozíciójának írásos kifejezése. A harmadik, hogy csuvas típusú török nyelv írására vették át először ezt az arameus eredetű ábécét. A negyedik lényeges elem, hogy az utóbbi feltevés magában rejti azt a további kimondatlan következtetést is, hogy a „kelet-európai" rovásírásos ábécé korábbi, mint a „keleti türk" rovásírás, amely annak továbbfejlesztéséből jött létre, s így a türk rovásírások voltaképpen azonos eredetűek, egyetlen ősábécére mennek vissza és hosszú fejlődés során nyerték el ma ismert formájukat.

E feltevések azért jelentősek, mert szakítást jelentenek azzal az általánosan elterjedt dogmával,[5] amely szerint a „keleti türk" rovásírás csak a második türk kaganátus idején jött létre. Ezzel a dogmával szemben állást foglalt már Fr. Altheim is, aki elméletét a következőképpen foglalta össze: „als die Hunnen seit der Mitte des 2. Jahrhunderts n. Chr., von den siegreichen Heeren der Han gedrängt, ihre Westwanderung begannen, traten sie zunächst in den Bereich der mitteliranischen Kultur. Hier übernahmen sie, kaum vor dem 4. Jahrhundert, neben vielem anderen auch das älter-soghdische Alphabet, das sie zu einer Runenschrift umformten. Durch die Trennung der Hunnen von den in Mittelasien verbleibenden Stämmen der Osttürken schlug im Westen und in Osten, nach anfänglicher Gemeinsamkeit, die Runenschrift verschiedene Wege ein. Das Ergebnis liegt in den bulgarischen Inschriften des 9. Jahrhunderts einerseits, den um hundert Jahre älteren alttürkischen Inschriften andererseits vor."[6]

E merész feltevés meggyőző logikáját a kutatás elismerte,[7] azonban a nagyszentmiklósi kincs feliratainak sikertelen megfejtése,[8] amelyre az elmélet támaszkodott, továbbá hun rovásírásos feliratok hiánya és a szogd „Régi levelek" és a nagyszentmiklósi kincs feliratai és a keleti türk feliratok közötti több évszázados időköz, amelyből rovásírásos leletek nem voltak ismeretesek, kétséget keltettek az elgondolás helyességével szemben.[9]

[3] *A. Róna-Tas:* i. m. 11—12.

[4] L. legutóbb *J. Harmatta:* The Date of the Sogdian „Ancient Letters". Turfan and Tun-huang. Edited by A. Cadonna. Firenze 1992, 18—20 a korábbi irodalommal.

[5] *V. A. Livšic:* i. m. 88 és legutóbb L. Bazin: L'épigraphie turque ancienne de Haute-Asie (VIIIe—XIe siècle: Résultats et perspectives. CR de l'Ac. des Inscr. et Belles—Lettres 1989, 572 skk.

[6] *Fr. Altheim:* Hunnische Runen. Először önállóan (Halle 1948), majd Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum. I. Halle/Saale 1948, 195 skk., az idézet a 224. lapon.

[7] *H. Jensen:* Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. Berlin 1958, 400.

[8] Kritikájára l. *Harmatta J.:* Arch. Ért. 77 (1950) 59—60).

[9] L. *H. Jensen:* i. h.

Az utóbbi évtizedek kutatásai számos új rovásírásos feliratot hoztak napvilágra s ma már több kérdésben világosabban látunk. Kétségtelenné vált, hogy azoknak a kutatóknak van igazuk, akik a „keleti türk" rovásírás létrejöttét a második türk kaganátus előtti korszakba teszik. A fergánai rovásírásos feliratok és az avar rovásírás emlékei jóval korábbi időből származnak s jelentősen leszűkítik azt az időközt, amely a szogd „Régi levelek" vagy az armazi feliratok kora és a „keleti türk" rovásírásos emlékek között korábban fennállott.[10] De világossá vált I. L. Kyzlasov legutóbbi munkája[11] eredményeképpen az is, hogy a „keleti türk" (nála „ázsiai") és a kelet-európai (nála „eurázsiai") rovásírást nem lehet egy közös ősábécére visszavezetni. Az általa összeállított ábécék 77 rovásjele közül csak 30 egyezik a két csoportban, 47 azonban különbözik s minthogy a „kelet-európai" („eurázsiai") rovásírásos ábécékben írt feliratok még nem tekinthetők megfejtettnek (Kyzlasov nem is adja meg a jelek hangértékét), még az sem biztos, hogy a két ábécé-csoportban egyező alakú betűknek azonos a hangértéke.

A kutatás jelenlegi helyzetében sürgető feladat volna a „kelet-európai" és a „keleti türk" rovásírásos emlékek 7, illetve 11 területi csoportjában használt ábécék pontos meghatározása, mert a területi csoportok részben különböző ábécéket is jelentenek, sőt ugyanabban a területi csoportban (pl. a Volga-Don vidékén) olykor több, egymáshoz közelálló, de mégis különböző ábécéket használtak. Ezután kerülhetne sor az egyes rovásírásos ábécék egymáshoz való viszonyának részletes vizsgálatára és a monogenetikus vagy a polygenetikus eredet kérdésének tisztázására. Ma már ugyanis olyan mértékben megnőtt a forrásként számba vehető arameus eredetű közép-iráni írásbeliségek száma, hogy a Bajkál vidékétől az Uralig terjedő hatalmas területen bárhol átvehetett egy török törzs egy arameus eredetű iráni ábécét (Róna-Tas András is egy eddig még nem ismert arameus eredetű ábécéből származtatja a „keleti türk" rovásírást, illetve annak ősábécéjét). Ma, mikor tudjuk, hogy a Yüeh-chih-k már a Kr. e. 3. században a kharoṣṭhī közvetítésével fejlett arameus eredetű írásbeliséggel rendelkeztek, a lehetőség a török törzsek számára is adva volt, hogy a „keleti türk" rovásírás 11 s a „kelet-európai" rovásírás 7 előfordulási területének bármelyikén a velük szomszédos iráni népek egyikétől annak arameus eredetű írását átvegyék.

Ezért bizonyára fennáll a lehetősége annak, hogy a török törzsek által használt rovásírások több különböző forrásra mennek vissza s nem egyetlen ősábécé leszármazottai. Ennek a tárgyi feltételei az arameus ábécének a Kr. e. 5. században Közép-Ázsiában történt megjelenése és a belőle származó iráni írásoknak a Kr. e. 2. századtól kezdődő

[10] *Harmatta János:* Az avarok nyelvének kérdéséhez. Ant. Tan. 30 (1983) 71—84, Türk rovásírásos feliratok Kelet-Európában. Ant. Tan. 30 (1983) 85—99, Egy avar méltóságviselő pecsétgyűrűje. Ant. Tan. 30 (1983) 249—256, Avar rovásírásos feliratok Haithabuban. Ant. Tan. 31 (1984) 261—271, A környei avarkori rovásírásos felirat. Ant Tan. 31 (1984) 100—113, A Budapesti Történeti Múzeum avar rovásírásos feliratai. Ant. Tan. 32 (1985—86) 46—56, Avar rovásírásos tárgyfeliratok. Ant. Tan. 32 (1985—86) 187—201, Újabb avar rovásírásos tárgyfeliratok. Ant. Tan. 32 (1985—86) 217—226, Rovásírásos feliratok avar szíjvégeken. Rovásírás a Kárpát-medencében. Szeged 1992, 21—30.

[11] *I. L. Kyzlasov:* Sphere of Application of the 8th—10th Centuries Steppe-Runic Alphabets. The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Edited by Bruno Genito. Napoli 1994, 619—631.

kifejlődése révén megvoltak. Éppen ezért figyelmet érdemel N. Ishjamtsnak az a feltevése, hogy a Noin Ula-i, transzbajkáliai és egyéb mongóliai hsiung-nu leletek tárgyain talált rovásírásos jelek a későbbi „keleti türk" rovásírás előzményei lehetnek.[12]

Ishjamts közléséből és táblázataiból[13] sajnos nem derül ki, hogy a hsiung-nu lelettárgyakon csak egyes jelek fordulnak elő vagy jelcsoportok is megfigyelhetők. Kétségtelen, hogy az általa összegyűjtött és táblázatokba rendezett anyag heterogén. Vannak köztük jelek, amelyek világosan kínai írásjeleket utánoznak, de vannak olyanok is, amelyek alakja eléggé pontosan egyezik a „keleti türk" rovásírás betűivel. Ezek a következők (*1. kép*): *a, o/u,* ^{1}b*, ič,* $^{0}nč$*,* ^{2}d*,* $^{1}\gamma$*, ük/kü, oq,* ^{2}l*,* $^{0}\eta$*,* ^{0}nt*,* ^{1}r*,* ^{2}r*,* ^{1}t. Hogy egyes hsiung-nu rovásjelek tengelye 90°-kal vagy 180°-kal is eltér a „keleti türk" rovásírás betűiétől, arra mutat, hogy a táblázatában szereplő jelek magányos rovásbetűk voltak s így nem tudta valóságos helyzetüket helyesen meghatározni. Vonatkozik ez elsősorban az $^{0}nč$, és az *ük/kü* rovásjelekre, amelyek tengelye 90°-kal tér el a „keleti türk" rovásírásban megszokottól, mert egyébként a 180°-os eltérés más rovásjeleknél a jeniszeji feliratokban is előfordul. Jelcsoportok közlésének hiánya bizonyíthatatlanná teszi azt a különben kézenfekvőnek látszó feltevést is, hogy a „keleti türk" rovásírással egyező hsiung-nu írásjelek azonos hangértékűek is voltak. Nyilvánvalóan meg kell várnunk, míg bőségesebb forrásanyag alapján e kérdésekhez komolyan hozzányúlhatunk.

Jelenleg az egyetlen lehetőséget az Ishjamts által összeállított hsiung-nu rovásjelek megvizsgálására a Noin Ulában (Mongóliában) feltárt hsiung-nu fejedelmi sír leletei nyújtják, amely a Kr. u. 13-ban elhunyt *Wu-chu-liu shan-yü*-nek volt a temetkezése. E leletek között van egy kerek ezüst phalera,[14] amely kilenc dombon két fenyő között álló yakot (vagy mosuszbikát) ábrázol. Az ábrázolás mitológiai tartalmát Alföldi András világította meg.[15] Az állat testén rovásjelek figyelhetők meg (*2. kép*), amelyek jobbról balra olvasva az *u č* ^{1}r *i/a* ^{1}t $^{0}\eta$ *i* olvasatot adják. Ez az íráskép *(H)učuri/a taŋi*-nak értelmezhető és *Wu-chu-liu shan-yü* nevével és méltóságnevével azonosítható, amelyek kínai átírása archaikus kínai *·o-ɦi̯u-li̯ôg*, ókínai *·uo-tśi̯u-li̯ə̯u* alakra megy vissza[16] s egy idegen **(H)učūri* alakot adhat vissza. Ez az óiráni **Hučāra-* vagy **Āčāra-* 'erős, hatalmas' névalaknak lehet a kelet-iráni $\bar{a} > \bar{u}$ és *-ah* > *i* fejlődéssel létrejött hsiung-nu fejleménye. A *shan-yü* méltóságnév archaikus kínai alakja *tan-gi̯wo,* ókínai hangalakja pedig *tan-ji̯u* formában rekonstruálható s ez a Han-korban az óiráni **tanuka-* 'felség' cím (vö. óperzsa *pasā tanum*) kelet-iráni *-ah* > *i* hangfejlődéssel létrejött hsiung-nu *taŋi* folytatásának lehet a kínai átírása. A phalera átmérője 14 cm, a C. Trever közölte kép átmérője 11,5

[12] *N. Ishjamts:* Nomads in eastern Central Asia. History of Civilizations of Central Asia. Vol. II The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250. Editor János Harmatta. UNESCO Paris 1994, 161—169, különösen a 165—167 lapokon.

[13] *N. Ishjamts:* i. m. Fig. 5—6 a 166. lapon.

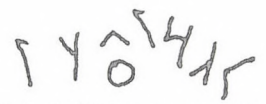
[14] *C. Trever:* Excavations in Northern Mongolia (1924—1925). Leningrad 1932, 25. tábla, 2. kép.

[15] *A. Alföldi:* Die theriomorphe Weltbetrachtung in den hochasiatischen Kulturen. JDAI AA 46 (1931) 394—418, kül. 416. hasáb.

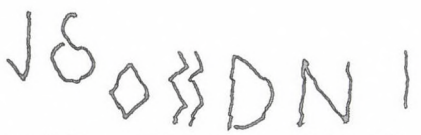
[16] *Wu-chu-liu* neve kínai írásképének, valamint archaikus és ókínai hangalakja rekonstrukciójának ismeretét Ecsedy Ildikó professzornő szívességének köszönhetem.

HANGÉRTÉK	ISHJAMTS	JENISZEJI	VASIL'EV SORSZÁMAI
a			1/1
o/u			4/9
^{1}b			6/9
ič			36/7
nč			28/1
^{2}d			9/1
$^{1}\gamma$			10/10
ük			19/2
oq			17/1—2
^{2}l			21/1
ŋ			27/7
nt			22/1
^{1}r			30/11
^{2}r			31/1
^{2}t			35/12

1. kép. Hsiung-nu és „keleti türk" rovásjelek összehasonlító táblázata. Jelmagyarázat: Ishjamts = hsiung-nu rovásjelek Ishjamts összeállítása alapján, Vasil'ev = D. D. Vasil'ev: Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983, 7 lapon közölt rovásjel-táblázatának sorszámai

2. kép. A Noin-ula-i hsiung-nu rovásírásos felirat

3. kép. Egy „kőharcos" sírban talált hsiung-nu rovásírásos felirat az Altaj-vidékről

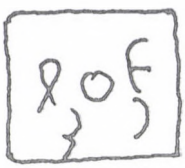
cm, a rovásjelek magassága ezen 10—12 mm között ingadozik, a valóságban tehát magassági méretük 12—15 mm lehetett. A felirat rovásjelei közül az *u*, a *č*, az *'r* és az *a* is szerepel Ishjamts táblázatában, így elképzelhető, hogy táblázatának több más jele is jelcsoportot alkotott. Ebben az esetben szükségszerűen adódik a következtetés, hogy keleti-iráni nyelvük írására már a hsiung-nu-k rendelkeztek rovásírással, amelyet azután Európába is magukkal hozhattak.

E kérdés vizsgálata szempontjából fontosak azok a leletek, amelyek a Kínai Akadémia Xinjiang-i filiáléja Nemzetiségi Intézete régészeinek az Altaj hegység és a Dzsungáriai medence közötti övezetben folytatott ásatásai során kerültek napvilágra. E területen háromféle temetkezési mód volt megfigyelhető, amelyek valószínűleg etnikai és kronológiai különbségeket tükröznek. Ezek egyik típusa az ún. „kőharcos" („stone-warrior") sír, amelynél egy szemben álló emberalak (olykor csak az arca) van kőbe vésve. Néha ezt egy kőkorlát helyettesíti. Maga a sír négy hatalmas gránitlapból áll, amelyeket egy ugyancsak gránitból készült lap fed be. Ebben a kőkoporsóban teljes rendetlenségben találták a csontokat, ami a temetkezés bolygatott voltára mutat. A temetkezési mellékletek kő nyílhegyekből, kőcsészékből, kő- és agyagedényekből, valamint bronz- és vastárgyakból álltak.[17] Lehet, hogy az értékes nemesfém tárgyakat a bolygatás során a sírrablók elvitték a sírból.

Az egyik ilyen „kőharcos" sírból egy állatfejes fogóval ellátott kőcsésze került elő, amelyen kb. 1 cm magas bevésett jelek láthatók.[18] A felirat (*3. kép*) az állatfejű fogónál kezdődik és jobbról balra olvasva a következő rovásjelek figyelhetők meg: *'s/š 'r 'y 'd 'η 'b 'l*. Ennek az írásképnek az értelmezése a következő lehet: *eš ar yïdaη bol*. Ez világosan török nyelvű szöveg, amelyet a következőképpen értelmezhetünk: „Eš Ar (név, jelentés-

[17] *Ma Yong—Wang Binghua:* The culture of the Xinjiang region. History of Civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250. Editor János Harmatta. UNESCO Paris 1994, 209—225, kül. 222—225.

[18] *Ma Yong—Wang Binghua:* i. m. Fig. 12 a 223. lapon.

4. kép. A kenkoli hsiung-nu temetőben talált orsógomb rovásírásos felirata

tani párhuzama Eš Qara) légy illatos!". A kőcsésze feliratából következtetve valamilyen illatos kenőcs tartója lehetett s talán a feleség ajándéka volt a férjnek. A jó illat és illatszer szerepére a közép-ázsiai török népeknél jó példát nyújt egy későbbi uyγur manicheus himnusz, amelynek következő sorait idézhetjük:

taŋ teŋri,	„Hajnal Isten,
yïdlïγ, yïparlïγ,	szagos, illatos,
yaruqluγ, yašuqluγ![19]	fénylő, ragyogó!

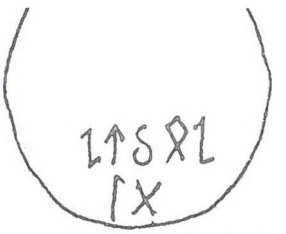
A „kőharcos" sírok kora egyelőre nehezen állapítható meg. A kínai kutatók, Ma Yong és Wang Binghua, nem is nyilvánítanak véleményt ebben a kérdésben, de fejtegetéseik azt a benyomást keltik, hogy a Yüeh-chih Birodalom korára gondolnak. Valószínű azonban, hogy inkább az azt követő Hsiung-nu Birodalom korszaka jöhet számításba s e leletek egy olyan nomád török törzs régészeti hagyatékát képviselik, amely a hsiung-nu-k hatalma alatt állott s már átvette tőlük a rovásírást s azt saját török nyelvére alkalmazta.

Tovább haladva nyugat felé a Kr. u. 2. századból származó[20] kenkoli hsiung-nu/hun temetőben[21] találjuk a „keleti türk" rovásírás időben következő nyomait. A 7. katakombasírból került elő egy négyzet alakú orsógomb, amelyen a középen fúrt lyuk két oldalán (a közölt képen felette és alatta) 2-2 rovásjel vehető ki (*4. kép*) világosan (magasságuk kb 1 cm). Olvasatuk a következő: $^{2}g\ e\ ^{1}n\ ^{4}nč$. Ennek az olvasatnak az értelmezése *Öge Ïnanč* (személynév) lehet. Valószínűleg még egy másik rovásírásos felirattal is számolhatunk a Kenkol folyó mellett fekvő temető leletei között. A 9. katakomba-sírban találtak egy tökből készült edényt, amelynek felületére kiszélesedő részének közepe táján egy rovásírásos feliratot (*5. kép*) karcoltak be. Ez a felület egyenetlensége és a fényképfelvétel gyengébb minősége miatt nehezebben olvasható, mint az orsógombé. A nehezebben kivehető jelek zárójelben vannak: *ä* ^{2}b *(*^{1}b *uq a)* ^{2}d *i.* Az *Äb Buqa edi* olvasat értelmezése „Äb Buqa tulajdona" lehet. Úgy látszik tehát, hogy a kenkoli temető etnikuma egy a nyugatra vándorolt hsiung-nu-k kötelékébe tartozó török csoport volt.

[19] *A. von Gabain:* Alttürkische Grammatik.[2] Leipzig 1950, 288.

[20] *J. Harmatta:* Problème de la détermination et de l'appréciation historique du matériel archéologique hunnique. Discours des chercheurs hongrois à la conférence archéologique de l'Académie Hong. des Sciences. Budapest 1955, 222—238.

[21] *A. N. Bernštam:* Кенкольский могильник. Leningrad 1940, 4—32.

5 kép. A kenkoli hsiung-nu temetőben talált tökedény rovásírásos felirata

6. kép. A zelenokumszki arany pecsétgyűrű hun rovásírásos felirata

A „keleti türk" rovásírás korban következő emlékei már Kelet-Európában, az Észak-Kaukázusban kerültek napvilágra. Zelenokumszk[22] város környékén 1980 őszén a Kuma folyó árterületén talajegyengetési munkálatok közben a munkások egy gazdag hun lovastemetkezést fedeztek fel, amely a leletanyag (polychrom stílusú, rekeszes aranydíszek, almandinnal díszített nagy arany halántékdíszek, amelyek valószínűleg egy diadémára voltak erősítve stb.) alapján egy hun fejedelemasszony sírja lehetett s a leletek párhuzamai alapján a Kr. u. 4. század végére keltezhető.[23] A leletek közül jelentőségénél fogva kiemelkedik egy lazurit betéttel díszített aranygyűrű, amelynek felületére — mint azt már a leletet közlők is észrevették — rovásjeleket karcoltak be (*6. kép*). A jelek olvasásánál a közölt rajz tükörfordított képét kell figyelembe venni, mert a gyűrű lazurit betétjének felületébe a jeleket természetesen tükörfordítottan vésték be. A felirat 3 betűből áll, amelyek azonosítása nem ütközik semmi nehézségbe: *'s/š ^{0}p 'r*. Ennek értelmezése sem okoz nehézséget: a jól ismert *Ïšbara ~ Ïšpara* név, illetve cím[24] írásképe. E gyűrűn nyilván a hun fejedelemnek, az eltemetett fejedelemasszony férjének a neve volt jelölve, tehát a mai jegygyűrű funkciójával bírhatott.

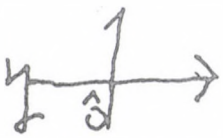
Az *Ïšbara/Ïšpara* nevet a szanszkrit *išvara* szóból szokták származtatni a hangalaki hasonlóság alapján,[25] ez azonban történeti szempontból teljesen valószínűtlen. Ellenben kínai forrásokból tudjuk, hogy Közép-Ázsia legjobb lófajtájának, a fergánai lónak, *shih-*

[22] A többi zelenokumszki hun leletről *Bóna István:* A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993, 129, 136, 165, 239, 254.

[23] *N. A. Ochonko—I. V. Otyuckiy:* Богатое захоронение гуннского времени у г. Зеленокумска. Sov. Arch. 1982/4, 235—242.

[24] A Kr. u. 6 és 7. században több türk qayan is viselte az *Ïšpara* nevet, l. *H. Ecsedy:* Tribe and Tribal Society in the 6th Century Türk Empire. Acta Orient. Hung. 25 (1972) 252 sk. és A note on „Slavery" in the Turk Rulers' Burial Customs (around 649 A. D.). Acta Orient. Hung. 42 (1988) 7 sk.

[25] Древнетюркский словарь (= DTS). Leningrad 1969, 220.

7. kép. A Szeged-Nagyszéksós-i hun arany szíjvég rovásírásos felirata

fa volt a neve.[26] Ennek ókínai hangalakja *źi̯pə-b'i̯wɒt* északnyugati T'ang nyelvjárási alakja pedig *śib-b'ʷɒɪ* lehetett, amely egy fergánai **əśbar* alaknak lehetett az átírása.[27] A fergánai szó egy óiráni **aśva-bara-* 'hátasló' (tkp. 'lovagló ló') alakra vezethető vissza s ez az ótörökbe az *Ïsbara-yamtar* összetételben (*yamtar* a *yam-* 'fog, tart' ige *-tr-/-tar* képzős származéka) is átkerült, amelynek jelentése 'lóhajtó, lófékező' (vö. görög *ἱππόδα-μος*). Minthogy az *Ïšpara* szó a törökben iráni eredetű, önmagában nem nyújt támpontot annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a Kr. u. 4. század vége felé a Kaukázus előterében élő hunok az európai hunok török vagy iráni összetevőjéhez tartoztak-e. A többi három ismert kaukázusi hun fejedelem neve mindenesetre szintén iráni eredetű[28] s ez a tény az utóbbi feltevést támogatja. Az azonban kétségtelenné vált, hogy a hunok már a Kr. u. 4. században Közép-Ázsiából magukkal hozták a „keleti türk" rovásírást.

Az eddig tárgyalt hsiung-nu/hun rovásírásos emlékek lehetővé teszik a hsiung-nu-k/hunok nyugat felé vonulásának követését és a hunok etnikai összetételének átalakulását is. Úgy látszik, hogy az utóbbi folyamat már az Altaj vidékén, a Dzsungáriai medencében és a Talasz-folyó vidékén megindult s jelentős török nyelvű etnikum, esetleg több török törzs is (Emin-čur, Emil-čur stb.[29]) csatlakozott a hunokhoz. Mindenesetre a hunok a rovásírást a Kárpát-medencébe is magukkal hozták s lelettárgyaikon lehet is rovásírásos feliratokat találni.

Történeti szempontból a legjelentősebb a Szeged-Nagyszéksós-i hun fejedelmi lelet rekeszdíszítésű arany szíjvégén látható felirat, amelyre a rovásjeleket a szaszanida vagy a bizánci monogramokat utánzó formában karcolták be (*7. kép*).[30] A felirat világosan olvasható s a rovásjelek jól azonosíthatók. Jobbról balra haladva a következő betűket figyelhetjük meg: *u ^{0}p ^{1}t ^{1}r*. Ennek az írásképnek az értelmezése egyértelműen *Uptar*. Az ezt a nevet viselő hun uralkodó Ruga királynak volt a testvére és társalkodója, aki 430 körül a burgundok ellen vezetett hadjárat során egy mértéktelen lakoma által előidézett infarktus (?) következtében hunyt el. Uptar neve az irodalmi forrásokban két alakban maradt fenn: a név görög alakja *Οὔπταρος* (Sokrates 805c), a latin *Octar* (Iordanes 180).

[26] *E. H. Shafer:* The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics. Berkeley—Los Angeles 1963, 295.

[27] *R. N. Frye* (Shafernél, id. h.) szerint a fergánai ló kínai *shih-fa* elnevezésének ókínai alakja egy szogd (!) **čərθpāδ* „quadruped" szónak az átírása. Ez mind tárgyi, mind nyelvtörténeti szempontból természetesen lehetetlen.

[28] *Harmatta János:* Előszó „Attila és hunjai" 1986 évi kiadásához. XXVI—XXVII.

[29] *Harmatta János:* A hunok eredete. Acta Classica Debr. s. a.

[30] *Bóna István:* i. m. 122, 86. kép.

8. kép. A regölyi arany karperec hun rovásírásos felirata

Minthogy Iordanes forrása Priskos görög történetíró műve volt, nyilvánvaló, hogy a görög alakot kell hitelesnek tekintenünk s módszertani hiba a latin alakot alapul venni.[31] A bizánci *Οὔπταρος* alak egy hun **Uptar* átírása, amely egy gót **Ufta-harji-* alakra megy vissza[32] s így ugyanolyan eredetű, mint a gót *Ὄπταρις* név (Prok. Hist. II 59_{11}), amelynek görög átírása azonban a gót névalak végződését tükrözi. Az *Uptar* nevét viselő szíjvég tehát nyilvánvalóan *Uptar* hun király övét díszítette s így a Szeged-Nagyszéksós-i gazdag hun leletet *Uptar* szimbolikus temetkezésének (kenotáfiumának) és az ott rendezett halotti tor emlékének kell tartanunk.[33]

Mint ismeretes, a régészeti kutatásban hosszú ideig az a felfogás uralkodott, hogy a hunok halottaikat elhamvasztották,[34] azonban P. D. Rau pontos ásatásai világosan tisztázták, hogy hamvasztásos temetkezésekről nem lehet beszélni.[35] Megállapította ugyanis, hogy azokban a máglyaleletekben, amelyeket részben T. M. Minaeva, részben P. S. Rykov és részben saját maga feltártak, emberi csontmaradványokat egyáltalán nem találtak, pedig egyébként az állatcsontok és az íjak csont merevítőlemezei megőrződtek. Eredményeit tömören a következőképpen foglalta össze: „a talaj felületén vagy a kurgán elegyengetett tetején tölgyfa és nyírfa hasábokból és ágakból összeállított máglyát gyújtottak, amelyre tárgyakat — fegyverzetet, lószerszámot és ló részeit, főleg a lábszárból ... és más esetekben bárányhúst helyeztek ... A még égő máglyára nem nagy földhányást hánytak".[36]

Rau megfigyelését az emberi temetkezést nem tartalmazó Alsó-Volga-i kurgánokról, amelyeken azonban a halottnak hozott és máglyán részben elégetett áldozat vagy a halotti tor maradványai mindig megtalálhatók voltak, teljes mértékben igazolták a Kenkol folyó menti hsiung-nu/hun temető ásatásai is. Az ott feltárt kurgánok közül egy-

[31] Ezt a hibát követte el *O. Maenchen—Helfen:* The World of the Huns. Berkeley—Los Angeles—London 1973, 381. Az általa párhuzamként felhozott *Optila ~ Occila* alakpárra való hivatkozás is tévedés, mert az a gyakori *t ~ c* ortográfiai tévesztésen alapszik. Ugyancsak téves nála a balkáni latinban végbement *-kt- > -pt-* hangfejlődésre való hivatkozás, egyrészt mert a Kr. u. 5. század első felében ez a változás még nem mutatható ki, másrészt pedig a bizánciak a hun királyok nevét nem a balkáni helyi romanizált lakosság, hanem közvetlen diplomáciai kapcsolatok révén ismerték meg.

[32] *Harmatta János:* Előszó „Attila és hunjai" 1986 évi kiadásához. XXVII.

[33] Az Uptaros és Optaris nevekről *M. Schönfeld:* Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911, 178, *Gy. Moravcsik:* Byzantinoturcica. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen.[2] Berlin 1958, 237, Harmatta János: i. m. XXX.

[34] Főleg *T. M. Minaeva:* Погребения с сожжением близ г. Покровска. УЗСУ Saratov 1927. 91—123 és P. S. Rykov: Археологические раскопки и разведки в Нижнем Повольжье и уралском крае летом 1925 г. ИК ИИЮВО при СГУ 1 (1926) 89. 134.

[35] *P. D. Rau:* Курганы с кострищами и кострища в курганах Нижнего Повольжья. РАНИОН ИАИ ТСА IV. Moskva 1928. 431—435.

[36] *P. D. Rau:* i. m. 435.

ben szintén nem volt emberi temetkezés, de a máglya áldozat vagy halotti tor maradványai ezen is megtalálhatók voltak. A többi kurgánban voltak emberi temetkezések, de ezek tetején is kb. 3 × 3 m alapterületű máglyát készítettek s ugyanúgy rárakták a halottnak szánt tárgyakat, élelmet, mint a szimbolikus, üresen maradt halomsíroknál.[37] E különös szokás magyarázata bizonyára az, hogy a távoli hadjáratokon elesett hun harcosokat nem tudták hazavinni nemzetségük temetőjébe, de szimbolikus sírhelyet nekik is készítettek és a halotti szertartást azon is elvégezték. A hun királyok közül írásos forrásaink szerint Uptar volt az, aki távol a királyi udvartól halt meg s már eddig is valószínűnek látszott, hogy a Szeged-Nagyszéksós-i lelet az ő szimbolikus sírhelyén végzett halotti szertartás maradványa. Ezt a feltevést most nevének felfedezése övének arany szíjvégén a bizonyosság fokára emeli.[38] A magyarországi hun leletanyag[39] átvizsgálása több hun rovásírásos felirat megfigyelését is lehetővé teszi. Vegyük sorra ezeket a leleteket.

A regölyi arany karperecek egyikének két szembenéző végén első rátekintésre díszítésnek tűnő bevésett minták figyelhetők meg.[40] A feltűnő azonban az, hogy az egyébként szimmetrikusan díszített két karperecvégen ezek a bevésések nem egyformák. A bal oldali részen egy rovásírásos *a* jel alakú bevésés, majd alatta egy rövid egyenes bevésés, amely rovásírásos *s/š*-nek értelmezhető, a jobb oldali részen pedig egy ferde szárú nyomtatott nagy F-re emlékeztető jel, egy rovásírásos *ʾk,* figyelhető meg (*8. kép*). Ha ezek a bevésések valóban rovásjelek, akkor olvasatuk *ä ʾš ʾk,* értelmezésük pedig *ešik* 'kapu' lehet, amelynek asztrológiai jelentése is van: 'kapu, küszöb, amelyen keresztül az istenek és démoni lények járnak, amelyek száma a bolygóknak megfelelően kilenc'.[41] Ha ezt az értelmezést fogadjuk el, akkor a karperec mágikus erejű ékszer volt és érdekes bepillantást enged a hunok hitvilágába. Elképzelhető esetleg az is, hogy ez a felirat is személynév volt: *Ešik* 'Démonok kapuja' s a személyneveknek abba a jelentéstani kategóriájába sorolható, mint *Āēvāstič/Āēvāštič* szogd király neve, amelynek jelentése 'Démoni/Démoni erejű'.

Egy finoman bekarcolt rovásírásos felirat figyelhető meg a gencsapáti hun kori lelet szőrcsipeszének középső részén is.[42] Az utolsó két betű éppen a csipesztest téglalap

[37] *A. N. Bernštam:* i. m. 6, 13 skk.

[38] *Bóna István:* i. m. 180 Rugára vagy Attilára gondolt, *Kiss Attila:* Die Herrscher des Karpatenbeckens i m 5./6. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Anzeiger des germanischen Nationalmuseums. 1987, 66 nyitva hagyja ezt a kérdést.

[39] Amelyet most Bóna István: i. m. kitűnő minőségű képanyaga tesz lehetővé.

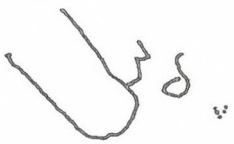
[40] *Bóna István:* i. m. 18, 14. kép.

[41] DTS 185. A kilenc isten vagy démon képzete és neve az ótörökben részben iráni, részben óind eredetű: 1) *Yek* < a szanszkrit *Yakṣa* 'helyi istenség, démon' prákrit **Yakka* fejleményének átvétele, 2) *ičkäk* 'vámpír' < a szanszkrit *bhūta* 'kobold, kísértet' török fordítása, 3) *Basaman* < szanszkrit *Vaiśravaṇa* 'a *Yakṣa* -démonok vezére és az északi vidékek védelmezője' prákrit fejleményének saka közvetítéssel való átvétele, 4) *magišvari* < szanszkrit *Maheśvara* 'Śiva' átvétele, 5) *Äzrua täŋri* < az iráni *Zurvān* 'Időistenség' nevének átvétele, 6) *Vinayaki* < szanszkrit *Vināyaka* 'Gaṇeśa' isten mellékneve, 7) *Erklig qan* < szanszkrit *Yama* 'a halál istene' török megfelelője, 8) *Alp Süŋüš* 'Hős harcos' (a démonok egy fajtájának neve) ~ szanszkrit megfelelője *Vyāghra* 'Tigris', 9) *Uz täŋri* (az ügyesség, művészet istensége) ~ szanszkrit megfelelője *Lakṣmī* 'a szépség és szerencse istennője).

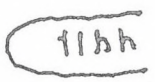
[42] *Bóna István:* i. m. 105, 75/3. kép.

9. kép. A gencsapáti szőrcsipesz hun rovásírásos felirata

10. kép. A Mozs-Palánkon talált madárfejes bronzcsat hun rovásírásos felirata

11. kép. A Sály-Latorvárról származó madárfejes bronzcsat hun rovásírásos felirata

alakú benyomott részére esik. A szőrcsipesz szélesebb fele felől kezdve jobbról balra a következő rovásjeleket vehetjük ki: *ˈn ⁰nč ⁰η ⁰č ˈb* (*9. kép*). Ezt az olvasatot a következőképpen értelmezhetjük: *ïnanč oη čab*. Jelentése: „A megbízhatóság az igazi dicsőség!". A szőrcsipeszre tehát egy mondást karcoltak rá.

A Mozs-Palánkon talált madárfejes bronzcsaton[43] is látható egy rövid rovásírásos felirat (*10. kép*), amely a csat nyelvének jobb oldalán helyezkedik el. Kezdődik egy élesen szembetűnő *ˈb*-vel, majd ettől balra egy elég jól látható *⁰nč* figyelhető meg. Lehetséges, hogy a *ˈb* előtt is volt még egy betű, amelynek azonban csak alsó végéből maradt meg valami. Ha valóban betűmaradvány az, ami kivehető, akkor leginkább egy *a* alsó vége lehet. Így az egész felirat olvasata *(a) ˈb ⁰nč* lehetne, amelyet az ótörök *Abïnč* „Élvezet, Öröm" személynév írásképének tekinthetünk.

A Sály-Latorvárról származó madárfejes bronzcsat[44] tüskéjén látható bevésések vagy karcolások is egy rovásírásos felirat benyomását keltik, amely a madárcsőr felől jobbról balra olvasva a következő jelekből állónak látszik (*11. kép*): *²t ² t ²s/š ⁰η*. Ha tényleg felirattal van dolgunk s nem véletlen karcolásokkal vagy sérülésekkel, akkor ez az olvasat *Tütüšüη*-nek értelmezhető s ez a *Tütüš* személynév birtokos esete: „Tütüšé". A csat ívén a tüskétől jobbra és balra is láthatók bekarcolások vagy sérülések, amelyek rovásjelekre emlékeztetnek, de ezek írás voltát csak az eredeti megvizsgálása alapján lehetne eldönteni.

A kistokaji ezüstcsat[45] lemezének jobb felső sarkában is látszik három elmosódott betű (*12. kép*), jobbról balra olvasva *ˈn ⁰nc u*. Ez az ótörök *Ïnanču* személynévnek értelmezhető.

[43] *Bóna István:* i. m. 110, 77/1. kép.
[44] *Bóna István:* i. m. 112, 77/3. kép.
[45] *Bóna István:* i. m. 51, 40/1. kép.

12. kép. A kistokaji ezüstcsat hun rovásírásos felirata

13. kép. A Pécs-Basahalomról származó fibula hun rovásírásos felirata

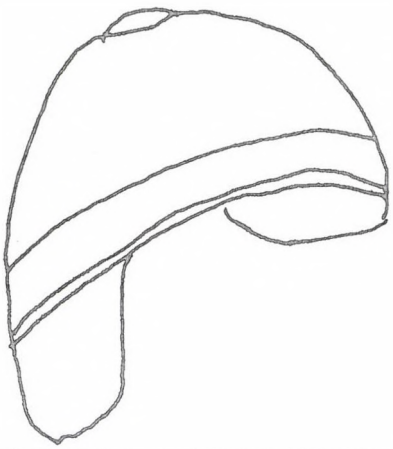

14. kép. A Champagne-i hun bronzsisak rovásírásos felirata

A Pécs-Basahalomról származó keleti eredetű fibulapár[46] egyikén (a bal oldalin) a keskeny részén a szegecs alatti felületen négy függőlegesen bekarcolt rovásjel figyelhető meg (*13. kép*), zárójelben a nehezebben kivehetők: *(ʔy) ⁰nč ¹t (⁰ŋ)*. Ez az íráskép szemmel láthatólag egy két szóból álló kifejezést foglal magába, amely *yinčü taŋ*-nak értelmezhető. Ennek jelentése azonban többféle lehet: „Gyöngy-Hajnalfény", „Gyöngy-Csoda" mint nevek, sőt a *yinčü* szó, amely egyébként kínai eredetű, 'fiatal rabnő'-t, 'ágyas'-t is jelenthet. Bármelyik jelentéskombinációt részesítsük is előnyben, az kétségtelen, hogy női névvel van dolgunk.

Végül egy Nyugat-Európában talált hun (?) rovásírásos feliratról (*14. kép*). Néhány évtizede (1966. április 5-i keltezéssel) levelet kaptam E. Salintől, a kiváló archeológustól, a Francia Akadémia tagjától, amelynek szövegéből idézem a következőket: „ ... je me permets de vous demander votre sentiment sur le casque de bronze moulé dont vous

[46] *Bóna István:* i. m. 140, 98. kép.

15. kép. Kusán harcos szobrának sisakja Xalčayanból

trouverez ci-joint les photographies. Ce casque a été trouvé en France, en Champagne entre Châlons s/Marne et Arcis s/Aube. Je me demande s'il appartient aux Huns (invasion d'Attila en 451). Mais dans ma documentation, pourtant assez abondante, je ne trouve rien de précis sur les casques huns, ni sur les casques chinois du début de notre ère dont les casques huns pourraient dériver." Akkoriban én sem ismertem keleti párhuzamát a „catalaunumi" csata körzetében talált sisaknak, de azóta Xalčayanban Pugačenkova ásatásain előkerült egy olyan kusán harcos fejszobra vagy szobrának feje,[47] akinek sisakja (*15. kép*) lényeges szerkezeti elemeit (homlokvédő lemez, a sisak alsó részét erősítő körpánt) tekintve megegyezett a Champagne-i lelettel.

Alaposabban megvizsgálva a sisakról küldött fényképeket, a sisak bal oldalán bekarcolt rovásjeleket lehetett megfigyelni, amelyek egy része biztonsággal azonosítható volt. A felirat következőképpen olvasható: *i* ^{2}*d i* ^{1}*n* ^{0}*nč* ^{1}*b* ^{1}*y* ^{1}*n*. Ennek értelmezése *Idi Ïnanč Bayan* lehet, amelyet a tulajdonos nevének és címének tarthatunk. Az *idi* szó lehet a névnek része (vö. pl. *Idi Qurt*) vagy közös főnévként 'tulajdonos"-nak is értelmezhető. Utóbbi esetben a felirat értelmezése „Tulajdonos: *Ïnanč Bayan*" lehetne. A név magas rangot jelölő méltóságnevekből áll, ez arra mutat, hogy egy hun főember sisakja lehetett.

Mint látható, az ismertetett hsiung-nu/hun rovásírásos feliratok arról tanúskodnak, hogy a „keleti türk" rovásírás kialakulásának kezdete az ázsiai Hsiung-nu Birodalom korába nyúlnak vissza. Egy arameus eredetű ábécé átvételének, illetve alapulvételének a

[47] *G. A. Pugachenkova:* Kushan art. History of Civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of Sedentary and nomadic civilizations: 700 B. C. to A. D. 250. Editor János Harmatta. UNESCO Paris 1994, 344, Fig. 15.

lehetősége már akkor megvolt, mert egyrészt a yüeh-chih-k már a Kr. e. 3. századtól kezdve fejlett arameus (a kharoṣṭhī írás közvetítésével hozzájuk eljutott) írásbeliséggel rendelkeztek,[48] másrészt az Ivolga folyó melletti hsiung-nu településen már szogd feliratos lelettárgy is került elő. Hogy ez a hsiung-nu rovásírásos ábécé milyen fejlődési fokot ért el a veláris-palatális fonológiai oppozíció kifejezésében, arról majd csak akkor lehet világos képet alkotni, ha az összes mongóliai hsiung-nu rovásírásos emlékek közlésre kerülnek és még újabbakat is sikerül a régészeti kutatásnak feltárni.

Mindenesetre a hsiung-nu/hun rovásírás terjedése nyugat felé párhuzamos volt a hsiung-nu-k nyugatra húzódásával az Altaj vidékén és a Dzsungáriai medencén keresztül először Közép-Ázsiába, ahol a Balhas-tó vidékén etnikai összetételük török törzsek csatlakozásával erősen átalakult,[49] bár e folyamat már az Altaj vidékén megkezdődött a „kőharcos" sírok egyikében talált török nyelvű felirat tanúbizonysága szerint s a Kenkol folyó vidékén is eddig csak török nyelvű rovásírásos hsiung-nu feliratok kerültek elő. Valószínűnek látszik, hogy a hsiung-nu törzsszövetségben megalakulásától kezdve voltak török etnikai elemek, mégha a vezértörzsek valamilyen kelet-iráni nyelvet beszéltek is.

Hogy az Európában megjelenő hsiung-nu/hun törzsek között iráni etnikai elemek is maradtak, azt a kaukázusi hunok névanyaga[50] és a Zelenokumszknál talált hun rovásírásos felirat is bizonyítja. De a tovább nyugatra vonult és a Kárpát-medencébe betelepült hunok rovásírásos feliratai Uptaré kivételével mind török nyelvűek, ami egyrészt arra mutat, hogy a török etnikai elem súlya megnőtt a hunok etnikai összetételében, másrészt, hogy a hsiung-nu rovásírás adaptálása a török nyelv írására erősen előrehaladt már vagy talán már be is fejeződött. A megismert feliratokból jelenleg a „keleti türk" rovásírásos ábécé 21 jelét ismerjük: *a/ä, e, i, u, ¹b, ²b, ²d, ²g, ¹y, ²y, oq, ¹l, ¹n, ⁰ŋ, ⁰p, ¹r, s/š, ⁰č, ⁰nč, ¹t, ²t.* Ezeket Ishjamts anyagából még a *¹γ, ²l, ²r,* jelekkel egészíthetjük ki.

Mindenesetre annyit biztosan meg lehet állapítani, hogy a hunok ismerték a rovásírást és azt a Kárpát-medencében széleskörűen használták, bizonyára a királyi udvarban is. Ennyiben Fr. Altheim logikus következtetése kétségtelenül beigazolódott. Ezért is szól emlékének e tanulmány ajánlása. Többi következtetését, amelyek forrásanyagra nem támaszkodhattak, az új adatok nem igazolták. Kétségtelen, hogy a hun rovásírás a „keleti türk" rovásírással volt azonos, illetve annak lehetett az előzménye, de belőle a „kelet-európai" rovásírás nem vezethető le.

De igazolták az új leletek Róna-Tas András elméletét is, amelyek szerint a „keleti türk" rovásírás hosszabb múltra és fejlődésre tekint vissza és a második türk kaganátus és az uyγur kaganátus kagáni *Res Gestae*-i semmi esetre sem lehetnek első emlékei, hanem a második türk kaganátus már a kialakult, „kész", „keleti türk" rovásírást vette át. Hogy egy írást mikor használnak fel királyi *Res Gestae*-k írására, az nem írástörténeti, hanem elsősorban történeti és társadalmi tényezők függvénye.

[48] *J. Harmatta:* Languages and Literature in the Kushan Empire. Az előző jegyzetben idézett műben. 417—421.

[49] L. fentebb a 29. jegyzetet.

[50] L. fentebb a 28. jegyzetet.

HANGÉRTÉK	HSIUNG-NU	HUN	O-I	VASIL'EV
a				1/2
e				2/4
i				3/1
u				4/2—3
^{1}b				5/1—2
^{2}b				7/2
č				36/1
^{1}d				8/1
^{2}d				9/1
^{2}g				11/2
^{1}y				12/1
^{2}y				13/6
^{2}k				16/2, 6
oq				17/1
^{1}l				20/1
^{1}n				24/1
^{0}ŋ				26/1, 27/1, 7
^{0}nč				28/4, 1, 2
^{0}p				29/1
^{1}r				30/1, 9, 11
s/š				32/1, 33/1
^{1}t				34/1, 6
^{2}t				35/12

16. kép. A hsiung-nu és hun rovásírásos feliratok rovásjeleinek táblázata. Jelmagyarázat: O—J = orkhon-jeniszeji rovásírás, Vasil'ev = Корпус тюркских руническех памятников бассейна Енисея. Leningrad 1983, 7. lapon közölt rovásjel-táblázatának sorszámai

A hun rovásírás emlékei tehát nem oldják meg a „kelet-európai" rovásírás eredetének, fejlődésének és megfejtésének kérdését. Ehhez még újabb leletekre és további kutatásokra van szükség.

TORU SENGA

MEGJEGYZÉSEK A KIMEKEK TÖRZSSZÖVETSÉGÉNEK KIALAKULÁSÁHOZ

A kimekekről leggyakrabban s legtöbbet a mohamedán források tesznek említést. Főleg ezeknek elemzése és értelmezése alapján B. Je. Kumekov tudtunkkal elsőként tett közzé a kimekek történetéről szóló monográfiát 1972-ben. Szerinte a kimekek (nála kimakok) az Altajtól északra az Irtis mentén helyezkedtek el a 7. század közepe táján, és miután 656-ban[1] a Nyugati Türk kaganátus szétesett, amelynek tagjai voltak a kimekek is, keletkezhetett a kimekek törzsszövetség magja. A kimekek a 8. század második felében és a 9. század elején két irányba vándoroltak: az egyik csoport dél vagy délnyugat felé a Tarbagataj és a Nyugat-Altaj vidékére vonult, majd a 9. század elején az Északkeleti Hétfolyóköz területeit is elfoglalta, a másik csoport pedig — a kipcsakok — szintén a 8. század második felében indult nyugatra vagy északnyugatra a Déli-Urál felé. Így Kumekov szerint a 9. század közepe táján a kimekek szállásterülete nyugaton a Dél-Urál délkeleti részétől az Aral-tó menti sztyeppéig, délen a Közép-Kazahsztantól a Balhas-tó menti északi területekig, keleten a Nyugat-Altajtól a Kulunda-alföldig, északon pedig az erdős sztyeppe zónáig terjedt. Kumekov hozzáteszi, hogy a kimekek ezen területeket nem mindenütt lakták, és legsűrűbben az Középső-Irtis vidékén és a Hétfolyóköz északkeleti részén helyezkedtek el.

Kumekov csak érintőlegesen szól a kimekek korai szállásterületéről, amelyről a mohamedán források alig tájékoztatnak, és Ju. A. Zuev, főleg kínai kútfők elemzésén alapuló kutatásaira[2] támaszkodva írja, hogy a kimekek a 7. század közepén az Altajtól északra az Irtis folyó mentén helyezkedtek el.

Az alábbiakban a kimekek történetének csupán e korai szakaszára szándékozunk sort keríteni, amelyről véleményünk eltér Kumekovétól.

Először egy a kérdés kiindulópontjául szolgáló forrásadatról kell szólnunk, amely egy kínai enciklopédikus munkában, a 801-ben készült *T'ung-tien*-ben található. Az

[1] *B. Je. Kumekov:* Gosudarstvo kimakov IX—XI vv. po arabskim istočnikam. Alma-Ata 1972, 53—58, 113—114. Vö. a 21a. jegyz.

[2] *Ju. A. Zuev:* Iz drevnetjurkskoj etnonimiki po kitajskim istočnikam *(boma, guj, jan'mo)*. Trudy Instituta Istorii, Archeologii i Etnografii im. Č. Č. Valichanova Akademii Nauk Kazachskoj SSR. 15 (1962) 103—122.

alábbi fordítást az 1988-ban Pekingben napvilágott látott modern kritikai szövegkiadása alapján közöljük.

„A *Yen-mo-nien*-ek

A tarka lovak országától (*Po-ma-kuo*-tól) délre harmincnapi járásra vannak a türgisek, húsznapi járásra a *Yen-mo-nien-tu-lu-chüeh-ch'i-chin* törzs *(pu-lao)* lakik, északra pedig nyolcnapi járásra van a *K'o-shih-tan* törzs. A tarkalovúaknál és a Jen-mo-knál nincsenek marhák, juhok és különféle háziállatok. Házassági szokásaik azonosak a türkökével. Földjükön sok fenyő- és nyírfa van. Minden évben adóként coboly-, vidra-, szürke (*k'ing* = kék) és fehéregér (? *shu*) prémet ajándékoznak főnökeinek". (200. fej. 5494)[3]

Ezen híradással kapcsolatban nem hagyhatjuk említés nélkül azt, hogy a kínaiak 630 táján a Keleti Türk kaganátust megdöntötték, és kb. fél évszázadon át fennhatóságuk alatt tartották Mongóliát, mígnem a türköknek a 680-as években sikerült magukat újra függetleníteniük, így e fél évszázad alatt az adott geopolitikai helyzetnek köszönhetően a kínaiak birtokába juthattak olyan információk, amelyek messze északi s északnyugati népekkel kapcsolatosak. A fenti híradás is bizonyára ezeknek egy része, és többnyire a kínai fővárosban járt idegen küldöttségektől származhat. A közölt tudósításnál pár sorral előbb ugyanis arról is esik szó, hogy a tarkalovúak követeket küldtek a kínai udvarba a *Ta-I'ang yung-hui* (650—655) éveiben.

A modern szakirodalomban elsőként talán Louis Hambis foglalkozott a fenti szövegrészlettel, és ugyan rövid, de becses megjegyzést fűzött hozzá. Bár nem jegyzi meg, hogy a *T'ung-tien* milyen kiadását használta fel, valószínű, hogy azt, amely az ún. *Shih-t'ung* sorozathoz tartozik, s így kicsit eltér a modern kritikai kiadás alapján készült fenti fordításunktól. Számunkra a fenti híradásban a legérdekesebb s legértékesebb részt a nyolc írásjegycsoport, *Yen-mo-nien-tu-liu-chüeh-chi-chin* alkotja, amelyet ugyanakkor a legnehezebb értelmezni. Hambis rámutatott arra, hogy a nyolc írásjegy közül az utolsó három *chüeh-ch'i-chin kül erkin*-nek, vagyis a törzsfő címének felel meg.[4] Ezzel nagyjából egyetértünk, mégpedig azzal a megjegyzéssel, hogy a három kínai írásjegyben inkább a *köl irkin* átírását látjuk.[5] Ami a *tu-liu*-t illeti, Hambis azt írja, hogy ez a nyugati türkök öt törzsének neve, amelyet *Tu-lu*-nak vagy *Tu-liu*-nak írnak át, de egyik törzs sem rendelkezik olyan névvel, amelyre a *Yen-mo-nien* visszavezethető. Hambis, aki szerint a **Yämäknäm* (> *Yen-mo-nien*) szó valószínűtlen törökül, az írásjegyek más tagolását kísérelvén a *nien*-t elválasztja a *Yen-mo*-tól és hozzácsatolja a *tu-liu*-hoz, és ebből a következő értelmezésre következtetett: „la tribu du *Näm-türlüg *kül-erkin* des *Yämäk". Feltételesen megjegyzi, hogy a nyugati vonulásuk előtti jemekekre való utalással van dolgunk, s

[3] E szöveghelyet is magában foglaló hosszabb szövegrészlet olvasható a következő cikkben. *Senga T.:* A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekről. in: A honfoglaláskor írott forrásai. Főszerk. Györffy György. Bp. 1996, 36—37.

[4] *Louis Hambis:* Käštim et Ges-dum. Journal Asiatique 246 (1958) 316—318.

[5] *Louis Bazin:* Les Turcs. Des mots, des hommes. Budapest 1994, 187—192.

a *Yämäk* pedig a *Yimäk* korábbi kiejtése. A *K'o-shih-tan*-nal kapcsolatban pedig az a véleménye, hogy a *Käštim*-ek legrégebbi említéséről van szó.[6] Hambis tovább nem foglalkozott a jemekek és a kestimek földrajzi és történeti kérdésével.

Ju. A. Zuev néhány év múlva megjelent úttörő és kevésbé ismert tanulmányában, amelyre Kumekov támaszkodott a kimekek korai szállásterületének leírásakor, részletesebb vizsgálat tárgyává tette a kínai szövegrészletet az ún. *Chiu-t'ung* sorozatban megjelent *T'ung-tien* kiadása alapján. A mienktől lényegesen eltér Zuev fordítása, amelyben pl. az „észak" szó nem szerepel, mely irányban lenne a *K'o-shih-tan* törzs nyolcnapi járásra, holott a rendelkezésünkre álló *Shih-t'ung* sorozatban megjelent szövegben (200. fej. 1085) is szerepel e szó. Úgy értelmezi a tudósítást földrajzi tekintetben, hogy a *yen-mo*-khoz a türgisek földjén keresztül lehet eljutni, és úgy véli, hogy a megadott útvonal nem szolgál útmutatásul a földrajzi viszonyok meghatározásához. A kérdéses nyolc kínai írásjegy csoportjára, amelyből az első kettőt, a *Yen-mo*-t, Hambist követve jemeknek rekonstruálta, a következő értelmezést adta: „kjul-irkin [«ajmak»] jemekskich [po prinadležnosti] nem-tuglukov [po naimenovaniju]". Szerinte tehát a *kül-irkin* egy terület megjelölésére szolgál, és a jemekek néhány törzs szövetsége. Zuev így a nem-tuglukot *(Näm-tuglug, Näm-tuγlug)* törzsnévnek tekinti, és úgy véli, hogy ezen törzs az Altajtól északra levő területen a 7. század közepén a kínaiak vezette hadjárat során bukkan fel.[7] Nincs szándékunk Zuev hipotéziseinek egészét górcső alá venni, hanem csupán az annak kiindulópontjául szolgáló néhány forrás elemzésére, valamint a kérdéses nyolc kínai írásjegy csoportjával kapcsolatos értelmezésére szorítkozunk. Itt mellesleg megemlítjük Czeglédy Károly nézetét, aki a Kumekov monográfiájáról írt ismertetésében többnyire a nyolc kínai írásjegy-csoport értelmezésén fáradozik, amelyet Zuevhez hasonlóan egy terület megjelölésének tekint: „the land of the Yimäk dignitary *Yimäk nien tu-lu kül irkin*". Szerinte a *nien tu-lu (*Nʑäm tuγlug)* jelentése pedig „az, akinek nyolc zászlója van", amely így a naimanokkal (naiman = nyolc mongolul) hozható kapcsolatba.[8]

Most először a nyolc kínai írásjegy-csoport kérdésének szentelünk figyelmet. A szóvégi *nien* nélküli *yen-mo* alakot, amely a fentebb közölt szövegben egyszer fordul elő, a modern kritikai kiadás szöveggondozói azért szerepeltetik, mert a *T'ung-tien* ránk maradt néhány kéziratában s kiadásában, és még a rokon szövegrészletet tartalmazó *T'ai-p'ing-huan-yü-chi*-ben (200. fej. 686) is a kérdéses helyen a *Yen-mo* névalak áll a *Yen-mo-nien* helyett, amely a többi szövegvariánsban előfordul. A *Yen-mo-nien* a szakasz címeként szerepel, amit a hosszú (nyolc írásjegyű) elnevezés rossz tagolása következményének tekintünk, és az szerintünk is *Yen-mo*-ra javítandó. Tehát a *Yen-mo-nien-tu-lu-chüeh-ch'i-chin pu-lao*-t a következőképpen tagoljuk: *Yen-mo Nien-tu-lu Chüeh-ch'i-chin* törzse, vagyis *Yämäk Nam/Näm-tuγlu γ/tuγlï γ Köl-irkin* törzse.[9] Bár a név középső

[6] *Hambis* a 4. jegyzetben i. m. 318.

[7] *Zuev* a 2. jegyzetben i. m. 117—119.

[8] *K. Czeglédy:* B. E. Kumekov, Gosudarstvo kimakov IX—XI vv. po arabskim istočnikam. Acta Orientalia A. S. H. 30 (1976) 260—261.

[9] A türkök eredetéről szóló legenda egy variánsában, amely a kínai kútfőkben olvasható, szerepel *Na-tu-liu (šad)* személynév a türkök ősatyjaként. Bizonyára e név a mi *Nien-tu-lu*-nkkal azonos török elnevezés

részének rekonstrukciója bizonytalan, úgy véljük, hogy tulajdonképpen egy személynévvel van dolgunk. A régi törökségben a személynevek felépítése gyakran sorrendben a következőkből állt: a csoport (törzs) neve, a viselő jellemét leíró név és végül méltóságnév. Például *Tatar apa Tegin, Tölis Tänglig Totoq* stb.[10] A kínai forrásokban is gyakran találkozunk olyan sorokkal, amelyek hasonló felépítésű török neveket viszonylag hűen tükröznek. Most példaként elegendő csupán *Ko-lo-lu huo-tz'ŭ hsieh-li-fa*-ra, azaz *Qarlug huo-tz'ŭ* (?) *iltäbär*-re és *Ch'u-yüeh yü-chih ch'i-chin*-re, azaz *Čigil yü-chih* (?) *irkin*-re utalnunk, akiket a kínaiak nyugati türkök elleni hadjáratai során *Ch'eng chich-chieh* szétvert 656-ban a *Yü-mo* völgyben.[11] Ezeknek fényében a *yen-mo (yämäk)* nevet viselő törzs létezéséhez nem fér kétség.

A nevezetes 657-es kínai hadjáratról, amely a Nyugati Türk kaganátus bukásához vezetett, a két *T'ang-shu* ad hírt összesen négy helyen egymásnak ellentmondóan. Az egyik szöveghely (111. fej. l. alább) — Zuev értelmezése szerint — a következőkről tudósít: *Su Ting-fang* a *Chin-shan*-tól (Altajtól) északra ment és szétverte a *Ch-'u-muk-'un* törzset. *Nên-tu-lu irkin* népével behódolt. *Su Ting-fang* ezután a *Yeh-tieh*-től (Irtistől) nyugatra indult. Zuev, aki a rávonatkozó más kínai tudósításokra is hivatkozik, a *Nên-tu-lu*-t, amely helyett azonban a valóságban a *Hsin T'ang-shu* kérdéses szövegében a *Lan-tu-lu* névalak áll, a *T'ung-tien*-ben említett *Nien-tu-lu*-val azonosítja mind a kettőt törzsnévnek tartva. Abból az értelmezéséből, hogy *Su-Ting-fang* serege az Altajtól északra vonult, Zuev arra következtetett, hogy a hadiesemény színtere nem az Altajtól nyugatra, ahol a karlukok helyezkedtek el, hanem északra volt, és ezután a kínai hadsereg az Irtis folyótól nyugatra vette útját.[12] Számunkra fontos a *Su Ting-fang* vezette sereg útvonalának első szakasza, melynek során *Nên-tu-lu (Lan-tu-lu)* behódolt. A négy tudósítás négyféleképpen adja elő az útvonalat:

[1] a *Chin-shan* → *Nên-tu-lu* behódolása → átkelés a *Yeh-tieh* folyón → a *ch'u-mu-k'un* törzs szétverése.
(*Hsin T'ang-shu* 215/B. fej. 6062)[13]

---

kínai átírása. Vö. Zuev a 2. jegyzetben i. m. 118. L. még *Matsuda Hisao:* Kodai Tenzan no rekishi-chirigaku teki kenkyu (= The Geo-historical Studies on the Ancient T'ien-shan Region). Tokió 1970, 248—260. (Kínai fordítása 1987-ben jelent meg Pekingben.); *Denis Sinor:* The Legendary Origin of the Turks. in: Folklorica: Festschrift for Felix J. Oinas. Bloomington 1982, 223—257.

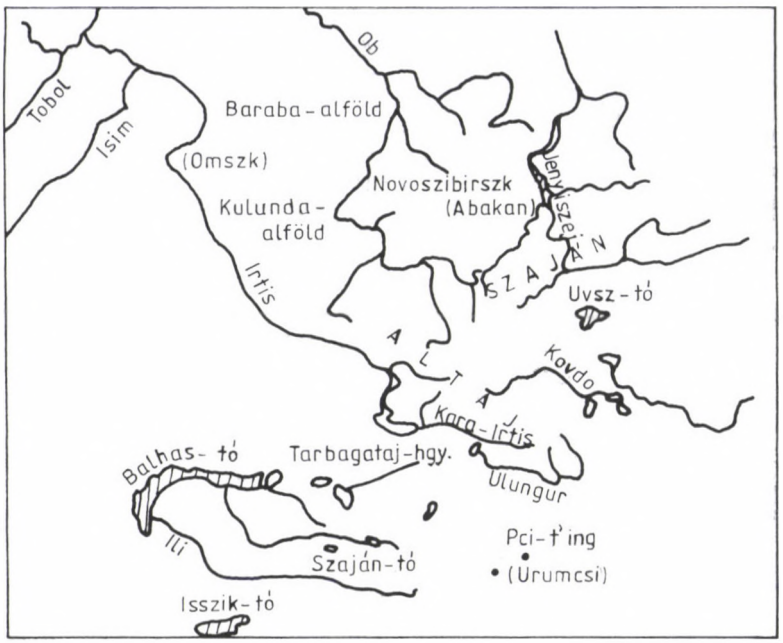
A kínai írásjegyek korabeli kiejtéseinek rekonstrukciójában a következő munkákra támaszkodunk: *Bernhard Karlgren:* Grammata Serica Recensa. Stockholm 1957 (Reprint: 1987); *Tōdō Akiyasu:* Gakken Kanwa dai jiten. Tokió 1978; *Edwin G. Pulleyblank:* Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin. Vancouver 1991. *Yen-mo: iäm > yen + mâk > mo* (Karlgren, 609n, 802p. L. még Todo, 282, 769; Pulleyblank, 218, 57).

[10] *H. W. Bailey:* The Staël-Holstein Miscellany. Asia Major 2 (1951) 16.

[11] *Chiu T'ang-shu* 4. fej. 76; *Édouard Chavannes:* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux. Párizs s. a. (Reprint: Tajpej 1969), 36. L. még *Ts'ê-fu-yüan-kuei,* 986. fej. 11576.

[12] Vö. *Zuev* a 2. jegyzetben i. m. 119.

[13] Vö. *Chavannes* a 11. jegyzetben i. m. 64.

[2] a *Chin-shan* → a *Ch'u-mu-k'un* törzs szétverése → *Lan-tu-lu* behódolása → átkelés a *Yeh-tieh* folyón.
(*Hsin T'ang-shu* 111. fej. 4137—4138)

[3] a *Chin-shan* → a *Ch'u-mu-k'un* törzs szétverése → *Lan-tu-lu* behódolása → a türgisek elleni hadjárat.
(*Chiu T'ang-shu* 83. fej. 2778; *Tzu-chih-t'ung-chien* 200. fej. 6305.)[14]

[4] átkelés a *Yeh-tieh* folyón nyugat felé. (*Chiu T'ang-shu* 194/B. fej. 5187)[15]

Matsuda Hisao, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a két *T'ang-shu* szerkesztői a hadieseménnyel kapcsolatos különböző forrásadatokat kritikátlanul összekötötték, tüzetes vizsgálat alá vette a két *T'ang-shu* híradásait. Mindenekelőtt a következő körülményeket vette figyelembe: a *Ch'u-mu-k'un*-ok a Tarbagataj-hegységtől délre, az Emil folyó vidékén helyezkedtek el; a *Chin-shan* (Arany hegy) elnevezés nem más, mint a türk feliratokban előforduló *Altun yiš* kínai fordítása, és az Altaj-hegységnek különösen azon részére vonatkozik, ahol a Kobdo vidéke és a Kara-Irtis és az Ulungur folyók forrásvidéke található; A *Yeh-tieh* folyónév a Köl tegin feliratában előforduló *Ärtis (ögüz)* kínai

[14] Vö. *Chavannes* a 11. jegyzetben i. m. 65. 4. jegyz.; A. G. *Maljavkin:* Tanskie chroniki o gosudarstvach Central'noj Azii. Novoszibirszk 1989, 39. Ld. még *Tzu-chih-t'ung-chien* 200. fej. 6305.

[15] Vö. *Chavannes* a 11. jegyzetben i. m. 36.

átírása, és a mai Kara Irtisre vonatkozik.[16] Matsuda ezután megjegyzi, hogy a [2]-ben említett útvonal földrajzilag értelmetlen, hiszen keletről nyugat felé haladva az Altaj *(Chin-shan)* után nem a *Ch'u-mo-k'un*-ok földje, hanem előbb az Irtis *(Yeh-tieh)* folyó következik. A [3]-as híradásból hiányzik a *Yeh-tieh* folyó átkelésének említése, a lerövidítettnek tűnő [4]-esből pedig többek között a *Ch'u-mo-k'un*-ok leverésének leírása hiányzik.[17] Matsuda külön nem szól, hogy *Nên (Lan)-tu-lu* behódolása megelőzte-e a *Ch'u-mu-k'un*-ok szétverését, ahogy az [1]-ben van leírva, vagy fordított sorrendben történt-e, ahogy a [2]-esben van megemlítve. Újabban Naito Midori, aki hivatkozva Matsuda művére természetesnek veszi, hogy *Nên (Lan)-tu-lu* a *Ch'u-mo-k'un*-ok irkinje, azt gondolja, hogy *Ho-lu* kagán küldte ezt az irkint a *Chin-shan* felé, aki azonban nem bocsátkozva harcba behódolt *Su Ting-fang* seregének.[18]

Az előadottakból azonban látható, hogy az [1]-es, vagyis a *Hsin T'ang-shu* (215. B fej. 6062) adja a hadjárat itineráriumának kérdéses szakaszára vonatkozólag a legvalószínűbb leírást a négy híradás közül. Itt ezért lefordítjuk annak szóból forgó részét:

„*(Su Ting-fang)* a *Chin-shan*-i útnál szétválva elindult. *Nên-tu-lu* irkin stb. több mint tízezer sátorral jött s behódolt. *(Su) Ting-fang* kitűnő lovassággal a *Yeh-tieh* folyótól nyugatra érkezvén megtámadta s szétverte a *Ch'u-mo-k'un*-okat."

A probléma most számunkra a „*Chin-shan*-i útnál szétválva elindult" *(„fên ch'u Chin-shan tao")* kifejezésben van. A cselekvésnek alanya Édouard Chavannes egyébként helyes fordítása szerint nem *Su Ting-fang*,[19] akit mi viszont a fenti tolmácsolásunkban az alanyként tettünk a zárójelbe, aminek okáról szintén szólunk az alábbiakban. A [2]-es és [3]-as híradás szerint „Északról a *Chin-shan* Felől" *(„ch'u Chin-shan pei")* indult a hadsereg, és megtámadta a *Ch'u-mu-k'un*-okat. Zuev — amint láttuk — a [3]-ast úgy értelmezte, hogy a kínai hadsereg az Altajtól északra vonult. Matsuda a *Ts'ê-fu-yüan-kuei* 973. és 986. fejezetében (11432., 11576. old.), valamint a *Chiu T'ang-shu* 194/B fejezetében találta meg az ellentmondásos híradások helyes értelmezéséhez vezető más tudósításokat, amelyekből kiderül, hogy a *Ho-lu* kagán elleni hadjáratban a kínai seregek két irányból indultak el, az egyik, amelyet *Su Ting-fang* vezetett, az Altaj-hegységen át haladt, a másik pedig a *Shih-chou*-n (Turfan) át vette útját nyugat felé *(Ts'ê-fu-yüan-kuei* 973. fej. 11432: *„fên ch'u Shih-chou Chin-shan liang tao")*. A *Chiu-Z'ang-shu*-ban (194/B. fej. 5188) világosan le van írva, hogy *Su Ting-fang* serege az „északi úton *(pei-lu)*", a másik pedig a „déli úton *(nan-tao)*" indult hadjáratra.[20] Tehát Matsuda szerint arról van szó, hogy a hadseregek a *Chin-shan*-i és a *Shih-chou*-i úton külön-külön indultak a nyugati türkök ellen, amit a *Hsin T'ang-shu* szerkesztői figyelmetlenül lefaragtak.[21] Eb-

16 *Matsuda* a 9. jegyzetben i. m. 250, 343—344. L. még Maljavkin a 14. jegyzetben i. m. 166.
17 *Matsuda* a 9. jegyzetben i. m. 344.
18 *Naitō Midori:* Nishi Tokketsu shi no kenkyū (= History of the Western Turks). Tokió 1988, 246, 251.
19 *Chavannes* a 11. jegyzetben i. m. 64.
20 L. még *Chavannes* a 11. jegyzetben i. m. 40.
21 *Matsuda* a 9. jegyzetben i. m. 345.

ből kétségtelenül kiderül, hogy *Su Ting-fang* serege nem vonult az Altajtól északra, és nem északról az Altaj felől indult. Különben is az ilyen útvonalú hadjárat a *Ch'u-mu-k'un*-ok ellen nehezen képzelhető el, ha nem tételezzük fel, — mint ahogy Zuev tette —, hogy ők az Altajtól északra helyezkedtek el, sőt a hadi céltól messze elkanyarodna az útvonal. Bizonyos, hogy *Su Ting-fang* serege az ún. északi úton vonult nyugat felé átkelve az Altaj-hegységen.

Ha többé-kevésbé hitelt érdemel az [1]-es híradás, akkor *Nên (Lan)-tu-lu* irkin valahol az Altaj-hegység és a Kara Irtis folyó vidéke között volt, sőt nem a *Lan-tu-lu* névalakot, hanem a *Nên-tu-lu*-t tekinthetjük helyes formának, és *Nên-tu-lu*-t nem kell feltétlenül a *Ch'u-mu-k'un* törzs irkinjének tekinteni. A [2]-es híradás ugyan közli, hogy *Lan-tu-lu* a *Ch'u-mu-k'un* törzs irkinje, de nemcsak az [1]-esben, hanem a [3]-asban is ilyen megjelölés nélkül csak *Lan-tu-lu* irkinről esik szó. Ezek után már nagyjából kirajzolódik *Nên-tu-lu* irkin szálláshelye, amely az Altaj-hegység vidékének azon részén lehetett, amelyen át a kínai sereg haladt nyugatra *Ho-lu* kagán megtámadásának céljából.

Ami *Yen-mo Nien-tu-lu* köl irkin és törzse szállásterületét illeti, hasonló földrajzi fekvésükre utal a *T'ung-tien* fentebb idézett tudósítása is, miszerint a *Yen-mo* törzstől északra nyolcnapi járásra van a *K'o-shih-tan* törzs. Az utóbbiról ugyanis tudjuk, hogy a Hemcsik (Хемчик) folyó vidékén élt, törökül pedig *Käštim*-nek hívták.[22] Az eddigiekből arra következtethetünk, hogy a jemekek szállásterülete a kestimektől, vagyis a Hemcsik folyó vidékétől nagyjából délre, a mai Mongólia legnyugatibb vidékén, a Kobdo folyó vidékén és környékén feküdt.[23] Ezen véleményünkkel az sincs ellentétben, hogy a *Ts'ê-fu-yüan-kuei* (961. fej. 11322) szerint a *Yen-mo-nien-tu-lu-chüeh-ch'i-chin* törzs is és a *Shih-tan* (helyesen: *K'o-shih-tan*) törzs is keletre van a Tarka lovak országától, amely a Nyugat-szibériai alföld mocsaras vidékétől délre, az Ob, Irtis és Isim folyók tágas vidékén terült el.[23a]

Látjuk, hogy *Nên-tu-lu* irkin és *Nien-tu-lu* köl irkin szereplése időben is térben is nagyjából egybeesik, és így okunk van feltenni, hogy *Nên-tu-lu* azonos *Nien-tu-lu*-val, aki a jemekek köl irkinje volt. Úgy véljük tehát, hogy *Nên-tu-lu* irkin teljes neve *Yämäk Nên-tu-lu (Nien-tu-lu) köl irkin* volt, és a jemekek szállásterülete, ahol ezen köl irkin uralkodott, a Kobdo folyó vidéke és környéke lehetett nyugaton a karlukokkal, északon pedig a kestimekkel szomszédságban.

A 656-os hadiesemény során, amelyről fentebb már szóltunk, felbukkant a *Yü-mo*

[22] *Hambis* a 4. jegyzetben i. m. 313—316; *Moriyasu Takao:* Chibetto-go shiryō chū ni arawareru Hoppō minzoku—Drugu to Hor —. Ajia Afrika gengo bunka kenkyū 14 (1977) 25—26.

[23] Módosítanunk kell korábbi elképzelésünket, miszerint a *Yen-mo* törzs lakhelye az Altaj-hegység nyugati oldalán, Dzsungária északi vidékén lehetett. Senga a 3. jegyzetben i. m. 38. A Kazahsztán történetéről szóló, idén megjelent könyv első kötetében Kumekov korábbi véleményétől kissé eltérően — forrásadatokra való hivatkozás nélkül — képzeli el a kimekek szállásterületét. Szerinte ugyanis a jemekek (*Yen-mo*-k), illetve kimekek a 7. század elején a Kobdo medencében helyezkedtek el, és a 7. század közepére vándoroltak át az Altaj-hegységtől északra eső területre és az Irtis menti vidékre. B. Je. Kumekov: Kimekskij kaganat. in: Istorija Kazachstana s drevnejšich vremen do našich dnej v četyrech tomach. Tom 1. Kazachstan ot epochi paleolit do pozdnego Srednevekov'ja. Almaty 1996, 332.

[23a] *Senga* a 3. jegyzetben i. m.

nevű völgy mint egy ütközet helyszíne, ahol a kínaiak csatát vívtak a karlukok és csigilek ellen. Zuev a *Ts'ê-fu-yüan-kuei* (986. fej. 11576.) ezen ütközetről szóló híradására támaszkodva ama völgy nevét kapcsolatba hozta a jemekekkel, akik szerinte az Altajtól északra helyezkedtek el, így a völgyet is ugyanoda helyezte.[24] A *Yü-mo*-nak a *Yen-mo*-val való azonosítása hangtanilag nem ütközik nagy nehézségekbe,[25] földrajzi történeti tekintetben viszont Zuev elképzelése nem fogadható el, és a szóban forgó völgyet a jemekek szállásterületére, a mai Mongólia legnyugatibb vidékére helyezhetjük.

Vajon a csata tényleg ennyire keleten zajlott volna le? Tudjuk, hogy a kínaiak 630-ban megdöntötték a Keleti Türk kaganátust, és területe elvileg Kína részévé vált. Azelőtt a Kara-Irtis folyó vidékén és környékén, ahol a karlukok helyezkedtek el, és amely a Keleti és a Nyugati Türk kaganátus között terült el, a két kaganátus farkasszemet nézett egymással. Valószínű, hogy addig a jemekek a Keleti Türk kaganátus uralma alatt éltek, és 630 után pedig a helyzet számukra is bizonyára megváltozott, és — hacsak névleg is — elismerték a kínai fennhatóságot. Ezt mutatja a *Ts'ê-fu-yüan-kuei* (970. fej. 11401) ama híradása, miszerint 655-ben a jemekek *(Yen-mo-[nien])* követsége a kínai fővárosban járt, mint ahogy a Tarka lovak országának küldöttsége is néhány évvel korábban. A kínaiak, akik a volt Keleti Türk kaganátus helyére léptek és most az Altaj-vidéken is a nyugati türkökkel kellett szembenézniük, 651-től kezdve háromszor indítottak nagyszabású hadjáratot *Ho-lu* nyugati türk kagán ellen, és a harmadik volt a 657-es szóban forgó hadiesemény. Így könnyen elképzelhető, hogy 656-ban a karlukok és a csigilek, akik annak idején bizonyára a nyugati türkök fönnhatósága alatt éltek, behatoltak a jemekek földjére, amely kínai ellenőrzés alatt állt. Ez az ütközet pedig a *Yü-mo (Yämäk)* völgyben zajlott le.

Amint láttuk, a jemekek feje, *Nên-tu-lu* köl irkin 657-ben eljött a kínai sereghez és behódolt. A fentiek alapján arra következtetünk, hogy ekkor a jemekek és a kínaiak között nem is került sor háborúskodásra, hanem inkább az előbbiek csatlakoztak a kínai sereghez, amely a nyugati türkök ellen vonult tovább. Itt analógiaként utalhatunk az orhoni feliratok ama szakaszára, amely a Keleti Türk kaganátus bukása utáni időkről szól: a türkök ötven éven át szolgálták a kínaiakat, és nyugatra a Vaskapuig vezettek hadakat országokat s hatalmat szerezvén a kínai császárnak.[26]

Ismeretes, hogy a 680-as években a türköknek sikerült függetleníteni magukat a kínai hatalomtól, és Mongóliában létrejön a második türk kaganátus. A baszmilok pedig a 740-es évek első felében az ujgurokkal és a karlukokkal együttműködve megdöntötték a második Türk kaganátust, és rövidesen arra is sor került, hogy az ujgurok és a karlukok

[24] *Zuev* a 2. jegyzetben i. m. 119. Vö. a 11. jegyz.

[25] *Yü-mo: ju > yü + mâk > mo* Karlgren a 9. jegyzetben i. m. 125p, 802 o; l. még Tōdō uo. i. m. 662, 1110; Pulleyblank uo. i. m. 218, 381. *S. M. Achinžanov* (Kipčaki v istorii srednevekovogo Kazachstana. Alma-Ata 1989, 45—47), aki többnyire Zuev kutatásaira támaszkodik ebben a vonatkozásban, talált még egy *Yen-mo*-t, amely egy hegység neveként fordul elő a *Hsin T'ang-shu* Bičurin-féle orosz fordításában, és ezt is a jemekekkel hozza kapcsolatba. Ezen *Yen-mo* korabeli hangértéke viszont **·ian > ·ien > yen + *mwât > muât > mo* (Karlgren a 9. jegyzetben i. m. 243a, 277a; l. még Tōdō uo. i. m. 802, 624; Pulleyblank uo. i. m. 218, 359), és így az azonosítás nem helytálló.

[26] *Ṭalât Tekin:* A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington 1968, 264.

meggyilkolják a baszmil kagánt.[27] A baszmilok, akik *Pei-t'ing* környékén helyezkedtek el, talán a 7. század végén vagy a 8. század elején dél felől kiterjesztették hatalmukat egészen a Hemcsik folyó vidékéig, ahol a kestimek laktak. A Pelliot tibétain 1283 néven ismert tunhuangi tibeti forrás tanúsága szerint ugyanis a baszmilok szétbomlottak ugyan, miután a kagánjukat meggyilkolták, de a baszmil alkotóelemeket, a *Ges-dum, Ba-yar-bgo* és *Hi-dog-kas* törzseket a karlukok nem tudták uralmuk alá vonni.[28] A tibeti forrás vizsgálói rámutattak arra, hogy a *Ges-dum* török *Käštim*-nek (kínai *K'o-shih-tan*), a *Ba-yar-bgo* pedig török *Bayarqu*-nak (kínai *Pa-yeh-ku*) felel meg.[29] Moriyasu Takao felhívta a figyelmet arra, hogy a 8. század közepén, miután létrejött az Ujgur kaganátus, két *bayarqu* népcsoport létezett, az egyik főbb csoport az ujguroktól keletre, a másik pedig, amelyről szó van a tibeti tudósításban, tőlük északnyugatra helyezkedett el. Moriyasu így a Hemcsik folyó vidékétől nagyjából a Kobdo (Hovd) vidékéig terjedő területre helyezte észak felől délre a *Ges-dum*-ot, a *Ba-yar-bgo*-t és a *Hi-dog-kas*-t.[30] Ami a *Hi-dog-kas*-t illeti, a kutatóknak még nem sikerült azonosítaniuk. A tibeti forrás szerint a *Hi-dog-kas* törzs feje *Hi-kil-rkor-hir-kin* volt. Az utóbbi név kapcsán Pelliot megjegyezte: „*Egil-kül-erkin (lire kölerkin?)".[31] A *Hi-kil*-t félretéve mi is hasonlóan vélekedünk a *rkor-hir-kin*-t illetően, amelyet *köl irkin*-nek olvasunk. Azonban merész feltevés lenne, ha a *Hi-dog-kas*-t vagy *Hi-dog-kas Hi-kil* köl irkint a jemekekkel hoznánk kapcsolatba.

A jemekek 7. század közepi földrajzi fekvésénél fogva elképzelhető, hogy a második Türk kaganátus (680—744) bukásáig baszmil fennhatóság alatt éltek, és mielőtt a 750-es évek első felében az ujgur hatalom kezdett befolyást gyakorolni az Altaj-hegységen túl az Irtis folyó vidékéig, elvonultak a Felső- és Középső-Irtis vidékére. Tekintettel azonban arra, hogy a tibeti forrás nem tesz említést róluk[32] a baszmilok fennhatósága alatt állt törzsek között, inkább azt tartjuk valószínűbbnek, hogy még korábban, azokban az időkben, amikor a 680-as években a keleti türköknek sikerült függetleníteniük magukat a kínaiaktól, és amikor közben a baszmilok befolyásra kezdtek szert tenni dél felől a Hemcsik folyó vidékéig, a jemekek elvonultak a nyugat-szibériai alföld mocsaras vidékétől délre eső, az Ob és Irtis övezte területre, nagyjából a Kulunda-alföldre, benyomulva nyugatra a Tarka lovak országának területére. Feltehetőleg itt alakult meg a kimekek törzsszövetség magja, amelyhez a 8. század közepén csatlakoztak a tatárok, kipcsakok stb.

[27] Részletesen l. *Katayama Akio:* Tokketsu dai ni kagan koku makki no ichi kōsatsu. Shihō 17 (1984) 25—38.

[28] *Moriyasu* a 22. jegyzetben i. m. 6. Vö. *Jacques Bacot:* Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle. Journal Asiatique 244 (1956) 146—147.

[29] *Moriyasu* a 22. jegyzetben i. m. 25—27; Uő. La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283. Acta Orientalia A. S. H. 34 (1980) 179. L. még *Bacot* a 28. jegyzetben i. m. 152; *Louis Ligeti:* A propos du «Rapport sur les rois demeurant dans le Nord». in: Études Tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou. Párizs 1971, 176—178.

[30] *Moriyasu* a 22. jegyzetben i. m. 25—27; Uő. a 29. jegyzetben i. m. 179.

[31] *Bacot* a 28. jegyzetben i. m. 152.

[32] Nem fogadható el azon nézet, miszerint a tibeti forrásban a jemekek is szerepelnek. Vö. *Bacot* a 28. jegyzetben i. m. 151; *Hambis* a 3. jegyzetben i. m. 320, 30. jegyz.; *Zuev* a 2. jegyzetben i. m. 121, 96. jegyz. L. *Ligeti* a 29. jegyzetben i. m. 178; *Moriyasu* a 22. jegyzetben i. m. 13—14.

Gardīzī, aki a gaznevidák udvarában működött, a 11. század közepén készült munkájában a kimekek eredetéről és származásáról szól félig-meddig legendás színezettel. Ebből legalább annyit ki lehet olvasni, hogy a kimekek törzsszövetség kezdetben — A. P. Martinez átírása szerint — a következő hét törzsből vagy nemzetségből tevődött össze az Irtis vidékén: *īmī, īmāk, Tatār, Bayāndur, Ḫifčāq, Lānīqāz, Aḡlad.*[33] Gardīzī kimekekről szóló legendaszerű elbeszélésében vajon húzódnak-e meg valóságos történeti tények, amelyek más forrásokból is ellenőrizhetők?

Mielőtt foglalkoznánk ezen kérdéssel, szólnunk kell a különböző névalakokról, amelyek a jemekekkel kapcsolatosak. Abból az elgondolásból, hogy a mohamedán forrásokban említett *kimak/kumak* elnevezés kínai ekvivalenciája *k'u-mo* (> *kuo-mâk* > *kumak*) volt (l. alább is), Zuev negatív véleményen van arra nézve, hogy a jemekeket a kimakokkal hozzák kapcsolatba.[34] Kumekov ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy a hiteles névalak nem *kumak,* hanem *kimak* a mohamedán forrásokban, és arra utalván, hogy a szóeleji *k-* ~ *ø* hangfejlődés megfigyelhető a török nyelvekben, megjegyezte, hogy a jemek etnonim a kimak fonetikai variánsa. Tehát nem kételkedik a kínai *Yen-mo* és a kimak azonosságában sem,[35] és így Zuev eredményeit részben magáévá téve azt írhatta, hogy a kimakok az Altajtól északra, az Irtis vidékén helyezkedtek el a 7. század közepén. Kumekov azonban a kimekek helyett mindig a kimak névalakot használja, amely szokatlan a szakirodalomban. A mohamedán forrásokban általános *Kīmāk* elnevezésben az *ā* török nyílt *ä* hangot tükrözhet,[36] és így a továbbiakban is a kimek *(kimäk)* névalakot használjuk a török magánhangzó-harmóniának megfelelően.

Kumekov újabb írásában — amelyben már nem a kimak, hanem a kimekek névalakot használja — rámutat olyan mohamedán adatokra, amelyek a *kimäk* és *imäk* elnevezés egyenértékűségét tükrözik.[37] Meg kell jegyeznünk ezzel szemben, hogy az általa felhozott *imäk* formára csak grafikai alakváltoztatás útján lehet következtetni. Ha a *yimäk* formát a *kimäk*-ből vezetjük le, abból az következik, hogy a 7. század közepi *Yen-mo*-nak a *Yimäk/Yämäk*-kel való azonosítása nem helytálló, mivel ekkor a *kimäk* még nem lehetett *yimäk.*[38] Azonban ha követjük az említett hangfejlődésre épült magyarázatot, nehezen értjük azt a jelenséget, hogy Gardīzī művében nem használja a *Kīmāk*ot és az *īmāk*ot egyenértékű elnevezésként. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a *k* > *ø* hangfejlődés a kimekek törzsszövetség kialakulása után következett be, a konföderáció neve *(kimäk* > *(y)imäk)* és a törzs neve *(yämäk* > *(y)imäk)* pedig bizonyos nyelvjárásokban egybehangzó lett.

[33] *A. P. Martinez:* Gardizi's Two Chapters on the Turks. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2 (1982) 120.

[34] *Zuev* a 2. jegyzetben i. m. 121—122.

[35] *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 40—41.

[36] *Czeglédy* a 8. jegyzetben i. m. 260.

[37] *Kumekov* a 23. jegyzetben i. m. 328; Imäkiya ~ Kimäkiya, imak baygu ~ kimak baygu. L. *V. Minorsky:* Ḥudūd al'Ālam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D. Translated and explained by —. 2nd edition, London 1970, 100, 310. *J. Marquart:* Über das Volkstum der Komanen. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse. N. F. Bd. 13 (1914) Reprint: 1970. 93. Vö. Martinez a 33. jegyzetben i. m. 123; *Golden* a 38. jegyzetben i. m. 202.

[38] *Peter G. Golden:* An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden 1992, 202, 84. jegyz.

Az, hogy Kāšġarī 11. századi művében, amelyben egy szó sem esik a kimekekről, következetesen csak a *Yimäk/Yämäk* névalakot használja,[39] nem mutat arra, hogy a jemek meg a kimekek azonos s egyenértékű, hanem szerintünk egyszerűen arról van szó, hogy Kāšġarī korában már nem létezett a kimekek törzsszövetség — amelynek egykori területeit akkoriban a kipcsak (kun ~ komán ~ polovec) törzsszövetség uralta —, és Kāšġarī csupán annak egy volt tagjáról, a jemek törzsről ad hírt. Így érthetőbbé válnak Kāšġarī szavai, miszerint a jemek a kipcsakok egy törzse, amely az Irtis-vidéken lakik, és amely ellen a mohamedánok (karahanidák) hadat viseltek.[40]

A kimekek elnevezés, amely tágabb értelemmel bír és újabb keletű, mint a jemek, valószínű, hogy a törzsszövetség kialakulásának idejétől, vagyis a 8. század második felétől annak bukásáig kb. két évszázadon át többnyire nem etnikai, hanem politikai értelemben volt használatos. A két elnevezéssel kapcsolatban a hangváltozással való nyelvészetileg kifogástalan magyarázat történeti szempontból nem tűnik meggyőzőnek. J. Marquart azon nézeten volt, hogy a Gardīzī-féle *Kīmāk* a. m. *Iki Imäk,* vagyis a két *imäk,* illetve az *imäk*ek két törzse.[41]

Az arab betűvel írt szavak magánhangzójelek hiánya miatt többféle módon olvashatók. Ha a kronológiailag legkorábbi kínai *Yen-mo* (< *yämäk*) névalakból indulunk ki, ehhez a formához tartozónak minősülhet a Kāšġarī által említett *yimäk/yämäk* és esetleg még egy 12. századi polovec vezér neve, az Эмяк(-ове) is.[42] Említést érdemel egy Turfánból való török nyelvű szövegben előforduló névalak is. Egy adásvételi szerződésről szóló ujgur iratban ugyanis, amely talán a mongol korból származik, a tanúk között egy *Satγr (Satγar) Yimäk* nevet viselő személy is szerepel.[43] A Gardīzī-féle *īmāk* (< (*y*)*imäk*) forma talán a *yimäk*-ből vezethető le. Ezen hangváltozást *(yämäk* > (*y*)*imäk)* kronológiai vagy nyelvjárási eltérésnek tulajdoníthatjuk.

Az a feltevés, amelyet Zuev is követ, és mely a (kínai) *K'u-mo*-t vagy a *K'u-mo-hsi*-t azonosítja a mohamedán forrásokban említett kimekekkel, a szakirodalomban régóta ismert.[44] Újabban Omeljan Pritsak, aki felújítva ezt a régi hipotézist, úgy vélte, hogy a *K'u-mo-hsi* két népcsoportból a *K'u-mo*-ból és a *Hsi*-ből állt, és az előbbi a kimekekkel, az utóbbi pedig a *qāy*-jal azonos. Szerinte a 9. század második felében a kimekek Nyu-

[39] *Robert Dankoff:* Mahmūd al Kāšγari, Compendium of the Turkic Dialects. Edited and Translated with introduction and Indices by — in collaboration with James Kelley. I—III. Harvard University 1982—1984, I. 82, 83, 85, 260; II. 161, 228. Vö. *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 39—40.

[40] *Dankoff* a 39. jegyzetben i. m. II. 260; *Uő.* Three Turkic Verse Cycles Relating to Inner Asian Warfare. Harvard Ukrainian Studies 3/4 (1979—1980) 154.

[41] *Jos. Marquart* a 37. jegyzetben i. m. 96; Uő. Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien. Ostasiatische Zeitschrift 8 (1919—1920) 293.

[42] Vö. *Minorsky* a 37. jegyzetben i. m. LXXIV; Zuev a 2. jegyzetben i. m. 121; *O. Pritsak:* The Polovcians and Rus'. Archivum Eurasiae Medii Aevi 2 (1982) 335; *N. A. Baskakov:* Tjurkskaja leksika v „Slove o polku Igoreve". Moszkva 1985, 76, 84.

[43] *Yamada Nobuo:* Uiguru bun keiyaku bunsho shūsei (= Sammlung uigurischer Kontrakte), I—III. Oszaka 1993, II. 10.

[44] Régebbi irodalomról l. *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 32; *Achinžanov* a 25. jegyzetben i. m. 109—110.

gat-Szibériában helyezkedtek el, akiket a kipcsakok *quman/qun*-nak neveztek. Ahelyett, hogy tovább ismertetnénk Pritsak hipotéziseinek láncolatát, most csak annyit jegyzünk meg, hogy a tudós főleg nyelvi adatoknak, vagy inkább névalakok hasonlóságának tulajdonít nagy jelentőséget, és nem hoz fel olyan konkrét történeti fejleményeket, amelyek esetleg összeköthetnének különböző neveket.[45] S. M. Achinžanov a kipcsakokról szóló monográfiájában bizonyos mértékben Pritsakhoz hasonlóan nyilatkozik. Szerinte a török nyelvű kipcsakok és jemekek, akik a mai Kelet-Kazahsztanban laktak, *uran*-nak („kígyó"-nak) nevezték a kimakokat (kimekeket), akik az Ujgur kaganátus bukása után érkeztek a Felső-Irtis vidékére, és eredetileg Észak-Kelet Mongóliában és Mandzsúria nyugati részén helyezkedtek el. Achinžanov azt gondolja, hogy ezek a kínai kútfőkben *k'u-mo-hsi* néven szerepelnek, és önelnevezésük (a mongolul kígyó jelentésű) *kai (qāy)* volt.[46] Achinžanov feltevéseit hosszasan fejtegeti könyvében, de számunkra nem meggyőzőek.

Most térjünk vissza a Gardīzī által említett hét törzsnévre. Kumekov említést tesz az ezekkel kapcsolatos különböző nézetekről. A hét közül az utolsó két törzsnév egyelőre megfejthetetlen.[47]

A *Bayāndur* törzsnévről kevés korabeli adatunk van, Kāšġarī szótárában történik említés róla az oguzok 22 ága (altörzs) között, amelyhez a besenyő is és az alajuntlug is tartozik.[48]

Az *īmī*-t illetően, Kumekov a kérdéses betűcsoportnak az *ejmjur* olvasatot javasolva az *ejäbör*-rel hozza kapcsolatba, amely az ún. Staël-Holstein kézirat khotani szövegében fordul elő az ujgur törzsnevek között. H. W. Bailey átírása szerint ez *ayabīrä*, amelyet általában a kínai források *Hsi-yeh-wu*-jával, a toquz oguzok egyik (kilencedik) törzsnevével azonosítanak.[49] Kumekov feltételezi, hogy az Ujgur kaganátus bukása után az ujgurok egyes csoportjai, vagyis az *ejmjur*-ok északnyugat irányba vonultak, és elérkeztek az Aral-tó vidékére. Tehát e népcsoportnak a kimekek törzsszövetséghez való csatlakozását a 9. század közepére teszi.[50] Ugyanolyan súllyal esik latba, vagy ennél kicsit több eséllyel rendelkezik azon elképzelésünk, miszerint az *īmī* helyett *īmen* állt eredetileg, és a kínai kútfőkben említett *Yen-mien* törzsnévvel hozható kapcsolatba.[51] Az alakváltoztatás perzsául nem erőltetett grafikailag, és a *Yen-mien*-t nem nehéz beilleszteni a kimekek törzsszövetség kialakulása folyamatának képébe földrajzi történeti szempontból. A *Yen-*

[45] *Pritsak* a 42. jegyzetben i. m. 331—333.

[46] *Achinžanov* a 25. jegyzetben i. m. 146.

[47] *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 37—45.

[48] *Dankoff* a 39. jegyzetben i. m. I. 101; *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 44.

[49] *H. W. Bailey:* A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantsou. Asia Major 1 (1949) 49. Vö. Ligeti Lajos: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. B. 1986, 337.

[50] *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 37—39.

[51] *Yen-mien:* en > ien + men > mien Tōdō a 9. jegyzetben i. m. 230, 1548—1549; Pulleyblank uo. i. m. 358, 214. *Yen mieh* alakváltozat is van. Zuev (a 2. jegyzetben i. m. 121) szerint a *Yen-mien* második írásjegyének, a *mien*-nek eredetileg csak a bal oldali eleme volt meg, amely magában *mai*-nak (> *mwak* > *mäk*) hangzott, ily módon a *Yen-mien* a *Yen-mo*-val (jemekekkel) azonosítható. E magyarázat nem meggyőző.

mien-ek, akik a Szajram-tótól északra és a Balhas-tótól délkeletre eső területen helyezkedtek el, a Nyugati Türk kaganátus korában, s különösen annak bukása után és az Ujgur kaganátus kialakulása előtt gyakran szerepelnek a kínai forrásokban. *So-ko,* a Nyugati Türk kaganátus bukása után megerősödött türgisek vezére, 708 táján nyilvánította ki magát 14 nemzetségű/törzsű kagánnak, de nem sokkal ezután a keleti türkök meggyilkolták. A 14 törzs alatt az *on oq* (tíz nyíl = 10 törzs), a karlukok három törzse és a *Yen-mien* törzs értendő.[52] A *Yen-mien*-ek további sorsa ismeretlen, de elképzelhető, hogy egyes csoportjaik nem sokkal az Ujgur kaganátus létrejötte után kelet felől való nyomásra észak és északnyugat felé vették útjukat.

Az *īmāk* törzs nevével s történetével fentebb már foglalkoztunk, és az *(y)imäk* olvasatot javasolva a jemekekkel azonosítottuk. Így az alábbiakban a hét törzs közül csupán kettőnek, a kipcsaknak és a tatárnak számunkra fontos történeti mozzanatairól szólunk röviden.

A kipcsakokkal először[53] a Sine uszu-i felirat töredékes sorában találkozunk. G. J. Ramstedt, e rovásírásos kő felfedezője egyik rekonstrukcióként a kipcsak (*qïpčaq*) olvasatot javasolta,[54] amelyet újabban S. Kljaštornyj is megerősített helyszíni vizsgálatai alapján. Az etnonim a következő kontextusban fordul elő: „Amikor a türkök és a kipcsakok ötven évig uralkodtak [felettünk, azaz az ujgurokon]..." Ezzel kapcsolatban Kljaštornyj a rovásírásos feliratok elemzéséből arra a következtetésre jutott, hogy a Türk kaganátusban a türkök mellett a hatalomból valamennyire részesülő egy és ugyanazon törzsszövetségnek a megnevezésére a türk emlékekben a *sir* — amelyet a kínai forrásokban említett *Hsüeh-yen·t'o* törzsnév előtagja jelöl —, az ujgur emlékekben pedig a kipcsak etnonim volt használatos.[55] Ez a kérdés külön tanulmányozást igényel, de annyi bizonyos, hogy a kipcsakok is, ha az ujgurok ellenségei voltak, a türkökhöz hasonló sorsra jutottak, és kiszorulva Mongóliából egyes csoportjaik 744 táján nyugat felé vették útjukat, és a Felső-Irtis vidékére vonultak, ahol részt vettek a kimekek törzsszövetség kialakításában.

Az ujgur rovásírásos feliratok híradásaiból arra a következtetésre juthatunk, hogy néhány évvel később egyes tatárok szintén nyugatra vonultak el az újonnan létrejött Ujgur kaganátus területéről, és a kipcsakokhoz csatlakoztak. A Sine uszu-i feliratban arról esik szó, hogy az első ujgur kagán (744—747) halálát követő belháborúban fellázadtak a säkiz oguzok és a toquz tatárok, akiket azonban a második ujgur kagánnak sikerült levernie. Ezeknek a háborús eseményeknek a 749-es utolsó mozzanata kapcsán történik ugyanott említés arról, hogy a kagán a tatárokkal összeütközött, akiknek egyik fele így behódolt az ujgur kagánnak, másik fele pedig elment a ...*q*-hoz *(sïngarï b [udun...q] a*

[52] *Naitō* a 18. jegyzetben i. m. 280—286, 354—357.

[53] Ibn al-Aṯīr világtörténelmében a 720-as években zajlott arab-kazár háborúval kapcsolatban azt írja, hogy a kipcsakok és más törökök támogatták a kazárokat. Ez a híradás bizonyára anakronisztikus. L. *D. M. Dunlop:* The History of the Jewish Khazars. Princeton 1954, 62; *Margaret Biró:* The 'Kipchaks' in the Georgian Martyrdom of David and Constantine. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica 4 (1973) 164—168.

[54] *G. J. Ramstedt:* Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. Journal de la Société Finno-ougrienne 30 (1913—1918) 44.

[55] *Sz. Kljastornij:* Kipcsak és szír. A kipcsakok őstörténetéhez. Keletkutatás 1986 ősz. 21—32.

kirti). A *...qa* előtti lacunát illetően, vagyis arra a kérdésre, hogy a tatárok egy része hová vagy kikhez menekült, nem könnyű válaszolni.[55a] Ramstedt, aki szerint talán négy írásjegy volt a *budun* és az *a* között, azon töpreng, hogy vajon a kitajok (kitanok)-hoz „jöttek"-e a tatárok.[56] A felirat orosz fordításában S. Je. Malov is kérdőjellel együtt tünteti fel a kitajokat zárójelben.[57]

Czeglédy Károly is érintette ezt a kérdést, amikor Gardīzī munkájának török népekről szóló tudósításaival foglalkozott. Rámutatott arra, hogy Gardīzī szóban forgó feljegyzései, amelyekben a népek ősatyjai eponim hősökként szerepelnek, történeti hitelű elbeszélés benyomását alig keltik ugyan, de az eponim hősök története mögött más forrásokból is ismert tények húzódnak meg. Szerinte így van ez a jagmákról *(Yaġmā*-ról*)* szóló fejezetben is, miszerint a jagma törzs a toquz oguzok közül kivált és nyugatra menekülve a karlukokhoz csatlakozott, akik akkoriban nyugati türk fennhatóság alatt voltak. Czeglédy úgy véli, hogy nyugatra való menekülésük hátterét megvilágítja a Sine-uszui felirat fent említett tudósítása (N11—07); tudniillik szerinte a karlukokhoz mentek a menekülők, akik között a jagmák is voltak.[58] Azonban a felirat tudósításának Gardīzī híradásával ily módon való kapcsolatba hozása komoly nehézségekbe ütközik. Először is meg kell jegyeznünk, hogy ezen rovásírásos feliratban egyszer sem fordul elő a jagma név, sőt a felirat híradásából világos, hogy nem a jagmák, hanem nevezetesen a tatárok voltak azok, akiknek egy része elmenekült (A *...q*-hoz). Különben is a Terh-i felirat tanúsága szerint az ujgurok valamikor nem sokkal 753 után hadat indítottak a jagmák ellen, akik a Tiensan-vidéken helyezkedtek el.[59]

Gardīzī tudósításai közül most számunkra inkább az a részlet fontos, amelyből az következik, hogy a kimekek törzsszövetség megalakulásában — amely a Felső-Irtis vidékén zajlott le — jelentős szerepet játszottak a tatárok, sőt a törzsszövetség talán egy tatár *šad* vezetése alatt állt. Valószínűnek tartjuk, hogy az ujguroktól vereséget szenvedett tatárok egy része a Felső-Irtis vidékére menekült, ahol a kipcsakok már ott voltak. Ezzel kapcsolatban érdemes visszaemlékezni arra, hogy a Sine-uszu-i felirat szerint a tatárok a *...q*-hoz mentek. Itt nemcsak a karlukok *(qarluq),* hanem a kipcsakok *(qïpčaq)* is számításba jöhetnek. Tudjuk, hogy 749-ben a karlukok egy jelentősebb része még az Altaj-hegység nyugati oldalán tartózkodott, és csak 754-ben, más részük viszont már

[55a] *S. G. Kljaštornyj* a mongol-kor előtti tatárokról szóló írásában [Das Reich der Tataren in der Zeit vor Cinggis Khan. Central Asiatic Journal 36 (1992)] nem nyilatkozik ezen csoportokról.

[56] *Ramstedt* a 5. jegyzetben i. m. 52.

[57] *S. Je. Malov:* Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. Moszkva' — Leningrád 1959. 40.

[58] *K. Czeglédy:* Gardīzī on the History of Central Asia (746—780 A. D.). Acta Orientalia A. S. H. 27 (1973), 265.

[59] *S. G. Klyashtorny:* East Turkestan and the Kaghans of Ordubalïq. Acta Orientalia — A. S. H. 42 (1988), 277—280. Köl tegin feliratában is — Louis Bazin olvasata szerint (az 5. jegyzetben i. m. 256) — előfordulnak a jagmák. A jagmák a Nyugati Türk kaganátus fennhatósága alatt éltek a Julduz völgyében és környékén, amire egyébként maga Czeglédy is utalt egy korábbi cikkében. *Czeglédy Károly:* Kāšġarī földrajzi neveihez. Nyelvtudományi Értekezések 40. sz. (1963) 63.

746-ban ment a türgisekhez (*on oq*-okhoz).[60] Azt, hogy 749-ben a tatárok akár a Kara korábban, Irtis vidékén, akár a türgisek földjén a karlukokhoz csatlakoztak, el lehet képzelni, de nem tudjuk megerősíteni más adatokkal. Figyelembe véve azt, hogy a kimekek törzsszövetség a Felső-Irtis vidékén alakult ki, és alapító tagjai, ill. alkotóelemei között kipcsakok is, tatárok is voltak, valószínűbb, hogy nem sokkal a kipcsakok után a tatárok is átköltöztek a Felső-Irtis vidékére. Tekintettel arra, hogy Ramstedt szerint a fent említett lacunaban négy írásjegy lehetett, és figyelembe véve Gardīzī tudósításait, okunk van feltenni, hogy a tatárok a kipcsakokhoz *(qpčq)* menekültek. Ilyen körülmények között a Sine-uszu-i felirat töredékes híradása alapján arra következtethetünk, hogy a tatárok 749-ben a kipcsakok közé vagy azok szomszédságába kerültek a Kulunda-alföld vidékén s környékén, ahol még egy másik népcsoport is volt, nevezetesen a jemek. Így nem osztjuk Kumekov nézetét, miszerint a tatárok a kimekek egyesülés magjához az Ujgur kaganátus 840-es bukása után csatlakoztak.[61]

Az előadottak fényében úgy véljük, hogy a kimekek eredetéről szóló Gardīzīnak legendaszerű feljegyzésében történeti tények tükröződnek, amelyek nagyjából a 8. század második felére vonatkoznak.

A 8. század közepén a Nyugat-szibériai alföld mocsaras vidékétől délre az Ob, Irtis és Isim folyók tágas vidékén egy törökül *Alayuntluγ ~ Halayuntluγ*-nak nevezett népcsoport helyezkedett el, amelyek területét jelen írásunkban eddig a Tarka lovak országaként szerepeltettünk. Az alajuntlugok a Felső-Jenyiszej vidékén lakó kirgizekkel és a Tarbagatajtól északra eső Felső-Irtis vidékén lakó besenyőkkel is szomszédosak volt.[62] Bizonyos, hogy a 7—8. század fordulóján a jemekek, 744-ben a kipcsakok, és 749-ben pedig a tatárok az alajuntlugok keleti szomszédságába kerültek a Felső-Irtis vidékén, amelyek nyugati partján még a besenyők éltek. Ebből arra is lehet következtetni, hogy a besenyők, akik a 8. század közepén a Tarbagatajtól északra, a Felső-Irtis vidékén tartózkodtak, legkésőbb ekkortájt közvetlen kapcsolatba kerültek a tatárokkal, és nincs kizárva, hogy a tatárok egy része csatlakozott a besenyőkhöz. A forrásadatok hiánya nem engedi ezeknek a tatároknak a sorsát tovább nyomon követni, akik a 8. század közepén az Altajon át az Irtis vidékére jöttek. Úgy véljük, hogy ezen tatárok emléke csak igen halvány formában maradhatott ránk, mégpedig úgy, hogy a magyarországi besenyők egy vezére a 12. század első felében a Tatár nevet viselte,[63] amely ugyanakkor a magyarok körében is használatos lett, mégpedig már a tatárjárás előtt.[64]

[60] *Kawasaki Hirotaka:* Karuruku seisen nendai kō (= A Study on the Date of the Westward Migration of *Qarluq*). Nairiku Ajia gengo no kenkyū. 8 (1993) 93—110; Senga T.: A besenyők a 8. században. Századok 126 (1992) 507—508.

[61] *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 114.

[62] *Senga* a 3. jegyzetben i. m. 35—48; uő. a 60. jegyzetben i. m.

[63] *Kordé Zoltán:* A magyarországi besenyők az Árpád-korban. Acta Historica (Szeged) 90 (1990) 9.

[64] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1976, 865. Érdekes kérdés lenne az, hogy amikor 1241-ben a tatárok feldúlták Magyarországot, vajon az itteni írástudók tudták-e azokat legalább alakilag — ha nem is tartalmilag — azonosítani a náluk korábban már ismert Tatár személynévvel és helynévvel.

A helyben maradt tatárok, vagyis az ujgur kagánnak 749-ben behódoltak sorsáról némi felvilágosítást kaphatunk a Sine-uszui feliratból, amely szerint 750 őszén az ujgur kagán, aki a nyarat a Tez forrásánál töltötte, keletre vonult és a tatárokat „megfaggatta".[65] A Terh-i feliratból pedig, amely nem sokkal 753 után készült, úgy tűnik, hogy a felirat elkészítésekor a tatárok *(toquz tatar)* már az ujgur kagán szolgálatában álltak.[66] Úgy véljük, hogy ezen történeti esemény, a tatárok kettészakadásának emléke tükröződik Gardīzī híradásában, miszerint két tatár testvér között viszály tört ki, a fiatalabbik elmenekült az idősebbiktől, majd a kimekek törzsszövetség feje lett.[67]

A kimekek törzsszövetségnek, amelynek magja a Felső-Irtis vidékén alakult ki, jövendő tagjai hamarosan kiterjesztették hatalmukat a szomszéd népekre is, különösen a nyugatiakra. Itt elsősorban az alajuntlugokra gondolunk, akik valószínűleg nem köztörök, hanem finnugor, szamojéd vagy esetleg csuvas típusú török nyelvűek voltak. Figyelemre méltó, hogy a kimekek 9. század közepi szállásterületében, amelyet Kumekov rajzolt, benne foglaltatik az alajuntlugok 8. század közepi szállásterülete, vagy inkább nagyjából a kettő egybeesik. Más szóval a kimekek törzsszövetség az alajuntlugok volt földjén jött létre. A törzsszövetség megalakulásában így nemcsak török, hanem mongol, finnugor stb. nyelvűek is részt vettek. A Gardīzī említette hét törzsnév közül kettő nem azonosítható, és esetleg az alajuntlugok nyelvén értelmezendő.

Kumekov szerint a kimak (kimekek) törzsszövetség magja a 7. század közepe táján keletkezett,[68] ami tulajdonképpen a jemek *(Yen-mo)* név legkorábbi előfordulásának időpontja. Ezzel szemben mi úgy véljük, hogy a kimekek törzsszövetség a 8. század második felében alakult ki, miután a Gardīzī említette hét törzs közül a legjelentősebb három, a tatár, a jemek és a kipcsak a 8. század közepére megjelenik a Felső-Irtis vidékén. Ibn Ḫurdāḏbih 9. században készült földrajzi munkájában megtalálható a törökök különböző országainak felsorolása. Különös figyelmet érdemel itt a kipcsakok, a kimakok és a türgisek együttes említése.[69] Ez egyrészt arra utalhat, hogy a híradás a 8. század közepére vonatkozik, hiszen a türgisek a 8. század harmadik negyedében eltűnnek a történelem színpadáról, másrészt pedig arra, hogy ekkor még a kimekek törzsszövetségtől független kipcsakok is voltak.

A 9. század első negyedében a mohamedán források már minden bizonnyal a kimekek törzsszövetségről tesznek említést. Tamīm ibn Baḥr, aki 821 körül Talasz környékéről az Isszik-tó mellett haladva utazott a toquz oguzok országába, úti beszámolójában úgy ír, hogy a kimekek a toquz oguz kagán városától északra voltak.[70] Úgy véljük,

[65] *S. G. Klyashtorny:* The Terkhin Inscription. Acta Orientalia A. S. H. 36 (1982) 340.

[66] Uo. 344. Ezen tatárok további sorsáról l. *Senga T.:* Tatárok, sárga ujgurok, komának. (Kézirat).

[67] *Martinez* a 33. jegyzetben i. m. 120.

[68] *Kumekov* az 1. jegyzetben i. m. 113.

[69] *Naili Velichanova:* Ibn Chordadbech, Kniga putej i stran. Perevod s arabskogo, kommentarii, issledovanie, ukazateli i karty N. Velichanovoj. Baku 1986, 66.

[70] *V. Minorsky:* Tamīm ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 12 (1948) 283.

hogy Tamīm nem Kara-balgaszunban *(Ordu balïg),* hanem *Pei-t'ing*ben *(Beš balïq)* tett látogatást, és a kimekek onnan tényleg „északra" (kb. északnyugatra) helyezkedtek el.[71] Tamim szavaiból kiderül, hogy Talasztól nyolcvan és még egy-két napi járásra van a kimekek király szállása,[72] ami összhangban van Ḥudūd al-'Ālam ama híradásával, miszerint a *Namakiya* nevű város a kimekek kagán nyári szállása, amely gyors lóháton 80 napi járóföldre van Talasztól.[73] Mi ezt a helyet valahová a Kulunda alföldre helyezzük az Irtis folyó mellé, ahol a 8. században megalakult a Kimekek törzsszövetség magja.

Tamīm utazását néhány évvel megelőzi ama esemény, amelyben a kimekek is szerepelnek. Al-Ma'mūn abbaszida kalifa (813—833) vizire, Al-Faḍl b.Sahl 816-ban leigázta Utrár vidékét, és foglyul ejtette a karluk jabgu feleségeit és gyermekeit, a jabgu pedig a kimekek földjére menekült.[74] Al-Ma'mūn 817. március 30-án Al-Faḍl b.Sahlhoz intézett levelében is a kimekek a toquz oguzok mellett a népek s országok felsorolásánál szerepelnek.[75]

A fentiekből biztosra vehető, hogy a kimekek a 9. század első negyedében délen a toquz oguzokkal (ujgurokkal) — akik egyre jobban kiterjesztették hatalmukat a Tiensan keleti és északi vidékére —, és a Hétfolyóközön lakó karlukokkal voltak határosak.

A kimekek törzsszövetség megerősödésének és hanyatlásának tárgyalása jelen írásunk keretein kívül esik, és végezetül csak annyit jegyzünk meg, hogy a kipcsakok hamar kinőnek a kimekek törzsszövetség kötelékeiből, ami egy új, kipcsak, komán, polovec stb. neveken ismert törzsszövetség születéséhez vezetett.

Rövidítések

Chiu T'ang-shu — Liu Hsü: Chiu T'ang-shu. Peking 1975.
Hsin T'ang-shu — Ou-yang Hsiu et al.: Hsin T'ang-shu. Peking 1975.
T'ai-p'ing-huan-yü-chi — Lê Shih: T'ai-p'ing-huan-yü-chi. Tajpej 1980.
Ts'ê-fu yüan-kuei — Wang Ch'in-jo et al.: Ts'ê-fu-yüan-kuei. Tajpej 1981. 3. kiad.
T'ung-tien — Tu Yu: T'ung-tien. (közreadja: Wang Wen-chin et al.) Peking 1988.

[71] *Senga* a 60. jegyzetben i. m. 509.

[72] *Minorsky* a 70. jegyzetben i. m. 283. L. még Velichanova a 69. jegyzetben i. m. 66. *Achinžanov* (a 25. jegyzetben i. m. 100—101) szó szerint véve a Talasztól való 80 (vagy 81) napi járást, azt gondolja, hogy Tamīm ibn Baḥr és más mohamedán földrajzírók a kimakok (kimekek) korábbi szállásterületéről szólnak, amely Észak-Kelet-Mongóliában és Mandzsúriában volt.

[73] *Minorsky* 6. 37. jegyzetben i. m. 100, 310. ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy valószínűleg *Yimäkiya*-val van dolgunk.

[74] *Omeljan Pritsak:* Von den Karluk zu den Karachaniden. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. 101 (1951) 300; *Christopher I. Beckwith:* The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. Princeton, N. J. 1987, 162.

[75] *Wilfred Madelung:* New Documents Concerning al-Ma'mūn, al-Faḍl b.Sahl and 'Ali al-Riḍa. in: Studia Arabica et Islamica, Feschtscfhrift for Iḥsan 'Abbas on His Sixtieth Birthday. Beirut 1981, 337.

Tu Ju: T'ung-tien. (*Shih-t'ung* sorozat). 1937 (Reprint: Tajpej 1994).

Tzu-chih t'ung-chien — Szu-ma Kuang: Tzu-chih-t'ung-chien (Hsin-hsiao Tzu-chih-t'ung-chien chu). 10. kiad. Tajpej 1987.

(A kínai forráshivatkozásban a fejezetet (*chüan*-t) jelölő szám után következik a lapszám, amelyet egy-egy modern forráskiadvány tüntet fel.)

A kínai írásjelek jegyzéke

Ch'eng Chih-chieh 程知節
Chin-shan 金山
Chiu T'ang-shu 舊唐書
Chiu-t'ung 九通
ch'u Chin-shan pei 出金山北
Ch'u-mu-k'un 處木昆
Ch'u-yüeh yü-chih ch'ih-chin 處月預支俟斤
fên ch'u Chin-shan tao 分出金山道
fên ch'u Shih-chou Chin shan liang tao 分出西州金山兩道
Hsi-yeh-wu 奚邪勿
Hsin T'ang-shu 新唐書
Hsüeh-yen-t'o 薛延陀
Ko-lo-lu huo-tz'ŭ hsieh-li-fa 歌邏祿獲剌頡利發
K'o-shih-tan 可史灘
K'u-mo-hsi 庫莫奚
Lan-tu-lu 嬾獨祿
Na tu liu 納都六
nan-tao 南道
Nên-tu-lu 嫩獨祿
Nien-tu-lu 念咄陸
pei-lu 北路
Pei t'ing 北庭
Po-ma-kuo 駮馬國
pu-lao 部落
Shih-chou 西州
Shih-t'ung 十通
shu 鼠
So-ko 娑葛
Su Ting-fang 蘇定方
Ta T'ang Yung-hui 大唐永徽
T'ai ping huan-yü chi 太平寰宇記
Ts'ê-fu yüan-kuei 冊府元龜
Tzu-chih t'ung chien 資治通鑑
Tu-lu 咄陸
Tu-liu 咄六
T'ung-tien 通典
Yeh tieh 曳咥
Yen mieh 咽蔑
Yen-mien 咽麪
Yen-mo 鹽漠
Yen-mo 燕末
Yen-mo-nien-tu-lu-chüeh-ch'i-chin 鹽漠念咄陸闕俟斤
Yü-mo 檢幕

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ANTJE KRUG — GESZTELYI TAMÁS

EGY ÁLLÍTÓLAGOS SILVANUS-FELIRAT

Az utóbbi időben megjelent publikációk Silvanus kultuszáról és ikonográfiájáról az istenség körül folyó vitáknak új lendületet adtak.[1] A Magyar Nemzeti Múzeum Római gyűjteményében található egy aranygyűrűbe foglalt gemma (*1. ábra*), mely a Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) 'Silvanus' címszavába történt felvétele révén szélesebb körben is magára fogja vonni a figyelmet.[2] A gemma kétséget kizáróan római.[3] Ábrázolása kopasz Silénos-maszk, összekapcsolva egy szakállas és szarvakat viselő Pan-maszkkal. Pan arcvonásai teljesen antropomorfizáltak, orra kissé görbe. Hasonló maszk-kombinációk gemmákon igen kedveltek, gyakran állati testrészekkel is egybekapcsolva. Ezek az ún. *gryllos*-ok (az elnevezés helyessége vitatható) a szerencseszimbólumok közé sorolhatók.[4] A leggyakrabban a Silénos-maszk fordul elő, a Pan-maszk ritkább,[5] együttes kombinációjukra csak néhány példát ismerünk.[6] A szakállas Silénos inkább fiatal, szakálltalan, rövid szarvakat viselő szatír-maszkjával van kombinálva.[7] Római kori oltárokon Pan ábrázolása mellett gyakran Silvanusnak szóló felirattal találkozunk, különösen Dalmatiában, de egy esetben Aquincumban is.[8]

A gemmát hordozó gyűrű félreismerhetetlenül középkori (*2. ábra*). A szalagszerű karika a rá merőleges tengelyű foglalattal gyakori, különösen pecsétgyűrűknél. A foglalat peremén, ami része a pecsétlőnek, rendszerint felirat fut körbe. A különösen gazdag gyűrűknél a karika is különféle díszítésekkel vagy felirattal van ellátva.[9] Ez esetben az egyszerű gyűrűforma nem ad lehetőséget pontosabb datálásra, mégis ahogy a

[1] *P. F. Dorcey:* The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion. Leiden—New York—Köln. 1992; *M. Clauss:* Die Anhängerschaft des Silvanus-Kultes. Klio 76 (1994) 381 skk.; *E. Schraudolph:* Zur Bilderfindung des Silvanus. Journ. of Roman Arch. 8 (1995) 435 skk.

[2] *Á. M. Nagy:* Silvanus. LIMC VII (1994) s. v. Nr. 114. (atipikus ábrázolások).

[3] Kr. u. 1/2. sz., 1. sz. R. 144. 1874, barna jáspis, lapos, fényezett, mérete: 1,1×0,7 cm, lelőhelye ismeretlen, műkereskedelemben vásárolták. *T. Gesztelyi:* Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum, Nr. 249 (kéziratban).

[4] *T. Gesztelyi,* Zur Deutung der sog. Grylloi. ACD 28 (1992) 83. skk. további irodalommal.

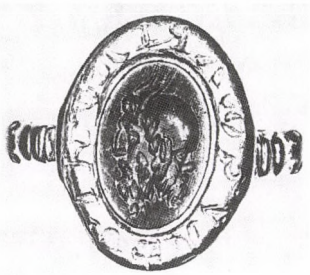
[5] Barna jáspisok, pl. Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen I, München 3 (1972), Nr. 2589 sk.; IV, Hannover és Hamburg (1975) Nr. 1102.

[6] Barna jáspisok: *D. Tudor:* Pietre gravate descoperite la Romula. Apulum 6 (1967) 215 Nr. 28.; *M. Gramatopol:* Les pierres gravées du Cabinet Numismatique de l'Academie Roumaine. Collection Latomus 138. Bruxelles 1974, Nr. 609, 613. (alul még egy elefántormánnyal kombinálva); *A. Dimitrova-Milčeva:* Gemme e cammei del Museo Storico Comunale di Svistov. Ratiarensia 3—4 (1987) 206, Nr. 38, Tav. LXXII 38 (alul még egy ifjúmaszkkal kombinálva).

[7] *H. Guiraud:* Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule. Paris 1988, Nr. 898 további analógiákkal.

[8] LIMC i. m. Nr. 133—151. ill. Nr. 126. = CIL III 3499.

[9] Vö. *H. Battke:* Geschichte des Ringes. Baden-Baden 1953, Nr. 64. Taf. XII, és *A. Ward etc.:* Der Ring im Wandel der Zeit. München 1981, 63 skk. Nr. 122, 123, 134, 135.

1. ábra. Középkori aranygyűrű római gemmával. Magyar Nemzeti Múzeum. Fotó: Kardos Judit

2. ábra. Középkori aranygyűrű. Magyar Nemzeti Múzeum. Eredeti méretében. Fotó: Kardos Judit

3. ábra. Középkori aranygyűrű római gemmával. Magyar Nemzeti Múzeum. Gipszlenyomat. Fotó: Balogh Zoltán

hasonló, antik kövekkel ellátott pecsétgyűrűk többsége, a 13. vagy 14. századra helyezhető. A foglalat viszonylag széles peremébe felirat van vésve, melyet a LIMC-ben a következőképp olvashatunk: PANI ET SILVANO AVGVSTIS. A gyűrű első publikálásában a felirat olvasata pontosabban van jelölve: PAN(i) ET SILVANO AVG, az ET kereszt alakú ligatúrában.[10] Az olvasat mindkét esetben az óramutató járásával egyező irányba halad.

A vésés széles és nem tiszták a körvonalai, több helyen lekopott. Minthogy a pecsételő felületnek a felirat is része volt, balra haladó tükörírásról van szó, ahogy ezt felül egy fordított R betű világosan mutatja. Ezzel szemben alul — a korábbi olvasat szerint az ET ligatúrája — félreismerhetetlenül egy kereszt van bevésve, amivel a középkori pecsétek feliratát gyakran tagolják, és rendszerint a szöveg kezdetét jelöli.[11] A betűk a kereszttől jobbra, ill. a lenyomaton balra (*3. ábra*) a következő szöveget adják: + AVE MARIA ... S. Az utolsó, fekvő S előtti három betű olvasata bizonytalan. A lekerekített E és M betűk használatára a 13—14. századi magyarországi epigráfiában bőségesen találunk példát.[12] Előfordul Sándor (Alexander), váradi püspök (1219—1230) pecsétgyűrűjén is, amibe egy Constantinus-kori kitűnő minőségű zafírgemma volt foglalva.[13] Minthogy a felirat első része, az *Ave Maria,* teljesen ki van írva és kétséget kizáróan megállapítható,[14] az eddigi olvasat és annak interpretációja a továbbiakban tárgytalannak tekinthető.

A felirat második részének feloldása nehéznek ígérkezik, minthogy a foglalat széle, és így a betűk felső része erősen megkopott. Abból a meggondolásból kiindulva, hogy a hanyagul bevésett felirat helyenként a megszokott betűformáktól eltérhet, a következő betűket olvashatjuk ki: *VHIS,* melyek lehetséges feloldása: *V(irgo) H(umili)S.*[15] Mária *humilitas*-a Lukács evangéliumában (1, 48) jelenik meg az Erzsébetnél tett látogatás során, Máriának az üdvözlő szavakra adott válaszában. A *humilis* jelző gyakran előfordul a középkori Mária-himnuszokban, pl. Guerric d'Ignynél, Clairvaux-i Szt. Bernátnál, Sziénai Szt. Bernardinnál,[16] valamint a rímes psalteriumokban.[17] Sőt, ünnepe is van július 17-én: *Humilitas Beatae Mariae Virginis.*[18] A rövidítés egy másik feloldása is lehetséges, ha a nem egészen világosan felismerhető H betűt N-nek olvassuk, mégpedig: V(e)N(erabil)IS. A *venerabilis* jelző a liturgiában, a graduálében fordul elő többször is ebben a formában: *benedicta et venerabilis es.*[19]

[10] *E. Tóth:* Römische Gold- und Silbergegenstände mit Inschriften im Ungarischen Nationalmuseum. Goldringe. Folia Arch. 30 (1979) 164. Nr. 9. Abb. 4. Az itt ígért részletesebb taglalásra eddig nem került sor. Röviden említi *Dorcey* i. m. 73. 139. jegyzet és *E. Tóth:* Silvanus Viator. Alba Regia 18, 1980, 95. 8. jegyzet.

[11] *W. Ewald:* Siegelkunde. 1914, 224.

[12] *H. J. Kolba:* Eine mit Inschrift versehene romanische Grabplatte. Folia Arch. 14 (1962) 115 Abb. 50, *Réthy L.:* Corpus Nummorum Hungariae. Budapest 1899, (Nachdruck 1982), I. Nr. 286, II. Nr. 41, 59—60, 68.

[13] Elveszett. *E. F. Vattai:* A secret medieval signet ring. Folia Arch. 14 (1962) 126 Abb. 54; *Hlatky M.:* A magyar gyűrű. Budapest 1938, 48 T. III/41.

[14] Köszönettel tartozunk *H. Maué*nak, a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum munkatársának a felirat vizsgálatáért és a kérdés megvitatásáért. A feliratnak a kereszttől induló, és *Ave Maria*-val kezdődő olvasatával egyetért.

[15] *H. Maué* ezt az olvasatot nem fogadja el a H betű kérdéses volta miatt. Lehetségesnek tartja viszont *Havas L.* (KLTE Klasszika-filológiai Tsz.) és *Solymosi L.* (KLTE Történeti Segédtudományok Tsz.).

[16] *Caelius Dalmatius:* Mariophilus Seraphicus. Romae 1954. *(non vidi); Puskely M.:* Máriát dicsérje lelkünk. Budapest 1994, 61 sk.

[17] *G. M. Dreves:* Gereimte Psalterien des Mittelalters I. Leipzig 1900, 154 Str. 19; 191 Str. 44; II. Leipzig 1901, 80 Str. 30; 244 Str. 31.

[18] Enchiridion Liturgicum. Concinnavit *P. Radó.* Romae—Friburgi Brisg.—Barcinone 1966, 1359.

[19] Ez a szöveg már a legkorábbi magyar kódexekben előfordul, vö. *Kühár F.:* Mária-tiszteletünk a XI. és XII. század hazai liturgiájában. Budapest 1939, 14.

Római kori gemma középkori gyűrűbe való foglalása Magyarországon ugyanúgy szokásban volt, mint a Szent Római Birodalom különböző részeiben.[20] A Magyar Nemzeti Múzeum Középkori gyűjteményében több ilyen gyűrű fordul elő,[21] vagy ismert régebbi leírásokból, rajzokból.[22] Az *Ave Maria* formula nem tartozik a gemmával díszített titkos pecsétgyűrűk gyakori feliratai közé. Mégis előfordul egy másik magyarországi pecsétlőn is, méghozzá Johannes Comes-én, amelybe egy etruszk skarabeus van foglalva.[23] Különös módon ez a felirat a pecsétlő hátoldalára van írva (AVE MARIA GRA), míg az előlapon a pecsét tényleges meghatározása áll: + S(igillum) IANEE CO(mi)T(i)S. A hátoldal felirata, mely a skarabeus domború háta miatt pecsételésre nem volt használható, fohász vagy ima szerepét tölthette be. További példa hasonló feliratra a Chestertoni Lovel Tamás pecsétlője, melyen az előbbi formula teljesen ki van írva: *Ave Maria gratia plena.*[24]

Mind az antikvitás továbbélésének, mind a Mária-tisztelet jelentőségének[25] szép hazai példája ez a gyűrű, a Silvanus-kultusz emlékeként viszont nem jöhet számításba. *Ave Maria, Silvane vale!*

[20] *G. Hiebaum:* Gemmensiegel und andere im Steinschnitt hergestellte Siegel des Mittelalters. Veröff. des Historischen Seminars der Univ. Graz, 1931; *H. Maué:* TECTA LEGE—LECTA TEGE. Boreas 5 (1982) 172 skk.; *A. Krug:* Antike Gemmen und das Zeitalter Bernwards. Bernward und das Zeitalter der Ottonen. Ausstellungskatalog. Hildesheim 1993 Bd. 1, 165 skk.

[21] Ezek közül hármat *E. F. Vattai* (13. jegyzet) publikált (vö. *Gesztelyi* Nr. 37, 57, 204), további kettő még publikálatlan (1. sz.: K 16. 1871. 7. = *Gesztelyi* Nr. 5; 1. sz.: K. 16. 1871. 8 = *Gesztelyi* Nr. 147).

[22] *Vattai* i. m. 126. 54. ábra; *Hlatky* i. m. 63.

[23] *Gesztelyi* Nr. 5.

[24] *M. Henig:* A Corpus of Roman Engraved Gemstones from British Sites. BAR British Series 8 (1978) 285 M 11.

[25] Szűz Mária magyarországi tiszteletének történetéről: *Majsai M. — Székely L.:* Boldogasszony Anyánk. Budapest 1970.

DEMETER TAMÁS

KÉT FILOZÓFIATÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉS PÁRHUZAMAI

A két szóban forgó értelmezés párhuzamai ugyanazon eszmetörténeti törekvés perspektívájából világíthatók meg, jelesül az úgynevezett szóbeliség-írásbeliség, vagy másképpen az Ong-Havelock paradigma szemszögéből. E gondolati iskola a kommunikáció technológiájának folyamatos átalakulására mint az intellektuális változások egyik legfőbb forrására mutat rá. Ilyenformán e megközelítésmód bensőséges kapcsolatot tételez fel gondolat és médiuma között, s úgy tekinti, hogy a gondolatközlés csatornája nem csupán a közvetített üzenet tartalmát befolyásolja, hanem magát a gondolkodásmódot is. Így e paradigma a kommunikáció mindenkori technológiájának fejlődését helyezi a filozófiatörténeti áramlatok és az egyes életművek értelmezésének középpontjába, s e fejlődést úgy tekinti, amely egyrészről a filozófiai kérdések megfogalmazódása, másrészről az illető kérdésekre adott válaszok kifejtése tekintetében meghatározó szerepet tölt be. Ilyen értelemben az egyes kommunikációtörténeti korszakok tekintetében úgy találja, hogy a filozófiai problémák jellegzetességeit döntően a kommunikációs környezet által befolyásolt szellemi közeg határozza meg, amely ekképpen behatárolja a filozófiai jelenségek lehetséges megjelenési formáit.

Történetileg tekintve e paradigma gyökerei a XVIII. század közepéig nyúlnak vissza. 1767-ben jelent meg Robert Wood nagy hatású tanulmánya,[1] amely arra a Rousseau által fölvetett kérdésre igyekezett válaszolni, hogy tudott-e Homéros írni, vagyis, hogy ismerték-e az alfabétikus írást már Homéros korában is. Ez irányú vizsgálódásai azt a következtetést eredményezték, hogy a homérosi eposzok az *egyéni memória* munkájának eredményeképpen maradtak fönn évszázadokon keresztül, tehát nem az írás médiuma konzerválta azokat az utókor számára: „Homéros művei — fogalmaz Wood (278) —, Görögország legrégebbi ismert produkciói nem írásban őrződtek meg, hanem énekelték és emlékezetből idézték vissza azokat." A kutatásoknak ezt a fonalát e század húszas éveiben Milman Parry vette föl,[2] aki az *Ilias* és az *Odysseia* szövegének tanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy a sorok metrikussága, formulázottsága, a nevekhez illesztett állandó jelzők stb. a kompozíciónak olyan — általa *homérosi stílus*nak nevezett[3] — mnémonikus technikáját teszik lehetővé, amely bizonyos gondolatok hosszú távú továbbélését biztosítja tisztán szóbeli körülmények között is.

E paradigma kiteljesedése a hatvanas évek elejére tehető. Az *Explorations* című ezóterikus folyóirathoz kapcsolódó kör alapozta meg a kutatásoknak ezen legújabb vonulatát; e folyóirat szellemi holdudvara

[1] An Essay on the Original Genius and Writings of Homer. London 1767.

[2] *L'Épithète traditionelle dans Homére:* Essai sur un problème de style homérique. Paris 1928. — Parry munkásságához, noha igen fiatalon elhunyt, valóságos iskola kapcsolódik. Közvetlen munkatársa, *Albert B. Lord* 1960-ban *(The Singer of Tales,* Cambridge, Mass.) tette közzé Parry-vel közösen, délszláv területeken folytatott néprajzi kutatásainak eredményét, melyek Parry hipotéziseit empírikus alapon támogatták. *Berkley Peabody* 1975-ben jelentette meg azt a tanulmányát *(The Winged Word,* Albany), melyben Parry módszerét a hésiodosi költeményekre alkalmazva jutott hasonló következtetésre.

[3] Uo. 1—19.; lásd még uő.: Les formules et la métrique d'Homère. Paris, 1928.

fogalmazta meg azokat az alaptéziseket, amelyek a paradigma alapvető problémafölvetéseit, fogalmi hálóját, szemléletmódját kiforrott formába öntötték.[4] A filozófiatörténet síkján Walter J. Ong tette meg az első lépést, aki elsősorban a reneszánsz kori Petrus Ramus életművének tanulmányozása során jutott arra a következtetésre, hogy a *ramizmus* gondolati iskolája gyökereiben kötődik az írásbeliséghez, s annak is legkifejlettebb formájához, jelesül a könyvnyomtatás technológiájához.[5] A filozófiatörténeti kutatások szempontjából kiemelkedő jelentőségű Eric A. Havelock *Preface to Plato* című monográfiája,[6] melyben a szerző rögzítette azokat az alapelveket, melyek a szóbeliség-írásbeliség paradigma filozófiatörténeti elemzéseinek módszereit és szemléletmódját máig meghatározzák. E két szerző törekvéseihez kapcsolódva a legutóbbi évtizedekben számos olyan filozófiatörténeti értelmezés született, melyek hasonló perspektívából szemlélték az eszmetörténet problémáit.[7]

E paradigmának két magyar előfutára volt. Egyikük Hajnal István, aki írás- és értelmiségtörténeti vizsgálódásai során olyan következtetésekre jutott, amelyek számos tekintetben megelőlegezték a későbbi időszak középkori írásbeliséggel kapcsolatos kutatásainak eredményeit.[8] Másikuk Balogh József, akinek a hangos olvasás történeti jelenségére irányuló kutatásai szilárd alapot biztosítottak a kézírásos írásbeliség, a tipográfia és az olvasás elcsendesedésének következményeit kutató további elemzések számára. Mindemellett Balogh J. Augustinus-kutatásai eddig fel nem ismert hasonlóságokat mutatnak e paradigma filozófiatörténeti vonulatával.[9]

Mi most két filozófiatörténeti értelmezés, nevezetesen Balogh József Augustinus- és Eric A. Havelock Platón-interpretációjának hasonlóságait óhajtjuk bemutatni. Noha a két koncepció időben viszonylag távol esik egymástól, hiszen hozzávetőleg negyven év választja el őket, szemléletmódjuk mégis közös: amit Balogh József a sorok között, burkoltan tételez fel — jelesül, hogy Augustinus gondolkodásának kibontakozása nem függetleníthető az írott és a hangzó szó korabeli konfliktusától —, azt Eric A. Havelock nyíltan kimondva elméletének magjává teszi. A kettejük közti különbség abban áll, hogy Balogh még nem rendelkezett olyan kifinomult fogalmi kerettel, amelynek kezdetei Havelocknak már birtokában voltak, s így Balogh kevésbé konkrétan fejti ki álláspontját, mint Havelock.

Balogh József klasszikus-filológus és középkorkutató volt, nem várható el, hogy tanulmányaiból egységes gondolati horizont táruljon elénk Augustinus filozófiájáról. Írásaiban egy olyan értelmezés *lehetősége* jelenik meg, amely csak a későbbi eredmények ismeretében válhat kiforrottá. Balogh — noha valójában nem volt tudatában — Augustinus életművének mégis egy filozófiatörténeti értelmezését nyújtja, amely szinte tökéletesen illeszkedik a fent röviden ismertetett paradigma keretei közé, noha az akkoriban mai formájában még nem létezett. Balogh vizsgálódásai szempontjából elsősorban az egyházatya művei kapcsán felmerülő esztétikai kérdések kapnak különös hangsúlyt. Ekképpen fogalmaz: „Szent Ágoston *vallásos* megtérését, amelynek története a *Confessiones,* egy *formális,* mondhatnók esztétika előzi meg, amely Augustinus számára később is csak részben vált tudatossá s amelynek egyes állomásait csupán egy-egy szó, egy közbevetett mondat vagy egy rendkívüli tournure jelzi."[10] Ágoston megtérésének hátterében Balogh tehát végső soron valamiféle esztétikai fordulatot sejt, amit az antik retorikától való elfordulásban lát kiteljesedni. Ez jelentené azt a

[4] Lásd ehhez: *Edmund Carpenter:* Remembering Explorations. Canadian Notes & Queries. 46 (1992 tavasz).

[5] *Walter J. Ong:* Ramus, Method and the Decay of Dialogue. Cambridge, Mass. 1958.

[6] Cambridge, Mass. 1963.

[7] Néhány a legkiemelkedőbbek közül: *Rudolf Fietz:* Medienphilosophie: Musik, Sprache und Schrift bei Friedrich Nietzsche. Würzburg, 1982; *J. C. Nyíri:* Tradition and Individuality, Dordrecht, 1993; *Michael Heim:* Hiedegger and McLuhan: The computer as Component. A The Metaphysics of Virtual Reality c. kötetben (Oxford—New York) 1993.

[8] Erről bővebben lásd *Nyíri Kristóf:* Hajnal István időszerűsége. A hagyomány filozófiája c. kötetben (Budapest, 1994.)

[9] *Balogh* életrajzához hasznos adalékokkal szolgál *Frank Tibor:* Editing as Politics. The Hungarian Quartely 34 (1993) 8; *Kabdebó Lóránt:* A háborúnak vége lett. Budapest 12—20.

[10] Vasa lecta et pretiosa. Budapest, 1918, 7.

fordulópontot is, amely a valódi filozófiai kérdések fölvetésének lehetőségét megteremti: „egy évtizedre volt szüksége Ágostonnak — fogalmaz Balogh —, hogy a Vallomások szó- és formakincsét kialakítsa. Valójában nem egyéb ez, mint a korábbi időszak *hagyatékával* való leszámolás. Egyik levelében olvassuk a szép és fontos mondatot: »Kitéptem magam abból a gyűlöletes hálóból, mely a filozófiától visszafogott, azáltal, hogy elvette tőlem az igazság felismerésének reményét: pedig az Igazság a lélek étke«"[11] Balogh tehát az egyházatya filozófiáját egy bizonyos, általa esztétikainak nevezett konfliktus keretei között értelmezi, s azt tartja, hogy ez a konfliktus lényegi befolyást gyakorolt nemcsak Ágoston gondolatkifejtési módszereire, hanem magukra a gondolatokra is. Így például a gondolatok kibontakozása szempontjából lényegesnek látja azokat az igényeket, amelyek egy hangosan olvasó közönség kívánalmai támasztottak.[12]

Amikor Balogh úgy értelmezi, hogy Augustinus megtérése előtt „egész addigi életének tartalma a szónoki forma kultusza volt; ennek a kultusznak a tárgya és eszköze a *szó*. Nemcsak egy mélyen — műveltségében és ízlésében — gyökerező ideál rítusa, hanem egy még mélyebben — az öntudat alatt — fészkelő szokás szakad meg folytonosságában, amikor Szent Ágoston a *tolle lege* percében az apostol igéit *némán* olvassa. A régi ideál helyébe új lépett, nem a hang, hanem az érzés vezet az új birodalomba" (uo. 11 sk.) Vagy amikor úgy fogalmaz, hogy „a szó már csak gyönyörű váza számára, vagy inkább törékeny, cifra cserép, a múló földi élet veszendő apró tárgya, amelyhez szellemi életünket nem kapcsolhatjuk s amelyet szeretnünk végzetes gyarlóság. Ez a kép nagyon mélyen gyökerezik, a *Confessiones*ben minduntalan visszatér. Hol a misztikus elutasító gesztusával találkozunk, hol ismét az egykori rétor nosztalgiájával."[13] Nos már ezek a helyek is nyilvánvalóvá teszik, hogy Balogh úgy tekinti Augustinus filozófiáját, mint a szóbeliség és az írásbeliség ellentétes hatásainak végtermékét. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy az egyházatyát körülvevő szűkebb szellemi környezet írásbeli, míg az általános szellemi légkör inkább orális jegyeket mutatott; ezt Balogh alkalmasint maga is fölismerte, bár nem mondta ki ilyen határozottan. Amikor ugyanis arra utal, hogy a tradicionális és az individuális elem egybeolvadásának lehetünk tanúi,[14] akkor burkoltan az orális és írásbeli körülmények együttes hatására világít rá: Augustinusnál egybeolvad az oralitás hagyományait szem előtt tartó hagyományos gondolkodás és az írásbeliség, az olvasó magányának következményeként kialakuló individuális szemléletmód.

Ennek a dichotómiának a gyökerei alapvetően a *hangos olvasás* erőteljes korabeli tradíciójában fedezhetők fel. A hangos olvasás problematikája fiatal kora óta foglalkoztatta Baloghot. Ő volt az első, aki a jelenség egykori létezését bizonyító írásos helyeket összegyűjtötte. A korai szövegek jelentős része nem tartalmazott olyan eszközöket, amelyek az olvasást megkönnyítették volna: hiányzott belőlük a központozás és a szóközözés. Ahogy Frederick G. Kenyon megjegyzi: „Az olvasót segítő eszközök, illetve a megkönnyítő utalások hiánya régi könyvekben meglehetősen figyelemre méltó. A szóközözés gyakorlatilag ismeretlen, kivéve azon ritka eseteket, amikor egy idézőjelet vagy egy pontot használtak az elválasztás jelölésére ott, ahol a félreértés lehetősége fönnállt. A központozás gyakran teljesen hiányzik és sohasem rendszeres igazán."[15] Ugyanezek a jellegzetességek az írás korabeli technikájának esetében is megfigyelhetők, hiszen az írás is hangos tevékenységnek számított: a szövegeket diktálták, vagy az író diktálta önmagának. Balogh három tanulmányában igyekezett bizonyítani, hogy az olvasás és írás korai formái jelentősen különböztek a napjainkban megszokottól, amennyiben a szövegekkel végzett minden tevékenység jellegzetesen hangos művelet volt.[16] Augustinus környezetében tehát két alapvető hatás helyezkedik szembe egymással: egyrészről a hangos olvasás szellemi hagyománya és a jellegzetesen a szóbeliség jegyeit viselő társadalmi-kulturális környezet kerül összeütközésbe az író személyiségéhez ekkoriban már mélyen hozzátartozó írásbeliséggel. Ennek fényé-

[11] Bevezetés a *Vallomás*ok fordításához. Budapest, 1943, XXXIII.

[12] Vasa lecta et pretiosa, 26.

[13] I. m. 18 sk., valamint uő: Augustinus «alter und neuer Stil». Die Antike 3 (1926) 366.

[14] I. m. 21. és 42.

[15] *Frederick G. Kenyon:* Books and Readers in Ancient Greece and Rome. Oxford 1951, 67.

[16] *Voces paginarum:* Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez. Budapest 1921; A hangos olvasás és írás: Újabb adalékok a jelenség történetéhez és természetrajzához. 1926; *Voces paginarum:* Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. Leipzig 1926.

ben nem csoda, hogy konfliktusba kerül nyelvével: „Augustinus talán az első író a világirodalomban, a ki arról panaszkodik, hogy anyagával: a nyelvvel küzdenie kell."[17]

Platón filozófiáját Havelock a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés okozta kommunikációs válság sajátos és szükségszerű termékének tekinti. Vizsgálódásainak elsődleges tárgya az *Állam* című dialógus; ahogyan *Preface to Plato* című monográfiájában megmutatta, Platón számára az írás nem pusztán a gondolatkifejezés új médiumát jelentette, melyen keresztül hatékonyabban, az utókor számára is hozzáférhető módon kifejthette filozófiáját, hanem ezen túlmutató jelentőséggel is bírt, nevezetesen az írásbeliség élményvilága a platonizmus konstitutív forrását képezte. „Az ideatan — fogalmaz Havelock — nem Platón személyes doktrináját jelentette. A diskurzus teljesen új szintjének közeledtét hirdette, amely — ahogyan tökéletesedett — a világról szerzett tapasztalat új fajtáját teremtette meg: a reflektív, tudományos, technológiai, teológiai, analitikus élményvilágot. Sokféleképpen nevezhetnénk ezt. Az új mentális éra saját lobogó alatt kívánt fölvonulni, s ezt a platóni ideákban találta meg. Ebből a perspektívából tekintve, az ideatan történelmi szükségszerűség volt."[18]

A platóni ideatan, a havelocki értelmezésben absztrakt, vizuális gyökerű fogalmi rendszer alapjain nyugszik, amely az írásbeliség által előtérbe helyezett vizuális szemléletű gondolkodásmódra adott nyelvi reflexióként jöhetett létre. Amikor ugyanis Platón az igazságosság, a jóság vagy a szépség természetére kérdez rá, nem csupán új kérdéseket tesz föl; kérdéseit olyan absztrakt fogalmakra tekintettel teszi föl, melyek egyszerűen nem voltak megtalálhatók az írásbeliséget megelőző görög nyelv szótárában. Az írás logikája által kínált szintaxis hozza létre az absztrakt fogalmakat; az írott nyelv alakítja ki azt a benyomást, hogy minden szó megjelöl valamit. Ahhoz pedig, hogy valamely gondolati tartalom absztrakt terminusokba foglaltassék, szükség van absztrakt objektumokra: így keletkeztek a platóni ideák; „ez az attitűd, amelyben a szót olyan reális létezőnek tekintik, amely jelentését úgy tartalmazza, ahogyan a lélek foglalja magába egy személy vagy tárgy spirituális részét, úgy tűnik, hogy a nyelv primitív és mágikus használatából származik és innen emelkedik be a metafizika legfontosabb és legbefolyásosabb rendszereibe. A jelentés, egy szó valódi lényege, ekképpen reális létezésre tesz szert a platóni ideák világában."[19]

Mindemellett Havelock megmutatja, hogy a költők elítéltetésének oka eredendően nem Platón művészetellenes szemléletmódjában keresendő, hanem abban, hogy a költők és költeményeik Platón számára nem mint művészek, hanem mint az orális tudás képviselői vannak jelen. Ez a fajta tudás pedig — platóni szemszögből nézve — nem szolgáltat megbízható ismereteket a dolgok valódi mibenlétéről: e költeményekben az igazság csak relatíve vagy feltételesen fejeződik ki, s ez szemben áll az ideák világából származó *epistémé* bizonyosságával — és csupán a *doxa* igazságtartalmával bír. „Platón célpontja — úgy tűnik — pontosan a költői élményvilág mint olyan. Mintha meg akarná semmisíteni a költészetet mint költészetet, kitiltani mint a kommunikáció hordozóját. Platón a költői kijelentés formáját és lényegét támadja, ennek szóképeit, ritmusát, poétikus nyelvezetét. Nem kevésbé ellenséges a tapasztalat azon spektrumával szemben sem, amelyet a költő tesz hozzáférhetővé számunkra."[20] Ennek megfelelően a költészet természetesen nem tarthat igényt az igazság hirdetésére, hisz bizonyosan nem azt a fajta tudást képviseli, amely a platóni ismeretelmélet szemszögéből hitelesnek lenne elfogadható, s mint ilyen az ideális államban semmilyen szerepet nem követelhet. Mindez persze elégséges alap a cenzúra bevezetéséhez, s a költők kitiltását is kielégítően indokolja az, hogy a *mimésis* költői eszköze mint *doxa,* az *epistémé* antitézise, s ezért nem alkalmas az ideális állam nevelési alapjainak megteremtésére.

E két értelmezés közötti hasonlóságok alapvetően öt fontosabb csomóponton keresztül ragadhatók meg:

(1) Mind Platón, mind pedig Augustinus hadat üzen a hagyományos *nevelési* apparátusnak. Ahogy Balogh fogalmaz: „Ágoston egy percre megáll a tradicionális oktatórendszernél, hogy meddőségére és bűneire

[17] Vasa lecta et pretiosa, 23.

[18] *Eric A. Havelock:* Preface to Plato, Cambridge, Mass. 1963, 267.

[19] *Bronislaw Malinowski:* The problem of meaning in primitive languages *C. K. Ogden—I. A. Richards* (eds): The Meaning of Meaning. London 1953, 308.

[20] *E. A. Havelock:* Preface to Plato. Cambridge, Mass. 1963, 5.

rámutasson. A retorika *ventosa professio,* amelyet a szószátyárság vásárán, *nundinis loquacitatis,* árulnak. Az ott tanult dolgok merőben haszontalanok; mit is kezdjen a gyermek a mitológia és a mondák ezer apró együgyűségével."[21] Itt fel kell idéznünk Havelock Platón-interpretációját, amely Platón költészet ellenes támadását az orális nevelési módszerek elleni föllépésként értékeli: „Platón számára a valóság racionális, tudományos és logikus, vagy ellenkező esetben semmi. A költői médium — a dolgok valódi viszonyainak feltárásától és az erkölcsi erények valódi definíciójától oly messze — olyan képernyőt formál, amely oly különösen töri a fényt, hogy álruhába bújtatja és kiforgatja a valóságot, valamint ezzel egy időben eltérít bennünket és olyan trükköket játszik velünk, amelyek érzékeinket a legsekélyesebb irányba ferdítik el."[22]

E két egybehangzó értelmezés szerint Platón és Augustinus mindketten a korabeli hagyományos oktatórendszert tekintik ellenségüknek: Platón az *aoidos*ok költészetét támadja, Augustinus a retorikán alapuló oktatást, vagyis mindketten szóbeliséghez kötődő struktúrákat vesznek célba. Ennek magyarázata az írásbeliség egyre erőteljesebb elterjedtségében rejlik: az írásbeliség talajáról szemlélve a szóbeliség követelményeihez idomított tudásanyag igazságtartalma megkérdőjeleződik. Az írásbeliséggel megteremtődik a reflexív, kritikai gondolkodás lehetősége, az egyén megszűnik azonosnak lenni a tradícióval: elválik egymástól történelem és legenda, s előtűnik „a mondák ezer apró együgyűsége". Ezzel a jelenséggel szembesül Platón és Augustinus egyaránt, az írásbeli körülményekhez idomult gondolkodásmód következtében egybehangzóan utasítják el a szóbeliség ismeretanyagát, olyan filozófiát hozva létre, amely jellegzetesen az *írásbeliség* filozófiája.

(2) Havelock és Balogh értelmezésében párhuzamos jellegzetesség, hogy választott filozófusaikban nem csupán új filozófiai gondolkodás megteremtőit látják, hanem újfajta *fogalmiság* kialakítót is, olyanokat, akik ekképpen a következő évszázadok szellemi fejlődésének alapvető kereteit jelölték ki. Ahogy Havelock rámutat: „A platonizmus, írott szöveg lévén, képes volt kialakítani egy új típusú konceptuális nyelvet és gondolkodást mint az orális gondolkodás és nyelv helyettesítőjét."[23] Balogh hasonló következtetésekre jut „Az irodalom ..., amely a formák dogmáiban tengődött, felszabadítóra várt: ez a felszabadító Szent Ágoston volt. Élete fordulópontján egy új világ nyílik meg előtte, s a művész új témák tömegének új formát: egy új nyelvet teremt. ... A nagy könyv [ti. a *Vallomások* — D. T.] nem is életrajz, hanem lélektörténet, — egy merőben új műfaj, amelynek a latin prózában nem volt nyelve."[24] Vagyis Havelock olvasata szerint Platón alakította ki azt az absztrakt, forgalmi nyelvezetet, amely a jelenségek értelmezési kategóriáit megformálta; Balogh olvasatában pedig Augustinus azt a nyelvet teremtette meg, amely az introspekción keresztül feltárt, benső folyamatokat öntötte nyelvi formába.

(3) Egy további síkon is nyilvánvalóvá válik Augustinus és Platón ilyen jellegű hasonlósága. Ahogyan Platón morális és ismeretfilozófiai szempontból támadta a tudás átörökítésének hagyományos (orális) eszközeit, mondván, hogy azok nem közvetítik az igaz tudást, hasonlóképpen Augustinus az etika mérlegén méri az orális műveltséget, s könnyűnek találja: „A ti műveltségetek ideálja: a tökéletes szó; mellette eltörpül az erkölcsi ember."[25] Balogh erről így ír: „Ez az etikai harc az eretnek retorika esztétikai értékei ellen egy eddig alig számításba vett fejezete az augustinusi konverziótörténetnek. Ez az igazságért folytatott harc az esztétikai értékek területén (amennyiben ezek a morálistól egyáltalán elválaszthatók), és az antik retorika régi stílusként történő elmarasztalása magával vonja egy új stílus megteremtésének követelményét."[26] Ez az új stílus már nem a szóbeliség elbeszélő szerkezetének megfelelő, igékkel telezsúfolt, cselekvéssorok leírásából építkező fogalmazási mód, hanem egy újfajta, az írásbeliség kívánalmaihoz közelebb álló, propozicionális jellegű nyelvi struktúra.[27]

Balogh és Havelock értelmezése egybecseng: mindketten a gondolatkifejezés új módjának megjelené-

[21] Vasa lecta et pretiosa, 16.

[22] *Eric A. Havelock:* Preface to Plato, 25 sk.

[23] *Eric A. Havelock:* The Muse Learns to Write. New Haven 1986, 29.

[24] *Balogh József:* Vasa lecta et pretiosa, 1918, 20 skk; lásd még uő.: Augustins «alter und neuer Stil», Die Antike (1926) 363.

[25] Idézi *Balogh József:* Vasa lecta et pretiosa, 17.

[26] *J. Balogh:* Augustins «alter und neuer Stil», 352 sk.

[27] I. m. 360 sk.

séhez kötik azt az ismeretfilozófiai állásfoglalást, amely megalapozza a szóbeli-retorikai tudásanyag elutasítását. Ezen túl egyben azt is állítják, hogy a nyelvi adottságok megváltozásával Platón és Augustinus filozófiája olyan lényegi és ösztönző forráshoz jutott, amely mindkét esetben újfajta és nagy hatású filozófia megjelenését eredményezte. E két értelmezés megegyezik abban, hogy a szóbeliség ismeretanyagának elutasítását alapvetően az *igazság* megmutatására irányuló törekvés motiválja: ami Platónnál az ismeretfilozófia kerülőútján vezet *morális* és politikai filozófiai következményekhez (azaz a költők kitiltásához), az Ágostonnál esztétikai kitérő után jelentkezik az *etikai* értékek területén.

(4) Havelock rámutat arra, hogy tisztán orális körülmények között nincs mód az ismeret és ennek ismerője közötti határvonal pontos meghatározására: ez csak az írásbeliséggel, a gondolat külsővé tételének lehetőségével válik felismerhetővé. Havelock a platóni *dialektika* hátterében ezt az írásbeliség által kialakított metafizikai beállítódást látja: „Részben a visszaidézett szó és az emlékező ilyetén szétválasztása rejlik ama sajátosan Sókratésre jellemző eljárás mögött, amely alkalmas eszköze a költői azonosságtudat kritikájának és az ezzel való szakítás kikényszerítésének. Ez a dialektika módszere, ennek legegyszerűbb, eredeti formájában."[28] Balogh — noha szó szerint nem mondja ki — hasonlóképpen dialektikusnak látja Augustinus gondolkodását: „Az *antitézis* Augustinus számára nem annyira stiláris *eszköz*, mint inkább a dolgok *szemléletének* egy módja. Úgyszólván mindent kontrasztokban lát, az akciót ellenakcióval szemlélteti, szereti a distanciális képeket, ahol a kezdetre és végre utalhat."[29] Havelock és Balogh hasonlóan mutatja be Platón és Augustinus gondolkodásmódját: a közös vonások az írásbeliség korai szakaszaira jellemző szemléletmód hátterében fedezhetők fel, vagyis az ismeret külsővé, objektívvé válásának folyamatában, amelynek élménye az írás elmélyült használata nélkül elképzelhetetlen.

(5) Végül még egy hasonlóság érhető tetten Havelock Platón-értelmezése és Balogh Ágoston-tanulmányai között. Augustinus — írja Balogh — „aki az eksztázis órájában Dávid negyedik zsoltárát önmagának elszavalja, s akinek minden indulata és érzése *hanggá* válik, a zsoltárokon képzett *imáit is a fülnek s nem a szemnek írta*".[30] Ezzel párhuzamos Havelock egy másik, Platónról írott megjegyzése: „Platón mint író közvetítő pozíciót foglal el a kommunikáció két formája között. Ez elég nyilvánvaló a dialógusformának mint a kidolgozás módszerének előtérbe helyezéséből, egy olyan jellegzetességből, amelyet később, az idő előrehaladtával elvet. E formátum írásbeli szokásnak tekinthető; ez olyan közönség megnyerésének és kibékítésének technikája, amely félig hallgatóság és félig olvasóközönség. Az írott dialógus a tanítás hangosan olvasandó eszköze volt az Akadémián. Ez kompromisszumot teremtett az utasítások kommunikációjának hagyományos szóbeli módszerei és a kommunikáció könyvtárakban tapasztalható fajtája között."[31] Vagyis Havelock és Balogh hasonlóképpen értelmezik választott filozófusuk munkásságát: mindketten a szóbeliség és írásbeliség összeütközésének foglalatába helyezik, s ennek megfelelően értelmezik gondolatvilágukat.

A hangos olvasás hagyománya szempontjából Platón és Augustinus gondolkodásának *közege* azonosnak tekinthető. Mindketten olyan környezetben alkottak, ahol a gondolatok nyilvánossá tétele erőteljesen összefonódott a *hangos olvasás* jellegzetességeivel, s ez az írásbeliség felemelkedő világát a szóbeliség hanyatló tradíciójához kötötte. Ebből a szempontból világíthatók meg azok a hasonlatosságok, amelyek Balogh Ágoston- és Havelock Platón-értelmezésének alapjait szolgáltatják: az a környezet, amelyben Platón és Augustinus gondolkodása kibontakozott, legfontosabb vonásait tekintve azonosnak mutatkozik. Mindkét esetben annak lehetünk tanúi, hogy a szóbeliség és az írásbeliség konfliktusa határozza meg gondolkodásuk kiindulópontját. Platónnál ezt a konfliktust a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés jelenti, az egyházatyánál a külső, szóbeliséghez kötődő és a belső, mélyen írásbeli világ összecsapását; ezt foglalja keretbe a hangos olvasás hagyománya, amely maga is hasonló kettősséget sugall, amennyiben az írott szöveget hangzó formában jeleníti meg. Platón és Augustinus a *kézírásos írásbeliség* jellegzetes filozófusai: olyan problémákkal szembesülnek, amelyek tisztán szóbeli körülmények között nem jelenhettek volna meg, s melyek később a tipográfia korában teljesedtek ki.

[28] *Eric A. Havelock:* Preface to Plato, 208.
[29] *Balogh József:* Vasa lecta et pretiosa, 29 sk.
[30] *Balogh József:* Vasa lecta et pretiosa, 45 sk.
[31] *Eric A. Havelock:* The Greek concept of Justice: From Its Shadow in Homer to Its Substance in Plato. Cambridge, Mass. 1978, 326.

KÖNYVSZEMLE

WERNER HUSS: KARTHAGO. München 1995, 123 lap.

A müncheni C. H. Beck kiadó fennállása óta fontos szerepet vállalt tudományszakunk képviseletében. Elég, ha itt az Iwan v. Müller-féle Handbuch der Altertumswissenschaft könyvtárnyi sorozatára vagy a nélkülözhetetlen folyóiratok közül a Gnomonra utalunk. Az előbbi sorozatot tudvalevőleg W. Otto, majd H. Bengtson folytatta; évek óta jelennek meg a Schanz—Hosius római, ill. Christ—Schmid—Stählin görög irodalomtörténetének helyébe lépő korszerű átdolgozások. A megújult „Handbuch" egyik jelentős újdonsága Werner Huss nagyszabású karthagói története (Geschichte der Karthager, 1985). A kiadó azonban külön sorozatban („Beck'sche Reihe", mint a hajdani Sammlung Göschen, vagy a francia „Que sais-je?") a tágabb körű olvasóközönséget is tájékoztatni óhajtja a „tudás" (Wissen) legkülönfélébb területein elért eredményekről: a csillagászattól a holokausztig, a „kronobiológiától" („Zeitstruktur des Lebens") a pszichoszomatikáig. A folyóiratunk olvasóit közelebbről érintő (általában 120—150 lapos) kötetkékből csak néhányat sorolunk fel: A régi Kína, Mezopotámia, Görög-római történet, Az etruszkok, A germánok, Klasszikus retorika, Nagy Sándor, Kleopatra stb. (Ez utóbbiak is külön ismertetést érdemelnének.)

A végére hagytuk a fentebb már említett Karthago történetének „desztillátumát", a „BsR" 2025. kötetét, ugyancsak W. Huss tollából. De hogy lehet egy vaskos monográfiát egy *lepidus libellus*-ba sűríteni? Mások a célok, más a terjedelem, marad az igényesség, az ismeretterjesztés tudományos megalapozottsága. Nincsenek lapalji jegyzetek, csak a legfontosabb (modern) szakirodalom rövidre fogott jegyzéke; időrendi tábla (a föníciai terjeszkedés kezdeteitől a III. pun háború lezárultáig), név- és tárgymutató és öt térképvázlat. Tömör összefoglalásban követhetjük nyomon egy Athénhez és Rómához fogható városállam kezdeteit, növekedését (Szicíliától Ny-Afrikáig és ÉNy-Európáig), Karthagónak a görögökkel, majd a rómaiakkal való találkozásait (a lefordíthatatlan „Auseinandersetzungen"-t), államberendezését, tengeri hatalmának eszközeit és működését, gazdasági és társadalmi szervezetét, tudományos és művészeti teljesítményeit, istenvilágát és szakrális intézményeit. Az érdeklődő olvasó mindebből azt szűrheti le tanulságul, amit H. bevezetésképpen idéz Cicero *„De republica"*-jából: „Karthago sem lett volna oly nagy hatalmasság hatszáz éven át *sine consiliis et disciplina.*"

Akár ez az egy idézet jól mutatja H. vállalkozásának mineműségét: Cicero kiszakított mondatán (német fordításban és helymegjelölés nélkül) a *lector benevolus* esetleg elgondolkozik, de nyugodtan továbblapoz; az igényesebbje utánanéz, Cicero I. könyvének töredékei közt meg is találja, és akkor gondolkodik el igazán. Elgondolkozik Karthago „hírének történetén", azon, hogy elpusztítása után — mint római város — megint felvirágzik, és tulajdonképpen csak az arab hódítás törli ki a történeti tudatból — egészen a múlt század tudományosságának (Gesenius, Renan...) köszönhető feltámadásáig. Vagy mindjárt az elején (12) felsorolásszerűen értesülünk az anyaváros hajdani expanziójáról Asszíriától és Anatóliától kezdve, Cipruson, Szicílián, Dél-Hispánián keresztül Madeira szigetéig, sőt Rómáig: ha megalapozott a feltevés, hogy a *Forum Boarium* nemcsak a görög, hanem korábban a föníciai kalmároknak is a piaca volt, és az *Ara Maxima* eredetileg Melqart kultuszát szolgálta.

Hasonló meglepetések sűrűn érnek bennünket a továbbiakban is, mint pl. a 16. lapon, ahol — megint csak közelebbi eligazítás nélkül — az alapítás (825—820 k.) után hamarosan felvirágzó város *hatemeletes*

épületeiről olvasunk. Itt is utána kell néznünk: Appianos (Lib. 128) és Diodóros (XX 44) valóban erről ír, — de mikorról? Ilyen magas házak tudomásunk szerint Alexandriában épültek először; onnan vették a mintát akár Rómában, akár Karthagóban.

Jellemző, hogy mind a „Karthager und Griechen", mind a „Karthager und Römer" c. részben a háborúk aránytalanul több helyet foglalnak el, mint a „kulturális kapcsolatok". A punság köztudatban élő negatív képével ellentétben H. meggyőzően mutat rá arra, hogy ez a megrögzült kép korántsem a teljes igazságot tükrözi: katonai vonatkozásban érdekeik gyakran ütköztek, de nem etnikai alapon, hanem a mindenkori politikai helyzet alakulása szerint. A kereskedésben azonban nemcsak vetélytársak voltak, hanem partnerek is, és az együttélés családi kapcsolatokban is megmutatkozott. Sommásnak érezzük viszont a kulturális kapcsolatokról szóló kurta fejezet lezárását: „A görög kultúra (nyelv, irodalom, művészet és vallás) hatása a karthagóira teljességgel nyilvánvaló" (49: geradezu evident). Ez általában igaz,[1] de koronként különböző; H. sem itt, sem az eredeti műben nem emeli ki a hellénizmusnak minden korábbinál fontosabb szerepét.

Forrásaink állapotával magyarázható, hogy a Karthagóval foglalkozó szakirodalomban túlteng a pun háborúk — főleg a második — részletezése. Érthető, hogy a közérdeklődés a Kr. e. 146 utáni idők fejleményei iránt megcsappan. Ez azonban nem indokolhatja a modern feldolgozások hallgatását a későbbi Karthagóról. Túl egyszerű, ahogyan H. a harmadik pun háború ismertetését lezárja (a monográfia 457. lapján): „Ezzel a karthagói állam megszűnt létezni." Politikai tényezőként feltétlenül, de a Mediterraneum évszázados nagyhatalmának életmegnyilvánulásai búvópatak módjára itt-ott a későbbi korokban is fel-feltünedeznek, és számon tartásuk Karthago történetének utóhangjaiként korántsem volna érdektelen. Erre H. megint csak a legvégén utal (114): „A pun vallás bizonyos teológiai tanításai és az ezeknek megfelelő magatartási formák átszivárogtak az afrikai kereszténységbe, és ottani jelentős hatásuk később kitapintható." Ezt alkalmasint nem korlátozhatjuk a vallás szférájára.

Hogyan is összegezzük észrevételeinket? A kis kötet használható „sűrítmény" futólagos tájékozódásra, és alkalmas arra, hogy a komoly érdeklődőket a monografikus feldolgozás(ok) fellapozására csábítsa.

BORZSÁK ISTVÁN

TÖRÖK LÁSZLÓ: HELLENISTIC AND ROMAN TERRACOTTAS FROM EGYPT. Bibliotheca Archaeologica, 15. Monumenta antiquitatis extra fines Hungariae reperta, red. J. G. SZILÁGYI. Vol. IV. Róma 1995, 199 lap, CLXXIII tábla.

A hellénisztikus és római kori Egyiptom vallási életének szakértője értékes információkat nyerhet a terrakotta szobrocskák tanulmányozása révén. A népi művészetnek ez a rendkívül elterjedt ága, mely a klasszikus görög Tanagra-szobrászatból indult ki, a Ptolemaiosok Egyiptomában a helyi környezet szükségleteinek megfelelő új formát öltött, és a korabeli szinkretisztikus irányzatok hatása alatt egyesítette magában a hellén és egyiptomi vallás és művészet jellemző vonásait, ikonográfiai sajátosságait.

A budapesti Szépművészeti Múzeum nemzetközi mércével is jelentős terrakotta-gyűjteményének most megjelent feldolgozása Oroszlán Zoltánnak a maga idejében (1930) értékes és a legutóbbi időkig gyakran használt katalógusát[1] váltja fel. (Oroszlán Zoltán születési dátuma a 9. lapon téves; helyesen: 1891.)

A pompás kiállítású könyv, melyet a római «L'Erma» di Bretschneider jelentetett meg, a következő részekre oszlik: Szilágyi János György *előszava* után következik a *rövidítések jegyzéke* és a *bibliográfia,* majd egy *bevezetést* talál az olvasó. A kilenc fejezet címe a következő: I. *Istenek,* II. *Klasszikus mitológiai típusok,*

[1] A vallással foglalkozó fejezet zárómondata, amelyben H. (110) Hahn Istvánt idézi, nem egészen ebbe az irányba mutat: „A pun vallási képzetek lényegét a görög hitvilág befolyása a karthagói állam megszűnéséig tulajdonképpen nem érintette." — Mellesleg: H. I. puszta vezetéknevének zárójeles említése nem igazítja el az olvasót (és egyben a „desztillátum" fogyatkozásait is szemlélteti). Az utalás a Ch. Welskopf szerk. „Hellenische Poleis" c. gyűjteményes műben megjelent tanulmánynak szól.

[1] A Szépművészeti Múzeum terrakotta-gyűjteményének katalógusa, Budapest 1930.

III. *Kultusz,* IV. *Személyes jámborság,* V. *Zsánerszobrok, színház, groteszkek,* VI. *Állatok,* VII. *Lámpások,* VIII. *Varia,* IX. *Importáruk.*

A három *függelék* közül az első a Castiglione—Varga-gyűjtemény, a második a Kákosy-gyűjtemény darabjainak listáját közli, a harmadik pedig a szakirodalomból ismert, de időközben elveszett terrakottákkal foglalkozik. Ezeket az anyagokat a katalógus nem tárgyalja. A három *konkordancia* jegyzék: I. a Szépművészeti Múzeum, II. a debreceni Déri Múzeum leltári számait egyezteti a kötet katalógusszámaival, III. egy budapesti magángyűjteményből közölt darabok katalógusszámait adja meg.

Egy katalógus fő érdeme általában a tárgyalt darabok pontos dokumentálásában, a leírások részletességében, az ikonográfiai meghatározásokban, jó minőségű fényképek közlésében áll, Török László azonban a bevezetésben messze túllépett ezen a célkitűzésen és a hellenisztikus és római kori művészet bonyolult kérdéseiben is jelentősen előbbre lép. A nehézségeket jól érzékelteti az a vita, mely arról folyt, beszélhetünk-e egyáltalán külön alexandriai művészetről.[2] Csak két példa az új könyvben megvitatott témák közül: stíluskritikai és régészeti alapon új szempontokat nyújt az egyiptomi terrakották hírhedten nehéz datálási kérdéseiben. Egy másik elvi alapkérdés, melyben állást foglal, R. S. Bianchi teóriája, mely egyoldalúan az egyiptomi kreativitást hangsúlyozza. Török László ezzel szemben konkrét elemzéssel mutatja ki a hellenisztikus görög művészet hatását ebben a műfajban (p. 23—4).

A 326 ismertetett darabból 309 a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményéhez tartozik, 4 a debreceni Déri Múzeum tulajdona és 13 egy eddig publikálatlan magángyűjteményben található.

Mint a fejezetek felsorolásából kitűnik, a szerző a tematikus felosztást alkalmazta. A legterjedelmesebb első fejezeten belül az isteneket alfabetikus sorrendben tárgyalja.

A gyűjtemény elég gazdag ahhoz, hogy nagy egészében híven tükrözze a katalógusokból és az egyéb szakirodalomból jelenleg ismert teljes anyag arányait. Az istenek között Harpokratés áll az élen, pufók gyermeki alakja sokféle változatban tűnik fel (Harpokratés edénnyel, trónuson, libán, lóháton ülve stb.) A gyermek a gömbölyű edénnyel számos magyarázati lehetőséget kínál és Török László (p. 62—3) felsorolja a legfontosabbakat. Az edény tartalmáról folytatott terméketlen vitát bizonyos fokig kimozdította a holtpontról M. Malaise[3] tanulmánya, aki Epiphaniosra és más szerzőkre hivatkozva hoz fel érveket amellett, hogy az edényben a készítők szándéka szerint zab(?)kásának (ἀθήρα) kellett lennie és így ez a típus Harpokratést elsősorban a gyermekeket tápláló (vö. a Harpokratés—Karpokratés szójátékot) istenként jelenítette meg.

Említésre érdemes, hogy Harpokratésnek valószínűleg volt egy asztrális interpretációja is. Az egyik késő antik asztrológiai szisztémában ugyanis szó van egy edényt tartó gyermekről, mint csillagképről.[4] A Dakhle oázisban a római kori Petosiris-sír mennyezetfreskója a krokodilusokon álló gyermek Hórost a zodiakus középpontjában mutatja.[5]

A lovas Harpokratések (Kat. 86, 87, 89, 90) játékos humorral ábrázolják a gyermekistent. A típus egy másik megfogalmazása a Hóros-*imperator,* a felnőtt sólyomfejű, lándzsát tartó lovas, akinél nyomatékos hangsúlyt kap a fején viselt kettős korona.[6]

Míg Harpokratés esetében az ikonográfiában meghatározó a görög és egyiptomi stíluselemek egybeolvasztása és az Erós-ábrázolások formai elemeinek átvétele, addig Hermés és Thoth esetében úgy tűnik, hogy az azonosításnak inkább teológiai és filozófiai síkon (Hermés Trismegistos) volt jelentősége, az ikonográfiát kevésbé befolyásolta. Ezt azért említjük, mert a 102. kat. számú ún. Hermés—Thothnak sem a fényképe, sem a leírása alapján nem látszik indokoltnak az egyiptomi istennel való azonosítás feltételezése. A lótuszlevél nem tartozik Thoth jellemző attribútumai közé. Ha Thothot a képzőművészetben Herméssel azonosítják, nem fosztják meg eredeti vonásaitól, például íbiszt ábrázolnak „Hermés" felirattal.[7] Mindez vonatkozik a 103. sz. darabra is.

[2] L. pl. *E. Paul:* Antike Welt in Ton, Leipzig é. n., 52.

[3] *M. Malaise:* Harpocrate au pot. Festgabe für Philippe Derchain (Leuven 1991) 219—232.

[4] *W. Gundel:* RE „Paranatellonta" 1250.

[5] *J. Osing et alii:* Denkmäler der Oase Dachla aus dem Nachlass von Ahmed Fakhry. Mainz 1982, Taf. 40—1.

[6] *H. Philipp:* Terrakotten aus Ägypten. Berlin 1972, Taf. 42.

A Kat. 109—111. szobrok esetében nem világos, milyen vallási elképzelésre vonatkozna az „Osiris-in-a-jar" megjelölés. A Rufinusnál[8] fennmaradt aitiológiai mítosz az edény alakú isten eredetéről annyit mindenesetre bizonyít, hogy magát az edényt tekintették azonosnak az istennel, amit egyébként a szobrok is kifejezésre juttatnak. Mivel a Canopus-Osiris név ellen lehet kifogásokat emelni, véleményem szerint meg kell tartani az Osiris Hydreios-megjelölést. Az edény formájú Osiris nem teljesen új eleme a graeco-egyiptomi vallásnak, eredete egészen a XII. dinasztiáig visszakövethető.[9]

A szfinxek (Kat. 124—129) funkcióival kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy a klasszikus egyiptomi formákat követő darabok egy része votív ajándék lehetett a nagy gizai Szfinx-szobor meglátogatásakor, melyet az Újbirodalom óta isteni tiszteletben részesítettek. A Szfinx templomának ásatásakor szfinxet ábrázoló sztélék tömege kerül elő,[10] a kis szfinxeket ábrázoló terrakották közül pedig egyesek feltehető lelőhelye Mit Rahina, vagyis az ókori Memphis területe.[11] A Kat. 124. nem látszik szfinxnek, inkább uralkodói mellszobornak tartanám.

A Kat. 160. papszoborral kapcsolatban a szerző megjegyzi (p. 120), hogy ez a típus a termékenységre is utal. Ezt megerősíti pl. egy budapesti *pastophoros* terrakotta, ahol a köpeny alsó szegélye alatt látszik a phallos.[12] A Kat. 202. biztosan usébti. Hasonló példányok tömegével kerültek elő a magyar ásatás során a thébai Dzsehutimesz-sír területén másodlagosan kialakított késői temetkezési helyeken, melyek közül az egyik a Ptolemaios-korra datálható. Az itt talált egyszerű usébtiken már nincsenek feliratok, és általában a kezükben tartott rögtörő kapát sem ábrázolják. A hieroglif írás ismerete ebben az időben a papság és tudósok szűk körére korlátozódott, de az usébtik funkciója még ismert volt, mint ezt a torinói Ptolemaios-kori[13] Halottak Könyve-papirusz bizonyítja, melyben megtalálható a 6. fejezet is.

Török László publikációja bizonyára mintául szolgál majd a Szépművészeti Múzeum többi antik és egyiptomi anyagcsoportjának publikálásában. A katalógus az objektív esztétikai méltatásokon, az egyes típusok előzményeinek bemutatásán, a kronológiai kérdések minuciózus tárgyalásán túl képet nyújt a koroplastések munkájáról és az egyes darabok technikai problémáiról is.

A fényképek jó minőségűek, de egyes darabok apróbb részletei az elkoptatott öntőminták miatt nem jól látszanak (például Kat. 78: Harpokratés *sólyom*mal), ilyenkor rajzot lehetett volna mellékelni.

A könyv áttanulmányozása után az olvasó azt kívánja, hogy bár vette volna fel a szerző a Castiglione—Varga- és a Kákosy-gyűjteményt is a katalógusba. Mikor ez a két gyűjtemény keletkezett, 1959-ben, még virágzott a legális műkereskedelem Egyiptomban, és a terrakottákból gazdag választék állt rendelkezésre. Castiglione László 1978-as publikációja,[14] mely szelektív jellegű és nem törekszik vallástörténeti kiértékelésre, nem teszi fölöslegessé az anyaggal való további foglalkozást.

KÁKOSY LÁSZLÓ

[7] *Kákosy L.:* Problems of the Thoth-Cult in Roman Egypt. Studia Aegyptiaca VII (1981) 41—46. (Acta Arch. Hung. 13 [1961] 325 ff.)

[8] Historia eccles. XI 26; *Hopfner:* Fontes ... 629.

[9] *Kákosy L.:* Probleme der Religion im römerzeitlichen Ägypten. ANRW 18/5 (1995) 2957.

[10] *Selim Hassan:* The Great Sphinx and its Secrets... Cairo 1953, 234—267.

[11] *L. Castiglione:* Art antique au Musée Déri de Debrecen et dans d'autres collections hongroises. Bull. du Musée hongrois des Beaux-Arts 50 (1978) 10.

[12] *Castiglione:* i. m. 15—6, fig. 14.

[13] *R. Lepsius:* Das Todtenbuch der Ägypter ... Leipzig 1842, Tf. II. A papirusz datálására *Th. G. Allen:* The Egyptian Book of the Dead. Documents in the Oriental Institute Museum at the University of Chicago. Chicago 1960, 40.

[14] L. a 11. jegyzetet.

THIERRY DUC: LE „DE RAPTU PROSERPINAE" DE CLAUDIEN. Réflexions sur une actualisation de la mythologie. Berlin 1994, 307 lap.

A *De raptu Proserpinae* vizsgálata számos fontos eredményre vezetett az elmúlt években. A svájci szerző új szempontok alapján, a legújabb eredményeket is figyelembe véve nyúl a Claudianus-filológia százados kérdéseihez (is).

A bevezetőben kifejti, hogy a corpus politikai és mitológiai költeményekre való kettéosztását nem tartja megalapozottnak, minthogy ezek között technikai, poétikai különbségeket nem sikerült kimutatni. A *De raptu Proserpinae*-t nem a mítosz öncélú elbeszélésének tekinti, hanem olyan műnek, amely a költő korával szoros kapcsolatban áll.

A kötet két részből áll, az első a *„Culture"*, a második az *„Historicité"* címet viseli. Az első rész első fejezetében a mű forrásait és modelljeit kívánja feltárni. Vitathatatlan érdeme, hogy az ovidiusi változatokat, amelyekre ebben az összefüggésben figyelmet fordítottak, kellő alapossággal tárgyalja, hiszen a mítosz vulgatája a korszakban éppen az ovidiusi feldolgozás volt, és így a közönség számára óhatatlanul viszonyítási pontként szolgált. Jelentőségteljesek ezért az eltérések is, különösen ha a mítosztól eredetileg idegen elemek épülnek be a műbe. Érdekes a Claudianus és Nonnos viszonyát vizsgáló, az előbbi primátusát bizonyító kitérés.

A második fejezet a kompozícióval foglalkozik. Kiváló elemzés, bár viszonylag kevés újdonságot tartalmaz, ami nem is csoda, hiszen W. Fauth, J.—L. Charlet, Ritoók Zs.[1] tanulmányai épp ezen a területen voltak a leggyümölcsözőbbek: elemezték a cselekményszálak viszonyát, feltárták a degressziók, vezérmotívumok, kontraszthatások és a „fore-shadowing" technikájának a jelentőségét. Már ők valószínűsítették, hogy a művet „Weltgedicht"-ként kell felfogni.

A „fore-shadowing" technikáját egyébként Duc elleste a költőtől, hiszen lépten-nyomon sejteti, hogy készül valamire a mű és a költő korának kapcsolatát feltárandó, de erre az olvasónak egészen a függelékig kell várnia. A második rész csak azt bizonygatja, hogy ilyen kapcsolatnak lennie kell, de sajnos egyre világosabbá válik, hogy ezt a kapcsolatot nem általában a világkép, hanem bántó konkrétsággal az aktuálpolitika szintjén képzeli el. Az ilyen értelmezés létjogosultságát a következő érvekkel próbálja alátámasztani:

— Az első prooimionban említett *audacia*-t (1, 3) önmagában sem a terjedelem, sem a téma, sem a műfaj nem indokolná (169 sk.) (Ez természetesen felfogás kérdése.)

— A panegyricus-szituáció mint a korszak irodalmának kerete a közönség szemében érdektelenné tett volna egy politikai relevancia nélküli költeményt (188). (Megjegyzendő itt, hogy öncélú mítoszmesélésre igenis vannak példák a késő ókorban. Elég az *Alcestis Barcinonensis*-re és Dracontius egyes költeményeire utalni.)

— A mű szövege lépten-nyomon olyan epikus előzményekre hivatkozik, amelyek *(Aeneis, Pharsalia, Thebais)* közismerten társadalmi üzenetet hordoznak (196 skk.).

— A birodalom-*kosmos* és a polgárháború-világvége analógiák hagyományosak a római irodalomban. Ezért a *De raptu Proserpinae* állandó utalásai a polgárháborúra, a különféle intrikákra hordozhatnak konkrét jelentést is (201 skk.).

— A műben vissza-visszatérnek olyan mítoszok (a phoenix és az aranykor; a gigászok), amelyeknek az ókorban szívesen tulajdonítottak politikai jelentést.[2] (Abból azonban, hogy a költő kedves motívumainak a politikai tárgyú művekben politikai konnotációi vannak, nem következik, hogy ezeket minden körülmények között megtartják.)

[1] *W. Fauth: Concussio Terrae.* Das Thema der seismischen Erschütterung und der vulkanischen Eruption in Claudians „De raptu Proserpinae", A. und A. 34 (1988) 63—78; *J.-L. Charlet:* Claudien: Oeuvres, I. (Paris 1991); *Zs. Ritoók:* Über Claudians De raptu Proserpinae, Acta Ant. Hung. 35 (1994) 143—158.

[2] 212 skk. Az aranykorral kapcsolatban Duc két helyen is (98, 253) megemlíti azt az elképzelését, hogy az aranykor mint a természettől munka nélkül kapható bőség érdekelte a felső társadalmi rétegeket. A népmesékből ismerős „Terülj, terülj asztalkám!" és számos rokon motívum mutatja, hogy az ilyesmi inkább az alsóbb rétegek érdeklődését szokta felkelteni.

— A világ kétharmadán uralkodó két testvér, Iuppiter és Pluto alakja Honoriust és Arcadiust idézi. A világnak a három testvér közti mitikus felosztását már Lactantius euhémerista értelmezése is térbeli felosztásként fejtette meg: 222 skk.; Duc szerint Claudianus hallgat ugyan Neptunusról, de ez tévedés. A tenger istenének nem jut ugyan szerep a történetben, ami természetes is, de valahányszor szóba kerül a világ felosztása, őt is megemlítik. Amikor Pluto azt mondja: *tertia supremae patior dispendia sortis,* akkor Neptunusra is utal. A két uralkodó és a három uralkodóból kettő analógiája tehát nehézkes. De még ha ezt elfogadnánk is, Iuppiter megfelelője logikusan Arcadius, a *senior Augustus* lenne. Lactantius az antik fényszimbolika alapján szintén úgy gondolta, hogy Iuppiter kapta a Keletet (ég), Pluto a Nyugatot (alvilág = sötétség). Nehéz elképzelni, hogy az ókori olvasó hogyan jutott volna az ellenkező következtetésre. Duc szerint úgy, hogy az alvilági árnyak *vulgus iners* megnevezése a keleti lakosság claudianusi jellemzéseivel rokon. Ez már önmagában is fantasztikus elgondolás, hát még ha tekintetbe vesszük, hogy ilyen Kelet-ellenes részletek csak 400-tól fordulnak elő a költőnél, míg a *De raptu Proserpinae* első könyvét Duc 395-re datálja, amikor Claudianus hangja még sokáig kifejezetten békülékeny volt.

— A mű a gabona adományozásának mítoszát dolgozza fel, és a 2. praefatio címzettje az a Florentinus, aki akkor volt Róma praefectusa, amikor a város gabonaellátása a Gildo-affér miatt válságba került (227. sk.).

— A költemények allegorikus értelmezése divatos volt ekkoriban, így könnyen elképzelhető az olyan kortárs olvasói magatartás, amely a mítosz mögöttes tartalmát kereste (229 skk.)

Ezek után a függelék tartalmazza a mű értelmezését: Iuppiter Honorius, Pluto Arcadius megfelelője. Az utóbbi Kelet-Illyricumra vágyik, és nem a megfelelő eszközöket alkalmazza. A költemény megoldást javasol: Arcadius kérje meg Honoriust, hogy engedje át ezeket a területeket, amit az meg is fog tenni a világrend és az egység érdekében. Proserpina tehát az első könyvben Kelet-Illyricum allegóriája. Csakhogy ez a ténylegesen megkötött paktum nem vezetett a kívánt eredményre, így a kedveszegett költő félbehagyta a művet, és csak két évvel később a Gildo-válság idején folytatta. Erre Florentinus gabonaszerzési sikerei lelkesítették. Ekkor Afrika volt a vita tárgya.

Ha a költemény valóban erről szólna, nem volna érdemes elolvasni. Peter Schmidt 1976-ban felvetette azt a problémát, hogy Claudianus politikai költészetében az örök hír kimondott igénye ellentmondásban áll az efemer témával.[3] Mivel saját megoldási javaslata meglehetősen abszurd (Claudianus műveiben különválnának az aktuálpolitikai jelentőségű és a költői autarkiát hordozó és ily módon a későbbi befogadhatóságot: *Rezipierbarkeit)* is biztosító részletek,[4] a probléma továbbra is nyitva maradt. Véleményem szerint Duc ebben az összefüggésben épp a kívánatossal ellenkező irányban indult el. A politikai költeményekben kellene az univerzálisat keresni, és nem a mitológiai költeményekben kutatni az aktuálpolitikait.

A könyv csekélyebb jelentőségű hibáiból: **1.** Duc szerint a *De bello Gildonico* 259/60. sorában Theodosius álmában jelenik meg Arcadiusnak (260). Valójában a császár ébren van ekkor, apja pedig látható és megérinthető alakban lép fel. Ezt a momentumot és politikai jelentőségét Olechowska már 1974-ben tudatosította.[5] **2.** Ugyanezen mű 452/3-ik sorában Róma beszélne Honoriushoz (261). Ilyen jelenet nincs a költeményben, valójában éppen Honorius beszél az induló katonákhoz. **3.** Duc felhívja a figyelmet az alvilág gazdagsága és az (illyricumi) aranybányák kapcsolatára (266 sk.). Ebben az összefüggésben nem igazán találó az aranyágat körülíró Tiberianus-részletet idézni (A. L. 719 b, 1—4). **4.** „... *un chrétien comme Philon d' Alexandrie"* (233).

Módszertani szempontból Duc könyve jellegzetes példája a klasszika-filológia jelenlegi gyakorta görcsös megújulási kísérleteinek. A szerző sűrűn bírálja a pozitivizmust, ugyanakkor könyvének jelentős részében tipikusan pozitivista problémákkal foglalkozik. Jellegzetes a következő gondolat: „Nagyon is tudatában vagyunk annak a ténynek, hogy mindkét esetben bizonyíthatatlan állításokról van szó. De ha a pozitivista

[3] *P. Schmidt:* Politik und Dichtung in der Panegyrik Claudians. Konstanz 1976, 33.

[4] *Schmidt:* i. m. 41.

[5] *E. M. Olechowska:* Le *De bello Gildonico* de Claudien et la tradition épique, Museum Helveticum 31 (1974) 56 sk. Ez a cikk nem szerepel ugyan Duc bibliográfiájában, viszont *W. Kirsch:* Die lateinische Versepik des 4. Jahrhunderts, Berlin 1989 igen, ahol a 178. oldalon ugyanez — utalással Olechowskára — szintén olvasható.

módszer nem vezetett kielégítő eredményekre, akkor mernünk kell olyan hipotézisekkel foglalkozni, amelyeket majd az új értelem fényében lehet megítélni" (171). Egy pozitivista tudós lemondott volna arról, hogy bizonyíthatatlan állításokat vessen össze egymással, mondván, hogy ebből tudományos eredmény semmiképpen sem adódhat; az állítólag a pozitivizmus meghaladására törekvő kutató viszont rendszereket épít ezen állításokra, és aszerint válogat köztük, hogy melyik tetszik jobban. Ilyen módon megmaradnak a pozitivista kérdésfelvetések, a válaszadásban viszont eluralkodik a tiszta spekuláció. Sőt már maga a könyv fő törekvése, hogy kimutassa az azonosságot Claudianus költészetének hagyományosan külön tárgyalt két ága (a politikai és a mitológiai) között azon az alapon, hogy ugyanaz a szerző írta őket, már maga ez a célkitűzés is jellegzetesen pozitivista.

Duc az első fejezetben kimutatja, hogy Claudianus sok forrást használt, de az anyagot sohasem vette át mechanikusan, hanem mindig saját költői céljaihoz igazította. Ez megfelelő alapot teremt az intertextualitás elméletének alkalmazására. Ezen a területen viszont messzemenő óvatosságra volna szükség, minthogy az ókori irodalomnak csak töredéke maradt ránk. Egy harmadrangú szerzővel még a legszorosabb verbális egyezés sem feltétlenül fontos, hiszen könnyen lehet egymástól független utalás egy számunkra elveszett elsőrendű alkotóra. Noha az ókori olvasók memóriája kétségkívül jobb volt, mint a miénk, az azért valószínűtlen, hogy akár a legműveltebbek is betéve tudták volna az egész irodalmi anyagot. Duc gyakorta épít olyan párhuzamokra, ahol az azonos téma ellenére markáns szövegszerű egyezés nem mutatkozik. Márpedig ahhoz, hogy egy korábbi szöveget a maga összefüggésrendszerével együtt bevonhassunk az interpretációba, az kell, hogy a későbbi nyilvánvalóan felidézze. A téma azonossága ehhez kevés, különösen ha pl. a phoenixről van szó, ami végképpen közönséges téma. Véleményem szerint az intertextuális vizsgálódásoknál a legismertebb szerzőkre, főleg az iskolában tanítottak törzsanyagára kellene szorítkozni. Két ellentétes példa: **1.** Ducnek valószínűleg igaza van, amikor azt állítja, hogy a 3,429 ritka és költőietlen *monstrator* szava a Georgica 1,19-et, éppen Triptolemust idézi fel (136 sk.), és helyesen teszi, hogy a Georgica híres bevezetésével szemben nem próbálja az értelmezésbe bevonni Lucanus 9,979-et. **2.** Különös volna viszont, ha az 1,155 *terga revinctus* kifejezése (Enceladusról) nem Sinon híres belépőjét idézné fel az Aeneisből (2,57), hanem két obskúrus helyet Silius Italicustól, ahogyan azt Duc bizonygatja (220 sk.). Itt egyébként az intertextuális értelmezési kísérlet közben elsikkad az *aemulatio* és a költői játék. A vizsgált kifejezés mindössze arra utal, hogy egy hadifogolyról van szó, akinek általában hátra van kötve a keze *(post terga reuinctus)*. Enceladus hadifogoly ugyan, de neki az egész háta van lekötözve, minthogy rátették az Aetnát. A kifejezés jelentősége sokkal inkább a jelentés ilyen játékos átalakításában, mintsem egy utalásban rejlik Silius Italicusra.[6]

Duc talán maga is érezte, hogy értelmezése nem kielégítő, és ezért száműzte a függelékbe. Könyve azonban anyaggyűjteményként, különösen a források és előképek tekintetében fontos segédeszköze lesz az eljövendő értelmezőknek.

HAJDU PÉTER

SIBYLLE TOCHTERMANN: DER ALLEGORISCH GEDEUTETE KIRKE-MYTHOS. Frankfurt am Main 1992, 292 lap. (Studien zur klassischen Philologie, Bd. 74.)

Az allegória modern értelmezése és a művészi alkotások befogadásával foglalkozó újabb irodalomelméletek rövid ismertetése után tér rá S. Tochtermann arra, hogy bemutassa a Kirké-mítosz allegorikus értelmezésének jellegzetes vonásait s állomásait az antik szerzők műveitől egészen a középkori bizánci irodalomban található feldolgozásáig.

Az allegorikus Homéros-értelmezés áttekintése után T. a befogadáselméleti kategóriák szerint rendszerezve mutatja be, miként olvasták és értelmezték a különböző korok szerzőik a Kirkéről szóló homérosi történetet. H. Link felosztását véve alapul (mely három lehetséges befogadási formát különböztet meg: produktív,

[6] Duc szerint egyébként ez az utalás a fogoly Enceladust hasonlítja a foglyokkal kegyetlenkedő, barbár Hannibalhoz.

reproduktív és passzív recepciót), az itt szóba jöhető első két kategória szerint rendszerezi elsőként a Kirké-mítoszra vonatkozó irodalmat: az első csoportba azokat az irodalmi műveket sorolja, amelyek csak érintőlegesen ismertetik a mítoszt, míg a másik csoportba a nem szépirodalomnak számító kommentárok és filozófiai traktátusok tartoznak. További rendszerezési lehetőséget nyújt az, hogy a lehetséges allegorikus megközelítések (történeti-racionális, euhémerosi, lélekfilozófiai és morális-etikai) melyike fedezhető fel az adott szerzőnél.

A kötet tanúsága alapján a homérosi elbeszélés következő személyei, tárgyai és eseményei nyertek allegorikus értelmet: Odysseus, Kirké, a varázslónő bájitala, a társak disznóvá változása, Hermés, a Herméstől adott ellenszer.

Bár részletes Homéros-értelmezések csak a Kr. e. első századból maradtak fenn, az allegorikus értelmezés nyomai már korábban is felfedezhetők; a kynikus Antisthenés például — Diogenés Laertios (VI 15—18) szerint — önálló traktátusban foglalkozott Kirkével.

A legkorábbi ránk maradt allegorikus értelmezés Hérakleitos Ὁμηρικὰ προβλήματα c. munkájában olvasható, mely a Kirké-mítosz értelmezésében a kynikus-sztoikus filozófiai irányzat morális-etikai olvasatának talaján áll, amennyiben a történet szereplői és tárgyai e filozófia fogalmainak képi kifejezőivé válnak: Odysseus maga a sztoikus bölcs, Kirké méregpohara az érzéki vágyak kelyhe, a hős segítségére siető Hermés az értelem, az általa adott ellenszer a bölcs belátás (φρόνησις), a varázslónő pedig a rontásba taszító élvezetek megtestesülése. Ebbe az irányzatba sorolja T. Hérakleitos Paradoxographos, egy Kr. u. első századból származó, allegorikus mítoszértelmezéseket tartalmazó mű közelebbről nem ismert szerzőjének interpretációját, akinél a morális-etikai olvasattal összhangban felfedezhető a történeti-racionális (pragmatikus) értelmezés nyoma is, hiszen Kirkét hetérának tartja.

E két szerzőtől azon túl, hogy náluk már nem játszik szerepet Homéros bölcsességének az allegorikus értelmezés révén leginkább megerősíthető apológiája, hanem elsősorban saját tanításaik igazságainak védelmére használják az Odysseia Kirké-történetét, a szintén a reproduktív befogadással jellemzett szerzők műveit főként az különbözteti meg az előbbiektől, hogy morális-etikai interpretációjuk alapjául nem a kynikus-sztoikus, hanem a közép- és újplatónikus, újpythagoreus filozófia tanai szolgálnak. Számukra a Kirké-mítosz a lélekvándorlás és a lélek sorsának költői megfogalmazása. A legterjedelmesebb mű Pseudo-Plutarchos *De vita et poesi Homeri*ja, melyben a szerző a mítoszból a társak disznókká változását emeli ki, ezzel bizonyítva a lélek halhatatlanságát. Alapvető az a különbség, amelyet Odysseus és társai sorsa között lát: az oktalan társak — emberi értelmüket megtartva — állati alakot öltenek. Ps.-Plutarchos számára a Kirké barlangjába való belépés aktusa a világmindenség ciklikus mozgásába való belépéssel azonos, amelyet még az ókor és a középkorban még inkább általánossá vált névetimológiával is megpróbál alátámasztani: a varázslónő nevét a latin *circus* szóból származtatja. Minden egyes személy célja az, hogy az értelem (Hermés)-segítségével Odysseushoz hasonlóan minden érzéki vágytól mentesen kitörjön ebből a körből, hisz Homéros hőse is csak így válik képessé arra, hogy leszálljon a Hadésba és onnan vissza is térjen. *Aiaia* szigete sem más, mint az a hely, ahol a halottak jajveszékelnek.

Ehhez az allegorikus értelmezési irányzathoz tartozik még T. szerint Porphyrios, Plótinos és Proklos is. Porphyrios a Ζητήματα Ὁμηρικά-ban (de még inkább *De antro nympharum* című munkájában) a lélekről szóló tanításának illusztrálására használja a homérosi mítosz(oka)t. Értelmezésének kiindulópontja a varázslónő, aki nála az újjászületés körét jelenti, az előbbiekkel ellentétben külön hangsúlyt kap, hogy Kirké Hélios leánya, Aiaia szigetét pedig az atmoszférával azonosítja. Plótinosnál, bár ő is a lélekfilozófiával hozza kapcsolatba a Kirké-történetet, amennyiben Odysseus kalandjait a léleknek a jelenségek világában tett utazásaként fogja fel, a közép- és újplatónikus megközelítés a sztoikus filozófia sugallta morális-etikai értelmezéssel fonódik össze: Kirké az érzéki gyönyörök csábító megtestesítője. Proklos elvi álláspontja különösen Homérosszal és a homérosi mítoszokkal kapcsolatban figyelemre méltó: az epikus költőt az istenségtől inspirált alkotónak, történeteit pedig az isteni igazságok allegorikus megfogalmazásainak tartja.

A reproduktív recepciók közé sorolja T. Augustinus Kirké-interpretációját *(De civ. Dei 18, 16)* is, amely nem illeszthető közéjük, hiszen tartalmában elsősorban a lélekvándorlás tanához kapcsolódik, leginkább az előbbi csoportba illik.

A következő nagy csoportot a pogány és keresztény produktív recepció körébe tartozó mítoszértelme-

zések alkotják. Itt már egyszerre érvényesülnek az eredeti homérosi mítosz s annak korábbi allegorikus olvasatai. A pogány szerzők közül a sztoikus-morális interpretáció nyomait látja T. Horatiusnál *(Ep. 1 2)*, akinél Odysseus a *virtus* és a *sapientia* példája, míg Kirké — a történeti-racionális értelmezés szerint — hetéra. Dión Chrysostomos nem csupán Homérost, de a korábbi interpretáció irányait is jól ismeri, s bár nem utal túlságosan gyakran a Kirké-mítoszra, mégis felfedezhető nála a morális-etikai megközelítés hatása (pl. *or. IV; VIII*), hasonlóan az alexandriai Palladas *(AP X 50)* epigrammájához.

E szerzőkkel ellentétben a platónikus és újplatonikus értelmezések nyomaira bukkan a szerző Vergiliusnál *(Aen. VII 10—24)* és Boethiusnál *(Cons. Phil. IV 1—28)*, bár érvelése, például Vergilius esetében, kevéssé meggyőző. T. helyesen hívja fel a figyelmet arra az igyekezetre, amellyel a pogány kultúrán nevelődött első keresztények a pogány művelődés értékeit — megfelelő értelmezéssel és értékeléssel — a kereszténység számára is elfogadhatóvá próbálták tenni. Náluk a mítosz már nem valamely filozófiai vagy teológiai igazság képekbe formált megfogalmazása, nem is megcáfolandó tanítás, hanem különböző helyzetekre alkalmazható és az eretnekek jellemzésére különösen jól használható rétorikai *exemplum*. Az apológéta Alexandriai Szt. Kelemen *Strómateis* című művében a megtévedt eretnekek olyanok, mint Odysseus disznóvá változott társai, és ez az eretnekellenes él csillan meg Hippolytosnál, aki számára Simon mágus Kirké megrontó bájitala, míg a Herméstől adott ellenszer az az isteni λόγος, amely megóvja az embert az eltévelyedéstől. Nazianzi Szt. Gergely költeményében *(carm. II. 2, 5)* Hermés csodafüve a beszédképességként értelmezett λόγος allegóriája. Nyssai Gergelynél *(de beat. 2)* és Szt. Ambrusnál is sztoikus és újplatónikus értelmezések élnek tovább.

Külön csoportot alkotnak azok a bizánci szerzők, akiknél a produktív recepció euhémerosi jellegű: Johannes Malalasnál Kirké történeti személy: Hélios papnőjeként Aiolos szigetének királynője. Malalas értelmezését veszi át az Odysseiához írt *hypothesis* névtelen szerzője is.

A Kirké-mítosz allegorikus értelmezésének számos nyomára bukkanhatunk a középkori mítoszgyűjteményekben, kommentárokban, traktátusokban. E reproduktív recepcióknak nevezett értelmezésekben egyrészt mint a Vergilius-magyarázatai miatt jól ismert Fulgentiusnál vagy a Mythographi Vaticani II. és III.-nak nevezett ismeretlen szerzők munkáiban a sztoikus exegézis morális etikai olvasatai, másrészt Olympiodórosnál, Michael Psellosnál és Ps. Niképhoros Grégorasnál a közép- és újplatónikus és újpythagoreus értelmezések ismerete és továbbélése figyelhető meg. Ezek az interpretációk azonban semmilyen új lényeges vonással nem gazdagítják a Kirké-mítosz eddig ismertetett lehetséges allegorikus kifejtéseit.

Bármennyire alapos is T. áttekintése a Kirké-mítosz allegorikus értelmezésének recepciótörténetéről, egy lényeges szempontból talán mégis elmarasztalható: sehol sem foglalkozik az Odysseia-scholionokból kihámozható tanulságokkal. Elképzelhetetlen, hogy az iskolákban a görögül tanuló gyerekek magyarázatok nélkül olvasták volna és sajátították volna el Homéros révén nyelvi, irodalmi, történelmi stb. műveltségük alapjait. A ránk maradt scholionok lehettek az első olyan értelmezések, amelyekkel a könyvben tárgyalt szerzők megismerkedhettek. Lehetetlen vállalkozás volna azonosítani, hogy mely szerző milyen kommentáros Homéros-kiadást forgathatott, néhány érdekes és izgalmas momentumra azonban mégis érdemes (lett volna) felhívni a figyelmet. Ebből a terjedelmes anyagból igyekszem csemegézni.

A történet elbeszélésének elején azonnal figyelmet érdemel az istennőt jellemző αὐδήεσσα-szó, amelyet Aristotelés οὐδήεσσα-ra javított.

Külön érdekes az a magyarázat, amelyet az átváltozás jellemzésére találunk: az Odysseia vonatkozó soraihoz fűzve olyan magyarázatokat találunk, amelyekből arra lehet következtetni, hogy korántsem volt egyértelmű, vajon a Kirké házához érkező társakat hízelegve fogadó vadállatok *a)* emberekből lettek -e állatok, vagy *b)* vadállatokból szelidítette kezessé őket a varázslónő, vagy *c)* mindez azt jelenti csupán, hogy az odatévedteket butábbá tette.

Nem kevésbé érdekes az a scholion sem, amit az Odysseusnak adott varázsnövényről mond: [μῶλυ δέ μιν καλέουσι θεοί (v. 305)] οὐκ εἶπε πῶς καλεῖται παρ' ἀνθρώποις ἐπήγαγε γοῦν ὅτι ἄγνωστόν ἐστιν ἀνθρώποις, κτλ. Ráadásul található itt teljesen eltérő szellemiségű scholion is: ὥστε μὴ βλαβῆναι αὐτὸν τῶν ἐκείνης φαρμάκων. μῶλυ δέ ἐστι κατὰ τοὺς ἰατροὺς τὸ ἄγριον πήγανον, ἀλληγορικῶς δὲ εἶπον... Akik pedig allegorizálnak, Kirkét az évnek, négy szolgálóját pedig az évszakoknak tartják: οἱ δὲ ἀλληγοροῦσι Κίρκην μὲν λέγοντες τὸν ἐνιαυτὸν, τέσσαρας δὲ θεραπαινίδας τὰς ὥρας. A sort még hosszan folytathatnánk annak bizonyí-

tására, hogy T. érdemtelenül hanyagolta el a Homéros-magyarázatokat: a különböző kódexekben fennmaradt hagyományok eltéréseinek alapos vizsgálata további árnyalatokkal színesíthetné a Kirké-mítosz allegorikus értelmezésének történetéről megrajzolt képet.

T. könyvéről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy alapos áttekintést nyújt a Kirké-mítosz különböző feldolgozásait számba véve Homéros allegorikus értelmezésének jellegéről s változásairól is, s műve még kedvcsináló bevezetőként is forgatható azok számára, akik indíttatást éreznek arra, hogy „Hermés tudományának segítségével" behatoljanak a klasszikus ókor és a középkor egyik meghatározó szövegmagyarázó módszerének rejtélyes barlangjába.

TAKÁCS LÁSZLÓ

VIVIEN LAW: WISDOM, AUTHORITY AND GRAMMAR IN THE SEVENTH CENTURY. Decoding Virgilius Maro Grammaticus. Cambridge, 1995, 169 lap.

„A talányos VII. századi szerző, Virgilius Maro grammatikus munkái a legrejtélyesebb fennmaradt középkori szövegek közé tartoznak. Látszólag két nyelvtani művel állunk szemben, melyek azonban telis-tele vannak himnuszokkal, találós kérdésekkel, kitalált alkotókkal, mesterséges szavakkal, valamint a tekintély ellen irányuló támadásokkal. Általában úgy szokás értelmezni őket, mint egy tudatlan barbár sikertelen próbálkozását valódi nyelvtan írására, vagy mint az antik grammatikai hagyomány szőrszálhasogató túlkapásainak paródiáját..." — indítja monográfiáját Vivien Law, a Cambridge-i Egyetem nyelvészprofesszora, aki nem kisebb célt tűzött ki maga elé, mint Virgilius grammatikus *üzenetének* megfejtését. A grammatikus kilétének eldöntését szinte egészében mellőzte, megelégedve elődeinek eredményeivel, vö. *M. Herren: Some new light on the life of Virgilius Maro Grammaticus. Proceedings of the Royal Irish Academy 79 (1979) 27—72.*

Law monográfiájának kilenc fejezete úgy épül egymásra, ahogyan Virgilius munkájának értelmezési szintjei, a felszíni buroktól egészen a misztika mélységéig. Az első fejezet a paródia és a szójátékok értelmezését foglalja magába. Law elismeri Virgilius két nyelvtanának, a felépítésében Donatus *Ars maior*-ját követő Epitomae, illetve az Ars minor szerkezetét tükröző Epistolae paródia-jellegét, de nem éri be ezzel a magyarázattal. A könyvek korabeli fogadtatása (középkori olvasói komolyan vették!) is arra int, hogy a nyelvtan köpönyege mögött valami másról, többről van szó. A következő fejezeteket Law ennek megfelelően a szöveget át- meg átszövő nem-grammatikai tartalmaknak szenteli.

Az Epitomae nyitánya a Sapientiához intézett himnusz, ezért először is az ún. „bölcsesség-irodalom" biblikus, illetve populáris alkotásaival veti egybe a két talányos írást. Az eredmény: a „bölcsesség- műfajok" (önéletrajz, vita, találós kérdés, allegória, prófécia) nem kis helyet foglalnak el bennük, úgyhogy Virgilius célja (legalábbis egyik célja) alkalmasint a sapientiához vezető utak bemutatása. Law állítását elsősorban néhány, az ún. *Florilegium Frisingense* c. VII. századi gnómagyűjteményben egy bizonyos Virgilius Maro neve alatt olvasható mondással próbálja bizonyítani, kihámozva ezekből a Bölcsesség négy kulcsát (szorgos olvasás, állandó kérdezés, a gazdagság megvetése, tanáraink tisztelete), melyeket a két grammatika szövegében is megtalálni vél. A párhuzamok meggyőzőnek tűnnek, bár az olvasóban felmerülhet a kétség, hogy vajon nem volt-e mindez túlontúl is általános a középkori kolostorok világában.

A következőkben Law kísérletet tesz Virgilius tulajdonképpeni üzenetének megfogalmazására is, mely szerinte a pluralitás védelmezése egy olyan korban, amikor a hagyomány mindenekfölött állt, az egyház pedig szigorúan lesújtott a „másképp gondolkodókra". Itt és ekkor próbált volna tehát alternatívát ajánlani Virgilius a Bölcsesség felé vezető utak, sőt a latin nyelv használata terén (gondoljunk csak a „tizenkét latin nyelv" Umberto Ecónál is előbukkanó tanára). Az ötödik fejezetben Law a szerző eretnek voltát teszi vizsgálat tárgyává az ember felépítéséről vallott nézeteinek tükrében. A korabeli merev állásfoglalással szemben, mely a *spiritus*-t csupán az *anima* aspektusává degradálja, Virgilius nem zárja ki sem a hármas (test — lélek — szellem), sem az Aristotelésre visszamenő felosztást.

A szerző azonban ennél is tovább megy: az intellektuális pluralitás hirdetése, a lelki szemekkel való látás sürgetése, a Spiritus tüzének nagy szerepe, meg az adott cél érdekében kifejtett kitartó erőfeszítés láttára az ezóterikus mozgalmakra asszociál, amit a műben el-elhintett kabalisztikus utalások jelenléte is támogat,

nem beszélve a szerző szimbolikus álnevéről és a névadás aktusának leírásáról („*Ezt az én fiamat Marónak fogják hívni, mert a hajdani Maro szelleme támadt fel benne*" — szólott Aeneas, Virgilius mestere), mely szintén az ezóterikus hagyományt idézi. Law tehát nem fél kijelenteni, hogy a grammatikus álarc egyenesen a misztériumok elrejtését szolgálja, s a lényeg e maszk mögött, magukban a talányokban keresendő. Ezek után vázolja a két írás jelentésrétegeit. Első a nyelvtan burka, a második már homályosabb, itt találjuk a nyelvi neologizmusokat, s innen juthatunk el a misztérium mélységéig, a *profanum vulgus* szeme előtt mindig is rejtve maradó titkokig. Mindazonáltal Law elismeri, hogy Virgilius nem csupán a mai olvasót „dolgoztatja meg" rejtélyeivel, hiszen kortársai szemében ugyanúgy különcnek számított. Ezt illusztrálja a nyolcadik fejezetben két másik VII. századi alkotó, Sevillai Isidorus és Malmesbury Aldhelm bemutatásával, akiknek a grammatikushoz fűződő viszonyát a következőképpen summázza: Virgiliust anti-Isidorusnak, Aldhelmet pedig anti-Virgiliusnak tekinthetjük...

A végkövetkeztetés: Virgilius üzenete a ma uniformizált szellemsége számára nem kevésbé aktuális, mint ortodoxiától vezérelt kora számára volt. A csak összetettségében megérthető grammatikus (etimologista — parodista — különc — eretnek — tanítvány és misztériumőrző) másik nagy érdeme pedig az volna, hogy újszerű módon merte kapcsolatba hozni a *verbum*-ot mint nyelvtani kategóriát a *Verbum*-mal, az isteni Igével, illetve a nyelvi teremtőerőt a Teremtéssel.

Law könyvének legnagyobb érdeme kétségkívül az, hogy új színnel gazdagította a Virgilius-kutatás palettáját, a pluralitás jegyében helyet hagyva, sőt utat nyitva esetleges új magyarázatoknak is.

A monográfiát az Epitomae és az Epistolae egy-egy jellemző részletének (az *ego* vocativusa, illetve a grammatikus katalógus) fordítása, bőséges jegyzetanyag, a felhasznált források jegyzéke, valamint mutatók egészítik ki.

TÓTH KLÁRA

JOHN WARRY: A KLASSZIKUS VILÁG HADMŰVÉSZETE. Salamander Books Ltd. 1980, 220 lap.

A kötet tetszetős magyar változata 1994-ben jelent meg, Dezső Tamás fordításában. A téma számos olvasó érdeklődésére tarthat igényt. A címben jelzett klasszikus világ a görög és római hadművészetet jelenti, egyéb területek (pl. perzsák, parthusok) csak járulékosan kerülnek szóba. Az átfogó jellegű munka a Kr. e. 1600-tól a Kr. u. 800-ig terjedő időintervallumot fogja át. A témában való eligazodást gazdag illusztrációs anyag, számos térkép, látványos rekonstrukciós rajz segíti. A könyv 14 fejezetre tagolódik, a fejezetek időben behatároltak, minden fejezet azonos szerkezetű, vagyis a megadott időhatárokon belül tárgyalja a hadművészetet, fegyverzetet, ostromgépeket, valamint a hadviselés általános kérdéseit. Ez a gazdag hadtörténeti anyag egy népes szerzőgárda kutatómunkájának eredménye, az azonban nem derül ki a kötetből, hogy kik ezek, sem az, hogy melyik részt ki írta. A szerzők arra tesznek kísérletet, hogy bemutassák a klasszikus világ hadviselési módját, hadseregszervezetét, az egyszerű katonák életét, harci tevékenységét stb. Kiemelten tárgyalják a nagy hadvezérek pályafutását, hadvezéri jelentőségét. (Achilleust azonban merészség közéjük oly módon besorolni, mintha maga is történeti személy volna!)

A kötet törzsanyagának szerzője (John Warry) az előszóban jelzi, hogy a művészi rekonstrukciók a hozzátartozó magyarázatokkal együtt tudományos kutatásokon alapulnak. Utal továbbá arra is, hogy a szerzők a híres ókori csaták leírásait esetenként felülbírálták. Figyelembe véve azt a tényt, hogy akárhány ókori csata pontos helyszínét sem tudjuk, ez eléggé merész vállalkozásnak tűnik. A szerző maga is utal arra, hogy a munka összefoglaló jellegéből következően számos hiba elkerülhetetlen volt, — így pl. bizonyos általánosítások a részletek rovására, kellő mélységű forráselemzések hiánya stb. Néha több a felvetett kérdés, mint amire választ kapunk, sőt olykor a szerzők véleménye is eltérő.

Minden fejezetben J. Warry tárgyalja a történeti és hadtörténeti eseményeket, bizonyos forráselemzéssel, figyelembe véve a régészeti eredményeket is. A haditechnikai és taktikai adatokat elsősorban a „keretes" mellékletek tartalmazzák, amelyekben a térképek, ütközetek és csatavázlatok mellett a hadseregszervezet, fegyverek, hadihajók illusztrált fejlődéstörténete is megtalálható.

A kötetet haszonnal forgathatja mind a szakember, mind pedig az érdeklődő olvasó. Az ilyen nagy mennyiségű anyag rendszerezésében óhatatlanul adódnak vitatható általánosítások vagy részletadatok. A továbbiakban néhány olyan jellegű részletet emelünk ki, amellyel nem lehet maradéktalanul egyetérteni.

Joggal merül fel az a kifogás, hogy szabad-e a mykénéi kor hadművészetét Homéros alapján megírni? Tekintettel arra, hogy maga az anyag legjobb esetben is „történelmi fikció", nem alkalmas arra, hogy történeti tanulságokat vonjunk le belőle, vagy Achilleust a nagy hadvezérek sorában tárgyaljuk. Másrészt nem elhanyagolható szempont, hogy az Iliasból inkább a görög archaikus kori, sem mint a mykénéi kor hadviselése ismerhető meg, illetve az archaizálások miatt nagyon óvatosan kell bánni vele mint forrással. Vagy a Mariusféle hadseregreformnak előzményei is voltak, miért nem esik legalább szó róluk? A zsoldos hadsereg bevezetése után Rómában is szinte előfeltétele lesz a politikai sikereknek a katonai kiválóság; a hadsereg erősebben kötődik a hadvezér személyéhez, — erre azonban ellenpélda Octavianus (Augustus), aki nem vezetett személyesen hadat, hanem azt mindig hadvezéreire bízta, ennek ellenére sohasem volt kérdéses *imperator* volta, ill. *auctoritas*-a.

A legtöbb kifogásolható állítás a fejezetek elején található „politikai háttér" címszó alatti részekben olvasható. Ez áll pl. Iulius Caesar értékeléseként: „Caesar politikai viharok okozója, rosszhírű esetek védelmezője és gátlástalan demagóg volt Rómában" (159). Elnagyolt és felületes minősítés. Csak némi igazságtartalma van annak a feltételezésnek is, hogy Caesar galliai hadjáratának oka személyes ambíciója, ill. Róma politikai érdeke volt. Kétségtelenül közrejátszottak ezek a szempontok is, de sok más is, azonkívül a két eset lényegesen különbözik egymástól (160). Nem lehet egyetérteni a következő, szintén Caesarra vonatkozó megállapítással sem: „Hogy az alkotmányosság illúziója még létezett, az annak volt köszönhető, hogy Pompeius vonakodott a politikai főszerepet elvállalni, inkább akart Róma fővezére, mint zsarnoka lenni." Vajon miért folyt kettőjük között polgárháború? Augustus principátusának a következő tömör summázatát olvashatjuk: „Princepsnek nevezte magát, ami egyszerűen első embert jelentett. Ez másik alkotmányos tisztéhez, a *princeps senatus*-hoz (a senatus első embere) társult". Augustus *princeps* volta ennél sokkal többet jelentett, aligha véletlenül maradt fent a principatus rendszere egészen Diocletianus dominatusáig. hasonlóképpen nem azonos Augustus *imparator* címe a korábbi köztársaság kori fővezérével.

Nem lehet maradéktalanul egyetérteni a John Warry-féle forráselemzésekkel sem. Ezek sorából Velleius Paterculus történeti munkájának minősítését emeljük ki: „V. P. kétségtelenül nem volt abban a helyzetben, hogy pártatlan legyen" (174). Vajon Iulius Caesar, amikor beszámolt galliai hadjáratáról, avagy a polgárháborúról, mindenben objektív? Fogadjuk el azonban, hogy Velleius elfogult volt Tiberius iránt. Biztos azonban az is, hogy a későbbi princeps hadvezéri teljesítményével valóban a legnagyobb rómaiak közé sorolható. Velleius mindenesetre jobban ismerte Tiberius hadvezéri kvalitásait, mint Tacitus, aki lakonikus tömörséggel ennyit mondott róla: *„spectatus bello"*. Nagyon lényeges felismerése Tiberius hadvezéri célkitűzésének, amint Velleius többször meg is fogalmazza, hogy a sikert mindig a lehető legkisebb emberveszteséggel igyekezett elérni (II 115,5). S mint némi túlzással írja: „minden veszteség nélkül vonult végig győzedelmesen egész Germanián, mert erre mindig gondja volt (II 97,4). Nyilvánvalóan ezért lelkesedtek hadvezérükért katonái is. Ez a polgárháborúk súlyos vérveszteségei után különösen követendő szempont volt, ezért is roszszallotta Germanicusnak minden áron győzelemre törő hadvezetési felfogását."

Ugyancsak nagyon röviden tárgyalja szerzőnk a Varus nevéhez fűződő teutoburgi katasztrófát. Velleius munkája bőségesen kitér erre a részletre is (II 117). Kiderül, hogy Varus lebecsülte ellenfeleit, akik viszont fondorlatos módon törbe csalták. Varus nem hitt a figyelmeztetéseknek, ennek következményeként: „Ez a legfegyelmezettebb sereg a vezér könnyelműsége folytán csapdába került, amelyből nem hogy kitörni, de még küzdeni sem tudott." Erdők, mocsarak közé zárva mészárolta le őket az ellenség, a vezér pedig öngyilkos lett: „több bátorsága volt meghalni, mint harcolni" — írja Velleius (II 119). Velleius azonban ezek után sem vitatja el a vezér emberi értékeit: „Mindebből kitűnik, hogy Varus, aki egyébként józan és jóindulatú ember volt, inkább hadvezéri tehetsége, mint katonai bátorságának hiánya miatt okozta a saját és nagyszerű hadserege pusztulását" (II 120).

A kötetben nem esik szó a katonai elismerésekről, kitüntetésekről, *ovatio*-ról, *triumphus*-ról, említést érdemelne továbbá néhány a hadsereghez, ill. hadvezérhez kötődő szakrális jellegű aktus is, mint pl. *devotio, evocatio deorum* — amelyekről szintén vannak források.

A kötet két utolsó fejezete a Római Birodalom katonai feladatait, ill. a barbárok betöréseit tárgyalja, — sajnos elnagyoltan. Hasznos a kötet végén található szótár, hiányzik viszont a felhasznált szakirodalom megjelölése.

Kénytelen vagyok megemlíteni végül a szerzők és a fordító által alkalmazott névátírási gyakorlatot, amely meglehetősen tarka képet mutat. A fordító közlése szerint a magyar akadémiai szabályzatot követte. Gyakorlatilag azonban egy név többféle átírásban is szerepel, így pl.: Szikelia — Sicilia — Szicilia: Athen — Athén — Athénia, Creta — Kréta. Zavaró ez az összevisszaság, sőt olykor az adott névalak mellett zárójelben ott áll egy másik változat is. A fordító szerint a neveket görögösen, latinosan és olykor egy szokásos harmadik változatban is használta, ugyanakkor átvette a latin helyesírásból a népnevek nagy kezdőbetűvel való írásának szabályát. Célravezetőbb lett volna a következetesség! A szakember számára pontatlanságnak tűnő megállapítások persze esetleg a fordító számlájára írhatók.

HOFFMANN ZSUZSANNA

JACQUELINE DANGEL: HISTOIRE DE LA LANGUE LATINE. Paris 1995, 128 lap.

A könyv ezekkel a szavakkal kezdődik: „Lehet-e még latin nyelvtörténetet írni?" Maga a történet lezárt folyamat, a latin nyelvfejlődés nem folytatódik, az eddigi bőséges irodalomban benne van feltehetően minden, amit el lehetett mondani róla. A szerző azonban talál helyet a művének: nem nagy terjedelmű, és tárgyalásának módja minden iskolázott ember érdeklődését felkeltheti — természetesen leginkább a franciákét, akik anyanyelvük előzményeire is ráismerhetnek a történetben. De a nyelv iránt bárhol, bármilyen szempontból érdeklődő ember is tanulhat belőle.

A latin évezredét úgy mutatja be, mint egy hidat. Feljárója a latint megelőző nyelvállapotban van; ez, amiben felderíthető, az indoeurópai eredet, amiben nem, az itáliai közös örökség. A lejáró pedig: *Romania,* az újlatin nyelvek világa. Érdekes módon jelöli meg a latin nyelv „megszűnését", talál „hivatalos" időpontot: 813, amikor egy galliai zsinat kimondta, hogy a latin különbözik a nép nyelvétől, a nép az egyházi szövegeket nem érti.

Három nagy fejezetben tárgyalja a fejlődést. Az első az általános menetet mutatja be. Minthogy számunkra már jórészt csak irodalmában élő nyelvről van szó, ez a fejezet inkább művelődés- és stílustörténet, mint nyelvtörténet. jórészt Róma íróira, grammatikusaira támaszkodik, leginkább Cicerót és Quintilianust idézi. A korszakok: az irodalom előtti, majd a korai irodalom, amikor az auktorok még nem távolodtak meszszire a köznép beszédétől, Cicero még félig-meddig ehhez a korhoz tartozik; a *nagy* irodalom ideje, amikor görög hatás alá kerül nyelv és a verselés, elszakad a nép nyelvhasználatától; az augustusi virágkor után az irodalom próbál visszatérni a természetes nyelvhasználathoz, de kevés sikerrel; a 3. századdal pedig kezdődik a felbomlás.

Meglepően hosszú a hangtani fejezet, egy olyan nyelv hangszerkezetének a leírása és időbeli követése, amelyet a fülével senki nem ismerhetett meg hosszú évszázadok óta. Az összehasonlításból, az ókori szerzők adataiból és az örökségből — az új-latin hangtanból — meg tud állapítani mindent, ami fontos. Az előző fejezettel ellentétben itt a hangzó nyelv kapja a főszerepet.

A grammatikatörténet, a harmadik nagy fejezet, azokat az alaktani és mondattani jelenségeket mutatja be, amelyeket érdekesnek tart, mégpedig az általános nyelvészet szempontjából is. Ilyen például a ragok túlterheltsége, amire sem a latin, sem más nyelvek grammatikái nem szokták felhívni a figyelmet. Pedig mennyire fontos — a latintanítás szempontjából is —, hogy például az *-i* hányféle névszói esetnek lehet ragja a különböző deklinációkban. Aki a latint iskolai tanulmányaiból ismeri, azt a szerző több állítása, összefüggéslátása meglepi.

A latin nyelvet vertikálisan ismerjük meg a könyvből: az irodalmi és a népi nyelvet egyaránt, még a dialektusokat is, a szerző észlelhetően egyformán fontosnak tartja mindegyiket.

És érezni lehet azt is, hogy szereti, becsüli a nyelvet, amelynek történetét bemutatja. Dicséri kifejezőerejét, korkövető képességét és a benne kifejeződő praktikus latin gondolkodást. Ugyanez vonatkozik anyanyelvére is. Újlatin példái általában franciák. A könyv nagyon hasznos lehet romanisták számára is; megtud-

hatják belőle, hogy az újlatin nyelvek előzményeit nem csak a késői népi latinságban találhatják meg, a gyökerek egy része jóval korábbi nyelvállapotba nyúlik vissza.

A magyar nyelvről a könyvben nem esik szó, mégis találhatunk benne magyar érdekességet. Aurélien Sauvageot több írásában felhívta a figyelmet a magyar és a latin bizonyos hasonlóságaira. Néhányat J. Dangel könyvének tanulmányozása közben azonosíthatunk: a szó önállósága, mondattani felszereltsége (aminek az ellenkezője jellemzi a franciát), a hosszú és rövid mássalhangzók különbségének fonémaértéke (a latinban legalábbis a Kr. u. 3. századig) és az, hogy egyik nyelvben sincs redukált magánhangzó.

Eléggé bőséges a könyv bibliográfiája: két német és egy olasz kiadványon kívül csupa francia nyelvű munka. A szerzők listáján két magyar is szerepel, Herman József és Kiss Sándor, de a szerzőtől felhasznált munkájukat ők is franciául írták.

BÁN ERVIN

LATIN NYELVI FILOZÓFIAI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY: CICERÓTÓL KANTIG. (Szerk. *BORBÉLY GÁBOR, BOROS GÁBOR, ENDREFFY ZOLTÁN, SZABÓ MÁRIA.)* Miskolc, Egyetemi Kiadó 1995, 298 lap.

A cím a legkülönbözőbb korokból származó latin nyelvű filozófiai szövegeket ígér, márpedig egy ilyen gyűjtemény Magyarországon példa nélkül álló, de nemzetközi viszonylatban is ritkaságszámba menő vállalkozás.

A kötetben a következő szerzők szerepelnek: Cicero (9—40), Lucretius (41—64), Seneca (65—78), Gellius (79—84), Lactantius (85—95), Augustinus (96—110), Boethius (111—113), Aquinói Tamás (114—153), Boethius de Dacia (154—166), Siger de Brabant (167—180), Eckhart Mester (181—188), Ockham (189—216), Nicolaus De Ultricuria (217—224), Buridanus (225—232), Cusanus (233—245), Suarez (246—264), Descartes (265—269), Hobbes (270—281), Spinoza (282—292), Kant (293—298).

Pusztán a fenti lista alapján nem ok nélkül gondolhatná valaki, hogy a válogatás vezérelve külsőleges, sőt egzotikus: mi köze lehet egymáshoz Cicerónak és Descartes-nak, Senecának és Ockhamnek, Gelliusnak és Kantnak azon az egyen kívül, hogy latin nyelven (is) írtak. Ezt a benyomást azonban gyorsan revideálnunk kell. A szöveggyűjtemény célkitűzése ugyanis nem az, hogy a latin nyelvű filozófia mint önálló stúdium tanulmányozásához adjon segítséget, hanem az, hogy olyan szakszövegolvasások tankönyvéül szolgáljon, ahol a latinul már tanult filozófia-szakos hallgatók megfelelő tanári irányítás mellett szakmai irányultságuknak megfelelően tehetik fel a koronát latin tanulmányaikra. A kötet terjedelme pedig lehetővé teszi, hogy a tanár akár egyetlen korszakra szorítkozva is mazsolázhasson belőle.

A válogatás kiváló, mivel valóban a legjelentősebb latin nyelven író szerzőktől olvashatunk, köztük olyanoktól is, akiknek gondolatai sajnálatos módon kevéssé ismertek a nem specialista érdeklődő előtt (pl. Boethius de Dacia, Siger de Brabant, Buridanus, Suarez). Egyikük, Nicolaus De Ultricuria, akit némi túlzással „középkori szkeptikus"-nak titulálhatnánk, valóságos felfedezésként hat. A válogatók gyakran — nagyon helyesen — nem, vagy nem csak a legismertebb műből szemezgetnek, hanem abból, amelyik a leginkább tartalmaz szemelvénynek elkülöníthető fejezeteket vagy quaestiókat. Ezt jól példázza Lactantius esete, akinek filozófiai szempontból is a *Divinae Institutiones* a legjelentősebb írása, viszont ez sokkal nehezebben szeletelhető, mint a jelen gyűjteménybe néhány fejezet erejéig beválogatott *De opificio Dei.* Találunk a válogatásban teljes opusculumokat is (pl. Boethius de Dacia; *De summo bono;* Nicolaus De Ultricuria; *Secunda epistula ad Bernardum*). Mindemellett a szövegek nagy része alapvető, minden kor filozófusait foglalkoztató problémákról szól, amilyenek például a következők: az ember rendeltetése (Lactantius), a legfőbb jó (Cicero, Seneca, Boethius de Dacia), a lélek halhatatlansága (Augustinus), lélek és test viszonya (Siger de Brabant), a cselekedetek erkölcsi értékelhetőségének alapja (Suarez), a megismerés lehetőségei (Nicolaus de Ultricuria), az idő mibenléte (Augustinus), a világ örökkévaló vagy időleges volta (Aquinói Tamás, Boethius de Dacia), Isten léte, lényege és az isteni gondviselés (Cicero, Aquinói Tamás, Eckhart mester).

Ami a szövegek gondozását és kommentálását illeti, először is kiemelendő, hogy a szövegek többnyire a legjobb modern kiadásokból valók. Sajnálatos módon a legtöbb kivételt éppen az ókori szemelvények között találjuk (pl. Lucretius: *De rerum Natura;* Seneca: *De beata vita*). A bevezetések nagy erénye, hogy ismertetik

a szerző életpályáját, az adott mű keletkezésének körülményeit, valamint — ha nagyobb lélegzetű — felvázolják annak szerkezetét is. Talán célszerű lett volna azonban egy-egy rövid bibliográfia is, az illető szerző magyar nyelvű kiadásainak adataival.

A kommentárok tartalmi szempontból általában segítenek a szöveg megértésében. Ez — talán érthető okokból — leginkább az ókori részre áll, ahol a legtöbb a magyarázó jegyzet, és rengeteg a tanulságos utalás a szövegpárhuzamokra, egyes terminusok forrására. A szerkesztő láthatóan nem elégedett meg az idegen nyelvű kommentár-tudás összegereblyézésével: a Cicero- és Lucretius-szemelvényekben több mondatra rúgó magyar nyelvű idézetek is érzékeltetik a szövegek szellemi környezetét, ugyanakkor ebben a részben találjuk a legtöbb pontatlanságot. Visszatérő probléma például, hogy a kommentátor nem teszi világossá a különbséget az Akadémia egyes korszakai között: így Karneadésról és a larissai Philónról éppen az nem derül ki, hogy szkeptikus filozófusok voltak, ahogy Antiochosról sem, hogy a negyedik (még szkeptikus) Akadémia tanításától pártolt el, és deklarációi szerint az eredeti, platóni Akadémia szelleméhez kívánt visszatérni (37, 2—3. jegyzet; hasonló okból félrevezető a 87, 3. jegyzet.).

Az Augustinus-szövegekhez fűzött kommentárban a meglévőnél több szövegpárhuzam említésére lett volna szükség. Például a *Soliloquia*-részlethez csatolt jegyzetnek amellett, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy ezen a helyen nincs megoldás arra a problémára, hogy miként van meg az örök tudomány és igazság a tudatlanban, hivatkoznia kellett volna más Ágoston-passzusokra (pl. a *De libero arbitrio*-ból és a *De magistro*-ból), melyek igenis válaszolni próbálnak erre a kérdésre. A *Confessiones* XI. könyvének az időre vonatkozó fejtegetései kapcsán pedig indokolt lett volna Plótinos III. Enneasából a 7. értekezésre utalni. Ugyanitt a szerkesztő néhány a hippói püspök gondolkozásával kapcsolatos nehéz vitakérdést — így azt, hogy alapvetően elhibázott-e az idő Ágostoni felfogása, illetve, hogy a cassiciacumi dialógusok valóban csupán stilizált jegyzőkönyvei-e az elhangzott beszélgetéseknek, — a kelleténél gyorsabban és kategorikusabban intéz el. Örömmel állapítjuk meg, hogy nyilvánvaló tárgyi tévedést csak kettőt fedeztünk fel az ókori anyag apparátusában: a 75, 2. jegyzetben a szerkesztő egy passzív imperativust *(sequere)* aktív infinitivusként tolmácsol („követni"), valamint az Augustinus-rész bevezetésében olvasható állítást, miszerint az „A tanítóról" című dialógus a cassiciacumi dialógusok közé tartozik.

A középkori szövegek némelyikénél (pl. Boethius de Dacia, Siger de Brabant, Eckhart Mester, Aquinói Tamás *Summa Theologiae*-jának egyes articulusai, — szerk. Borbély G.) bőséges és példás alapossággal megírt jegyzeteket találunk, és rendkívül hasznosak a Tamás Aristotelés-kommentárjaiból vett részleteket kísérő terminus-magyarázatok (E. Z.). Néhány szemelvény azonban több jegyzetet igényelt volna, így például az Istenhez vezető öt út kifejtése Aquinói Tamás *Summa Theologiae*-jában, és még inkább Nicolaus de Ultricuria említett levele vagy Buridanus quaestiója, melyek teljesen kommentálatlanul állnak előttünk.

A hiányosságok között említendő még, hogy nyelvi-nyelvtani kommentárból jóval kevesebb van a kelleténél, különösen, ha meggondoljuk, kiknek készült a kötet. Furcsa módon az ókori szövegek közül csupán a Lucretius-részletek jegyzetanyagában található nyelvi magyarázat, és a kötet hátralévő részében is csak helyenként (Spinoza, Hobbes, Kant). Kissé groteszk látvány, hogy amíg a Spinoza *„Tractatus de intellectus emendatione"* c. munkájából származó szemelvényekhez a szerkesztő példás alapossággú, az egyes ablativus-fajtákat is gondosan megjelölő jegyzeteket fűzött, addig Cicero és Seneca jóval bonyolultabb szintaxisának átlátásához semmiféle segítséget nem kap az olvasó. Holott ez nagyon is indokolt lenne, ha tekintetbe vesszük, kiknek készült a szöveggyűjtemény.

A hiányosságok legnagyobb részét magyarázza az összeállítóknak az az érthető törekvése, hogy minél előbb segédanyagot adhassanak hallgatóik kezébe. Reméljük, hamarosan lehetőség nyílik arra, hogy a gyűjteményből — szaklektorok bevonásával — javított második kiadás jelenjen meg. De mindezzel együtt azt mondhatjuk, hogy a kötet készítői már most jelentős részben elérték a kitűzött célt. Ez a maga nemében egyedülálló szöveggyűjtemény — a szükséges nyelvi előképzettség birtokában és megfelelő felkészültségű tanár irányításával — kiválóan alkalmas arra, hogy filozófiai szakszövegolvasások alapjául szolgáljon. S emellett még egy nem lebecsülendő haszna van: bármely érdeklődő számára biztosítja a lehetőséget, hogy korábban nehezen hozzáférhető fontos szövegeket eredeti nyelven és egy helyen megtaláljon.

KENDEFFY GÁBOR

MEGEMLÉKEZÉS

KERÉNYI KÁROLY FILOLÓGIÁJA ÉS A MAGYAR FÖLD ANTIK EMLÉKEI

Kétes dicsőség Kerényi Károly születésének századik évfordulóján azért szólíttatni az előadói pulpitusra, mivel valaki *még ipsissimis auribus* lehetett hallgatója a Mesternek. Azzal viszont — az évek számától függetlenül — igenis dicsekedhetik az előadó, hogy *az* lehetett:τῶν ἀπ' αὐτοῦ γένος εὔχομαι εἶναι.

1932 őszén, amikor először találkoztam vele, Kerényi Károly 35 éves volt, regény-monográfiájának megjelenése (1927) óta a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára. Nevével már korábban találkoztunk: az Aeneis VI. énekével kapcsolatos kutatásainak eredményei — mint a vergiliusi alvilág elhelyezésére vonatkozó újabb elgondolások — a Wirth-féle iskolai kiadásban már 1928 óta ott szerepeltek, mivel Wirth Gyula, a Szt. István-gimnázium érdemes tanára, ismerte és respektálta fiatal kollégájának a nemzetközi szakirodalomban is visszhangra találó feltevéseit. Ezeket a *novum*-nak számító felismeréseket a szerző is belefoglalta a maga Vergilius-szemelvényeibe (1930), mindenesetre szerény önmérséklettel: „egyénibb természetű interpretációinak támasztékait" a magyarázatok közt ék alakú zárójelek közé foglalta azzal a megjegyzéssel, hogy „aki akarja, törölheti." (L. a 97., 101., 104., 110. és 115. lapon olvasható megjegyzéseket: „Akinek filozófiai hite ezt kívánja, higyje ezt; akinek a monda alvilága kell, adjon a földalatti vándorlásról mesélő elbeszélésnek igazat.") Ez a korábbi Vergilius-filológia (Norden, Heinze) eredményeit hálásan kamatoztató, de *előbbre*törni is merész tudós egyéniség érthetőleg irritálta a hagyományhoz kötődőket, így az én — felejthetetlen — gimnáziumi tanáromat is, aki Kerényinek Platón és Aristotelés-szemelvényeihez (1931) fűzött megjegyzéseit bizony akárhányszor indignálódva utasította el.

Ez azonban nem csökkentette izgatott várakozásomat, amikor indexemet — a Klebelsberg Kunó temetése körüli napokban, az akkor II. éves Szabó Árpáddal együtt — vele aláírattam. „Hoztam még egy görögszakost a Lónyay-utcából" — mutatott be manuductorom, mire a Mester az aisóposi ἕνα, ἀλλὰ λέοντα szavakkal előlegezte reménykedését, még mielőtt körmeimet megmutathattam volna. Hamarosan arra is sor került a hésiodosi Theogonia, majd a Preisendanz-féle varázspapiruszok olvasása közben. Ezekről a szombat déli privatissimumokról, valamint a péntek esti vallástörténeti előadásokról hazatérőben lelkesen taglaltuk a hallottakat, ájuldozva a W. F. Otto-féle görög istenportrék interpretációinak prófétai ihletettségétől, vagy H. Güntert „Kalypso"-könyvének (1919) halálistennői aspektusától, — amire a kevésbé lelkes konkurrencia (a Moravcsik-párti hallgatóság) enyhe szkepszissel reagált. Mi formálisan megrészegülve szürcsöltük a Mester sámáni révültségbe csábító igéit.

Ezt a hatást nem kis részben magyarázza a Múzeum-körúti öreg épület II. emeletének akkori hangulata: Némethy Géza élőhalotti révedezése, Vári Rezső kiaszott szenvtelensége, Heinlein István siránkozása, vagy Hornyánszky Gyulának néhány hétig még követhető cinikus haláltusája. Az első kiábrándulást épp Hornyánszkynak köszönhetem, amikor ti. gólya létemre rájöttem, hogy „Görög társadalomrajz" címen előadott érdekességei P. Kretschmer nyelvtörténeti bevezetésének felmelegítései. (Akkor még nem tudtam a választ arra a gólyavizsgai kérdésre, hogy mi a különbség Hornyánszky *ilyen* vagy *olyan* című kollégiumai között: *semmi.*) De Hornyánszky hamarosan meg is halt, és óráit részben Kerényi vette át, aki a II. félévben az archaikus görög költészetről tartott szűk körű szemináriumot. Nekem az aoidosokról kellett volna valamit produkálnom. Az Eötvös-kollégiumi Ilias-olvasás során belekóstolván nemcsak az Ameis—Hentze-féle

kommentárba, hanem a scholionokba is, nagy buzgón kiírtam az aoidosokra vonatkozó késő antik megjegyzéseket, amelyekben némi antik bölcsesség is akadt. Kerényi nem torkolt le naivságomért, sőt — példás pedagógusi tapintattal — azt mondta, hogy lám, a tanító is tanul a tanítványtól.

Így került sor a félév végén (1933 júniusában) arra, hogy a Mester — azzal, hogy segítenék neki könyvtárának rendezésében, — Margit-körúti otthonába is meghívott. A padlóra teregetvén a tömérdek különlenyomatot, mindegyik produkcióról, ill. produkálójáról volt valami — többnyire irónikus, de minden esetben eligazító — megjegyzése (pl. Marót Károly „Kronos und die Titanen" c. „titáni" dolgozatáról). Megkérdezte, hogy Vári Rezsőnek, akinél aznap adtam számot Plutarchos Antonius-életrajzának ismeretéről, volt-e valami észrevétele Antoniusnak Dionysosszal való „hasonulásáról" (75). Persze, hogy nem volt, hiszen nem ismerhette F. Altheim római vallástörténetének III. kötetét (megj. 1933-ban), amelynek korrektúra-levonatát ő már korábban meglebegtette előttünk.

A latin tanszék ezen a nyáron — Némethy Géza nyugalomba vonulásával — megürült, de betöltése néhány hónapig elhúzódott. A hallgatóság vajmi keveset tudhatott a színfalak mögött zajló hadviselésről. Annyit tartottunk — reménykedve — számon, hogy Kerényi ezekben az években nem kevés és egyáltalán nem súlytalan tanulmányt tett le az asztalra — Aeneas alvilágjárásának újszerű értelmezésétől kezdve „A római irodalom szelleméről", „Wilamowitz filológiájáról és a magyar föld antik emlékeiről", „Az ókortudomány vallástörténeti megújhodásáról" vagy a római szatíra irodalom- és vallástörténeti összefüggéseiről írott dolgozatáig. Mint megbízott előadó, római irodalomtörténeti kollégiumait 1933 őszén *tömegek előtt* tartotta. Mivel akkori (Szabó Árpáddal közösen készített) jegyzeteim átvészelték az elkövetkezendő évtizedek megpróbáltatásait, inkább azokból idézek néhány mondatot: Nyugati szellemi életünk hanyatlásának egyik legbiztosabb jele az, hogy az irodalom a tudnivalók terére szorult. Az irodalommal szembeni primér állásfoglalás azonban nem a *tudni* akaró, hanem az *élvező* magatartása. Azzal, hogy az irodalommal szembeni primér állásfoglalást, már mint az élvező állásfoglalását megállapítottuk, részben már speciális római irodalomtörténeti feladatainkat is definiáltuk. Univerzálisabb meghatározással azt mondhatjuk, hogy az irodalom (még a halállal végződő tragédia is) *élet-felfokozás,* az élvezet eszköze, még a tragikus hős halálán keresztül is. Az irodalom története egyúttal az *élet* története. A modern irodalomtudomány kiválasztást végez, az antik *rekonstruál.* Ha az antik műveket újra akarjuk élvezni, akkor nemcsak az irodalmat, hanem az egész antik életet és annak alapjait is meg kell ismernünk. Képletesen szólva: a római irodalmat mint valami szobrot, vissza kell állítanunk a talapzatára. A számunkra elérhető legalsó szubsztrátum az a praeindogermán Mediterraneum, amely nemcsak Italiára és a Balkán-félszigetre terjedt ki, hanem Kis-Ázsiára, Egyiptomra, Krétára és Szardíniára is. Virágszerű, nőies kultúra ez, amelyben a vér kötelékeinek nagy szerepe, a halottak kultusza is a női principium dominanciájára utal. A második lépcső Ó-Itália, azon belül az etruszkság, amelynek kultúrája is mintegy híd a Mediterraneum és Róma között; modern megközelítése D. H. Lawrence és A. L. Huxley írásain keresztül. (Lawrence „Etruszk útikönyve" 1932-ben jelent meg; Kerényi a verseiből is fordított; jellemző, hogy Huxley egyik utópiájának címe „Island", és hogy a Huxley-féle „vélemény-regényről" Kerényi barátja és fegyvertársa, Hamvas Béla már 1930-ban írt a Nyugatban.) Az etruszk mellett megjelennek Itáliában a megfrissítő görög formák is, „létrehozva a szellemiségnek múló élvezetek fölött lebegő finom rétegét." A római szellemiség, amelyben etruszk, görög stb. elemeket egymás mellett találunk, összetettsége ellenére is önálló egész, mint ahogyan a kenyér is — alkotórészeitől eltérőleg — valami egészen más *forma.* „Eredetileg görög istenalakok vagy irodalmi formák is csak névleg azonosíthatók a rómaiakkal, lényegükben az önálló római szellem átalakító hatását figyelhetjük meg bennük és általuk."

Nem folytatom: aki utólag csak a nyomtatásban megjelent Kerényi-tanulmányokat olvasta, nem tudja elképzelni mindezt úgy, ahogyan αὐτὸς ἔφα — és nemcsak mondotta, hanem élte is.

Hát ez *toto coelo más* volt, mint amit *addig,* és amit *ezután* hallhattunk. A tanszék betöltetett, a Múzeum-körúti csődtömeg — nem is sikertelenül — felszámoltatott, csak éppen az imént idézett kenyérhasonlat erjesztő kovásza rekesztetett ki. Ennek a folyamatnak nyomon követése és értékelése azonban nem mai összejövetelünk témája.

Kerényi Károly helyettesi funkciója megszűnvén, átmenetileg továbbra is tanárképző-intézeti tanári minőségében folytatta működését, korántsem csak a péntek esti — társadalmi eseménynek számító — előadá-

sait. Valamikor 1934 májusában, egy Hármashatárhegyi kiránduláson — hármasban (Szemerényi Oszvalddal együtt) — olvastuk és — hegyre fel, völgybe le! — éltük át az euripidési Bakkhánsnők tragikumát. Hazafelé Mesterünk már pécsi előadásait tervezgette — Theokritost a vergiliusi eklogákkal együtt. Amikor 1934 júniusában első külföldi utamra — Tübingenbe — indultam, jó hasznát vettem Kerényi ottani kapcsolatainak: O. Weinreich írásait már korábban a kezembe nyomta; a maga módján „priaposinak" jellemzett H. Herterhez is beajánlott, de kiváltképpen a George-körhöz tartozó ókori történész: Uxkull-Gyllenband tudós egyéniségére hívta fel a figyelmemet. Nyári külföldjárása közben annak is szerét ejtette, hogy Tübingenben engem is felkeressen, és sókratési bába-módszerével előhaladásomról is megbizonyosodjon, — miután görögből már az itthoni alapvizsgán is megadta a kitűnőt.

Így következett el a horatiusi bimillennium éve, 1935. A *leg*idősebbek talán még emlékeznek: miniszteri rendelet írta elő valamennyi magyarországi tanintézetben az ünneplést. Soha ennyi üresen kongó szóvirág nem zúdult a hazai közvéleményre (és a költőre), mint ekkor, néhány érdemes produkciót (Jirka Alajosét, Waldapfel Imréét, Kardos Tiborét...) kivéve. A Parthenon ünnepi nyilvánossága előtt Förster Aurél, a neves Aristotelés-kutató méltatta volna Horatius költői erényeit, de bizony kevés meggyőző erővel. Egy szerencsétlen fogalmazása (a Philippi után kallódó Horatius, mint római „irodakukac"), amelyről kétségbeesetten számoltunk be az ünnepségről távol maradó Mesternek, alkalmat kínált neki, hogy *erre* hivatkozva látványosan jelentse be exodusát a hivatalos tudomány művelőinek közösségéből.

Magántanári előadásait azonban Pesten is mindvégig tovább folytatta. Most megint abban a kivételesen szerencsés helyzetben vagyok, hogy a lehető leghitelesebb formában számolhatok be az 1935. okt. 5-én kezdett, „Horatius vallása" c., péntek esti előadássorozatról, csak elő kell vennem akkori jegyzeteimet. De előbb a külsőségekről: a meleg kora őszi délután Kerényi először is ledobta a kabátját és úgy, ingujjban azzal kezdte, hogy Horatiusról különb-különb címeken már évszázadok óta sokszor elmondták *ugyanazt;* ő most *mást* szándékozik elmondani. Régebben ki-ki a maga szemszögéből ítélte meg Horatiust; mi azt nézzük, mit mond *ő* nekünk. A költő (Hegel szerint) *az, amit kifejez,* és nem az, ami a belsejében (in seinem Innern). Eliot szerint az élmények és emóciók egy költő életművében mellékesek: szubjektív élményeik feltárása csak eltéríthet bennünket a költői alkotások élvezésétől. Mi Horatiusszal, a „lényeges emberrel" akarunk találkozni, Horatius költészete pedig lényegében vallásos költészet. A George-kör megfogalmazása szerint: „die dichterische Sprache ist der natürliche Ausdruck religiösen Menschentums."

És itt mindjárt bevezetőben fejtette ki a maga Horatius-látomását a két tetőpontban (az epódoszokban és az ódákban) *tetőződő,* ill. a két hullámvölgyben (a szatirákban és a levelekben) alábbszálló, *csillapuló* horatiusi életműről. Az utóbbiakban (az ún. Augustus-levélben, II 1, 119 skk.) mondja ki a legfontosabbat, leglényegesebbet maga-magáról és *a* költészetről: *vatis avarus non temere est animus...* Azóta is hirdetem (a magam módján), hogy ez a vallomás nem véletlenül helyezkedik el az augustusi aranykor síri búcsúztatójának pontosan a közepén, — mindenképpen központi mondanivaló, hiteles eligazítás Horatius egész költészetének megértésében, — de a lelkesültség lázában arra csak később ébredtem rá, hogy a Kerényi-féle hullámhegy-hullámvölgy-elmélet csábítóan jól hangzik ugyan, de tarthatatlan, hiszen a horatiusi életmű nem darabolható fel egymástól elkülönülő szakaszokra: a szatíra-költészet párhuzamosan bontakozott ki az epódoszokkal, és mindkettőn belül vannak szintkülönbségek; a *Hoc erat in votis...* már himnikus magasságokba lendül, a hajóallegoria viszont még a harmincas években keletkezett; az ódák IV. könyvét a Levelek I. könyve különválasztja az első corpustól, de azért a késői ódák sem minősíthetők hullámvölgynek, a talán legkésőbbi Augustus-levelet pedig maga a Mester mutatta be a horatiusi költészet tetőpontjának.

Mai fejjel és szemmel persze akárhány részletet, vagy akár az egész koncepciót vitatni lehetne. Aktualizálásnak érezhetnők a prófétai szavakkal megjelenített kozmikus dekadenciát, szigetvágyat, túlzásnak az istenfélők számára elérhető, megvalósítható, a Múzsa színeiben ragyogó, tiszta világ bizonyosságát, de Horatius világlátása nemcsak *akkor egyszer* bizonyulhatott érvényesnek, hitelesnek akár Kerényi Károly, akár bármelyikünk számára. Az, amit 1935 őszén ezeken a péntek esti órákon hallottunk, a megrészegítő prófétizmus friss hatásának oszoltával is felejthetetlenül munkál az egykori tanítványokban. Hallottunk a horatiusi költészet — és *a* költészet — animális átitatottságáról, a múzsai emberben kiolthatatlan melegségről, a múzsaiság növényi frissességéről, harmatosságáról, a *Thalia* nevében dokumentálódó virágszerűségről, *Urania* égiességéről, a *Pimpleis* múzsa édességéről, az ideális sziget-világnak világunkba való beköltözéséről, a

szép és *jó*, a belső paradicsom megvalósíthatóságáról. *Ezt* élhettük át akár a priaposi madárijesztőről szóló szatíra, akár a magasztos római ódák együttes olvasása során.

Kiragadott mondatok, gondolatfoszlányok, prófétai kinyilatkoztatások felidézése során jócskán eltávolodtunk az előadás hivatalos címében ígért tudománytörténeti összegezéstől — látszólag. Aki még emlékszik arra az előadásra, amely pontosan hatvanöt évvel ezelőtt, 1932. január 15-én hangzott el a Budapesti Philologiai Társaság közgyűlésén, vagy aki — a címek összecsendülésére felfigyelve — elővette a régi jó EPhK akkori évfolyamát, meggyőződhetett arról, hogy a mostani előadó sem *másról* beszélt. Az agg Wilamowitz arra figyelmeztette az utána jövő filológus-generációkat, hogy a kultúra, élet, szellem — vagy bárminek nevezzük, — „anyagban testet öltve követel értelmezőjétől önfeláldozó szeretettel teljes odaadást" (8; Kerényi később, „Humanizmus és hellénizmus" c. előadásában egyebek közt a „komoly tudományos hozzáértés és az élet-odaadás" elválaszthatatlanságáról beszélt).

Kerényi annak idején a pannoniai Diana-kultusznak egy szerény feliratos emléke (CIL III 3455) kapcsán nemcsak messze távlatokat tárt fel, hanem Alföldi Andrásnak egy korábbi (1926) eszmefuttatását is úgy értelmezte, hogy Pannonia és Dacia kutatója sem léphet ki Wilamowitz *egyetemes* filológiájának köréből (10). Jól példázza, hogy az átfogó szemlélet mennyire elősegíti a Wilamowitztól ajánlott együttműködést régészet, filológia, történettudomány között. Ne feledjük, hogy a filológia — Wilamowitz szerint — a Múzsák kultusza (Dienst der Musen), — „egy neme a muzsikának, amely művelője egyéniségéből meríti törvényeit, — amelyeket csak az Igazság istennője szentesíthet vagy utasíthat el." Tudományunk központi feladata a *nagy* költők és írók kiadása és magyarázása, az egyéni hajlamoknak megfelelően. A célba vett *magyar ókortudomány* nem rendelheti maga alá a *klasszikus* ókortudományt. Semmiképpen se adjuk fel az ‚*egészre* tekintést', vagyis nem érhetjük be a Pannonia- és Dacia-kutatással, a magyarországi latinság és a humanizmus tanulmányozásával, a bizánci-magyar érintkezések történetével vagy az antik örökség (Das Erbe der Alten) szerepének nyomozásával; „ilyen szétesö részletanyag laza egyesítése semmiféle cím alatt nem felel meg a kor igényeinek" (14) — sem 1932-ben, sem napjainkban.

*

Nemrégiben „Pannon örökségünkről" tartott előadásom lezárásául, egyben máig élő és éltetendő rómaiságunk bizonyságául Borsos Miklós robusztus Pannonia-szobrára hivatkoztam. Az *Ara Pacis* légies Tellus-alakja nálunk kissé erőteljesre, vaskosra sikeredett. Itália földjén sem olyan gráciával járták táncukat a Múzsák, mint a Helikón virányain, de gondoljunk arra, hogy Csokonai látomásában Árpádékat — ezerszáz évvel ezelőtt — már Tokaj környékén a Múzsák fogadták, így eleink a Dunántúl még sűrűbben találkozhattak velük. A Kerényi követelte múzsaiságot magunkévá téve ne űzzük el őket mi — *nos nequiores* — sem.

BORZSÁK ISTVÁN

(Elhangzott az Ókortudományi Társaságnak Kerényi Károly 100. születésenapja alkalmából rendezett ünnepi megemlékezésén, 1997. január 17-én.)

SZEMERÉNYI OSZVALD
(1913. IX. 13.—1996. XII. 29.)

Az elmúlt év utolsó napjaiban egy régi írásom (Zur Indigetesfrage. Hermes 1943) magyarításával foglalatoskodtam, hogy a Dragma III. kötetében azt is hozzáférhetővé tegyem. Amikor az átdolgozással elkészültem, úgy éreztem, annak a barátomnak kell ajánlanom, aki annak idején megosztotta velem a szülési fájdalmakat, sőt — okulásul — a tanulmány megfogamzásának és kiformálódásának alkotáslélektani rekonstruálására buzdított. Ezért írtam oda a cím alá utólag az ajánlást: *Szemerényi Oszvaldnak*. Az újév első napján kaptam a hírt, hogy Szemerényi Oszvald december 29-én meghalt.

Keserves dolog szembesülni halandó voltunkkal, *quam simus brevis aevi,* még akkor is, ha ez a „rövid örökkévalóság" csak etimológiailag rövid, emberileg korántsem: „A mi esztendeinknek napjai hetven esztendő, vagy ha feljebb, nyolcvan..." (Zsolt. 90, 10.) Szemerényi Oszvald gimnazista kora óta latinul társalgott az Úrral, és megtanulta „úgy számlálni napjainkat, hogy bölcs szívhez jussunk" (v. 12.). Amikor utoljára találkoztunk (1996. szeptemberében), ő már bölcs szívhez jutott és fáradt mosollyal búcsúzott. Majd találkozunk ott, ahol latinul folytathatjuk a diskurzust, — ha méltónak találtatom.

„Summing up a life" c. önéletrajzát 1992 tavaszán a „több, mint félévszázados barátnak" dedikálta. Több, mert már akkor is hatvan esztendő telt el egyetemi összetalálkozásunk (1932. szept.) óta. Együtt koptattuk a Múzeum-körúti öreg épület padjait nemcsak Szidarovszky János latin nyelvtörténeti óráin, hanem Kerényi Károly görög szövegolvasásain is. Fidélis kolléga volt, minden társával egyforma szívélyességgel érintkezett (ő csak az alapvizsga után került be az Eötvös Collegiumba), és megható módon élete végéig ápolta a fiatalkori kapcsolatokat. A régi professzori gárda lecserélődése nem érintette: mindvégig szorgalmas hallgatója volt Szidarovszky Jánosnak (Schmidt Józseffel tudomásom szerint nem kereste a találkozást), hamar felfedezte Laziczius Gyula modernségét, de kezdettől fogva megtalálta a helyét Huszti József környezetében is. Az új latin professzor óráin eleinte csak Szabó Árpád tündökölt, de a szemináriumban már Szemerényi Oszvald is derekasan bemutatkozott néhány tacitusi hely szövegéhez fűzött konjektúráival. Hamarosan kialakult az „új stílus": Husztinál csak az vizsgázhatott, aki a körülötte „nyüzsgő bikficek" (Péter Gyula, Horváth János, Szabó Árpád, Szemerényi Oszvald, Borzsák István) kerberosi beszámoltatásain túlesett. Ehhez a baráti társasághoz — egy kivétellel — mindvégig ragaszkodott.

Önéletrajza pontos adatokkal rögzíti azokat a stációkat, amelyeket Szemerényi Oszvald a 30-as évek második felének mozgalmasságában megjárt: egy-egy ösztöndíjas félév Heidelbergben, ill. Berlinben; a csehszlovákiai „események" következményeképpen átmeneti elhelyezkedés a beregszászi gimnáziumban, majd Mátyásföldön, ahonnan már könnyebb volt fenntartani a kapcsolatokat az egyetemmel. 1942-ben a Tanárképző Intézet görög tanszékére került, úgyhogy a katonai behívásokat (a sok olvasással egybekötött ukrajnai majdhogynem *sinecurát*) leszámítva 1943 augusztusától viszonylag nyugodtan élhetett a tudománynak és 1944 tavaszán az indoeurópai nyelvészet magántanárává habilitáltathatta magát.

A jó szerencse továbbra sem pártolt el tőle, és újpesti lakásában családostól épségben érhette meg a vörös hadsereg bevonulását. Orosz nyelvtudását a rá jellemző realitásérzékkel — és kellő naivsággal — Révai József környezetében vélte a legüdvösebben hasznosítani, de párttagságával úgy élt, mint Ukrajnában a pisztolyával, amelyet egyszer sem sütött el: bevallása szerint életében nem olvasta a Tőkét, sőt még Engels főművét sem, amely pedig bizonyos eligazítással szolgálhatott volna neki későbbi tanulmányaiban (Studies in kinship terminology, 1977), — mondván, hogy egyéb diszciplínákban sem az 1870-es évek eredményeit tükröző művekből óhajtott tájékozódni. A Magyar—Szovjet Baráti Társaság főtitkáraként komoly pozíciót töltött be; ebben a minőségében gondoskodott 1947 őszén szovjet hadifogságból megtért barátjának — e sorok írójának — egyetemi beosztásáról, miközben ő maga ugyanebben az évben az indoeurópai nyelvtudomány professzora lett, majd a következő év tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagjává választatott, — vitathatatlan tudományos teljesítményeinek elismeréséül.

Életében új fejezet kezdődött 1948. június 21-én, amikor családjával együtt tanulmányútra — Rómába — indult. Felejthetetlen az a néhány hét, amelyet ott együtt töltöttünk — még a vasfüggöny legördülése előtt. Szilágyi János Györggyel hármasban habzsoltuk a római létnek nemcsak filozopter örömeit, csak barátunk szokatlan idegfeszültségét nem tudtuk mire magyarázni. Hazatérésünk után kiderült: a Londonban angol állampolgárnak született Szemerényi Oszvald *élt* törvényadta jogával és a szabadságot választotta. Jóval később — visszatekintve — úgy nyilatkozott, hogy ha akkor tudja, mi vár rá *kint,* talán nem ezt a megoldást választotta volna. Ezeket a nehéz időket senki sem vészelte át könnyen. Szemerényi Oszvaldnak is keményen meg kellett küzdenie, hogy néhány év elteltével úgyszólván a semmiből a nemzetközi hírnév magaslataira emelkedjék.

Mivel távozása után — az itthoni viszonyokat ismerve — óvatosságból minden szálat megszakított, éveken át csak közvetve vagy véletlenül tudhattunk egymásról. Angliai meggyökerezésének és előhaladásának állomásait önéletrajzának napra pontos adataiból, illetőleg későbbi közléseiből ismerjük. A hazai tudományosság képviselői közül csak az akkor már szintén kint élő Alföldi Andrással és Kerényi Károllyal tartott fent

kapcsolatot, de rövid idő leforgása alatt egyre többen ismerték el a kezdetben mostoha körülmények közt sem lankadó munkabírásának gyümölcseit és hihetetlen rendszerességének művekben mutatkozó eredményeit. Mindenesetre hamar megtapasztalta az angol álláspontot tudományszakjának megítélésében (vö. az önéletrajz 21. lapján olvasható illetékes nyilatkozatot: „You know, Szemerényi, we English have no talent for comparative philology"). Szerencsére akadtak segítő szándékú kollégák is, mint pl. Otto Skutsch, V. Ehrenberg, így tizenhárom évvel budapesti kinevezése után Londonban is professzora lett a „comparative philology"-nak.

Közben itthon is történt egy és más, túlontúl is sok. 1962-ben Vekerdi József, a börtönből szabadult tanítvány már *mert* írni nemzetközi hírű egykori professzorának, aki hovatovább szűknek érezte az angol egyetemek világát és annak hagyományos megkötéseit (korhatár, nyugdíjrendszer). Érthető, hogy 1964 végén megkönnyebbüléssel fogadta az ajánlatot a megüresedett freiburgi összehasonlító nyelvtudományi tanszék elfoglalására. 1965. aug. 2-tól nyugalomba vonulásáig (1981. szept. 30.) itt működött, még a londoninál is kedvezőbb körülmények között. Az itt kibontakozó tudományos termés láttán nemcsak 1974-et mondhatnók — az ő kifejezése szerint — *annus mirabilis*-nak, — personally and professionally. Ennek méltatására a nálam illetékesebb Harmatta János vállalkozott.

A freiburgi évek alatt Szemerényi Oszvald hazai kapcsolatai látványosan fejlődtek, illetőleg helyreálltak. 1972 nyarán, mikor másodszor élvezhettem a Fondation Hardt vendégszeretetét, a régi barát készséggel ugrott át Genfbe, hogy negyedszázad elteltével — Róma után — most Svájcban találkozhassunk. Egy álló napot töltöttünk együtt; mintha az előző napon láttuk volna egymást. Persze más szemmel nézte az itthoni fejleményeket, *vanitatum vanitas*-nak ítélvén számunkra akárhányszor egzisztenciális dolgokat, de a tudomány kérdéseiben egyetértettünk, akár fiatal korunkban. A következő években a levelek, küldemények, telefonbeszélgetések egyre sűrűbbé váltak, majd eljött az ideje az *itthoni* viszontlátásnak is, miután 1989 májusában az Akadémia közgyűlése visszahelyezte jogaiba a 40-es évek végén kizárt tagjait, köztük Alföldi Andrást, Bay Zoltánt, Deér Józsefet, Kerényi Károlyt, Szent-Györgyi Albertet. 1990 tavaszán már ő is részt vett a Herman József szervezte latin nyelvészeti kollokviumon; ezekben a napokban kereste fel az Akadémia akkori elnökét (Eötvös-collegiumi társát), Kosáry Domokost, és előadást is tartott. Megható volt látni, mennyire örült a régi barátoknak, tanítványoknak, mindnyájunknak.

A „Summing up..." önéletrajzi közlései a 70., majd 75. születésnaphoz kapcsolódó ünneplések regisztrálásával végződnek és jelzik a 80. „félelmetes közelségét" (1993. szept. 13.). Ez is méltó módon zajlott le, majd néhány nappal később, a tübingeni Horatius-symposion után freiburgi otthonában örvendezhettünk egymásnak. Felejthetetlen marad ez a vendéglátás a még szinte töretlen, szikár, de nagyritkán el is érzékenyülő Szemerényi Oszvald társaságában.

Ezután már csak elvétve beszélgettünk, utoljára 1996. szeptemberében, itthon, amikor az étvágytalan, lesoványodott öreg barátnak szinte már csak a hangja és humora volt a régi, különben búcsúzott a tudománytól, barátaitól, az élettől.

Hatalmas életműve — tele ötlettel, szilárd alapokra épített, néha merész következtetésekkel — kiiktathatatlan az egyetemes ókortudomány kincsestárából. Tudósnemzedékeknek szolgálhat okulásul, továbbkutatásra serkentő ösztönzésül, kihívásul, emberi arculata pedig nem halványul el, amíg tanítványai őrzik emlékezetét. Mi, régi barátok, folytatjuk, amit közösen kezdtünk, ameddig rendeltetett.

BORZSÁK ISTVÁN

SZEMERÉNYI OSZVALD TUDOMÁNYOS ÉLETMŰVE

Szemerényi Oszvald a tudósoknak ahhoz a típusához tartozott, amely tudományos kutatási területét már pályafutása kezdetén pontosan meghatározza és egész életművét annak keretei között valósítja meg. Az Ő esetében ez a tudományos terület az indo-európai (vagy: indogermán) összehasonlító nyelvészet volt. Széles körű nyelvtudása, matematikai szemléletre való hajlama, logikus gondolkodásmódja, pontosságra és világos megfogalmazásokra való törekvése, nagy kombinációs készsége, erősen kritikai beállítottsága, a problémák

újszerű megközelítésére és megoldására való képessége — mind olyan tudós adottságok voltak, amelyek az indoeurópai összehasonlító nyelvtudományt szinte eleve elrendelt életfeladattá tették számára.

Így nem meglepő, hogy alig fejezte be egyetemi tanulmányait, 1937-ben már megjelent „Kísérlet a görög μόσχος megfejtésére" c. bölcsészdoktori értekezése, amelyet alig négy év múlva, 1941-ben „Az indogermán *l, r* latin folytatása" c. tanulmánya követett. Amikor nyelvtudósi pályafutása megindult, a nyelvtudományban, a nyelv szemléletében mélyreható változások kezdődtek. A 19. század második felének és a 20. század első évtizedeinek uralkodó irányzata a nyelvtudományban az újgrammatikusok nyelvelmélete volt, amelyet a nyelvek történetének, életének, fejlődésének sok tekintetben leegyszerűsített modellje jellemzett. A nyelvek történetének rekonstrukciója a családfa-elméleten, a hangtörténet a fonétikai megközelítésen, a szótan és a szintaxis az egységes nyelvállapot feltevésén alapult, ahogy az K. Brugmann, H. Paul, H. Hirt, A. Meillet klasszikus munkáiban megfogalmazást nyert. Szemerényi egyetemi tanulmányai idején ez volt még az uralkodó nyelvelmélet, amely világosan áttekinthető, ellentmondások nélküli elgondolásaival, könnyen alkalmazható és még tovább finomítható módszereivel kiválóan meg is felelt tudós egyéniségének s így egész életművére kiterjedő hatást is gyakorolt rá.

A harmincas években azonban a nyelvtudományban új gondolatok, új szemléletek, új irányzatok kezdtek terjedni. Egyre inkább tért hódított Saussure laringális elmélete, a *langue* és *parole* megkülönböztetése, a synchron és diachron nyelvszemlélet, Trubetzkoy és Jakobson foném-elmélete, az areális nyelvészet, a neolingvisztika, a generalia-kutatás, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a generatív nyelvészet, az Egyesült Államokban Bloomfield strukturalizmusa. Ezek az új nyelvtudományi irányzatok legkevésbé a német nyelvtudományban s különösen a német indoeurópai nyelvészetben éreztették hatásukat, ahol még évtizedekkel a második világháború után is úgy jelentek meg e tudományszak kézikönyvei, hogy tudomást sem vettek a fonológia vagy a laringális elmélet létezéséről.

Szemerényi Oszvald az új nyelvtudományi irányzatok egy részével már a negyvenes évek elején megismerkedett, de elgondolásaikat kritikailag fogadta és csak annyit tett belőlük magáévá, amennyit az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány újgrammatikus szemléletével összeegyeztethetőnek tartott. Erről a londoni egyetemen 1961-ben tartott tanszékfoglaló előadásában, elutasítva azt az általa talán túl sarkítottan megfogalmazott „modern" álláspontot, amely szerint „csak élő nyelveket lehet tudományosan tanulmányozni", saját maga így nyilatkozott: „in the natural and logical hierarchy of linguistic disciplines descriptive study ranks higher or has precedence, for the simple reason that any attempt to understand past phases of a language presupposes thorough familiarity with language in operation. This means that the man who is historically minded and embarks on the historical study of language, must at the same time or even before acquaint himself with the principles, techniques and results of descriptive linguistics ... It is only by absorbing the new insights that he can hope to be able to give a better interpretation of the facts of the past." Itt a nyelv szemléletének Saussure-től javasolt synchron — diachron szétválasztása jelenik meg előttünk az általa átértelmezett formában, amely finoman időrendi síkra teszi át a szétválasztás fontossági sorrendjét s ezáltal az elméletet megfosztja strukturális alapjától. Később (Comparative Linguistics. Current trends in Linguistics. 1972, 120) egyenesen „unfortunate schism"-nek nevezte Saussure elméletét, amely „instant disaster"-t okozhatott volna a nyelvtudományban. Saussure synchron — diachron megkülönböztetésének ez az átértékelése érthetővé teszi egyrészt Szemerényi elutasító magatartását Saussure másik fontos elméletével, a *langue* és *parole* nyelvi jelenségek szétválasztásával szemben, másrészt érzékenységét a generalia-kutatás eredményei iránt és készségét azok elfogadására.

A *langue* és *parole* nyelvi jelenségek megkülönböztetésének figyelmen kívül hagyása természetszerűleg vonta maga után a foném-elmélet, a fonológia mellőzését is, minthogy annak elméleti alapja éppen a *langue* — *parole* jelenségek megkülönböztetése a hangtan területén. Viszont magáévá tette Szemerényi — legalább is a hatvanas évek közepéig — a laringális elmélet Benveniste és Kuryłowicz által továbbfejlesztett változatát, később azonban jelentősen módosította azt. Elvetette alapvető szerepét az ieu. magánhangzórendszer kialakulásában s csak egyetlen laringális létezését tette fel az ieu. alapnyelvben a hehezetes mássalhangzók létrejöttének magyarázatára, mintha azok összetett hangok lennének.

Nyelvészeti munkásságának elméleti alapjai így lényegében kevéssé haladták meg az újgrammatikus szemléletet. Ez jórészt bizonyára az indoeurópai összehasonlító nyelvtudomány aktuális németországi és

angliai helyzetének volt a következménye, amelyet e tudományszaknak ezekben az országokban működő művelői nem hagyhattak figyelmen kívül. Szemerényi számára ez az elméleti álláspontja megkönnyítette eredményeinek közzétételét és elfogadását elsősorban Németországban, de Angliában és Olaszországban is. Bizonyára nem véletlen, hogy a Language-ben (USA) tudományos munkásságának hosszú évtizedei alatt mindössze két könyvismertetése látott napvilágot, vagy hogy „Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft" c. munkája éppen angol nyelven nem jelent meg. Ugyanakkor ez az elméleti álláspontja azt is lehetővé tette számára, hogy ne kelljen a korábbi kutatás eredményeivel gyökeresen szakítania, hanem inkább tovább tudja fejleszteni azokat.

Már említett kiváló adottságain kívül ez az elméleti álláspontja is hozzájárult ahhoz, hogy bár életútja mozgalmas és fordulatokban bővelkedő volt, tudományterületén mégis az elmúlt fél évszázad egyik legjelentősebb életművét hagyja maga után. Munkássága az indoeurópai nyelvtudomány általános kérdésein kívül kiterjedt csaknem minden indoeurópai nyelvre, amelyek azonban igen különböző súllyal jelentek meg életművében. Az indoeurópai nyelvtudomány kérdéseivel — figyelmen kívül hagyva a többszöri közzétételeket — 31 (önálló vagy folyóiratban, illetve gyűjteményes kötetekben megjelent) tanulmánya foglalkozott, de ugyancsak 31—31 tanulmányt szentelt a görög és a latin nyelv történeti tanulmányozásának is. Szemmelláthatólag ez a két nyelv állott tudós érdeklődésének középpontjában egész életén keresztül. Harmadik helyre kerültek munkásságában 16 tanulmánnyal messze lemaradva az iráni nyelvek, míg a negyedik helyet 10 közleménnyel az anatóliai nyelvek foglalták el. A többi ieu. nyelvvel foglalkozó 18 tanulmány együttvéve is alig vett igénybe annyi helyet tudományos életművében, mint az iráni nyelvekre fordított munkássága. De érdemes megemlíteni, hogy még a magyar szókészlet történetének (iráni és egyéb jövevényszavak) is szentelt néhány (3) tanulmányt.

Az indoeurópai nyelvészet területei közül elsősorban a szótan állott érdeklődése középpontjában. Tudományos munkásságának túlnyomó része foglalkozott szótani problémákkal, elsősorban az egyes ieu. nyelvek szókészletének történetével vagy az alapnyelv egyes terminológiai szócsoportjaival, olykor azonban a névszó- vagy az igeragozás kérdéseivel is. Szókészlettörténeti (etimológiai) tanulmányai főleg a görög a latin és az iráni szókészlet kérdéseit tárgyalták: 6 Iranica, 6 Etyma Graeca, 5 Etyma Latina c. közleménye jelent meg évtizedek során, a latin szókészlet történetével foglalkozókat könyv alakban is megjelentette (An den Quellen des lateinischen Wortschatzes. Innsbruck 1989, 192 l.).

Szemerényi szótörténeti tanulmányai e tudományos műfaj legmagasabb színvonalát képviselik. A latin *hibernus, talis, verbo, ploro, scaena, persona, ludius/ludio, histrio, aeger, bruma, mediocris, plerique, liber, vitrum, supplicare, macte, suffragium, pridie, sollemnis, patrissare, cicada, ocrea, vates, oleum, camox, Trimalchio, racemus, saginare, sacena, Carthago, necessarius, antiquus, misericors, malade, res publica, mercurius* szavakról írott mesteri fejtegetései jól tükrözik a tudományos irodalom szuverén ismeretét, a szótani kutatások módszereinek magas fokú alkalmazását, ötletességét és szigorú logikáját egyaránt. Ugyanez mondható el görög, iráni vagy anatóliai szótörténeti tanulmányairól, amelyekben mindig nehezen magyarázható vagy eddig sikertelenül magyarázott szókészleti elemek eredetét világította meg szellemesen, meggyőző módon.

Mindezek a tudós erényei még magasabb szinten érvényesültek egyes ieu. terminológiai szócsoportokkal foglalkozó monográfiáiban, így a „Studies in the Indo-European System of Numerals" (Heidelberg 1960, XVI + 190 l.), a „Syncope in Greek and Indo-European and the nature of Indo-European Accent" (Napoli 1964, XVIII + 429 l.) és a „Studies in the Kinship Terminology of the Indo-European Languages" (Téhéran-Liège 1977, 240 l.) c. könyveiben. Az ieu. számnévrendszer kialakulása régi problémája volt a kutatásnak. A nehézséget e kérdés vizsgálatában egyrészt az okozta, hogy a rendszer eredeti formáját egyetlen ieu. nyelv sem őrizte meg, másrészt pedig az, hogy a számnevek a számsorban különböző analógiás hatásokat gyakoroltak egymásra (pl. ieu. **weks* '6', **septm̥* '7' > ieu. **sweks* '6', **septm̥* '7') s így másodlagos, harmadlagos rendszerek jöhettek létre. Szemerényi kiváló éleslátással elemezte a számnévrendszer fejlődésének különböző fázisait az egyes ieu. nyelvekben és sikeresen oldotta meg a tízesek képzésének látszólagos ellentmondásait és meggyőzően rekonstruálta eredeti rendszerét.

Bár címe hangtörténeti tanulmányt sejtet, „Syncope in Greek and Indo-European and the nature of Indo-European Accent" c. monográfiája is inkább a szótan területén mozog, amennyiben a görög és az ieu.

szókészlet számos elemének történetét tisztázta benne s az ezekből levonható tanulságok segítségével igyekezett meghatározni az ieu. hangsúly jellegét. E munkájában is tárgyalt egyes számneveket s foglalkozott az ieu. rokonságnevek jelentős részével is. Jól megfigyelhető ebben az esetben is, hogy az őt érdeklő problémák tartósan foglalkoztatták, többször is visszatért rájuk és későbbi munkáinak csíráit gyakran megtaláljuk a korábbiakban, amelyeket azután továbbfejlesztve részletesen is kidolgozott későbbi tanulmányaiban.

Ezt láthatjuk a rokonságnevek esetében is, amelyeknek később külön monográfiát is szentelt (címét l. fentebb). Ebben több ieu. rokonságnévnek új magyarázatát adta és igyekezett feltárni az ieu. rokonságnévrendszer társadalmi hátterét, amelyet a korábbi elméletekkel szemben Lévi-Strauss avunculatus-modelljével azonosított. Azonban e munkájának talán legfontosabb eredménye az a felismerés, hogy a rokonság-névrendszer nem egyetlen nézőpontból azonosítja a vérrokon csoport tagjait, mint ezt korábban általában feltették (pl. K. F. Karjalainen: Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt. FUF XIII, 207 skk.), hanem a rokonsági fokozatok nézőpontjai külön-külön érvényre jutnak benne.

Szemerényi tanulmányait és monográfiáit a nemzetközi nyelvészeti kutatás nagy elismeréssel fogadta, de legszélesebb körű recepcióban „Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft" (Darmstadt 1970, XI + 311 l.) c. egyetemi kézikönyve részesült, amelynek négy német kiadásán (1970, 1980, 1989, 1991) kívül spanyol (1978), orosz (1980) és olasz (1985) fordítása is megjelent.

Külön ki kell emelni Szemerényi kritikai munkásságát, amely mind mennyiségével (109 tétel bibliográfiájában!), mind színvonalával messze kiemelkedik kora hasonló jellegű tudományos irodalmából. A könyvkritika műfaját kritikáival olyan magas színvonalra emelte, hogy ilyen jellegű írásai inkább önálló tanulmányoknak tekinthetők, amelyek csak annyiban különböznek a tudományos cikkektől, hogy egy-egy könyv eredményeihez kapcsolódnak.

Egészben véve Szemerényi Oszvald tudományos munkássága az újgrammatikus nyelvelméleten alapuló indoeurópai összehasonlító nyelvészet betetőzését jelenti. Kivételes tehetsége és széles körű tudása lehetővé tette számára, hogy nagynevű elődjeinek eredményeit helyesbítse, kiegészítse és továbbfejlessze s ezzel maradandó helyet biztosított magának az indoeurópai nyelvtudomány történetében.

HARMATTA JÁNOS

WESSETZKY VILMOS
(1909—1997)

A legidősebb magyar tudósnemzedék egyik utolsó képviselője távozott el körünkből.

Dobrovits Aladárral együtt kezdődött szakmai pályájuk a Pázmány Péter Tudományegyetemen Mahler Ede intézetében. A két ígéretes fiatal egyiptológus közül az egyiknek később Párizson, a másiknak Bécsen át vezetett az útja a tudomány magasabb régiói felé. A Wilhelm Czermak tudományos vezetése alatt eltöltött bécsi ösztöndíjas évek (1940—43) maradandóan befolyásolták Wessetzky Vilmos érdeklődését, mély nyomot hagytak munkásságán. Czermak a sokoldalú nyelvész egyiptológusok egyike volt, aki a történelemben és valláskutatásban is komoly eredményeket ért el és nyilván nem véletlen, hogy a bécsi években fordult ifjú tanítványának a figyelme a koptológia felé, melyet utóbb ő honosított meg Magyarországon.

1947-ben még egyszer kijuthatott néhány hónapra az akkor nyomorgó, éhező Bécsbe, mint ösztöndíjas. Ez a tanév erről is emlékezetes maradt az osztrák kollégák számára, hogy a magyar vendég testvériesen megosztotta velük az otthonról kapott magyar elemózsiát, a számukra elérhetetlen felvágottakat, kolbászokat és szakácsmesteri tudását dicsérő gulyás mellett beszélte meg velük az egyiptológia és a világ dolgait.

Pályafutása két nagy szakaszra osztható. Az első, mely 1953-ig tartott, jól példázza, milyen nehézségek közepette kellett egy magyar orientalistának, de különösen egy ókori keletkutatónak, a II. világháborút megelőző és az azt követő években szakmáját művelnie. Volt adóhivatali tisztviselő, díjtalan gyakornok a Szépművészeti Múzeumban, majd 1935-től majdnem két évtizeden át a Fővárosi Könyvtár munkatársa. Magam 1951-ben még a könyvtárba kezdtem hozzá járni egyiptomi nyelvórákra. Különösen fájdalmasan érintette ebben az időben bécsi és egyéb külföldi kapcsolatainak kényszerű megszakadása. Emlékszem, egy alkalom-

mal egy Bécsből érkezett üres borítékot mutatott, melyből — nyilván figyelmeztetésként — kivették a küldeményt. Amikor 1952-ben családi házát államosították és hatósági pecséttel zárták le könyvtárszobáját, Dobrovits Aladár segítségét kellett kérnie, hogy hozzájuthasson szeretett könyveihez.

Fordulatot jelentett számára, amikor 1953-ban Haeffner Emil halála után a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályára került, majd 1957-ben a különvált Egyiptomi Osztály vezetője lett.

Ettől kezdve szakmai közegben dolgozott. 1956-ban kandidátus lett, majd 1962-ben elnyerte a tudományok doktora fokozatot.

Tudományos témái közül főképpen a pannoniai *Aegyptiaca* feldolgozása tette ismertté a nevét. Erről szóló kötete (Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn) Leidenben jelent meg 1961-ben az ÉPRO sorozat eső köteteként.

Foglalkozott démotikus tanulmányokkal is, így lefordította és több tanulmányban kommentálta Peteésze démotikus beadványát, családtörténetét (l. pl. Az írnok panasza, Budapest 1989).

Tudománytörténeti szempontból is jelentősek kutatásai a bécsi Staatsarchivban a hetvenes, nyolcvanas években, ahol az első Egyiptomban folytatott magyar ásatás történetét vizsgálta. (Back Fülöp magyar üzletember költségén a lengyel Tadeusz Smolenski és az egyiptomi Ahmed Bey Kamal végzett feltáró munkát Közép-Egyiptomban, Saruna és Gamhud környékén 1907—1908-ban. Ma is az itt feltárt leletek képezik a Szépművészeti Múzeum egyiptomi törzsanyagát.)

Az egyiptomi könyv és könyvtár témáját az egyiptológus és a gyakorló könyvtáros speciális szakismeretével dolgozta fel.

A hazai egyiptológia felemelése érdekében tett erőfeszítéseit a széles körű nemzetközi elismertség biztos fundamentumára alapozta. Ismerte a bezártság végzetes hatásait, éppen ezért következetesen küzdött a hazai kutatást mindig fenyegető provincializmus ellen és munkájában is elsősorban a külföldi igényeket tekintette mércének.

Több mint kettőszáz publikációja sok jelentős adalékot szolgáltatott a tudomány különböző problémáihoz. Általánosságban munkásságát a józan mértéktartás, a hazai lehetőségek reális felmérése jellemezte. Nem vállalkozott irreális feladatokra, nem akart kolosszusokat létrehozni, inkább jól kimunkált ötvösművekhez hasonló, rendkívül tömör nyelvezetű cikkekben tette közzé eredményeit, kis formátumban hozott létre jelentőset.

Ismereteit fiatal nemzedékek sorával osztotta meg, 1949-től haláláig oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen mint megbízott előadó, majd mint címzetes egyetemi tanár. Számára az oktatás hivatás volt, életének egyik középponti feladata. A hallgatók körében legendává vált, hogy amikor évekkel ezelőtt, már idős korában, egy alkalommal rosszul lett óra közben, és ki kellett hívni a mentőket, még a hordágyon fekve is folytatta az éppen elemzett grammatikai probléma magyarázatát.

Munkájának elismeréseként az Egyiptológiai Tanszék 1974-ben 65. évének betöltése alkalmából széles külföldi részvétel mellett *Festschrift*et publikált (Studia Aegyptiaca I.), majd 1981-ben terjedelmes válogatást adott ki régebbi cikkeiből (Studia Aegyptiaca VI.).

Magam is tanítványa voltam, elsőnek ő vezetett be 1951-től az egyiptomi nyelvtan bonyolult problematikájába, szigorú következetességgel kérte számon akkor egyetlen hallgatójától óráról órára a penzumot. Kákosyból, a tanítványból később munkatárs lett a Szépművészeti Múzeumban, majd az évek múltával már barátjának mondhattam magam, és ez a barátság fennmaradt eltávozásáig. Mindig emlékezetesek maradnak számomra a bridge partik, a hétfő esték meleg családias, baráti légköre, a közben folytatott érdekes beszélgetések a kávé és a finom házi sütemények mellett.

A magyar és a külföldi egyiptológusok több nemzedéke fog hálával visszaemlékezni mindarra, amit tőle kapott, a szakmai ismeretekre, a tudás továbbadásának nemes szenvedélyére ugyanúgy, mint az emberi tartásra, példamutató helytállásra az élet nehéz helyzeteiben.

KÁKOSY LÁSZLÓ

BESZÁMOLÓK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG TANULMÁNYI VERSENYEIRŐL (LATINT MÁSODIK ÉVE TANULÓK SZÁMÁRA) 1995/96. TANÉV

A címadás egyre nehezebb. Kiknek is rendezzük e versenyt, és kiknek kellene rendeznünk? Olyan sokféle iskolatípusban, különböző életkorokban, más-más óraszámban sokféle tankönyvből kezdik el tanulni a diákok a latint. A tanár kollégák kéréseit korántsem óhajtjuk figyelmen kívül hagyni, miszerint több korcsoportban kellene mérni a tanulók tudásszintjét. A nehézségeket jól ismerjük, a megoldást közösen keressük. Pillanatnyilag az volna a fontos, hogy a versenyző diákok a négyosztályos gimnáziumban használatos tankönyvek megfelelő köteteinek nyelvtani anyagát sajátítsák el, függetlenül attól, hogy milyen tankönyvből tanulnak iskolájukban. Erről ebben az évben tételes felsorolást adtunk a Művelődési Közlönyben. Annak ellenére, hogy egyszerűen kiírtuk az elsős és másodikos nyelvkönyvből a megtanulandó, illetve megtanult nyelvtani anyagot, enyhén szólva egyet nem értő reakcióval is találkoztunk. Igazából érthetetlen számunkra ez az ellenkezés, hiszen nem tettünk mást, mint hogy mechanikusan összeszedtük azokat a nyelvtani tudnivalókat, amelyeket eddig is minden évben elvárhattunk egy latint második éve tanuló diáktól. Függetlenül saját véleményünktől, eljuttattuk ezt az állásfoglalást az Ókortudományi Társaság elnökéhez és a verseny fővédnökéhez; az ő válaszuk ismeretében fogjuk jövőre a versenykiírást elkészíteni.

A verseny szervezésének kezdete óta (immár három évtizede) ennyi diák még soha nem vett részt a versenyen. Az első fordulóban 1182 fő írta meg a dolgozatot (458 budapesti, 724 vidéki gyerek, mégpedig 26 budapesti, illetve 70 vidéki középiskolából), ebből a hatalmas mennyiségből 315-öt érdemesítettek a latintanárok továbbküldésre. Közülük 116-nak az íróját hívtuk be a második, döntő fordulóra (73 vidéki, 43 budapesti tanuló volt).

Mind a két forduló tétele kapcsolódott a honfoglalás 1100. évfordulójához. Az első forduló tételét annak idején megkapták az iskolák, a másodikét jelen beszámolónk mellékleteként adjuk közre.

Igyekeztünk úgy válogatni és közzétenni Anonymus szövegeit, hogy általuk új ismereteket közöljünk azokkal a gyerekekkel is, akik iskolai történelemóráikon még nem találkoztak ezekkel az eseményekkel, ugyanakkor grammatikailag ne jelentsen nekik megoldhatatlan nehézséget. Hogy ez sikerült, azt a visszajelzések és a dolgozatok is bizonyítják. A középkori szöveg is alkalmas a tudás mérésére! Úgy gondoljuk, mivel kultúránk része a középkori (és az újkori) latin nyelv, majdnem annyira szükséges az ilyen típusú szövegeket megismerni, mint az ókori latinság emlékeit. Szervezett iskolai keretek között úgysem igen jut idő ezekre, itt igyekszünk pótolni a hiányokat, különösen, ha alkalom is kínálkozik erre, mint idén a millecentenárium.

A következőkben — eddigi szokásunkhoz híven — összefoglaljuk a típushibákat az egyes fordulók szövegeiből:

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, — immár sokadszor! — hogy a gyerekek félrefordításai figyelmetlenségből és az alapvető nyelvtani szabályok nem ismeretéből származtak. Tehát nem a szerkezetek meg nem értéséből adódó hibákra gondolunk. A magyar nyelvtani hiányok választ adnak sok kérdésre, hogy az elborzasztó helyesírási hibákról (pl. *kiráj* — *sic*!!!) már ne is ejtsünk szót. A birtokos és a személyes névmást összekeverik, „mi" és „miénk" — teljesen mindegy. A latintanárnak magyar nyelvtant is kell tanítania! Magunk is tapasztaljuk (jóval idősebb korosztályoknál), hogy igenis meg kell adni a nyelvtani definíciót, pl. mi az infinitivus, a melléknévi igenév stb. Tudjuk, hogy kevés az idő, de talán túl sokat nem vesz el az órából, ha

az éppen aktuális jelenséget meghatározzuk, hiszen számos szófaj, mondatrész azonos vagy igen hasonló szerepet tölt be a latinban, mint a magyarban.

A semleges nemű mutatónévmásokat *(haec, id)* nem, vagy rosszul fordítják. Nem tudnak mit kezdeni a semleges nemmel, ha nem áll mellette főnév. Már az elsős gimnáziumi nyelvkönyvben remek példa állt rendelkezésre ennek illusztrálására Mucius Scaevola történetében: *et facere et pati fortia Romanum est.* Mégis újra meg újra problémát jelent a semleges nem értelmezése. De hogy a versenyszövegnél maradjunk, a *gesta* mint műfaj hagyható lefordítatlanul, de ha a *gero, 3* ige participiumaként értelmezzük: *a magyarok cselekedetei (viselt dolgai)* lesz a helyes megoldás, nem pedig az, amit sokan írtak: *a magyarok harcai.* Úgy látszik, azt is meg kell a gyerekeknek tanítani, hogy a történelem nem kizárólag a háborúk sorozatából áll. Az emberek élnek, dolgoznak, ha nem így volna, akkor eleink (*maiores* — amit szintén sokan félreértettek) elhullottak volna a csatákban mind egy szálig.

A tanulók nem figyelnek az igék számára, személyére, pedig ez igazán nem tartozik a nehéz grammatikai tudnivalók közé.

A *notarius* szó jelentését nem adtuk meg, mert „írnok" jelentésben szerepel a szótárban. Egyébként is ennek a szónak a félreértését nem vettük súlyos hibának. Egy kicsit más a helyzet a *Hung* tulajdonnévvel. Valóban megadhattuk volna, de ki gondolta volna, hogy Ungvárról *(Hung castrum)* fogalmuk sincs a gyerekeknek!

A legnehezebbnek a legkönnyebb mondat bizonyult.

Haec legimus de maioribus nostris: Itt olvasunk az őseinkről. — Ezt olvassuk az őseinkről. — Ebben olvasunk az őseinkről. — Legnagyobbjainkról ezekből olvasunk. — Itt gyűjti össze elődeinket. — Ő gyűjtött őseinkről.

A *Gesta Hungarorum* metamorfózisai: A magyarok viselkedése. — A magyarok kirándulása. — A viselt Magyarország.

nos Anonymus ... docet ... in opere: A mi Anonymusunk tudósít... — Én Anonymus tudósítok... — Én Anonymus tudósítok ... munka közben...

De origine nostra et occupatione patriae nos Anonymus, gloriosissimi Belae regis notarius in opere „Gesta Hungarorum" docet: Eredetünkről és hazánk elfoglalásáról Anonymus, a legdicsőségesebb Béla király jegyzője munka közben a viselt Magyarországról számol be. — A mi eredetünkről és hazánk elfoglalásáról Béla király jegyző munkájáról tanít minket Anonymus a Gesta Hungarorumban. — Én, Anonymus, dicsőséges Béla király jegyzője munka közben tanítok a magyarok viselkedéséről. — Anonymus egy munkájában, a „Magyarok vándorlásá"-ban értesít...

Az *occupatio patriae* — bár a címmel segítettünk — mégis „a haza elfoglalása" lett magyarul. „Honfoglalás" csak néhány dolgozatban szerepelt.

Gyakran keverték össze a *habeo — habito* igéket. Az *ad occidentem egressi sunt* szintagma is sugallt furcsa fordításokat: Innen nyugatról űzték el őket. — A pusztulás elől mentek ki. — Keletről elindult a hét vezér.

Dicebant enim terram Pannoniae ultra modum bonam esse fluviosque (Danubium et Tysciam) abundare piscibus: Ugyanis ők mondták el nekik, hogy Pannóniában jobb a föld, mint máshol. — Ezt ajánlották, mert Pannónia földje jó. — Megmutatták, mert Pannónia földje jó volt. — Pannónia földje jónak mondható.

Duces earum gentium rogaverunt Almum ducem et principes eius, ut in terram Pannoniae descenderent: Meghívták Álmos vezért, amint Pannónia földjére leszálltak. — Megkérdezték, hogy leereszkednek-e. — Megkérdezték Álmos vezért, hogy Pannónia földjén szétválnak-e.

A *dux Almus et sui diis immortalibus magnas victimas fecerunt* is különös megoldásokra ihlette a diákok egy részét: a halhatatlan napon... — Álmos és a többiek hatalmas áldozatot mutat be... — Árpád (!!!) vezér és övéi halhatatlan nagy állatáldozatokat hoztak. — ... az isteni halhatatlanoknak... — saját (*sui*!!!) halhatatlan isteneiknek... — a halhatatlanság napján áldoztak... — a halhatatlan isteneknek és Árpádnak áldozatot mutattak be...

Megjegyezzük, hogy Ady Endre a „Kétféle velszi bárdok" című versében utal egy ehhez hasonló anonymusi helyre. Talán érdemes lenne felhívni a gyerekek figyelmét a magyar irodalmi párhuzamokra:

A fátyol borult, az asztal terült,
Örült az úr-rend a Deáki tettnek,
Fecerunt magnum áldomás s Buda
Filoxerátlan hegyei lihegtek.

Láthatjuk, Ady mennyire ismerte Anonymust, s azt is, hogyan szövögette bele Anonymus a magyar szavakat latin szövegébe.

Arpadium, filium Almy ducem Hungarorum creaverunt: A magyar népet létrehozta Árpád. — Álmos vezér fiának megteremtették Magyarországot. — Árpád, Álmos vezér fia megalapította Magyarországot.

Keserű sejtésünk, hogy a *Hungarorum*ot accusativusnak vélték többen. A *his rebus auditis* „legsikerültebb" fordítása: *mikor Álmos vezér a rejtvényt megfejtette.*

A verseny döntő fordulójának szövegénél újra előjött a korábbi probléma: az alany és állítmány egyeztetése. Az accusativus cum infinitivót igen sokan megértették, bár nehezebb volt, mint az első fordulóban szereplő szerkezet. A függő kérdést viszont már nagyon gyakran eltévesztették. A *gestae* gyakran singularis genitivusszá vedlett át. A *fortia quaeque facta* betöltötte az ügyeletes semleges nemű mumus szerepét. A „miután mindenki megcsinálta a maga szerencséjét" fordítás mutatja, hogy gondok vannak a neutrummal.

A sztárhiba rögtön az első mondatnál megjelent, még az egyébként igen jó dolgozatokban is. Nevezetesen a *bonae memoriae* értelmezéséről van szó: A jó emlékezetű P. magister... — A jó emlékezőtehetségű mesternek nevezett P. ... — A jól emlékező mesternek nevezett P. ... — A jó emlékezőtehetséggel megáldott „mesternek nevezett P." ...

Volt, aki a 3. személyt nem volt hajlandó észrevenni. Olyan is előfordult, hogy a *mittit* idejét hagyta figyelmen kívül a diák. Az *ut sicut historiam Troianam bellaque Graecorum scripseram* is elég sok zavart keltett. *Így* túl egyszerűnek látszott, ezért sokan a fantáziájukra hagyatkozva felrúgták a legelemibb egyeztetési szabályt is, nem beszélve a birtokos szerkezetről: ...megírtam a görögöknek a trójaiakkal vívott háborúját... — ... megkértél, hogy írjam le (!!!) a trójaiak és a görögök háborújának történetét és így Magyarország királyainak családfáját leírtam (!!!) neked.

Fölöttébb bosszantó az *ex falsis fabulis rusticorum* magyarítása, amikor is parasztasszonyok (!!!) hamis, csalfa meséiről esett szó a fordításban. Az *-orum* genitivus láthatólag nem zavarta a gyerekeket a munkában.

Az utolsó mondat vonatkozói alárendelő mondatának *data sunt* állítmánya viszonylag keveseknek jelentett gondot, a főmondatban azonban az alanyt sokan nem ismerték fel, a *literatoris* genitivust pedig többes számnak nézték. Ugyanígy átsiklottak a *sui* genitivusban álló birtokos névmáson is. Ugyanez a névmás, csak éppen pluralis nominativusban szerepelt az első fordulóban is, s ott szintén gondokat okozott. Ily módon egészen nyakatekert megoldások születtek most is, mint például: Feladat a nyelvtudósok számára, hogy mindig örüljön... — Szerencsés Magyarország azért, mert különböző adományozott ajándékai vannak, amik (*cui*!!) magának (*sui*!) a nyelvtudósnak feladatként örömet okoz. — Minden örömet adó órával megajándékozza a nyelvészeket.

Mint ebből a néhány példából látható, súlyos gondok vannak a magyar nyelvi egyeztetéssel is, nem csak a latinnal.

Utolsó megjegyzésként szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az Antik Tanulmányokban öt év versenyeiről olvasható beszámoló. Az 1996. évi kötetben pedig az arpinói Cicero-versennyel kapcsolatban is meg fog jelenni egy cikk. Végül köszönjük kollégáink lelkesítő szavait, segítő szándékú észrevételeit. Hasonlóképpen szeretnénk kifejezni hálánknak az iskolák igazgatóinak és minden oktatónak, aki részt vett a verseny lebonyolításában.

Budapest, 1996. május 31.

MONOSTORI MARTINA–RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

A VERSENY VÉGEREDMÉNYE

I.
Varga Benjámin, Berzsenyi Dániel Gimn., Budapest (tanára: dr. Tegyey Imréné)

II.
Végh Judit, Fazekas Mihály Gimn., Debrecen (tanára: Mikó Gyula)

III.
Dejcsics Norbert, Czuczor Gergely Bencés Gimn., Győr (tanára: Horváth Valér)
Kósa Zsuzsa, ELTE Trefort Ágoston Gyakorlóisk., Budapest (tanára dr. Keresztény Éva)

I. fokú dicséretben részesültek:
Galamb Gábor, Török Ignác Gimn., Gödöllő (tanára: Gulyás Rozália)
Krupp József, József Attila Gimn., Budapest (tanára: Orbán Márta)
Mohai Zsuzsanna, Dobó Katalin Gimn., Esztergom (tanára: Mohainé Lencsés Valéria)
Omelka Gabriella, Kossuth Lajos Gimn., Sátoraljaújhely (tanára: Katona Rezsőné Piri Györgyi)
Szalay László Bencés Gimn., Pannonhalma (tanára: Horváth Dori Tamás)
Végh Erzsébet, Fazekas Mihály Főv. Gyak. Gimn., Budapest (tanára: Vízkelety Erzsébet)

II. fokú dicséretben részesültek:
Balogh Virág Katalin, Baksay Sándor Ref. Gimn., Kunszentmiklós (tanára: Balogh Mihály)
Bánfi Szabolcs, Bethlen Gábor Ref. Gimn., Hódmezővásárhely (tanára: Czeglédi Sándor)
Csankovszki Katalin, Baksay Sándor Ref. Gimn., Kunszentmiklós (tanára: Balogh Mihály)
Csongrádi Zsanett, Garay János Gimn., Szekszárd (tanára: Gesztesi Enikő)
Dobos Renáta, Bethlen Gábor Ref. Gimn., Hódmezővásárhely (tanára: Czeglédi Sándor)
Kristóffy Hajnalka, Lovassy László Gimn., Veszprém (tanára: Boross István)
Kulcsár Veronika, Németh László Gimn., Budapest (tanára: Gloviczki Zoltán)
Mészáros Árpád, Szinyei Merse Pál Gimn., Budapest (tanára: dr. Bellus Ibolya)
Nikl Dominika, Vasvári Pál Gimn., Székesfehérvár (tanára: Szalainé Szántó Mariann)
Szakáll Júlia, Ságvári Endre Gimn., Zalaegerszeg (tanára: Szakállas Gyuláné)
Szármes Péter, Czuczor Gergely Bencés Gimn., Győr (tanára: Csonka István)
Timár Krisztina, Hajnóczy József Gimn., Tiszaföldvár (tanára: Tímár Antal)

1996/1997. TANÉV

A versenyen részt vevő diákok életkora egyre változatosabb képet mutat. A 13, 14, illetve a 15, 16 éves tanulók egyaránt indulhatnak, attól függően, hogy a szükséges nyelvtani anyagot megtanulták-e. Ezt a nyelvtani anyagot a Művelődési Közlönyben tesszük közzé minden évben a versenyfelhívással együtt. Tapasztalataink szerint sokféle tankönyvből tanulnak a gyerekek, más-más szövegeket, más nyelvtani követelményekkel sajátítanak el. Mindezeket egységesítjük oly módon, hogy a négyosztályos gimnázium tankönyveinek nyelvtani anyaga alapján határozzuk meg a tudnivalókat.

Az iskolai forduló február második vagy harmadik péntekének délelőttjén, a döntő pedig — a tavaszi szünettől függően — április utolsó (vagy utolsó előtti) szombatján zajlik. Az iskoláknak mindig január 31-ig kell jelentkezniük. A délelőtti időponton nem tudunk módosítani, mert a legtöbb iskolának ez a legjobb. A dolgozatokat kijavítva kérjük eljuttatni, javaslattal, sorrenddel együtt. Az *azonosító szám* feltüntetését nyomatékkal kérjük, mert nagymértékben megkönnyíti a regisztrálást és az azonosítást.

Az idei iskolai fordulót február 21-ére hirdettük meg, a döntőt pedig április 26-án tartottuk az ELTE Bölcsészettudományi Karán. A résztvevők száma az első fordulóban 886 fő volt 76 iskolából. Ebből 52 a vidéki iskola 495 diákkal, 24 a budapesti 391 gyerekkel. A beküldött 270 dolgozatból 104-nek az íróját hívtuk be a döntőbe.

Az első forduló szövegének címe: *A megfigyelésen alapuló tapasztalat jó tanácsadó avagy a meseköltő bosszantóan szellemes válasza a vándornak.* Látható, hogy segítő-magyarázó címet adtunk. Mivel Phaedrus-meséket tanulnak a gyerekek, Aesopus neve nem volt ismeretlen előttük. A történet lényege a tapasztalatszerzés fontossága az élet minden területén. Az útbaigazítást kérő vándornak is úgy adott a költő választ, hogy megfigyelte a járási sebességét. Ezért válaszolta a legrövidebb latin mondatot: *I!* Vagyis *Menj!*

Megítélésünk szerint a szöveg rövid volt és meglehetősen könnyű. Már-már túlságosan egyszerű acc. cum inf.-val az első mondatban: *Scimus Aesopum clarissimum poetam fuisse.* Biztosak voltunk abban, hogy ez a mondat nem fog gondot okozni. Tévedtünk. A vezérigét Aesopus nevének vélték néhányan, így született a *Scimus Aesopus kedves költő volt* fordítás. A többes szám első személyű igealak fordításánál is: *Mindenki tudja; mindenkik tudják.* Ügyeltünk, hogy ne legyen passzív infinitivus, bonyolult alárendelő mellékmondat, a gyerekek egy része ennek ellenére nem birkózott meg a szöveggel. A szövegben az *eo, ire* ige számos alakja — összetett formában is — megjelent. Mivel már az elsős könyvben előfordul a híres *Ibis, redibis* ... jóslat, úgy hittük, nem lesz nehéz a különböző alakok felismerése. Előfordult a szövegben az *ibis,* az *i* imperativus, az *abiit,* de talán a legnagyobb nehézséget az *ut eam* okozott, mivel elég sokan nézték nőnemű acc.-nak szegény coniunctivust. Tipikus szótévesztések: a *clarus* és a *carus* melléknevek összecserélése, a *habito* és *habeo* igék „elnézése", továbbá az *isset* és az *esset* félreolvasása.

Néhány „megoldást" szokásunkhoz híven csokorba kötve nyújtunk át. *Aesopus ... per campos propinquos ambulare solebat bestiarum vitam observans.*

— Szokása volt átmenni a szomszédos mezőre a vadállatok életére ügyelni. — A közeli síkságot szokta bejárni. — A szomszédos síkságon szokott vonulni. — Az állatok életét figyelve szokott átkelni. — A szomszédos mezőkön szokott sétálni az életét szem előtt tartó vadállattal viaskodván.

Nem akart sikerülni a *cum aliquando placido gradu via sacra (haec via Athenis Eleusinem ferebat) vaderet* fordítása sem. Különösen rejtélyesnek tűnt a *honnan? — hová?* helyhatározók jelentése.

— Ez az út kötötte össze Athénnal Eleusist. — A forumon át a Capitoliumra vezető szent úton (Athén ez útja Eleusisba vezetett). (Ez utóbbinál ráadásul az *Athenis* alakot genitivusnak értelmezte a diák! A történetet pedig „áthelyezi" Rómába.) — Ez az út Aesopust Athénból Eleusisbe vitte csendes léptekkel, stb. — Aesopus a Capitoliumra vezető szent úton ment.

A *carissime* vocativusnál kicsit elnézőbbek voltunk, ha valaki elügyetlenkedte, de a *nyugodt lépésű szent úton, a figyelő vadállatok* vagy a *vadállatokra felügyelő Aesopus* megdöbbentett minket.

Az *I!* imperativust néhányan tőszámnévnek nézték. Így nem csoda, hogy „nem állt össze" a szöveg: *Aesopus azt mondta: Egy!*

A *Non omnes eadem velocitate eunt* mondatnál az *omnes* és az *eadem* okozott gondot.

Az *idem, eadem, idem* és a *quidam, quaedam, quoddam* könnyen megjegyezhetők az *is, ea, id* és a *qui, quae, quod* névmásokkal együtt.

Változatlanul úgy véljük, hogy nemcsak a latin grammatika nem-tudása a gond, hanem a magyar nyelvtané is. Pedig az utóbbi nélkül az előbbi sem fog menni! Elképesztő, mennyi magyar nyelvi hiba „csúszik be". *Menj!* és *mondd!* helyett tömegével fordul elő a *mennyi! menyj! mond!*

A sárkányölő lovasról volt a címe a döntő forduló szövegének. Eligazító magyarázattal utaltunk a Kolozsvári testvérek híres alkotására. Szent György-nap közelében volt a verseny, ezúttal ez kínálta a tétel apropóját.

Születtek szép fordítások is, de a nyelvtani tudás hiányossága, illetve a szótározási bizonytalanság némelyeket teljesen tévútra vitt. Lehetetlen(nek látszik) az *ovis* és az *ovum* összetévesztése. A szövegben lévő acc. cum inf.-t általában jól fordították. A *civitas*t nem mindenki értelmezte *város*-nak, holott a jegyzetekben megadtuk, hogy Silena egy afrikai *város* neve. A *furor*t, a sárkány dühét *tolvajlás*nak értették néhányan, a *furtum* „csekélyke" eltérését figyelmen kívül hagyva. A *Dum haec loquerentur* névmását is sokan félreértették, nőnemű alanynak vették, méghozzá kétféle variációban is, egyes meg többes számban is. Volt olyan is, aki módhatározónak fordította: *így*. A csodálatos nagyságú *(mirae magnitudinis)* templom gen. qual. jelzőjét sokan eltévesztették: Szent Györgyöt vélték csodálatos méretűnek. Az *ecclesiát* népgyűlésnek értelmezték. E hiba elkövetőivel elnézőbbek voltunk.

Végül valamennyi kollégánk munkáját, segítségét köszönjük, az iskolák igazgatóságának, tanárainak, diákjainak jó pihenést kívánunk.

Budapest, 1997. május 20.

MONOSTORI MARTINA–RIMÓCZINÉ HAMAR MÁRTA

A VERSENY VÉGEREDMÉNYE

I. helyezett:

Lipták Dániel, a gyulai Karácsonyi János Katolikus Gimnázium növendéke (tanára: Sztankó Etelka, igazgató: Petróczki Zoltán)

II. helyezett:

Tamás Ábel, a budapesti Berzsenyi Dániel Gimnázium növendéke (tanára: Murányi Yvett, igazgató: Hubert Györgyné)

III. helyezett:

Neszmélyi Bence, a pannonhalmi Bencés Gimnázium növendéke (tanára: Horváth Dori Tamás, igazgató: Horváth Dori Tamás)

I. fokú dicséretben részesültek:

Bakony Mikolt, Fővárosi Fazekas Mihály Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest (tanára: Péli Ágota, igazgató: Sáska Géza)

Béndek Julianna, Budapesti Evangélikus Gimnázium (tanára: Pálvölgyi Gyuláné, igazgató: dr. Vajda Ferenc)
Gulyás Tamás István, Rózsa Ferenc Gimnázium, Békéscsaba (tanára: Soósné Vandlik Krisztina, igazgató: Komáromi István)
Gyulavári Edina, Teleki Blanka Gimnázium, Székesfehérvár (tanára: Bognár Zsuzsanna, igazgató: Mihályi Gyula)
Horváth Emőke, Zrínyi Miklós Gimnázium, Szigetvár (tanára: Ruppert Ignácné, igazgató: Vass István)
Kéri Zoltán, Az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Kaffka Margit Gimnáziuma, Budapest (tanára: Csoknyai Ilona, igazgató: Sümegh László)
Lunczer István, Zrínyi Miklós Gimnázium, Zalaegerszeg (tanára: Bertók Éva, igazgató: Horváth Attila)
Oroszlány Zsófia, Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr (tanára: Szemánné Deme Andrea, igazgató: Németh Tibor)
Verasztó Annamária, Budapesti Evangélikus Gimnázium (tanára: Tobak Andrea, igazgató: dr. Vajda Ferenc)
Zakariás Emese, Teleki Blanka Gimnázium, Székesfehérvár (tanára: Bognár Zsuzsanna, igazgató: Mihályi Gyula)

II. fokú dicséretben részesültek:

Barsi Anna, Berzsenyi Dániel Gimnázium, Budapest (tanára: Tegyeyné Baltazár Teréz, igazgató: Hubert Györgyné)
Béndek Mátyás, Budapesti Evangélikus Gimnázium (tanára: Pálvölgyi Gyuláné, igazgató: dr. Vajda Ferenc)
Csíz András, Bencés Gimnázium, Pannonhalma (tanára: Horváth Dori Tamás, igazgató: Horváth Dori Tamás)
Horváth Ákos, Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, Győr (tanára: Horváth Valér, igazgató: Németh Lőrinc)
Mitcsenkov Attila Demeter, Budapesti Evangélikus Gimnázium (tanára: Fodor Csongor és Vági Eszter, igazgató: dr. Vajda Ferenc)
Németh Éva, Jedlik Ányos Gimnázium, Budapest (tanára: Hegyi Balázs, igazgató: Zanati Béla)
Ollé Szabolcs, Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, Győr (tanára: Horváth Valér, igazgató: Németh Lőrinc)
Palotás Gábor, Bethlen Gábor Református Gimnázium, Hódmezővásárhely (tanára: Bodnár Éva, igazgató: Simon Ferenc)
Pokol Evelin, Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen (tanára: N. Horváth Margit, igazgató: Kertész Béla)
Say Dorottya, Garay János Gimnázium, Szekszárd (tanára: Gesztesi Enikő, igazgató: Lemle Béláné)
Séd Szabolcs, Jedlik Ányos Gimnázium, Budapest (tanára: Hegyi Balázs, igazgató: Zanati Béla)
Simon Tamás, Bencés Gimnázium, Pannonhalma (tanára: Horváth Dori Tamás, igazgató: Horváth Dori Tamás)
Sverteczki Emőke, Teleki Blanka Gimnázium, Székesfehérvár (tanára: Bognár Zsuzsanna, igazgató: Mihályi Gyula)
Széll Gábor, Dugonics András Piarista Gimnázium, Szeged (tanára: Odrobina László, igazgató: Kakuszi Péter)
Tichy-Rács Éva, Vörösmarty Mihály Gimnázium, Budapest (tanára: Szebehleczky Judit, igazgató: Kerner Istvánné)
Tóth Zoltán, Bolyai János Gimnázium, Ócsa (tanára: Kövesi Györgyi, igazgató: Zsadányi László)
Végh László, Fazekas Mihály Gimnázium, Debrecen (tanára: Mikó Gyula, igazgató: Aranyi Imre)

MŰFORDÍTÁS

T. CALPURNIUS SICULUS

Első ecloga

CORYDON
Múlik a nyár, mégsem szelidülnek a Nap paripái,
bár leveses szőlőnkből bort sajtolnak a prések
és fortyogva-zubogva beérik, habzik az új must.
Ornytusom, látod, nyájunk is, a gazda gulyája
elnyújtózva pihen mind, sűrü rekettye tövében:
hát mi miért ne huzódhatnánk a közelben a hűsre,
perzseli képem a Nap, s kalapom nem nyújt menedéket!

ORNYTUS
Ott a liget, Corydon bátyám, inkább oda menjünk,
Faunus barlangjához, ahol fenyves feketéllik,
büszkén szembe szegezve a Nappal dús koronáját,
hol csobogó patakok vize búvik a bükkfa-gyökér közt
s bükklomb fon kusza ernyőt lengő ága-bogából.

CORYDON
Bárhova hívsz, megyek én, hisz amíg Leuce ölelésem
nem tűri, s gyönyörűség nélkül töltöm az éjjelt,
szarvas Faunus elé szabadon járulhatok addig.
Vedd csak elő furulyád, s ami jót még rejt a tarisznyád,
s elhozom én is a pánsípom, mit nékem a múltkor
nád sudarából készített az ügyeskezü Ladon.

ORNYTUS
Végre, elértük már mindketten az erdei árnyat!
Hé, de a szent bükkfát milyen írással csufitották?!
Nemrég vágta belé betüit sietős bicskával a tettes:
nézd, ez az írás friss még, őrzik a zöld hasadékok,
nem halványult el, tikkadtan fölrepedezve.

CORYDON
Ornytusom, menj csak közelebb, fürgébben e hosszú
törzs magasára felírt verset te tudod kibetűzni.
Szép, hosszú tagokat kaptál nagylelkü apádtól,
édesanyád sem restellt nyúlánk termetet adni.

ORNYTUS
Nem pásztor volt ez, nem is egy útszéli csavargó,
így csak az isten szól, nem csordaszagú ez az ének,
s nem szaggatja a szent szöveget hegyi nép danolása.

CORYDON
Mily csuda szó! De ne húzzad már az időt, hanem olvasd
fel mielőbb, mit látsz! Hadd halljuk az isteni verset!

ORNYTUS
„Én, ki ekére, ligetre vigyázok, az Ég fia, Faunus
íme jövendőt mondok népemnek: gyönyörűség
fámon a sorsotokat feltárni derűs dalaimmal.
Legjobban vígadjon az erdei, pásztori népség.
Örvendezz népem: most majd kedvére csatangol
biztonságban a jószág, már éjjelre a pásztor
el se rekeszti az istállót kőrisfa sövénnyel —
mégse leselkedik orvul zsákmányért az akolnál
senki, nem is köti el barmod, ha kiold a kötőfék.
Újból megszületik, s békét hoz az édes Aranykor,
s újra leszáll, gyász-szennyét már letörölve, a földre
drága Themis, s boldog kort hoz be az ifju, kit anyja
iulusi őseinek joga juttat most hatalomhoz.
Míg ez az isten kormányoz maga, hátrafeszített
kézzel vergődik béklyóban a Háboru: gyilkos
fegyvereit vesztvén öntestét marja-emészti;
s polgárháboruját, mellyel kínozta a földet,
most maga ellen vívja, sosem lesz újra Philippi,
s Róma se hurcolhatja meg önfiait diadalban.
Tartarus éjszín vermeiben sínylődnek a Harcok,
sűrü sötétbe merítve fejük menekülnek a fénytől.
Hószín béke jön el, s nem színre fehér csak, ahogy rég
sokszor, amíg nyílt háboru nem volt és leigázva
hódolt szerte a föld, mégis kardok fenyegettek,
s gyűlöletet szított rejtett tőr otthonainkban.
Ám a hamis békét s nyavalyáit messzire űzi,
s őrült fegyvereit széttördeli most a Szelídség.
Önmaga gyászmenetét hóhérok elé a Senatus
láncon nem vezeti, s nem töltik már meg a börtönt
tagjai, és nem lesz már árva a Curia többé.
Bőséges nyugalom jő, mely Latiumba behozza
újból Saturnus fegyvertől mentes uralmát,
bölcs Numa országát, aki elsőként tanitotta
Romulus öldökölő, hadi táborokért epedő, vad
népének, mi a béke: szavára lehulltak a kardok,
s szent ritusok közben, nem harcban szóltak a kürtök.
Már soha nem fogad el pénzért látszathivatalt és
némán játékbárdot, s csak nesze-semmi emelvényt
egy consul se, hanem törvény tér vissza a földre,
jog lesz úr, s a forum, felövezve a régi erénnyel,

megtisztul, s egy jobb isten megváltja e rossz kort.
Minden nemzet örüljön most, odalent aki Délen,
s fent, ki a zord Boreasnál él, ki Keletre tekint, vagy
Napnyugatot lát és ki középső égöv alatt forr.
Látod, máma huszadszor jött derüs éggel az este
s feljött fürtös csillaga jótékony sugarakkal:
nem sebez, úgy csordul le a csillag fénye az égről.
Vagy most is lángot fröcsköl fel a két horizontra,
mint oly sokszor már, és vértől lángol e lámpás?
Nem, nem ilyen volt egykor, Caesar vesztekor az, mely
gyászos polgárháborukat jósolt a hazának!
Hisz maga egy isten veszi most vállára a Várost,
s hordja olyan könnyen, hogy roppant súlya se rezdül,
s bár az egész föld átalakul, zaj mégse morajlik.
S már nem avatja halottait istenné soha Róma,
addig, amíg csak a Nap nyugaton nyugszik s keleten kél."

CORYDON
Ornytus, engem, mint kit az isteni szellem igázott,
még örömömbe' is elfog a rémület, és a hideg ráz.
Mégis: rajta, köszöntsük jószavu Faunus atyánkat!

ORNYTUS
Szent dalait, melyeket maga rendelt most dalolásra,
zengjük, s ritmusait kísérjük jó fuvolánkkal:
s tán Nagyurunkhoz is elviszi majd a szavunk Meliboeus.

Bencze Ágnes fordítása

TÖRTÉNETI FORRÁS

HOFFMANN ZSUZSANNA

INVECTIVÁK

Az *Appendix Sallustiana*-ban fentmaradt két invectiva, amelyeknek a szerzősége erősen vitatott. Modern szövegkiadásuk Kurfess[1] gondozásában jelent meg, 1970-ben. (A fordításhoz ezt a szövegkiadást vettem alapul).

A Cicero ellen írott invectivát már az ókorban is Sallustius művének tartották, a későbbi kutatók közül is, sőt ma is, sokan elfogadják ezt a feltételezést. Ezzel az invectivával számos kutató részletesen foglalkozott, amíg a „válasszal" szinte egyáltalán nem. A pamfletben szereplő személyek, aktuális politikai események, társadalmi ellentétek, néhány törvény, továbbá a stílus és a forma alapján próbálnak támpontot találni a kutatók, ill. alátámasztani az egyik vagy a másik feltételezést. Több érv hangzott el pro és kontra, azonban perdöntő bizonyíték nincsen amellett, hogy a szerzője valóban Sallustius lenne, de nem bizonyított az ellenkezője sem. Újabban K. Vretska,[2] W. Schmid,[3] O. Seel,[4] ill. U. Schindel[5] foglalkozott ezzel az invectivával. Sallustius invectiváját említi munkájában Quintilianus,[6] erre alapozva több kutató hajlik arra, hogy elfogadja Sallustius szerzőségét, így Büchner,[7] Eisenhut[8] és Vretska.[9] Vannak olyan nézetek is, amelyek szerint valamely kortárs szónok vagy politikus írása, amelyet Sallustius neve alá rejtett, pl. Piso, Asinius Pollio, vagy későbbi szónokiskolai gyakorlat céljaira szolgálhatott. Meglepő, hogy Vretska, egyébként igen alapos, kétkötetes munkájában, ahol részletesen elemzi az invectivát mint műfajt, ezen belül a sallustiusi invectivát, a Cicero-félét éppen csak megemlíti, s ezzel kapcsolatban egyszerűen visszautal Schanz—Hosius adatára.[10] Vretska tárgyalja az invectiva műfaját, az említett sallustiusi eredetiségét, szerzőségét, formai és tartalmi vonatkozásait, alapos és részletes kommentárral látja el, továbbá fordítását is közli. Nem említi a két invectivát munkájában Bardon,[11]

[1] *A. Kurfess:* Appendix Sallustiana.[5] Leipzig 1970.

[2] *K. Vretska:* Sallust. Invektive und Episteln, I—II. Heidelberg 1961.

[3] *W. Schmid:* Die Komposition der Invektive gegen Cicero. Hermes 91 (1963) 159 skk.

[4] *O. Seel:* Sallusts Briefe und die pseudosallustische Invektive. Nürnberg 1966.

[5] *U. Schindel:* Die Invektive gegen Cicero. Nachr. Akad. Wiss. Göttingen (I. Phil.—Hist. Klasse) 1980, 3—16.

[6] Quint. *Inst. or.* 4,1,68; 9,3,39.

[7] *K. Büchner:* Sallust. Heidelberg 1960. — Sallust: Werke. Die Verschwörung des Catilina. Jugurthinischer Krieg. Kleine Schriften hrg. und übers von *W. Schöne* unter Mitwirkung von *W. Eisenhut.* München 1950. (Inv. in Cic. p. 386—391, 430—433, 2. Aufl. 1960. 442—461, 512—517).

[8] Lásd a 7. jegyzetet.

[9] *K. Vretska:* i. m.

[10] *Schanz—Hosius:* Gesch. der röm. Lit. I[4] 331, lásd még: *W. S. Teuffel:* Gesch. der röm. Lit. I[6] (Leipzig—Berlin 1916) 485 sk. szerint nem eredeti; „Sallustius" 1933 skk. — szerinte a szerzősége vitatott, az ókorban Sallustiusénak tartották, a cicerói későbbi szónokiskolai munka.

[11] *H. Bardon:* La literature latine inconnue, I. Paris 1952.

sőt ami még meglepőbb, hogy W. Speyernek az antik irodalmi hamisításokkal foglalkozó kézikönyve is csak a sallustiusit említi egy mondat, ill. két jegyzet erejéig.[12]

K. Vretska összegzi az eddigi kutatásokat,[13] és ő maga is hajlik rá, hogy eredetinek fogadja el Sallustius invectiváját, perdöntő bizonyítékkal azonban nem tud szolgálni.[14] A Cicero neve alatt fentmaradt invectivát későbbinek tartja. Kurfess szövegkiadásának előszavában A. Klotz[15] vizsgálódásaira hivatkozik, aki nem korábbra, mint Caligula uralkodásának idejére datálja, sőt az ifjabb Plinius latinságára emlékeztető kitételeket is felfedezni vél benne.

Idézzünk fel néhány fontos mozzanatot Sallustius politikai pályafutásával kapcsolatban, amely rávilágíthat a Ciceróhoz fűződő kapcsolatára, pontosabban kettőjük ellenséges viszonyára. Sallustius politikai pályáját Kr. e. 55-ben quaestorként kezdte. Ezt követően a senatus tagja lett, majd Kr. e. 52-ben néptribunus. P. Clodius Pulcher (Cicero hírhedt ellenfele!) meggyilkolása miatt heves szóváltásba és ellenséges viszonyba keveredik Ciceróval, Milo védőjével. Van olyan feltételezés is, miszerint erre a heves kirohanásra válaszolt Sallustius az invectivával. A polgárháború idején Sallustius Caesar pártján állt, Appius Claudius Pulcher censor — Pompeius egyik befolyásos híve — erkölcstelen magánélete miatt kizáratja a senatusból.[16] A Sallustius ellen felhozott erkölcstelenség vádja valóban csak ürügy volt, az eset hátterében politikai okokat kell sejtenünk. Maga Appius ugyanis pompeianus volt, ugyanakkor Sallustius, illetőleg a kizártak zöme Caesarpárti (ez az eset kb. Kr. e. 50-ben lehetett!). Ezután Sallustius Syria provinciába ment mint *legatus pro quaestore*. A Cicero-féle invectiva két quaestorságról tesz említést.[17] Sallustius hivatali pályáját Kr. e. 46-ban tartományi helytartóként Africa Inferiorban folytatja. A rendkívül gazdag provinciát szabad prédájának tekintette,[18] hatalmas vagyont harácsolt össze magának, amelyből felépíttette Rómában, a mai Monte Pinción legendás díszkertjeit, a hírhedt *Horti Sallustiani*-t,[19] valamint megvásárolta Caesar tiburi villáját a környező birtokokkal együtt.

Sallustius korának egyik legérdekesebb, egyben leginkább ellentmondásos emberi és író egyénisége. Jóllehet maga is hatalmas vagyon ura, munkáiban következetesen hangoztatja, hogy a *luxus* és a nyomában járó kapzsiság, a pazarlás és a harácsolás elpuhulttá teszik a társadalmat, és gátolják az ősi római *virtus* érvényre jutását. Meglepő módon szinte kettéválik benne az író és a magánember (vö. Seneca), világosan látta saját korának erkölcsi züllöttségét, ez indokolja az alkalmasint használt komor, sötét színeit, pesszimista hangvételét: ugyanakkor jól tudta azt is, hogy Cicero naiv hite, patetikus hangvételű dörgedelmei a *respublica* és a *viri boni* védelmében szintén csupán illúziók. Nem akarja megváltoztatni a társadalmat, írásaiban tárgyilagosságra törekszik. Találó Horváth I. Károly idevágó összegzése: „Sallustius emberi és írói egyéniségének kettőssége, az egész Sallustius-portré meghökkentő ellentmondásossága ugyanannak a zsákutcába rekedésnek az eredménye, mint Cicero szerencsétlenül tetőző pályája, csak másképpen, ellenkező végeredménnyel. Talán ezért is gyűlölték egymást mindhalálig".[20]

A továbbiakban az invectivának mint műfajnak néhány sajátos jellemzőjére kívánok utalni. K. Vretska meghatározása szerint[21] az invectiva olyan műfaj, amely éles, támadó hangvétellel becsmérli az ellenfelet,

[12] *W. Speyer:* Die literarische Fälschung im Altertum. München 1971, 25, 2. j.; 135, 5. j.

[13] *Vretska:* i. m. 9 skk.

[14] *Vretska:* i. m. 9 skk.

[15] *A. Klotz:* BPhW 1915, 81; Burs. Jb. 183 (1920) 189 skk., *Kurfess* i. m. praef. VIII.

[16] Vö. Hor., Sat. I 2,47—49: *Tutior at quanto merx est in classe secunda, / Libertinarum dico, Sallustius in quas / Non minus insanit, quam qui moechatur.* 53—54: *Verum hoc se amplectitur uno, / Hoc amat et laudat: „Matronam nullam ego tango".* Inv. in Sall. 5 C. Dio 40,63: a vád ellene az volt, hogy szabados nők után jár, amire ő azzal védekezett, hogy tisztes szabad nők után jár.

[17] Inv. in Sall. 5,13; 6,16; 8,21.

[18] Inv. 7,19.

[19] Inv. 7,19.

[20] *Horváth I. K.* (*Maróti—Horváth—Castiglione:* A régi Róma aranykora c. kötetében, Bp. 1967) 201.

[21] Vö. i. m. I. 9.

annak személyiségét azzal a céllal, hogy annak társadalmi pozícióját megingassa, megsemmisítse, a közösség bizalmától megfossza. A műfaj eredetét Vretska a római humornak arra a tipikus megnyilvánulására vezeti vissza, amit a *Fescennina iocatio* jelentett, és amit Horatius *acetum italum*nak nevez.[22] Újabban Adamik Tamás az invectivával foglalkozó tanulmányában a népköltészet szerepére hívja fel a figyelmet a műfaj kapcsán, utalva arra, hogy a *Fescennina iocatio*-ra jellemző durva hangvételű, obszcén viccelődés az Atellana és a mimus műfajának is velejárója.[23] Amíg a *Fescennina iocatio* a tréfálkozást, a szórakoztatást célozta a helyenként durva hangvétele ellenére is, addig az invectiva esetében nem egyszerűen sértő viccelődésről van szó, hanem nagyon is támadó, személyeskedő jellegű megnyilvánulásról, amelynek politikai tartalma is van. Eltérően Vretska és Adamik T. véleményétől, a műfaj kialakulásában a görög hatásnak tulajdonítunk nagyobb jelentőséget. A görög rétorikában kialakult az invectiva toposzainak egy gyűjteménye, ami a római invectivákra is jellemző. Az invectiva fő területe éppen a próza, a politikai röpirat, pamflet.

A római invectiva-szerzők között olyan nevek találhatók, mint Cicero, Caesar, Sallustius, Antonius. Ez a tény esetünkben is jelentőséggel bír, ugyanis Vretska is kiemeli annak fontosságát,[24] hogy az invectivában megtámadott személy maga is írt invectivát. A Cicero-beszédekre általánosságban is jellemző, hogy az állam és a derék polgárok védelmében mondott szenvedélyes hangvételű szónoklatai időnként ellenségeinek személyes vonatkozású, esetleg személyeskedő indítékú támadásába csapnak át, ami a korabeli római közélet viszonyai között egyáltalán nem volt meglepő, sőt nagyon is természetes.

A már a görög rétorikában kialakult invectiva-toposzok Vretska szerint[25] a következők: 1. a megtámadott személy alacsony származású, apja esetleg rabszolga volt; 2. valamikor becstelen foglalkozást űzött (prostituált volt); 3. különböző lopásokat és rablásokat követett el; (pl a Sall-i inv. szerint Cicero háza tele van ilyen úton szerzett holmikkal, maga a ház is Crassusé volt); 4. szexuális kicsapongások; 5. a megtámadott az állammal, ill. barátaival szemben megbízhatatlan, becstelen; 6. sötét és visszahúzódó jellem; 7. visszataszító külsejű, rossz megjelenésű, esetleg fogyatékos; 8. gyáva, fél ellenségeitől (Sall. szerint Cic. lába mindig futásra kész: *pedes fugax*); 9. a megtámadott anyagi csőd szélén áll (Cic. említi Sall-nak a provinciában elkövetett rablásait, amelyek segítségével a csődből akart kilábalni, mivel atyai birtokát korábban eltékozolta, Sall. szerint Cic. ékesszólását is testének áruba bocsáttása révén szerezte).

A. Kurfess szövegkiadásában mindkét invectivához antik párhuzamokat is hoz, főként Sallustius, Cicero és Cassius Dio műveiből.

[22] Hor. Sat. 1, 7, 32.
[23] Megjegyzések az invectivához. Ant. Tan. 24 (1977) 182—191.
[24] *Vretska:* i. m. I. 12.
[25] *Vretska:* i. m. I. 11.

[M. TULLIUS CICERO]

INVECTIVA

C. SALLUSTIUS CRISPUS ELLEN

1.1 Valóban nagy gyönyörűség az, C. Sallustius, ha valaki szavaihoz méltó életet él; s bizony nem is lehet olyan ocsmányságot mondani, amely ne lenne jellemző a te kora gyermekségedtől fogva mindenfajta gyalázatossággal terhelt pályafutásodra, úgy hogy egész előadásmódod összhangban van erkölcseiddel. Ugyanis, aki így él, mint te is, az nem is beszélhet másként, s aki ilyen mocskosan fogalmaz, annak az élete sem tiszteletre méltóbb.

Hová forduljak, egybegyűlt atyák, mivel is kezdjem? Ugyanis súlyos szónoki teher hárul rám, lévén mindkettőnk eléggé ismert; mert ha vagy az életemről és tetteimről adok számot ennek a rágalmazónak, irigységet vált ki a dicsekvés, vagy ha leleplezem ennek a tetteit, jellemét és egész életét, akkor viszont a kötekedésnek éppen abba a hibájába esem, amit ennek a szemére vetek. És ha
2 ezen megütköztök, több joggal kell őrá neheztelnetek, aki az egészet elkezdte, mint énrám. Én rajta leszek, hogy magamat illetően a legkevesebb indulattal válaszoljak, és vele szemben a legkevésbé bizonyuljak hazugnak.

Tudom, egybegyűlt atyák, hogy a válasz tekintetében nem él bennetek különösebb várakozás, mert tudjátok, hogy nem fogtok Sallustius ellen új vádakat hallani, hanem minden réginek a felelevenítését, amelyektől már mind az én, mind a ti, mind az ő fülei pirulnak.

Valójában annál inkább gyűlölnötök kell ezt az embert, aki elkezdte a bűnözést, nem jelentéktelen dolgokban állta ki a próbát, hanem úgy fogott hozzá, hogy senki sem képes rajta túltenni, s ő
3 maga sem magát hátralévő életében felülmúlni. Így aztán semmi másra nem törekszik, csakis arra, hogy bárkivel a sárban hemperegjen. Azonban nagyon hibásan gondolkodik. Ugyanis a pimasz nyelvelés nem mossa le az élet szennyét; hanem létezik valamiféle ármánykodás, ami mindannyiunk meggyőződése szerint vonatkozik arra, aki hamis vádakkal illet becsületes polgárokat. Ugyanis, egybegyűlt atyák, ha ennek az élete feledésbe merülne, akkor sem a beszéde, hanem az erkölcsei alapján kell megítélnetek. Igyekszem, hogy amennyire tőlem telik, rövid legyek. S ez a mi vitatkozásunk nem lesz számotokra haszontalan, egybegyűlt atyák. Az állam ugyanis többnyire hasznát látja a magánszemélyek ellenségeskedéseinek, amikor egyetlen polgárról sem maradhat rejtve, hogy miféle ember.

2.4 Először is tehát, mivel Sallustius mindannyiunk őseit egyetlen szabály és mérce szerint ítéli meg, szeretném ha válaszolna nekem, hogy mindabból, ami a Scipiókat és Metellusokat kitüntette, mi volt meg előbb, hír és dicsőség, mint azok a tetteik és feddhetetlenül leélt életük, amely megbecsülést szerzett nekik. Mert ha ez jelentette számukra a hírnév és dicsőség kezdetét, miért nem részesülünk azonos megítélésben mi is, akiknek a tettei fényesek és az élete feddhetetlen? Mintha
5 bizony te, Sallustius, tőlük származnál! Ha így lenne, ocsmányságaidat már jó néhányan restellnék. Én felülmúltam őseimet erényeimmel, úgyhogy ha korábban nem voltak ismertek, miattam emlékezni fognak rájuk. Te a tieidre gyalázatosan leélt életeddel nagy homályt borítasz, úgyhogy el fogják felejteni őket, még ha kiváló polgárok lettek volna is. Ezért ne hánytorgasd fel nekem a régi férfiakat. Többet ér ugyanis, hogy én magam, a saját tetteim révén nyerjek dicsőséget, mint az ősök hírnevére támaszkodva; és úgy éljek, hogy én jelentsem utódaim számára a hírnév kezdetét, az erény példaképét. Engem nem azokkal kell összehasonlítani, egybegyűlt atyák, akik már nem élnek,
6 és nem éri őket semmiféle gyűlölet és irigység, hanem olyanokkal, akik velem együtt tevékenykedtek a közéletben. Ám ha a tisztségekre való pályázásban túlzottan buzgó lettem volna — nem a nép érdekében való buzgólkodásra gondolok, amelyben vezetőnek vallom magam, hanem arra a károsra és törvényellenesre, amelynek első sorait Sallustius vezette, — vagy a hivatalviselésben vagy a gaztettek megbüntetésében annyira szigorú, az állam őrzésében annyira éber lettem volna, amit te proscriptiónak nevezel, biztos vagyok benne, hogy nem volna életben a városban az összes hozzád

hasonló. Mennyivel jobb helyzetben lenne az állam, ha téged, aki a bűnös polgárokhoz hasonló és velük egyforma vagy, közéjük soroltak volna? Talán valótlant írtam akkor: „engedjenek a fegyverek a togának", én, aki togába öltözötten a fegyvereseket, a háborút pedig békével elfojtottam. Hazudtam talán azt, hogy „Róma szerencsés az én consulságom alatt", amikor akkora belviszályt és a város belső tüzét kioltottam?

3 Te ingatag ember, nem restelled magad, hogy hibaként rovod fel nekem azt, amit történeti munkádban dicsőségnek tartasz? Vajon íróként gyalázatosabb dolog hazudni, mint ebben a rendben nyilvánosan szónokolva? Ugyanis, amivel te fiatal koromat ócsárlod, olyan távolállónak tartom magamat a szemérmetlenségtől, mint amilyen távol állsz te a szemérmességtől. De mit is panaszkodjak rólad tovább? Ugyan mit tartasz alávaló hazugságnak, te, aki az ékesszólást hibá(m)ul merészeled nekem felróni? Ennek a védelmét, te mint gonosztevő, mindig nélkülözted. Vajon úgy gondoltad, hogy egy polgár lehet kiváló anélkül, hogy ezekben a művészetekben és tudományokban járatos lenne? Úgy véled talán, hogy az erénynek létezik valamiféle más próbája és forrása, amelyből a lélek dicsőségvágya táplálkozik?

A legkevésbé csodálnivaló, atyák és összeírottak, ha az az ember, aki elmerül a tunyaságban és fényűzésben, ezt mint szokatlant és újat csodálja. Ugyanis ahogyan azzal a szokatlan dühvel arcátlanul rárontottál feleségemre és leányomra, akik nő létükre könnyebben távoltartják magukat a

9 férfiaktól, mint te férfi létedre (a férfiaktól), azt elég ügyesen és gyakorlottan tetted. Csak nem remélted, hogy én ezt hasonló szívességgel viszonzom, és majd a tieidet állítom pellengérre. Elég alapot szolgáltatsz egymagad is: nincs a házadban semmi sem, ami gyalázatosabb lenne, mint te magad.

Azonban, gondolom, nagyot tévedsz, amikor azt hiszed, irigységet keltesz ellenem családi vagyonom miatt, amely sokkal kisebb, mint amire méltó volnék. S bárcsak ekkora se volna, mint amekkora; bárcsak élnének inkább barátaim, mintsem végrendeleteik által legyek még gazdagabb. Én vagyok megfutamodó, Sallustius? Engedtem a néptribunus dühének; hasznosabbnak véltem, vállalni bármilyen sorsot egyedül, mint azt, hogy az egész római nép számára polgárviszály okozója legyek. Én, azután, hogy ő hivatali évét az államban végigtombolta, és minden, amit felforgatott, békében és nyugalomban lecsillapodott, ez a rend visszahívott engem, és maga a köztársaság kézenfogva vezetett vissza, hazatértem. Ez a nap számomra, összehasonlítva életem többi részével, a legkedvesebb a lelkemnek, midőn a római nép tömegesen örömét fejezte ki megérkezésemen. Ennyire megbecsültek engem, a megfutamodót, a megvásárolható patrónust.

4.11 Herkulesre, nem kell csodálkozni azon, hogy én valamennyiük igaz barátságát mindig értékeltem. Nem szolgálok ugyanis magánemberként egynek sem, se el nem köteleztem magamat, hanem amennyire ki-ki a köz érdekében fáradozott, oly mértékben volt számomra barát vagy ellenfél. Én semmi többet nem akartam, mint megerősíteni a békét. Sok magánember a vakmerőséget szította. Én semmitől sem féltem, csak a törvénytől: sokan azt óhajtották, hogy a fegyvereiktől féljek. Én sohasem akartam, hogy hatalmam legyen bármire, csakis értetek: sokan közülünk bízva hatalmukban, visszaéltek saját erőikkel ellenetek. Így nem kell csodálkozni, hogy senki olyannak a barátságára

12 nem tartottam igényt, aki nem volt mindig a köztársaság híve. Nem restellem, hogy a bevádolt Vatiniusnak, amikor kért, védelmet ígértem, vagy hogy Sestius elbizakodottságát letörtem, vagy Bibulus türelmét kárhoztattam, vagy hogy Caesar hadierényeit dicsértem. Mindez ugyanis a kiváló polgárt megillető páratlan dicséret. Ha tehát ezt mint bűnt veted a szememre, a te vakmerőségedet fogják megróni, nem az én vétkeimet hibáztatni. Többet is mondanék, egybegyűlt atyák, ha mások előtt kellene vitatkoznom, és nem előttetek, akik minden cselekedetemre emlékeztek. Ahol pedig az ügy bizonyítékai együtt vannak, ott mi szükség van szavakra?

5.13 Most, hogy visszatérjek hozzád, Sallustius, mellőzöm atyádat, aki soha életében nem vétkezett, mégis nem követhetett volna el nagyobb igazságtalanságot az állam ellen, mint azt, hogy téged, ilyet fiat nemzett. Nem azt veszem sorra, milyen vétkeket követtél el gyermekkorodban, nehogy úgy tűnjék, atyádat vádolom, akinek abban az időben teljhatalma volt feletted, hanem azt, hogyan éltél ifjúkorodban: ezt bemutatva ugyanis könnyen belátható, hogy milyen vásott gyermekből lettél ilyen

szemérmetlen és arcátlan felnőtt. Azután, hogy mérhetetlen falánkságodat nem tudtad kielégíteni tested legszemérmetlenebb áruba bocsájtásával, és amikor már kinőttél abból a korból, hogy (el)tűrd
14 mindezt, amire másoknak kedve támadt, te próbáltad ki azt másokon. Így nem könnyű megállapítani, egybegyűlt atyák, hogy vajon a legszégyenletesebb testrészeivel kereste, vagy éppen ezek révén veszítette el vagyonát. Atyai házát már atyja életében a legrútabb módon eladta. És kinek a számára lehet kétséges, hogy halálba kergette azáltal, hogy itt, jóllehet még élt, minden dolgot örökösként intézett.

Nem átallja tőlem megkérdezni, hogy ki lakik Crassus házában, amikor ő nem tud választ adni arra, ki lakik az ő atyai házában. ‚De Herkulesre, fiatalkori botlásait később helyrehozta.' Nem így van; sőt elment a szentségtörő Nigidius társaságába: két ízben állt végveszélyben törvényszék elé idézve, és nem úgy menekült meg, mintha a bírák ártatlannak ítélték volna, hanem azért, mert hamisan esküdött

15 Először mint quaestor nyert tisztséget, s ezt a helyet és ezt a rendet lenézte, amely őneki, a legaljasabb ember számára is nyitva állt volna. S ily módon attól tartva, hogy nem szereztek tudomást gaztetteiről, bár ez minden matróna számára szégyenletes, bevallotta előttetek házasságtörését, s nem pirult el látva titeket. Úgy éltél, Sallustius, ahogy tetszett, megtetted, amit akartál: legyen elegendő, ha egyvalaki tud a te gyalázatosságaidról.

Ne vesd hát szemünkre a lagymatagságot és túlzott aluszékonyságot! Buzgók vagyunk asszonyaink tisztességének őrzésében, de nem voltunk eléggé résen, hogy tőled meg tudjuk óvni őket. A te vakmerőséged felülmúlja a mi buzgóságunkat. Ugyan milyen tett vagy beszéd indíthatja meg ezt, egybegyűlt atyák, ezt, aki nem átallotta fületek hallatára bevallani házasságtörését?! Hogyha ré-
16 szemről én semmit sem akartam volna válaszolni neked, hanem feddhetetlen férfiaknak, App. Claudiusnak és L. Pisónak azt a censori nyilatkozatát, amelyet közösen előadtak, törvényként felolvastam volna, nemde olyan szégyenfoltot égetnék rád, amit (egész) hátralévő életedben nem tudnál letörölni?

S ama senatusi választás után nem láttunk téged soha, kivéve, amikor abba a táborba rohantál, ahol az állam mindenféle söpredéke összegyűlt. Ám ugyanaz a Sallustius, aki békeidőben nem hogy senator nem maradt, azután, hogy az államot fegyverrel elnyomták, ugyanő a győztes révén, aki a száműzötteket visszavezette, visszakerült a senatusba quaestorként. Ezt a tisztségét úgy viselte, hogy semmit sem tartott benne eladhatatlannak, amire csak vevő akadt, és úgy tevékenykedett, hogy semmit sem tartott méltánytalannak vagy igazságtalannak, amire csak kedve támadt, s úgy zsarolt, mint ahogy ahhoz illett, aki a hivatalát zsákmányként kapta. Quaestori hivatala lejártával, azután, hogy nagy bizonyságát adta azoknak, akikkel őt a hasonló életvitel összekötötte, már e csoport egyik tagjának tekintették. Abban a pártban volt ugyanis Sallustius, ahová mint egy nyelőgödörbe minden bűn együttesen összegyűlt. Ahány erkölcstelen, kéjenc, apagyilkos, szentségtörő, áruló van a városban, a municipiumokban és a coloniákban, egész Itáliában, akár egy öbölben megtelepedtek, elvetemült és hírhedt adósok; semmi más tekintetben nem alkalmasak ebbe a táborba, csak vétkes kilengéseik, felforgató szándékaik révén.

2.19 ‚Hanem miután praetor lett, mértékletesen és megtartóztató módon viselte magát'. Nem így: a provinciákat kifosztotta, úgyhogy nem szenvedtek el és nem vártak szövetségeseink semmi súlyosabbat a háborúban, mint amit békében átéltek Africa Inferiorban, amikor ez volt a helytartója. Innen annyit elhurcolt, amennyit a kötelezvények alapján el tudott szállítani vagy hajókra rakni. Annyit hurcolt el, egybegyűlt atyák, mondom, amennyit akart. Hogy ne kelljen számot adnia, Caesarral alkut kötött tizenkét millióért. Ha ezen vádak közül bármelyik is hamis, cáfold meg ezek előtt, hogy te, aki még atyai házadat sem voltál képes visszaváltani, honnan szereztél hirtelen, mint aki álmában meggazdagodott, olyan drága kerteket, Caesar tiburi villáját és más egyéb birtokokat? Nem restellted megkérdezni, miért vettem meg P. Crassus házát, mikor te annak a villának vagy régi ura, amelynek kevéssel azelőtt Caesar volt. Mondom tehát, nemcsak hogy elherdáltad atyai örökségedet, hanem felfaltad, ugyan mi módon lettél hirtelen olyan dúsgazdag? Ugyan ki tett téged örökösévé, akit barátjának sem tart senki elég megfelelőnek, kivéve, aki hozzád hasonló és hozzád illő.

MTA Könyvtára
Periodika 19.98/2223 n.

De Herkulesre, őseid kiváló tettei tüntettek ki téged? Akár te vagy hozzájuk hasonló, akár ők tehozzád, mindannyiuk bűneihez és hitványságához semmit sem lehet hozzáadni. Valóban úgy vélem, a tisztségeid tesznek téged elbizakodottá. Te. C. Sallustius, úgy gondolod, ugyanannyi kétszer senatornak és kétszer quaestornak lenni, mint kétszer consulságot viselni és kétszer diadalmenetet tartani? Maga minden hibától mentes legyen az, aki mások ellen készül szót emelni. Végül is az rágalmaz, aki nem hallhatja meg mástól az igazságot. Te minden asztalnak élősdije, ifjú korodban minden hálószobának ágyasa, és később csábító. Minden rendnek csúfsága vagy, és a polgárháború előidézője. Mi súlyosabbat tűrhetünk még, mint hogy téged ebben a rendben sértetlenül lássunk? Hagyj fel azzal, hogy a becsületes polgárokat a leggyalázatosabb módon üldözd, hagyj fel ezzel a beteges arcátlansággal, hagyj fel azzal, hogy bárkit is a saját erkölcseid alapján ítélj meg. Ezekkel az erkölcsökkel barátot nem tudsz szerezni magadnak, úgy látszik, ellenséget akarsz.

Befejezem beszédemet, egybegyűlt atyák. Gyakran láttam ugyan is, hogy a hallgatók súlyosabban megütköztek azon, ha valaki mások gaztetteit nyíltan elmondta, mint azok, akik elkövették. Nekem pedig meg kell fontolnom, hogy ne olyanokat mondjak, amiket Sallustius jogosan tartozik meghallgatni, hanem olyanokat, amiket én magam illendő módon adhatok elő.

[C. SALLUSTIUS CRISPUS]

INVECTIVA

M. TULLIUS CICERO ELLEN

1.1 Nehezen és méltatlankodva viselném el gyalázkodásodat, M. Tullius, ha nem tudnám, hogy inkább az indulat, mint a megfontolás mondat veled ilyen arcátlanságokat. Mivel azonban látom, hogy nem ismersz se mértéket, se mérsékletet, válaszolok neked, hogy megszűnjön az az örömöd, amit gyalázkodásoddal szereztél, ha hallod a saját gyalázatosságodat.

Hol panaszkodjak, kihez forduljak esdve, egybegyűlt atyák, hogy az államot kifosztják és a legvakmerőbbek martaléka? A római néphez; amelyet úgy megrontottak az ajándékok, hogy önmagát és javait is áruba bocsájtja? Vagy hozzátok, egybegyűlt atyák, akiknek tekintélyéből a leghitványabb és legelvetemültebb is gúnyt űz? Amikor egy M. Tullius védelmezi a törvényeket, a bíróságokat, az államot, és úgy rendelkezik ebben a testületben, mintha a hírneves Scipio Africanus családjának egyetlen élő sarja lenne, nem pedig egy jöttment befogadott, aki nemrég keveredett a város polgárai közé.

2 Talán bizony tetteid és nyilatkozataid, M. Tullius, titokban maradtak? Vajon nem úgy éltél gyermekkorod óta, hogy semmit sem találtál szégyenletesnek tested számára, amire valakinek kedve támadt? Vagy bizony azt a féktelen ékesszólásodat M. Pisónál nem jó erkölcsöd feláldozásával sajátítottad el? Így aztán a legkevésbé sem meglepő, hogy szégyentelenül áruba bocsájtod azt, amit fajtalansággal szereztél.

2 Valóban, gondolom, díszes családod tesz dölyfössé: szentségtöréssel és esküszegéssel bemocskolt feleséged, s leányod, az anyja vetélytársa, aki neked kedvesebb és engedelmesebb, mint az atyja iránt illenék. Magát a házadat erőszak és rablás révén szerezted meg, a magad és a tieid vesztére. Természetesen azért, hogy emlékezetünkbe idézd, hogy felfordult a világ, ha te abban a házban

3 laksz, te gyalázatos, amely a kiváló P. Crassusé volt. S bár ez a helyzet, Cicero mégis azt hangoztatja, hogy ő volt a halhatatlan istenek tanácsában, onnan küldték őt e város és polgárai őrzőjéül, anélkül, hogy hóhérnak neveznék őt, aki polgártársai szerencsétlenségét a maga dicsőségének tekinti. Mintha bizony nem a te consulságod lett volna ama összeesküvés oka, és nem azért lett volna olyan zilált az állam helyzete akkor, amikor te voltál az őrzője. De, mint gondolom, arra még büszkébb vagy, amit consulságod után feleségeddel, Terentiával tanácskoztál meg az állam helyze-

téről, amikor a lex Plautia alapján a magad hasznára hoztál döntéseket, s az összeesküvők egy részét pénzbüntetésre ítélted, miközben az egyik a tusculumi, a másik a pompeji villádat építette, a harmadik házat vásárolt számodra: akinek pedig semmire sem volt módja, azt nyomban elérte a hamis vádaskodás, az vagy megrontotta a házadat, vagy a senatus ellen forralt merényletet, egyszóval az
4 ellen rögtön megtudtál valamit. Ha mindezzel alaptalanul vádollak, adj számot arról, hogy mekkora volt atyai örökséged, mennyivel gyarapítottad ügyvédkedéssel, milyen pénzből vettél házat, építetted mértéktelen költségen tusculumi és pompeji villádat; ha pedig hallgatsz, ki kételkedhet abban: ezt a jómódot polgártársaid véréből és nyomorúságából szerezted.

3 Valóban, mint gondolom, ez az arpinumi *homo novus,* M. Crassus földije, az ő kiválóságának követője, megveti az előkelők viszálykodását, a köztársaság kedves a számára, sem a megfélemlítés, sem a befolyás nem tántorítja el az igazságtól, csak a barátság és az erény jellemzi. De bizony éppen
5 ellenkezőleg: a legállhatatlanabb ember, ellenségeivel szemben meghunyászkodó, barátaival becstelen, hol ide, hol oda pártol, senkihez sem hű, a legállhatatlanabb senator, megvásárolható pártfogó, akinek egyetlen testrésze se mentes a gyalázattól, a nyelve álnok, kezei roppant kapzsiak, a torka feneketlen, lábai futásra készek, s amelyeket nem illik megnevezni, azok a legbecstelenebbek. S ez az ilyenféle, mégis azt merészeli mondani: ‚Ó, Róma, te szerencse szülötte az én consulságom alatt'. A te consulságod alatt szerencsés Cicero? Bizony éppen ellenkezőleg, szerencsétlen és nyomorult, amely a legkegyetlenebb üldöztetést tűrte el, amikor te a felbolydult politikai helyzetben megfélemlítéssel riogatva kényszerítettél minden becsületes embert, hogy engedelmeskedjen kegyetlenségednek, mikor minden bíróság, minden törvény a te önkényed rabja volt, mikor te eltörölve a lex Porciát, elraboltad szabadságunkat, és egymagadhoz ragadtad a mindannyiunk élete és halála feletti
6 hatalmat. S nem elég, hogy büntetlenül cselekedted, hanem még felelevenítve fel is hánytorgatod, s ezek nem felejthetik el szolgaságukat. Kérlek téged, Cicero, bármit tettél, végeztél: elég, hogy elszenvedtük: még fülünket is terhelnéd gyűlölködéseddel, még ízetlen nyilatkozataiddal is kigúnyolnád? ‚Hátráljon a fegyver a tóga elől, engedjen a (vezéri) babér a szónak'. Mintha bizony tógában és nem fegyverben hajtottad volna végre (mind)azt, amivel dicsekszel, s közted és a *dictator* Sulla között hatalmatok elnevezésén kívül lett volna bármi különbség.

4.7 De mit mondjak még többet az önteltségedről? Akit Minerva minden tudományra megtanított, a legjobb és leghatalmasabb Iuppiter az istenek gyülekezetébe fogadott, Itália a száműzetéséből a vállán hozott vissza. Kérlek téged, arpinumi Romulus, aki kiváló érdemeiddel felülmúltad valamenynyi Paulust, Fabiust, Scipiót: végül is milyen helyet foglalsz el ebben a városban? Melyik politikai irányzat van kedvedre? Ki a barátod, ki az ellenséged? Aki ellen áskálódtál a közéletben, annak (most) a szolgálatába szegődsz. Akinek a javaslatára visszatértél Dyrrachiumból a száműzetésedből, azt üldözöd. Támogatod azok hatalmát, akiket zsarnok(ok)nak neveztél. Akiket korábban a legkiválóbbaknak tekintettél, azokat (most) eszteleneknek és eszelősöknek nevezed. Vatinius érdekeit képvise-led, Sestiust ócsárlod. Bibulust a legarcátlanabb szavakkal sértegeted, Caesart dicséred. Akit leginkább gyűlöltél, annak hajbókolsz leginkább. Más-más politikai nézeteket vallasz álltodban, mint ültödben. Ezeket ócsárlod, azokat gyűlölöd, te állhatatlan köpönyegforgató, se az egyik, se a másik félnél nincs becsületed.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Szilágyi J. György: Lydos köréből 1
Harmatta János: Egy ismeretlen nyelvű felirat Észak-Bulgáriából 13
Szepessy Tibor: Pindarum quisquis studet aemulari... (Pindaros magyar fordításai Csengery után) . . 25
Ritoók Zsigmond: Alkidamas és a „Beszéd a szofistákról" 35
Bollók János: A VI. ekloga kozmológiájának háttere 49
Borzsák István: Néhány megjegyzés a *Monumentum Ancyranum*-hoz 61
Rimócziné Hamar Márta: Iam veris comites... (Hor., C. IV 12. értelmezéséhez) 71
Borzsák István: Politikai gondolkodás és írói szóválasztás (Lucanus és Tacitus példáján) 81
Havas László: Florus-problémák II. 91
Adamik Béla: Standard és substandard a *Carmen contra paganos* nyelvében 107
Hajdu Péter: A befejezetlenség poétikája (Claudianus: *De bello Gildonico*) 121
Mayer Gyula: Boethius *De institutione arithmetica* c. művének szöveghagyományához 147
Harmatta János: A türk rovásírás legkorábbi emlékei 159
Toru Senga: Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához 175

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Antje Krug—Gesztelyi Tamás: Egy állítólagos Silvanus-felirat 195
Demeter Tamás: Két filozófiatörténeti értelmezés párhuzamai 199

KÖNYVSZEMLE

Werner Huss: Karthago *(Borzsák István)* 205
Török László: Hellenistic and Roman terracottas from Egypt *(Kákosy László)* 206
Thierry Duc: Le *De raptu Proserpinae* de Claudien *(Hajdu Péter)* 209
Sibylle Tochtermann: Der allegorisch gedeutete Kirke-Mythos *(Takács László)* 211
Vivien Law: Decoding Virgilius Maro Grammaticus *(Tóth Klára)* 214
John Warry: A klasszikus világ hadművészete *(Hoffmann Zsuzsanna)* 215
Jacqueline Dangel: Histoire de la langue latine *(Bán Ervin)* 217
Latin nyelvi filozófiai szöveggyűjtemény *(Kendeffy Gábor)* 218

MEGEMLÉKEZÉS

Kerényi Károly filológiája és a magyar föld emlékei *(Borzsák István)* 220
Szemerényi Oszvald (1913—1996) *(Borzsák István* és *Harmatta János)* 223
Wessetzky Vilmos (1909—1997) *(Kákosy László)* 228

BESZÁMOLÓK

Az Ókortudományi Társaság tanulmányi versenyeiről *(Monostori Martina—Rimócziné Hamar Márta)* 231

MŰFORDÍTÁS

Calpurnius Siculus, Első ecloga. Ford. *Bencze Ágnes* 239

TÖRTÉNETI FORRÁS

Invectivák. Ford. *Hoffmann Zsuzsanna* 243

Ára: 952,— Ft 12 % áfával

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI

1. APOLLO KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella:* A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György:* Etruszko-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár:* Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár:* Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákosy László:* Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás:* Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós:* A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

12. *Hegyi Dolores:* Az iónok Kisázsiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.

13. *Maróti Egon:* Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.

14. *Maróth Miklós:* Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 336 l.

15. *Szabó Miklós:* Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Budapest 1986. Akadémiai Kiadó. 186 l. és 150 kép.

16. *Szepessy Tibor:* Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

17. *Maróti Egon:* Delphoi és a Pythia sportversenyei. Budapest 1995. Akadémiai Kiadó. 130 l., 12 kép.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 239 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophoklés: Antigoné. Ford. *Révay József*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I—XXXVI. kötet, 1951—1995.